

Православна Епархија бихаћко-петровачка

ИНСТИТУТ ЗА
САВРЕМЕНУ ИСТОРИЈУ
ИСИ
БЕОГРАД

Институт за
хуманистичке
и друштвене
науке
Филозофског факултета
Универзитета у Бањој Луци

Друштво историјског истраживања Банја Лука

СРБИ У БОСАНСКОЈ КРАЈИНИ - СЕОБЕ, РАТОВИ И СТРАДАЊА

ЗБОРНИК РАДОВА

УРЕДНИЦИ:
Бошко М. Бранковић,
Милан Гулић и Предраг М. Вајагић

Босански Петровац, 2025.

Издавачи:

Православна Епархија бихаћко – петровачка
Институт за хуманистичке и друштвене науке Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци
Институт за савремену историју Београд
Друштво наставника историје Бачке Паланке

За издавача:

Његово преосвештенство **Епископ бихаћко-петровачки Господин Сергије**
Православна Епархија бихаћко-петровачка
Проф. др **Бошко М. Бранковић**
руководилац Института за хуманистичке и друштвене науке
Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци
Проф. др **Предраг Марковић**
директор Института за савремену историју
др **Предраг М. Вајагић** научни сарадник
председник Друштва наставника историје Бачке Паланке

Уредници:

Проф. др **Бошко М. Бранковић**, Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет, Катедра за историју
др **Милан Гулић**, научни саветник, Институт за савремену историју Београд
др **Предраг М. Вајагић** научни сарадник, Друштво наставника историје Бачке Паланке

Рецензенти:

др **Бојан Димитријевић**, научни саветник, Институт за савремену историју Београд; др **Ивана Добривојевић Томић**, научни саветник, Институт за савремену историју Београд; др **Немања Девић**, научни сарадник, Институт за савремену историју Београд; др **Данило Ковач**, научни сарадник, Институт за савремену историју Београд; др **Стефан Радојковић**, научни сарадник, Институт за историјске студије Београд; доц. др **Стојанка Лужија**, Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет, Катедра за историју; доц. др **Радован Субић**, Универзитет у Бањој Луци, Филозофски факултет, Катедра за историју.

Превод резимеа на енглески: др **Јасна Капелан**; *Лектор:* **Татјана Пивнички Дринић**, *коректура:* протонамесник **Игор Игњатов**; *Стручна каталогизација:* **Сава Живановић**; *Компјутерска обрада и њером:* Проф. др **Светозар Бошков**; *Штампа:* Графид д.о.о, Бања Лука; *Тираж:* 500 комада.

Информације о публикацији: **Срби у Босанској Крајини – сеобе, ратови и страдања**, Институт за хуманистичке и друштвене науке Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци;
ISBN: 978-99997-40-01-2; 978-99997-40-02-9.

Ако имате питања у вези са достављањем зборника, посетите почетну страницу издавача <https://ff.unibl.org/>. Контакт за сва питања око објављивања, дистрибуције и ауторских права, можете добити на следећим адресама издавача: Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, Булевар војводе Петра Бојовића 1А, 78000 Бања Лука, Република Српска, БиХ, телефон: +3875132278; e-mail: info@ff.unibl.org

НАПОМЕНА О АУТОРСКОМ ПРАВУ.

Ниједан део ове публикације не може се прештампавати, репродуковати или употребити у било ком облику без писаног одобрења издавача, као носиоца ауторског права.

Са благословом Његовог Преосвештенства
Епископа бихаћко-петровачког Господина Сергија

САДРЖАЈ

Реч уредника		9
Аустријско-турски рат (1788–1791), српски етнички простор, севернохрватска ратничка књижевност	<i>Персида Лазаревић ди Ђакомо</i>	13
Насељавање крајишника у Подриње 1835–1836.	<i>Урош Шешум</i>	29
Становништво Бањалучког санџака средином XIX века	<i>Нино Делић</i>	53
Улога манастира Рмња и његових свештенослужитеља у борби за српско народно ослобођење током XIX вијека	<i>Милош Ернауић</i>	69
Страдање Срба у Ливну у Првом свјетском рату	<i>Бошко М. Бранковић</i>	81
Године глади у Босанској крајини 1914–1918.	<i>Боривоје Милошевић</i>	93
Српски добровољци из Босанске Крајине колонисти у Војводини (1914–1941) – животи, судбине	<i>Милан Мицић</i>	109
Срби са Суве Међе у сеобама, ратовима и страдањима током XIX и XX века	<i>Предраг М. Вајаић</i>	129
Погром над Србима у Јајцу 1941. године	<i>Немања Девеић</i>	167
Сведочења и казивања о страдању српског живља у Јању 1941.	<i>Бране Миловац</i>	201
Страдање народа општине Шипово у усташкој офанзиви 3–10. септембра 1941. године	<i>Момчило Сакан</i>	223
Стратишта српског народа у бихаћком крају током постојања НДХ и корак ка утврђивању укупног броја жртава у Другом светском рату	<i>Драган Раговић</i> <i>Владимир Бурсаћ</i>	247
Изворна грађа у Архиву Босне и Херцеговине о злочинима у Босанској Крајини у периоду геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској	<i>Драгослав Илић</i>	275
Колонизација становништва јајачког среза у Војводину 1945–1948.	<i>Павле Б. Орбовић</i>	291

Миграције становништва са јањске висоравни после Другог светског рата	<i>Боро Војиновић</i> 305
Ратна дејства око Грахова и Гламоча (1994–1995) и њихов одражај на Републику Српску Крајину	<i>Милан Гулић</i> 321
Сједница Народне скупштине Републике Српске у Санском Мосту 1995. године	<i>Немања Вујић</i> 339
Други крајишки корпус Војске Републике Српске и пад западнокрајинских општина 1995. године	<i>Бојан Димићријевић</i> 355
Операција „Маестрал“: агресија хрватске војске на општину Шипово 9–12. септембра 1995.	<i>Петар Блажић</i> 375

РИЈЕЧ УРЕДНИКА

Срби су у Босанској Крајини присутни још од времена средњег вијека. Током сеоба у XVI вијеку велики број Срба је дошао у Босанску Крајину гдје врше граничарску службу, и баве се сточарством. У тим сеобама Босанска Крајина постаје српски етнички простор, а досељеници су били са територија данашње Рашке, Косова, Метохије, Скопске Црне Горе, Херцеговине и Црне Горе. У времену од XVI до XVIII вијека Босанска Крајина је простор сталних ратова између Османског и Хабзбуршког царства. Срби из Босанске Крајине подигли су током XIX вијека неколико буна и устанака који су имали национални и социјални карактер, са коначним циљем ослобођења и уједињења српског народа. За вријеме Првог свјетског рату Срби Крајишници су били изложени различитим врстама прогона: убиствима, хапшењима, политичким процесима, затварањима по логорима, пљачки имовине и протјеривању. У овом рату Босанска Крајина дала је српској војсци више хиљада добровољаца, а на његовом крају нашла се у границама нове државе Краљевине СХС/Југославије. Други свјетски рат је српском народу у Босанској Крајини донио велика страдања, у масовним злочинима почињеним од стране хрватских усташа убијено је на десетине хиљада људи, а тачан број до данас није утврђен. Највећа страдања десила су се током љета и јесени 1941. године, у злочинима до тада незабијеженим у српској историји. Ништа мање нису била страдања 1942. за вријеме њемачко-хрватске офанзиве када је на хиљаде људи са ширег подручја око планине Козаре убијено или отјерано у усташке логоре смрти од којих је најстрашнији био онај у Јасеновцу. Међу логорашима се нашло преко 20.000 српске дјеце. Српска Православна Црква је у страдању била уз свој народ, мученичком смрћу пострадао је епископ бањалучки Платон Јовановић (Свети свештеномученик Платон Бањалучки), а заједно са њим више стотина свештеника (њих осморица су канонизовани као свештеномученици). Крајишки Срби су међу првима пружили отпор окупаторима и злочинцима, а Босанска Крајина била је једно од најјачих области из које је покретана борба српског народа за опстанак. У социјалистичкој Југославији одиграла се велика сеоба српског становништва које је из Босанске Крајине пресељено у Војводину. Ова сеоба је за последицу имала значајно смањење броја Срба у Босанској Крајини. Током грађанског рата који је вођен у процесу распада социјалистичке Југославије (1991–1995), Срби из Босанске Крајине још једном су дали велики допринос одбрани опстанка српског народа и стварању Републике Српске. Одредбама Дејтонског мировног уговора из 1995. велики дио Босанске Крајине остао је изван граница Републике Српске. Срби су се у подручја која су припала Федерацији Босне и Херцеговине вратили у мањем броју, док је повратак у неке области потпуно изостао.

Научни скуп *Срби у Босанској Крајини – сеобе, рашови и страдања* који је одржан у Стројицама, на простору српског страдања у Јањском крају, 28. септембра 2024. године имао је за циљ да проучи историју српског народа на овом простору. Поседна пажња је посвећена управо сеобама, ратовима и страдањима којима је српски

народ био непрекидно изложен. Као резултат истраживачког рада зборник доноси укупно деветнаест радова који обухватају период који започиње Аустријско–турским ратом 1788–1791. године који је у српској историји познат као Кочина крајина, док је у сјећању Срба у Босанској Крајини он запамћен као Дубички рат. Три рада хронолошки обухватају дешавања у XIX вијеку и за тему имају сеобе које су водиле у Кнежевину Србију у доба владавине кнеза Милоша Обреновића, бројност Срба у Бањалучком санџаку и значају манастира Рмња у очувању духовног и националног идентитета српског народа у западном дијелу Босанске Крајине. О страдањима, али и херојству у Првом свјетском рату говоре наредна три рада, показујући на који начин су се аустроугарске власти светиле Србима као својим поданицима, какве су биле посљедице помора изазваног гладним ратним годинама, односно причама хероја добровољаца српске војске родом из Босанске Крајине.

Највећа страдања Срби су доживјели за вријеме Другог свјетског рата у погрому и геноциду који су организовано спровеле усташе. Није било града или села који је остао поштеђен усташких злочина, бројна знана и незнана стратишта српског народа остала су до данас необиљежена и заборављена. Штампане овог зборника временски се поклопило са доласком Иконе и моштију Светих мученика јањских, страдалих у Јању и околини у Другом свјетском рату у манастиру Глоговцу. Такође, одлуком Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве која је донијета на његовом мајском засиједању 2025. године у Диптихе светих унијети су преподобномученици и мученици рмањски, са датумом празновања 28. августа/10. септембра, и мученици гаравички и бихаћко-петровачки, са датумом празновања 14/27. јула сваке године. Њихова мученичка страдања историографски су обрађена у пет радова. Теми миграција становништва Јањског краја након Другог свјетског рата у Војводину посвећена су два рада. Коначно, сеобама, ратовима и страдању Срба Зборник је затворен са четири рада који доносе нова историјска сазнања о дешавањима у западним дијеловима Републике Српске за вријеме Одбрамбено-отаџбинског рата који је вођен од 1992. до 1995. године.

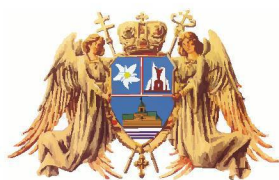
Највећи дио западног дијела Босанске Крајине је остао без српског народа, а некада Српска тромеђа данас је полупуста. Срби су протјерани са својих вијековних огњишта, док је њихов повратак неизвјестан. Сваки дјелић Босанске Крајине обиљежен је траговима и споменицима постојања наших предака који остају неми споменици српског имена и вјере. Епархија бихаћко-петровачка, са манастиром Рмња као својим духовним средиштем, јесте истински чувар наших опустошених села и градова, али и чувар сјећања на хиљаде и хиљаде наших невиних предака који су мученички пострадали током крваве прошлости, а нарочито у Другом свјетском рату. Овај Зборник је њима у спомен.

Међу ауторима радова у Зборнику налазе и потомци Крајишника који су рођени у неким другим селима и градовима, али њихови крајишки коријени вуку их ка мјестима гдје су им живјели преци. Овај зов предака није лако објаснити ни описати, у исто вријеме он је чудесан, али и обавезујући, при чему везу нису успјели прекинути ни географска, а ни временска удаљеност. Нечујним гласом преци дозивају своје потомке, и тако нас враћају тамо гдје смо страдали, одакле смо отишли или смо прогнани.

Уредници Зборника захваљују Његовом Преосвештенству Епископу бихаћко-петровачком Господину Сергију на указаном повјерењу да приреде овај зборник за штампу. Такође захвалност дугујемо Фонду за избегла, прогнана и расељена лица Аутономне Покрајине Војводине и општини Бачка Паланка који су финансијски помогли одржавање научног скупа. Посебну захвалност дугујемо рецензентима који су својим сугестијама и приједлозима учинили да овај Зборник буде квалитетнији.

О Видовдану 2025. године

Уредници зборника

АУСТРИЈСКО-ТУРСКИ РАТ (1788–1791), СРПСКИ ЕТНИЧКИ ПРОСТОР, СЕВЕРНОХРВАТСКА РАТНИЧКА КЊИЖЕВНОСТ

Сажетак: У овом раду се анализирају неколика дела севернохрватске књижевности XVIII века у којима се описује аустријско-турски рат (1788–1791), конкретно: *Писма од узетјја Турске Градишке илији Бердира ђрада* (1789) Антуна Иваношића, затим *Несћранично вездаињеиџа џабора исјисивање* (1789, 1790, 1791) Јурја Малевца, те *Исјисање рајџа џурскоја џод Јосијом Цесаром II* (1792) Блажа Бошњака. Ради се о хроникама у стиху рата који се водио у Босанској Крајини (названој тако од 1878), пре свега у Босанској Градишци (тј. Бердиру граду), затим у Бањој Луци те Бихаћу и после у Београдском пашалуку. Размотриће се присуство Срба у овим делима како са историјске тако и са књижевне тачке гледишта.

Кључне речи: Аустријско-турски рат (1788–1791), српски етнички простор, севернохрватска ратничка књижевност.

У IV певању пучко-просветитељског пева славонског писца и хабзбуршког официра Антуна Матије Рељковића (1732–1798) *Сатир илији дивљи човик* (1762; 1779), чија је тема како исправити лоше обичаје сељака и унапредити заосталу Славонију, митски лик сатир исправља славонског сељака када овај каже да њихови стари „нису писат знали, / ал су боље нег ми састајали“¹:

„O Slavonsčel! ti se vrlo varaš,
kojigod mi tako odgovaraš.
vaši stari jesu knjigu znali,
srpski štili, a srpski pisali [...]“²

Шездесетак година након протеривања Турака из Славоније, после аустријско-турског рата 1683–1699, дакле, Рељковић је подсећао на присуство Срба у северној Хрватској. То присуство поетски је обележено и у вези са облашћу на Балкану која је у западним изворима још од почетка XVII века била позната као *Croatia Turcica* / *Turkish Croatiaen*, односно на турском серхат/серат (заст.), све до 1878. године када је добила назив Босанска Крајина, тј. гранично подручје, крајина у пограничним областима Османског царства, и која је била седиште аустријско-турског рата, и то

¹ Matija Antun Reljković, *Satir iliti divji čovik* (Zagreb: Zagrebačka stvarnost, 1998), 27.

² *Исјисо.*

последњег у низу од 1788. до 1791. године. А крајина је, каже историчар Милош Ковић:

„парадигма, симбол и суштина историјске судбине целог српског народа. Та реч значи живот на границама закрвљених царстава, на раселинама вера и цивилизација. Крајишници, православни Срби, били су народ другог реда, подређен, туђ и сумњив, у муслиманском, шеријатском Османском царству, римокатоличкој Хабзбуршкој монархији и римокатоличкој Млетачкој републици. И као такви, у феудалној Европи, Крајишници су били слободни људи, ослобођени намета и пореза у замену за своју војничку службу. Слободу су дословно плаћали сопственом крвљу.“³

Идеја о српском етничком простору и концепција територијалности, иако је један добар део српског народа живео ван граница територија насељених већином српским становништвом, постале су одлучујући фактор у суштини тек средином XIX века као уосталом и међу другим народима Југоисточне Европе.⁴ Знамо да је то подручје било мешовито насељено вековима и да су концепт или амбиција да се створе државне границе које би се поклапале са етничким границама изразите тек од XIX века кад почиње стварање нација. У овом преднационалном периоду територијални фактор није био одлучујући за осећај припадности једном народу, тим пре што је код Срба верски фактор одувек био везивно ткиво и референцијална тачка идентитета и Православна Црква је (била) симбол српске националности.⁵ А сâм назив Босанска Крајина никада није имао етничко или национално значење, него искључиво географско. Иако је на њеној територији било Срба и у предтурско доба, Босанска Крајина је етнички изразито српско обележје добила у XVI веку. Од XVI до XVIII века била је подручје сталних борби између Турског и Аустријског царства, па је и организација Босанске Крајине у оквиру Османског царства била строго војничка.

Ратна дешавања имала су велики утицај на етнички и друштвени састав ове области. У оквиру таквог контекста, могуће је посматрати српски етнички простор кроз стихове севернохрватске књижевности који су се односили на наведени аустријско-турски рат (1788–1791). Овај рат, као и претходни, за баварско наслеђе, оставио је траг у скоро двадесетак књижевних списа. Рат за баварско наслеђе одвијао се између 1778. и 1779. године и тај је сукоб у историји познат и као Рат за кромпир (*Kartoffelkrieg*) јер су пруске и аустријске трупе проводиле доста времена маневришући у Бохемији и покушавајући да добију храну од непријатеља, лишавајући становништво главне животне намирнице региона – кромпира. О том рату, који је окончан 13. маја 1779. године миром у Тешину, приповедао је свештеник, жупник у Врховини код Брода (1770–1788) и Великој Копаници (1788–1799), Шимун Штефанец († 1799) у десетерачкој *Писми од Ивана Салковића, силној вишеза и јунака* коју је штампао анонимно у Осијеку 1781. године.⁶

У другом се делу овог опсежног пева, иначе слабе уметничке вредности,

³ Милош Ковић, „Крајина као симбол и суштина историје српског народа“, *Искра*, <https://iskra.co/kolumne/krajina-ka-simbol-i-sustina-istorije-srpskog-naroda/> (приступљено 6. јуна 2023).

⁴ Róbert Keményfi, „The Notion of Ethnic Space, *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica*, vol. 3, no. 2, (2011), 127–128.

⁵ C[hristopher] Oscanyan, *The Sultan and his People* (New York: Derby & Jackson, Cincinnati: H. W. Derby & Co., London: Sampson Low, Son & Co., 1857), 408.

⁶ Davor Dukić, *Poetike hrvatske epike 18. stoljeća* (Split: Književni krug, 2002), 95–100.

„Указује да је Салковић од рода и крви јуначке“, а у трећем делу где „Салковићу од остали јунака илирички поздраву доноси“ помињу се Бањалучанин мајор Милорадовић који је само у овом рату „потрошио“ осам стотина пруских глава, али и српски историјски и поетски јунаци Марко Краљевић и Лазар Хребељановић:

„Daniele! pozdravljate vila,
Kojaј' s'tobom bash u Becsu bila.
Pozdravljate Milloradovichu,
Silni junak, shuti Kraljevichu.
Ako pitash, kogaje plemena
Koje kervi, kogali vremena?
Gospodskeje od starinah bio,
Kod Nemanje [...] velik imo dio.
Od starinah Banjalucsanine,
Bosania, nie Licsanine.
Daje [...] hrabren, brezimemu kaxe,
Koji sumlje, nek po knjiga traxe.
Od postanka Hrabrenovich bishe,
Kako Kacsich [...] u knjigama pishe.
Od Nemanje plemeshtinu dobih,
Jer hrabreno Hrabrenovich boj bih.
Od Ercega (y) Ercegoва zemlja
Stare zove, i k'sebi je spremlja.
Spailuke u toj zemlji imah,
Takvi sada nedajuse trima.“⁷

У белешци за Херцег („(y)“), Штефанец је забележио: „*Ducatus S. Sabae vulgo Ercegovina dicitur*“. Овде се односи на Херцеговину (или Војводство) Светог Саве – *Ducatus Sancti Saba*, касносредњовековну политичку заједницу у Југоисточној Европи, која је постојала од 1448. до 1482. године, када ју је апсорбовало Османско царство. Основала ју је и контролисала племићка породица Косача, чији су владари носили титулу херцег од Светог Саве. Њихови поседи обухватили су јужне делове данашње Босне и Херцеговине, који су се протезали до јужних делова данашње приморске Хрватске, северозападне Црне Горе и југозападне Србије.⁸

У овом Штефанчевом спеву помиње се неизбежно генерал Лаудон:

„Mallo toga postajalo bie,
Al' se Laudon oko vojske vie.
Pak upita Laudon Generale,
Da ti Prajzi na nas nenavale,

⁷ *Pisma od Ivana Salkovicha silnog viteza i junaka, svemu narodu illyricskomu za vikovitu uspomenu / od jednoga Illyra sloxita na sverhi godine Gospodinove MDCCCLXXX* (А ushtampana u Osiku: kod Martina Diwalta, 1781), 34–35.

⁸ Детаљније код: Михаило Динић, *Земље Херцега Свѣйгоа Саве*, књ. 182 (Београд: Српска краљевска академија, 1940); Драган Војводић, „Ктиторска делатност Стјепана Вукчића Косаче“, у: *Шћепан Поље и његове светиње кроз вјекове. Зборник радова са научног скупа (Плужине, 24–25. септембар 2006)*, уредник Гордана Томовић (Беране: Свевиће – манастир Заграђе, 2010), 61–100.

Tkoche od vas na nje udariti,
I shatore njima oboriti?“⁹

Вероватно најзначајнији историјски лик аустријско-турских ратова био је аустријски официр Ернст Гидеон фон Лаудон (Ernst Gideon von Laudon, 1717–1790),¹⁰ онај исти кога ће Доситеј опевати у *Песни о издављенију Србије* коју је објавио 1789. године у Бечу: „Слаткопевна лира Аполона / Нека своје гласе произноси; / И нек’ слави храброг Лаудона / Аустрија с којим се поноси“¹¹ и који ће се појавити и у иконографском апарату. Занимљиво је да и поред жаришта у Србији и учешћа српских војника и официра, овај рат није оставио много трага у српској књижевности. Поред Доситеја овом приликом ваља поменути историјски спев у четири певања *Бој змаја с орлови* (1791), нашег писца, историчара и педагога, калуђера Јована Рајића. „Рајићево дело представља, већ по свом спољњем облику и изразу, необичну мешавину, или (можда) боље рећи синтезу књижевно-филозофског спева и историјског приказа њему савременог догађаја од највеће важности за даљу судбину српског народа са обе стране аустријско-турске државне границе [...]“¹² Један о најбриљантнијих аустријских фелдмаршала, Лаудон се формирао у Русији као кадет, а постао је капетан у аустријској војсци и учествовао је у Седмогодишњем рату (1756–1763); године 1758. именован је генералом и због својих заслуга добио титулу барона од царице Марије Терезије. Године 1787, кад је избио нови рат, Лаудон, тада већ фелдмаршал, позван је да води ратне операције и 1789. постигао је изузетан успех освојивши Београд за три седмице. Књижевник и Доситејев пријатељ Емануил Јанковић је 1788. штампао превод са немачког Лаудонове биографије, а била је забележена и једна народна пригодна песма *О Лаудону ђенералу ђод Јосифом вџорим*.¹³

Аустријско-турски рат или аустријско-османски рат 1788–1791. године одвијао се паралелно и истовремено са избијањем руско-турског рата (1787–1792) у којем се Османско царство сукобило са Русијом. Аустријанци су ушли у рат у фебруару 1788. године, а споре припреме Русије довеле су до тога да се Османлије концентришу у Београдском пашалуку. Аустријанци су се надали руској подршци у Молдавији, која је стигла тек крајем 1788. године, а цар Јосиф II није имао довољно снага да се сам бори

⁹ *Pisma od Ivana Salkovicha...*, 37.

¹⁰ Персида Лазаревић Ди Бакомо, „Аустријски официр фон Лаудон у списима јужнословенских аутора XVIII века“, у: *Српски језик, књижевност, уметност. Зборник радова са IX међународној научној скупи одржаној на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (24–25. X 2014). Књига II. Рат и књижевност*, уредници Драган Бошковић, Часлав Николић (Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2015), 163–175.

¹¹ Доситеј Обрадовић, *Песме ђисма докуменџи*, књ. шеста, приредила Мирјана Д. Стефановић (Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2008), 11.

¹² Владимир Стојанчевић, „Рајићев спев *Бој змаја с орлови* као историјски извор“, у: *Јован Рајић. Живот и дело*, уредник Марта Фрајнд (Београд: Институт за књижевност и уметност, 1997), 156; Мирјана Д. Стефановић, „Први еп у српској књижевности као пародија јуначког епа“, поговор у: *Јован Рајић, Бој змаја са орлови*, (Београд: Службени гласник, 2008); Драгана Грбић, *Алејорије ученој ђустиниољудителџа. Постџујак алејоризације у оџусу Јована Рајића* (Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010), 364–412.

¹³ Детаљније код: Мита Костић, *Доситеј Обрадовић у историјској ђерсејџиви XVIII и XIX века* (Београд: Српска академија наука, Поседна издања, књ. СХС, Историјски институт књ. 2, 1952), 78.

против Турака. У јулу су Османлије прешле Дунав и продрле у аустријски Банат. Несташица снабдевања погодила је обе стране, док су и Аустријанци патили од куге. Такође је 50.000 српских избеглица прешло Дунав, што је изазвало логистичке проблеме Аустријанцима. Средином августа, цар Јосиф II је послао више од 20.000 војника у Банат. Ту је формиран и српски добровољачки корпус (српски фрајкори) од 5.000 војника, састављен од избеглица које су напустиле своје земље по избијању сукоба са Османским царством. Корпус се борио за ослобођење Србије и њихово уједињење под хабзбуршком влашћу. Након тога, равнотежа снага је превагнула у корист Аустрије: Турци су протерани из Баната и пограничних градова Босне на рекама Уни и Сави, а Београд је заузео фелдмаршал Фон Лаудон у тронедељној кампањи.¹⁴

У Босни, где је аустријска пропаганда била углавном усмерена на фрањевце, већину времена аустријска војска је провела борећи се око Дубице, а тај рат, познат у Србији као рат капетана Коче,¹⁵ у Босни је назван Дубички рат. На босанској граници, рат је вођен са више средстава и иницијативе од стране Аустрије, јер је одзив на аустријску пропаганду у Босни био слабији него у Србији. Босна није имала народне вође попут капетана Коче Анђелковића или кнеза Алексе Ненадовића. То је пре свега због тога што је муслимански елемент у Босни био много јачи него у Србији. Они муслимани који су били потиснути из других крајева, углавном су се скупљали у Босни, где су на најзападнијој граници Царства представљали неку врсту војне границе и били су изузетно фанатични у својој „каурофобији“ и турске борбе на линији Уне и Саве биле су посебно упорне. Аустријанци су претрпели неколико пораза, од којих је најтежи био баш код Дубице. Тек од јула 1788. када је Лаудон преузео команду на том фронту, ситуација се мало окренула у њихову корист: током те године су освојили Дубицу и Нови Град, а у пролеће 1789. године и Градишку. То је навело Турке да у Босну пошаљу Мехмед-пашу. Када су Аустријанци позвали Лаудона са босанског ратишта на српски фронт, поверивши му главну команду, нови паша је имао прилику да се истакне, јер је босанско ратиште након Лаудоновог одласка добило другостепени значај. Он је, међутим, само повратио Градишку.

За разлику од српске књижевности где овај рат, и поред жаришта у Србији, скоро да није оставио трага, бројни севернохрватски списи који се односе на ратишта о којима је реч, могу да се поделе у три скупине: 1) списи који у потпуности, у целини или у већини говоре о рату; 2) списи који описују епизоде или ликове из рата; 3) списи који имају додира с ратом.¹⁶ У овим делима се опевала ратна стварност, у облику хронике, похвалнице или пак политичког манифеста, а поетолошки су се ослањала на дубровачку барокну епику, на Канижлићеву варијанту барока, на Качићев епски циклус али и на класицистичку књижевност неговану у окружју бечког двора.¹⁷ Могуће је у овим делима размотрити присуство Срба у Босанској Крајини у то доба,

¹⁴ Детаљније код: Драгољуб М. Павловић, *Србија за време последње аустријско-турске рата: 1788–1791*. (Београд: Српска краљевска академија, 1910).

¹⁵ Душан Пантелић, *Кочина крајина* (Београд: Српска краљевска академија, 1930).

¹⁶ Vladoje Dukat, *Pater Gregur kapucin (Juraj Malevac), kajkavski književnik XVIII. vijeka*. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 207 (Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije Lav. Hartmana (Stj. Kugli), 1915), 190 (54).

¹⁷ Dunja Fališevac, *Kaliopin vrt. Studije o hrvatskoj epici* (Split: Književni krug, 1997), 245.

крајем XVIII века. Неизбежно је приметити да присуство Срба није увек експлицитно с обзиром на то да се етник Срби(н), српски појављује ретко и Срби, због влашких статута и привилегија, или су бивали идентификовани са Власима/Влајима¹⁸ или са Илирима. У речнику хрватског лингвисте, лексикографа и песника Ивана Белостенца (око 1594–1675), објављеног постхумно, *Gazophylacium* (1740), за одредницу Влах стоји „Valachus, Rascinus, Trax, Tracus, Thr(a)cis“,¹⁹ што очигледно значи да су Власи и Рашани били синоними. Кад је пак реч о етнику Илир, дефинитивно се може тврдити да је овај етник, као историјска и географска грешка, био вековима у употреби на Западу а у вези са Јужним Словенима који су били диференцирани као католички Илири или пак православни, односно грчког обреда.²⁰

Као најзначајнији лик овог рата, Лаудон је јунак пева Антуна Иваношића (1740–1800), свештеника и песника из Славоније који је славио победу Хабзбурговаца над „Турцима“ у Дубичком рату. Аутор је, између осталог, једне *Писме, коју њива Славонац уз ђамбуру а Личанин од њива од узетја Турске Градишке илићи Бердора прада* која је објављена без назнаке године издања, и која подсећа на усмену епiku. Иваношић је писао штокавском икавицом с местимичним кајкавизмима и *Писма* је настала поводом хабзбуршког освојења Босанске Градишке 29. јуна 1789. године. Босанска Градишка, на десној обали Саве, на месту старог *Servitium*-a²¹ или *Serbitium*-a, називала се пре доласка Турака Градски/Градишки Брод и освојио ју је Гази Хусрев-бег 1537. и као целовит град под именом Бербир била је у турским рукама до 1699. године. Ова мала али важна раскрсница путева на Балкану била је историјски насељена и српским становништвом, заједно са муслиманима и католицима. За време аустријско-турског рата 1788–1791. Градишку је 1789. године освојила аустријска војска на челу са Лаудоном. Две године касније Аустријанци су се повукли преко Саве а са њима и велики број хришћана. У деветој деценији XVIII века аустријски и турски шпијуни посебно су осматрали пограничне тврђаве које су могле да представљају препреку приликом надирања војске. Доња капија тврђаве се обично називала Бањалучка, а горња Гвоздена (Жалимска) капија. На три места у тврђавским бедемима била су изграђена удубљења за топове.²² Бербирска тврђава је спадала у важнија утврђења у Босанском ејалету, поред Бихаћа, Бањалуке, Зворника, Јајца, Приједора,

¹⁸ Василије Ђерић, *О српском имену њо зајаднијем крајевима нашега народа* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901); Никола Вукчевић, „Етимологија појма 'Влах' и његова разна значења“, у: *Предмет и метод изучавања њаџиријархалних заједница у Јујославији*, Научни скупови, Књига 7, Одељење друштвених наука, Књига 3, уредник Уредник Ђорђевић – Ђоко Пејовић (Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, 1981), 315–342; Петар Б. Богуновић, „Gens Vlachorum in Historia Serborumque Slavorum“, *Култура њолиса*, XV (2018), 36, 191–214.

¹⁹ [Ivan Belostenec], *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium [...]: nunc pimum peculiariter Illyriorum commodo apertum* (Zagabriae: Weitz, 1740), 569.

²⁰ Персида Лазаревић Ди Ђакомо, „Варијације на тему илирског као временског и просторног надконцепта“, у: *Имџеријални оквири књижевности и културе*, књ. II, уредник Драган Бошковић (Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет; Београд: Скупштина града Београда, 2010), 153–165.

²¹ Mirjana Detelić, *Епски градови. Лексикон* (Београд: SANU, Balkanološki institut SANU, posebna izdanja, 2007), 143.

²² Детаљније код: Галиб Шљиво, „Босанска Градишка од 1788. до 1878“, у: *Историја Босанске Градишке и њене околине. Од најстаријих времена до 1985 године*, уредник Раде Михаљчић (Градишка: Општина; Лакташи: Графомарк, 2008), 159.

Козарца, Прусца, Мостара, Требиња.²³ У Градишку је 1660. године дошао чувени турски путописац Евлија Челеби (Evliya Çelebi, 1611–1682). По Челебију, Градишка је била „красна паланка у облику продуженог четвороугаоника а лежи у равном и пространом пољу на обали ријеке Саве. Опсег јој износи хиљаду корака“.²⁴ Мировним уговором, потписаним у Свиштову 9. августа 1791, Градишка, Дубица и Нови Град враћени су под султанову власт.²⁵

Иваношић не помиње експлицитно Србе или Влаје, али, истини за вољу, ни друге народе тако да етници у ствари нису присутни. Помињу се, међутим, хорономи, тј. топоними који се односе на српски етнички простор као Бањалука, Бербир град, или пак Дубица:

„Istom штоје rumenka Konjica,
Nagizdala rumena Zorica:
I ruxicsnog штоје iza dola,
Zlatna своја nakitila kola;
Da Sunashca priodnica xarka,
Jutarnjega dovezenam danka.
Al' poleti [...] Oral iznenada,
K' Bajnoj Luci od Berbira Grada.“²⁶

Орао лети од запаљеног Бербира до бостана Фатиме-девојке у „Бајној Луци“, и песник проклиње бањалучке виле што су тврди сан заспале па не знају шта је све Лаудон починио:

„[...]
Gdise LAUDON Junak s- Turci bie:
I Gradove od njiuh otimlje.
Shto Julius, Vitezovah slava,
Vozechise na dva ljuta Lava,
Jest od sebe dicsno izustio,
To LAUDONU rechbi dopustio.
Dojdo, vidih, i svakog oblada,
Na kogasam udario grada.
To DUBICA, grad NOVI, svidocse:
To i BERBIR posvidoscit hoche,
Kako LAUDON ova sva tri Grada
U kratkomu vrimenu oblada.“

²³ *Исџо*, 167.

²⁴ Evliya Çelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*, preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović (Sarajevo: Svjetlost, 1967), 216.

²⁵ Детаљније код: Енес Пелидија, „Градишка и њена околина од 1535. до краја XVIII вијека“, у: *Историја Босанске Градишке и њене околине. Од најстаријих времена до 1985. године*, уредник Раде Михаљчић (Градишка: Општина; Лакташи: Графомарк, 2008), 137–158; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela* (Sarajevo: Oslobođenje, 1959), 94.

²⁶ Детаљније код: Iva Salopek Bogavčić, „Prilog istraživanju događanja na gradiškom području tijekom rata 1788. –1791.“, *Scrinia Slavonica*, 7, (2007), 161–201.

На крају је Иваношић приложио песму у славу Лаудона, *Vivat Laudon*, заједно са нотама.

Главни топоними рата помињу се и у делу Јосе Крмпотића (1750/55–1797), *Пјесма воеводам аустријанским и росијанским њријјевана* (Беч 1789).²⁷ Хрватски епик и војни капелан у Темишвару (1783), а затим дворски капелан, већ је у *Пјесми Црнојорцем исјјеваној о војводи Филију де Вукасовић њријјеваној* (Беч 1788)²⁸ изразио пансловенске идеологеме у србофилској варијанти.²⁹ Крмпотић у овој *Пјесми*, пак, од 944 асиметрично укрштена римована десетерца, описује неке аспекте рата и епизоде на свим трима бојиштима те пева о освајањима Шапца, Новог Града (у Босни) и Очакова, величајући владаре, цара Јосипа II и царицу Катарину II.³⁰ У другом делу *Пјесме* истиче да је вила, алегија словенства, тројна: „Slavonija imemi biashe/Pannonia illi Illiria“,³¹ и указује на некадашње словенско јединство и садашњу, тј. ондашњу распарчаност Словена. У једном тренутку вила помиње српске епске јунаке:

„Tili od kralja Nemanich Stipana
Rodjenisu sinovi od sina?
Til' Hercega, til' Cara Lazara,
Kraljevicha, illi Kobilicha;
Kojih kopje turska serca para,
Josh se smiu imenovat' bracha?“³²

Овом приликом треба поменути кајавског писца Јурја Малевца (Grgura Karusina, 1734–1812) и његово *Несјранично вездашњеја њадора исјисивање за лејо 1788, 1789, 1790 (1791)*,³³ неку врсту „пригодне новине у стиховима“,³⁴ где аутор прати током три године (1788–1790) ратне догађаје, и где већ на првој страни прве књиге истиче да је податке узимао из бечких новина које су под натписом *Hofbericht* извештавале о догађајима са тадашњих ратних поља.

Малевчев спев – хроника, иако није високе књижевне вредности,³⁵ ипак је пун догађаја и личности и сигурно је био много читан на кајавском говорном подручју. Но и поред тога не може се упоредити са делом које је изашло анонимно, Блажа (Васе) Бошњака (1743–1807), *Исјисање рајѡа њурскоја њод Јосијом Цесаром II* (1792). Фрањевац, капелан Бошњак учествовао је у рату и у спеву прати рат хронолошки, „Od

²⁷ *Pjesma voevodam austrijskim i rosijskim pripjevana. od Jose Kermpoticha c. k. dvora i vojnickoga sveshtenika*, U Becsu, Slovotison od Jose Hraschansky, 1789.

²⁸ Детаљније код: Omerka Žigić, „Dvije prigodne pjesme Josipa Krmpotića“, у: *Ključevi raja. Hrvatski književni barok i slavenska književnost 18. stoljeća*, priredila Julijana Matanović (Zagreb: Meandar, 1995), 126–129.

²⁹ Davor Dukić, *Sultanova djeca. Predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja* (Zadar: Thema, 2004), 190.

³⁰ *Исјо*, 190–191.

³¹ *Исјо*, 31.

³² *Исјо*, 38.

³³ *Neztranchno vezdassnyega tabora izpiszavanye za leto 1788., 1789., 1790., Od P.G.C. (Vu Zagrebu: Pritizk. Pri Josefu Karolu Kotche, 1789, 1790, 1791).*

³⁴ N. Andrić, *n. d.*, 14; уп. V. Dukat, *n. d.*, 25.

³⁵ *Исјо*.

posetka ratta“. Овај спев је подељен на два велика дела: у првом се приповеда оно што је аутор сам видео и доживео, а у другом делу се опевају остали ратни догађаји. У месецу фебруару, конкретно, пева о Градишканцима, Брођанима и Варадинцима:

„Neg' kad niko vrime projde
Veljacse deveti dojde,
Tus' naredba csini druga.
I Kraljevski poslan sluga,
Harpak Major a Biograd
Da navisti turkom on ratt.
Basha njega liepo prima,
I glasove mirn' uzima,
Darovemu on poklanja,
Priatelски oppominjá
Dabse frishko on vratio
S- janicsari izpratio,
Dase nebi shto slucsilo
Tursko mloshtvo uzbunilo,
Shtomu recse to ucsini
Nitse u tom on promini.
U taj danak kavga pocse
Jerse vojska bitti zacse
Gradishkanci udarishe
Turkom kvara ucsinishe
Jer s-toppovi udarishe
Turkom Berbir razrushishe.
I Brogjani tad pocseshe
Turske lagje on' oteshe,
Al shto csine Varadinci?
Koj jesu ljuti sriemci“.³⁶

Приликом опевања аустријског жаришта у Босни, и Бошњак, који је за разлику од Малевца био очевидац свих догађаја па је по томе ово дело јединствено у славонској ратној епици,³⁷ неизбежно помиње хорониме Дубицу и Бихаћ, али и српске официре као „Каритана Mikassinovicha“,³⁸ вероватно мислећи на тада већ покојног Михајла Микашиновића (1715–1774), који је постао први српски фелдмаршал-лајтнант у Хабзбуршкој монархији и који је 1760. добио баронску титулу.³⁹

³⁶ [Blaž (Vaso) Bošnjak], *Ispisanje ratta turskoga pod Josipom Cesarom II. Pocsetog godine 1787. po jednome Regemenskom Patru skupljeno, i u stihoveh sloxeno. Za razgovor narodu illyricskom prikazano* (U Osiku: Pritiskano sa slovih Martina Divalt, 1792), 7.

³⁷ Davor Dukić, *Poetike hrvatske epike 18. stoljeća...*, 128.

³⁸ *Исѣо*, 9.

³⁹ „Spomenimo primjer MIHAJLA MIKAŠINOVIĆA (1715.–1774.), koji je od MARIJE TEREZIJE 1760. dobio barunstvo, a 1766. postao feldmaršal-lajtnant, kao prvi Srbin s tako visokim činom u Habsburškoj Monarhiji. Mikašinović je nakon sudjelovanja na više europskih ratišta i više službi u Vojnoj krajini dobio povjerenje za upravljanje Karlovačkim generalatom. U toj je službi dao veliki doprinos razvoju srpskog školstva, a doprinio je i utemeljenju pravoslavne kapele Sv. Nikole u Karlovcu. Mikašinović je bio uvjereni pravoslavac koji je

Кад се жариште помери у Србију, опевају се Инђија и Земун: „Svu noch oni ne stadoshe / U Ingiju dotekoshe, / Ondi malo od danishe / Alse duggo nebishe / Nogo hite dol Zemunu / Sam' da vide tursku bunu“.⁴⁰

Као што је већ речено, Бошњак је лично учествовао у рату као војни капелан и о себи пева у 3. лицу као о „misniku Vasi“. С обзиром на то да је био сведок догађаја на српском бојишту, томе посвећује највише простора, а занимљиво је да он у овом спеву помиње свог православног пандана: практично два свештеника су функционална поетска окосница ове епске наратије – католички свештеник и аутор Блаж/Васа Бошњак и православни свештеник Тоша Ендерић, „Enderich Popo Thosho“. Реч је о Теодору Ендерићу, пореклом из Даља код Осијека (средина XVIII века – 1819), војном свештенику, проти фрајбору:

„Svi Junaci skuppa bishe
Al Misnika tu nebishe,
Neg' sam' Boshnjak Pater Vasa
I Enderich Popo Thosho.
Tosu dobra dva druxnika
Palsyanska dva Misnika,
Pride vojska preko Save
Brez shatorah, i brez marve,
Oni Savu pribrodishe
Na travici prinochishe.“⁴¹

Бошњак наставља о сарадњи двојице свештеника као кад свештеник Тошо подстиче Васу на акцију:

„Jedva k- vratina bishe doletio
Svomu drugu Vasi besedio,
Ustan Vaso nepushi te lule
Etto shajke, dabi potonule!
Na shajkase sve barjaci micsu
A u shajka turci halla vicsu,
Jedva Thos te ricsi izusti
Iz gradase topp na turke pusti,
Skosci Vaso kako i pomaman
Sedla konja damu nebud' Zaman,
Csille konjeh hitro osedlashe
I oruxje bedru pripasashe,
Letti Thoso dol' krilu lievomu
Vaso osta na krilu desnâmu,
Dokle vojska tad Dunavi stixe ,

stečeno obrazovanje i položaj koristio za zaštitu interesa pravoslavne crkve te općenito stanovnika Vojne krajine.“ Nenad Jovanović, Hrvoje Petrić, „O dolasku Srba u 15. stoljeću svjedoči sačuvana historijska grada“, *Novosti*, 5. februar 2018.

⁴⁰ B. Bošnjak, *n. d.*, 9.

⁴¹ *Исѣно*, 11.

I dojdoshe tamo shajke blixе,
 Udarshese tu ljuto s- toppovi,
 Germe ovi ko strashni gromovi.
 Pater Vaso oshtro konja jashe
 Josh slobodi dase nisht' neplashe
 Moj sinci strashitse nemojte
 Joshse manje turske vike bojce,
 Turskechemo shajke pofatati
 A turcise moraju pridati“.⁴²

Бошњак опева капетана Павла Радивојевића (Paul Radivojevich, 1759–1829), пореклом из Сентандреје, Србина племићког рода и барона, аустријског генерала фелдцајгермајстера.⁴³ Помиње се затим јануара 1789. године као натпоручник Радивојевић у саставу српског фрајкора Брановачког. Служио је тада као хусар у Кнежевићевом ескадрону српског фрајкора. Био је као фелдмаршал-лајтант од 1823. године командант војске у Хрватској, у Загребу. То је онај исти официр коме је 1823. године Лукијан Мушицки спевао оду *Памјатник барону Радивојевићу године 1823*. Као артиљеријски заповедник умро је у Верони 15. јула 1829. године. Те године је свештеник и песник Јосип Марић (Josef Marich, 1807–1883)⁴⁴ издао у Будиму по други пут песму *Плач Крајишника по смерти преузвишенога і. Павла барона од Радивојевића лаџ*. Каже дакле Бошњак:

„Tere k- Vershcu svi da iddu,
 I Palanki josh da pridu.
 S- drugom vojskom Cesar pojde
 K- Tomashevcu kada dojde,
 Devetnajest bash Octobra
 Tude zgodda nebi dobra,
 Shorfshiceri na pred bishe
 Na njih turci udarishe,
 Dok husari dotekoshe
 Trideset njih izfikoshe
Radivojvich s njima bishe
 Koj Kapetan njihov bishe“.⁴⁵

Осим Радивојевића, Бошњак помиње још једног Србина, капетана Продановића:

„*Fridburguje* zerno vrat probilo,
 A *Vukasu* palac jest odbilo
 Desnu ruku *Sigan* Kapetanu

⁴² *Истио*, 56.

⁴³ Детаљније код: Дарио Кршић, „Допринос Теодора Пл. Милутиновића вишњегорског и крајишких Срба у ослобађању Илирских провинција до краја 1813 године“, *Политичка ревија*, год. XXX/XXI, бр. 3, (2021), 206–207.

⁴⁴ Детаљније код: Персида Лазаревић Ди Ђакомо, У *Досијејевом кругу. Досијеј Обрадовић и шкољско просветиљство* (Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2015), 235–236.

⁴⁵ В. Вошњак, n. d., 43.

Lievo rebro *Shmitu* Kapetanu,
 Josh i k tome *Brodanovich* simu
 Kada pushka iznenada sinu
 Terga ranni iz pod zubah doli
 Nezna Simo daga shtogod boli,
 Niti mari damu kervca lije
 Sve jednako s- turcimafe bije,
Podloxani tu nogu ranishe,
 Jerbo turci vatrom udarishe;
 Dva laitnanta mertva tu padoshe
 Dost' momakah mertvi ostadoshe[...]⁴⁶

О Продановићу, односно „Бродановићу“, „Броцкога Регимента Оберстлеудинанду“, пева у вези са ратиштем у Босни и Јурај Малевац у горе наведеном *Несїрраничном вездашњеїа їабора исїисивању за леїю 1788*:

„Pod *Gradiskum* nise jezero turaka
 Na *Dubochacz* vudri. Ali ruka jaka
Brodanovich chaka, [...] nepuzti prek szave,
 Nyegovi szoldati, vize turcze pozdrave.
 Od ranoga jutra, tja dok' szuncze zajde
 Med szobumsze tuku. Zatem paksze najde
Brodanovich; preko Szave sze prepelya,
 Ter tri turzke ladye, na nass kraj dopleuya“⁴⁷

Малевац, који бележи поетски и о окршајима код Дубочца под Продановићем, прецизира овом приликом у белешци да није лично учествовао у рату: „Vsze to povedaju Bechke oszebuje Novine: *Hofbericht* zvane *Num.* 13.“⁴⁸

Вероватно је реч о Себастијану Продановићу (Sebastian Brodanovich [von Usiza-Caminiza], око 1755–1822), аустријском генерал-мајору и фелдмаршалу српског порекла, родом из Митровице. Виши официри су добијали племство са предикатом⁴⁹ и при избору предиката су се опредељивали најчешће за места код којих су се у току ратова посебно истакли, па је тако предикат Продановића био „од Ужичке Каменице“.

Поред Рељковићевог *Satira*, каже нам Владоје Дукат, Бошњаково *Исїисање раїа* било је веома популарно међу становништвом и војницима и оно је „прелазило из руке у руку. Данас ће га се једва гђе и наћи који ексемплар“.⁵⁰

У закључку, књижевни одјек аустријско-турског рата 1788–1791. године у севернохрватској културној средини био је изузетан, можда пре свега што су, како тврди Давор Дукић, ови књижевни текстови проистекли „из очекивања, а не из

⁴⁶ *Исїю*, 51.

⁴⁷ *Neztranchno vezdassnyega tabora izpiszavanye za leto 1788...*, 10–11.

⁴⁸ *Исїю*, 11.

⁴⁹ Душан Ј. Поповић, „Српско племство у Војводини у 18. веку“, *Гласник Истїорискої друшїтва у Новом Саду*, књ. 13, св. 1–2 (1940); Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини*. Књ. 2. *Од Карловачкої мира 1699. до Темишварскої сабора 1790*. (Нови Сад: Матица српска, 1990).

⁵⁰ V. Dukat, *n. d.*, 198 (62).

последица“.⁵¹ Ова дела не сведоче само о повезаности епских стихова са ратним догађајима већ и о српском етничком простору на подручју Турске Хрватске, касније названа Босанска Крајина. Нису то биле српске енклаве већ су Срби били део прошлости тог серхата који није имао етничке границе и где територијалност није била одлучујући фактор у међуљудским односима. Заједнички непријатељ је условљавао неизбежно солидарност Срба са осталим становништвом. А сама припадност својој заједници, заједнички језик, концепције и настојања нису значили опозицију према другим народима. Стихови о ратним догађајима с краја XVIII века више него довољно говоре у прилог томе да се радило о времену када етничке границе и етнички простор нису имали значај већ, баш напротив: етничност је те границе практично превазилазила и у суштини искључивала.⁵²

Литература:

- Богуновић, Петар Б. „Gens Vlachorum in Historia Serborumque Slavorum“, *Култура йолиса*, XV, (2018), 36, 191–214.
- Војводић, Драган. „Ктиторска делатност Стјепана Вукчића Косаче“. у: *Шћепан Поље и његове свейишће кроз вјекове, Зборник радова са научној скуја (Плужине, 24–25. сеййемдар 2006)*. Уредник Гордана Томовић, 61–100. Беране: Свевиђе – манастир Заграђе, 2010.
- Вукчевић, Никола. „Етимологија појма 'Влах' и његова разна значења“. у: *Предмет и метод изучавања иаиријархалних заједница у Јујославији*, Научни скупови, Књига 7, Одељење друштвених наука, Књига 3. Уредник Ђорђевић – Ђоко Пејовић, 315–342. Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, 1981.
- Грбић, Драгана. *Алејорије ученој йусйинољубишћеља. Постйуак алејоризације у ойусу Јована Рајића*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2010.
- Динић, Михаило. *Земље Херцега Свејйоја Саве*, књ. 182. Београд: Српска краљевска академија, 1940.
- Ђерић, Василије. *О Срјском имену йо зайаднијем крајевима нашеја народа*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1901.
- Јанковичъ, Емануил. *Ойсаніе живоѣа и хероическихъ дѣлѣ ш. кр. фелдмаршала Барона ойѣ Лаудонѣ. йреведено съ нѣмецкоѣ*. У Бечу, 1788.
- Костић, Мита. *Досйеј Обрадовић у истйориској йерсйекйиву XVIII и XIX века*, Посебна издања, књ. СХС, Историски институт књ. 2. Београд: Српска академија наука, 1952.
- Кршић, Дарио. „Допринос Теодора Пл. Милутиновића вишњегорског и крајишких Срба у ослобађању Илирских провинција до краја 1813 године“, *Полийичка ревија*, год. (XXX) XXI, бр. 3, (2021), 199–216.
- Лазаревић Ди Ђакомо, Персида. „Варијације на тему илирског као временског и просторног надконцепта“. у: *Срјски језик, књижевност, умейност. Зборник радова са међународној научној скуја одржаној на Филолошко-умейничком факултйеу у Крајујевиу (30–31. X 2009)*. Књ. 2. *Имйеријални оквири књижевности и кулйуре*. Уредник Драган Бошковић, 153–165. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет; Београд: Скупштина града Београда, 2010.
- Лазаревић Ди Ђакомо, Персида. „Аустријски официр фон Лаудон у списима јужнословенских

⁵¹ D. Đukić, *Sultanova djeca...*, 190.

⁵² John V. A. Fine, *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods* (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2006), 2.

- аутора XVIII века“. у: *Српски језик, књижевност, уметност. Зборник радова са IX међународној научној скупи одржаној на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (24–25. X 2014). Књига II. Рат и књижевност*. Уредници Драган Бошковић, Часлав Николић, 163–175. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2015.
- Лазаревић Ди Ђакомо, Персида. *У Доситејевог кругу. Доситеј Обрадовић и школско просветијелство*. Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2015.
- Обрадовић, Доситеј. *Песме ијсма докуменџи*, књ. шеста. Приредила Мирјана Д. Стефановић. Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2008.
- Павловић, Драгољуб М. *Србија за време ијследњеј аустријско-турској рати: 1788–1791*. Београд: Српска краљевска академија, 1910.
- Пантелић, Душан. *Кочина крајина*. Београд: Српска краљевска академија, 1930.
- Пелидија, Енес. „Градишка и њена околина од 1535. до краја XVIII вијека“. у: *Историја Босанске Градишке и њене околине. Од најстаријих времена до 1985. године*. Уредник Раде Михалчић, 137–158. Градишка: Општина; Лакташи: Графомарк, 2008.
- Поповић, Душан Ј. „Српско племство у Војводини у 18. веку“, *Гласник Историјској друштва у Новом Саду*, књ. 13, св. 1–2, (1940), 84–88.
- Поповић, Душан Ј. *Срби у Војводини. књ. 2, Од Карловачкој мира 1699. до Темишварској сабора 1790*. Нови Сад: Матица српска, 1990.
- Стефановић, Мирјана Д. „Први еп у српској књижевности као пародија јуначког епа“, поговор. У: Јован Рајић, *Бој змаја са орлови*. Београд: Службени гласник, 2008.
- Стојанчевић, Владимир. „Рајићев спев *Бој змаја са орлови* као историјски извор“. у: *Јован Рајић. Живот и дело*. Уредник Марта Фрајнд, 155–160. Београд: Институт за књижевност и уметност, 1997.
- Шљиво, Галиб. „Босанска Градишка од 1788. до 1878.“. у: *Историја Босанске Градишке и њене околине. Од најстаријих времена до 1985. године*. Уредник Раде Михалчић, 91–108. Градишка: Општина; Лакташи: Графомарк, 2008.
- Andrić, Nikola. *Iz ratničke književnosti hrvatske. Pod apsolutizmom*. Vinkovci: Slavonica, 1994.
- Belostenec, Ivan. *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium [...]: nunc pimum peculiariter Illyriorum commodo apertum*. Zagabrie: Weitz, 1740.
- Bošnjak, Blaž (Vaso). *Ispisanje ratta turskoga pod Josipom Cesarom II. Pocetog godine 1787. po jednome Regemenskom Patru skupljeno, i u stihoveh sloxeno. Za razgovor narodu illyricskom prikazano*. U Osiku: Pritiskano sa slovih Martina Divalt, 1792.
- Čelebi, Evlija. *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović. Sarajevo: Svjetlost, 1967.
- Detelić, Mirjana. *Epski gradovi. Leksikon*. Beograd: SANU, Balkanološki institut SANU, 2007.
- Dukat, Vladoje. *Pater Gregur kapucin (Juraj Malevac), kajkavski književnik XVIII. vijeka*. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 207. Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije Lav. Hartmana (Stj. Kugli), 1915.
- Dukić, Davor. *Poetike hrvatske epike 18. stoljeća*. Split: Književni krug, 2002.
- Dukić, Davor. *Sultanova djeca. Predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*. Zadar: Thema, 2004.
- Fališevac, Dunja. *Kaliopin vrt. Studije o hrvatskoj epici*. Split: Književni krug, 1997.
- Fine, John V. A. *When Ethnicity Did Not Matter in the Balkans: A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2006.
- Jovanović, Nenad, Petrić, Hrvoje. „O dolasku Srba u 15. stoljeću svjedoči sačuvana historijska građa“, *Novosti*, 5. februar 2018.

- Keményfi, Róbert. „The Notion of Ethnic Space, *Acta Universitatis Sapientiae*”, *Philologica*, vol. 3, no. 2, (2011), 123–133.
- Neztranchno vezdassnyega tabora izpiszavanye za leto 1788., 1789., 1790., Od P.G.C. Vu Zagrebu: Pritizk. Pri Josefu Karolu Kotche, 1789, 1790, 1791.*
- Oscanyan, Christopher. *The Sultan and his People*. New York: Derby & Jackson; Cincinnati: H. W. Derby & Co; London: Sampson Low, Son & Co., 1857.
- Pisma od Ivana Salkovicha silnog viteza i junaka, svemu narodu illyricskomu za vikovitu uspomenu / od jednoga Illyra sloxita na sverhi godine Gospodinove MDCCLXXX. A ushtampana u Osiku: kod Martina Diwalta, 1781.*
- Pjesma voevodam austrijskim i rosianskim pripjevana. od Jose Kermopoticha c. k. dvora i vojnickoga sveshtenika. U Becsu, Slovtison od Jose Hraschansky, 1789.*
- Reljković, Matija Antun. *Satir iliti divji čovik*. Zagreb: Zagrebačka stvarnost, 1998.
- Salopek Bogavčić, Iva. „Prilog istraživanju događanja na gradiškom području tijekom rata 1788. – 1791.“, *Scrinia Slavonica*, br. 7, (2007), 161–201.
- Storia della guerra per la successione alli Stati di Baviera [...]*. Venezia: Dalle Stampe Zatta, 1779.
- Šabanović, Hazim. *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*. Sarajevo: Oslobođenje, 1959.
- Žigić, Omerka. „Dvije prigodne pjesme Josipa Krmpotića“. u: *Ključevi raja. Hrvatski književni barok i slavonska književnost 18. stoljeća*. Priredila Julijana Matanović, 119–132. Zagreb: Meandar, 1995.
- Интернет:
Ковић, Милош. „Крајина као симбол и суштина историје српског народа“, *Искра*, <https://iskra.co/kolumne/krajina-ka-simbol-i-sustina-istorije-srpskog-naroda/> (приступљено 6. јуна 2023).

PERSIDA LAZAREVIĆ DI GIACOMO

D'Annunzio University of Chieti–Pescara

**THE AUSTRIAN-TURKISH WAR (1788–1791),
SERBIAN ETHNIC SPACE, NORTHERN CROATIAN WAR LITERATURE**

Summary

In this paper several works from the late 18th-century Northern Croatian literature are analyzed describing the Austrian-Turkish War (1788–1791). Specifically, it examines *Pisma od uzetja Turske Gradiške iliti Berbira Grada* (1789) by Antun Ivanosic; *Nestrančno vezdašnjega tabora ispisivanje* (1789, 1790, 1791) by Juraj Malevac; and *Ispisanje rata turskoga pod Josipom Cesarom II* (1792) by Blaz Bosnjak. These are the chronicles in verse of the war fought in the Bosnian Krajina (a term used since 1878), primarily in Bosanska Gradiska (i.e., Berbir Grad), as well as in Banja Luka, Bihac, and later in the Belgrade Pashalik. This paper explores the presence of Serbs in these works from both historical and literary perspectives.

Keywords: Austrian-Turkish War (1788-1791), Serbian ethnic space, Northern Croatian war literature.

НАСЕЉАВАЊЕ КРАЈИШНИКА У ПОДРИЊЕ 1835–1836.*

Сажетак: У раду је на основу објављене и необјављене архивске грађе, те извора и литературе приказана миграција Срба из Босанске Крајине у Подриње, у Мачву и Јадар 1835–1836. године. Након што је описана криза изазвана исељавањем муслиманског становништва на територији на коју је досељенике смештала српска власт, процењен је број досељених, утврђени су места из којих су долазили, начин и разлози њихове сеобе у Србију. Представљене су и мере и држање српских власти према досељеницима, и анализирани насељенички услови које су им оне пружиле. Затим је приказан повратнички покрет, анализирани су његови узроци и ефекти и демографски резултати крајишке сеобе у Подриње до 1839. године.

Кључне речи:

Босанска Крајина, Кнежевина Србија, кнез Милош Обреновић.

Исељавање муслимана и небезбедност границе

Према Другом хатишерифу из 1830. године Турци, односно муслимани, нису смели да бораве у Кнежевини Србији ван утврђених градова, што се протегло и на њихове истовернике који су се нашли у оквирима Кнежевине након њеног проширења озваниченог Трећим хатишерифом из 1833. године. Према Другом хатишерифу Турци су имали годину дана рока да распродају своја имања по правичној цени, а Трећим се тај рок продужио на пет година. Муслимани Србији и формално припојеног Јадра, из Лознице и Турске Липнице, као и из Лешнице, која се налазила у границама Србије и пре 1833. године, нису журили са сеобом, јер им је подршку пружао Али-паша Фидахић, бијељински ајан и брат стричевић зворничког капетана Махмуд-паше, чак их охрабрујући да у случају српског притиска да се иселе пруже отпор оружјем, који је обећавао да ће подржати војском. Претња муслиманима Лешничанима коју је маја 1833. године изрекао мачвански старешина Вуле Глигоријевић да ће бити силом исељени, имала је краткорочне ефекте, јер их је београдски везир обесхрабривао у продаји имања и селидби и чак препоручивао да се наоружају. Већ спаковани лознички, лешнички и липнички муслимани убрзо су, у

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке технолошког развоја и иновација у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-66/2024-03/200163).

позно пролеће 1833. године, престали са продајом имања и почели да ору њиве и подижу нове куће.¹

Почетком пролећа 1834. године Лешничани су поново заорали бразде, позивајући се на петогодишњи рок за селидбу који им је гарантовао хатишериф, али им је Глигоријевић забранио и орање и косидбу. По налогу војног министра Томе Вучића Перишића, коме је у друштву са министром правде Лазаром Теодоровићем кнез Милош наложио да спроведе исељавање подринских муслимана, Глигоријевић је 19. јула са 1.500 наоружаних војника изашао на Жичко поље код Лешнице и истурио страже на Дрину, са намером да остављањем јединог пута ка реци застраши муслиманске житеље Лешнице и Турске Липнице застраши и натера их да уклањајући се од војске крену ка реци и граници. Муслиманима из три места поручио је да после сеобе преко Дрине могу прелазити, орати, копати, купити приносе са усева и продавати имања, али да ће уколико се са породицама и покретностима не иселе до вечери бити насилно истерани и протерани. Глигоријевић је предуго, до сутрадан ујутру, чекао одговор и није чврсто блокирао Лозницу, Лешницу и Липницу, па је током ноћи 19/20. јула, или рано сутрадан, кроз српске страже у Лешницу стигла бурунтија београдског везира којом је тамошњим муслиманима заповеђено да се не селе и одупру сеоби и по цену страдања, јер им је хатишериф из 1833. године дозволио да пет година седе у својим местима. Лешнички муслимани, који су 19. маја првобитно пристали на сеобу, сутрадан су дали негативан одговор, као и њихови лознички и липнички истоверници. Али-паша је подупирао њихов отпор на прилично радикалан начин, претећи да ће топовима побити све муслимане који покушају да пређу Дрину и истовремено је сабирао војску претећи сукобом са Србијом, док је његов сродник зворнички Махмуд-паша одбијао да помогне сеобу лозничких муслимана и да их прими у Зворничку казу, изговарајући се да се ради о Турцима Београдског пашалука који треба да иду у Београд или некуд другде, а не у Босну.

Глигоријевић се устрашио решеношћу муслимана на отпор па је тражио од кнеза Милоша више војске и муниције, на шта су му 22. јула од владара стигли оштар прекор и претња. Кнез се наљутио на Вула што је преговарао и колебао се и што је дозволио да у Лешницу уђе везирова порука. Наредио му је да исели муслимане из три места уколико не жели да буде посечен. Цветко Рајовић послат му је као помоћник и као израз кнежеве воље и претње. Другим писмом, послатим истог дана, кнез је Цветку и Вулу појаснио како да елиминишу Али-пашу као ометача сеобе. Уколико не буде истоверницима дао подвоз копном и реком и војском им бранио прелаз, налагао је да муслимани буду превезени сувим и преко реке колама и чамцима српских сељака, ниже од стража Али-паше. Могућност да паша пуца на пресељенике кнеза није узбуђивала, те је потчињенима поручио да га није брига да ли ће то учинити.

¹ Тома Вучић Перишић је још фебруара 1833. позивом на хатишериф из 1830. муслиманима Лешнице, Лознице, Липнице те и Крупња у Рађевини, наложио да се иселе до Ђурђевдана, међутим, још тада их је зворнички Махмуд-паша охрабрио да остану, те су до јула чак почели да чине изгреде против локалних Срба. Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1986), 316–319; Радомир Ј. Поповић, *Тома Вучић Перишић* (Београд: Историјски институт: Службени гласник, 2003), 62; Државни архив Србије (ДАС), Кнежева канцеларија (КК), Шабачка нахија (XXXVII), бр. 539, 575, 585, 586, 590, 606.

Проблем са Махмуд-пашом и београдским везиром у погледу Лозничана решио је тако што се са првим, изгледа „испод жита“, споразумео о протеривању лозничких муслимана војном претњом, а јавно београдском везиру и зворничком паши изразио сагласност да се Лозничанима продужи боравак. Претња кнеза имала је ефекта на Глигоријевићеву решеност, те је у дану пријема кнежевог писма опколио Лешницу и Липницу са три стране, остављајући опсађенима једини пут ка Дрини и тако их изгнао на речну обалу. Истог дана, вероватно по кнежевом налогу, јадарски капетан Ђука, Ђурађ Јаковљевић, на обалу Дрине изгнао је лозничке муслимане. Господар је по свршеном послу захваљујући брзој акцији могао да се правда београдском везиру да је његов потчињени протеривање извршио без знања о његовој вољи да Лозничани остану у својој касаб².

Изгнаници су са непокретним имањем на српској дринској обали три дана чекали да се Али-паша помири са пропашћу свог блефа. Поједине избеглице су још тада примане у област под његовом влашћу, наводно без пашине дозволе, иако су по њих организовано долазила запрежна кола. До 2. августа и последњи муслимански становници Турске Липнице, Лознице и Лешнице³ прешли су Дрину и привремено или стално се сместили у Јањи, Бијељини и Зворнику.⁴

Као мештани, деценијама упућени на везе са прекодринским крајевима и упознати са скровитим дринским прелазима, спрудовима и бродовима, као и стазама у некадашњем завичају, захваљујући покровитељству Али-паше, који их није ометао, изгнаници из Лознице, Лешнице и Липнице су недуго по протеривању у друштву са прекодринским муслиманима почели да прелазе четама у Србију, краду и пљачкају

² ДАС, КК, Ваљевска нахија (IX), бр. 69, 126; ДАС, КК, XXXVII, бр. 718, 723, 725, 726, 728, 729, 730, 731, 733; Р. Поповић, *н. г.*, 62–64; Видосава Стојанчевић, „Прошлост Јадра од 1804. до 1833. године“, у: *Јадар у прошлости*, уредник П. Бојић (Лозница: Радио Подриње: СИЗ културе, 1985), 245; Р. Љушић, *н. г.*, 320–322.

³ Лозница је пре исељења муслимана била доминантно муслиманско насеље и делила се на турску касабу и српску варош. Турских кућа је 1833. било 150, а српских 60; Липница се делила на Влашку (Српску) и Турску Липницу, у првој је било 35 српских, а у другој 35 муслиманских и пет српских кућа. Заменивши село Лешницу у Јадру, 1833. Бегову, а данас Јадарску Лешницу, са некадашњом касабом Лешницом, која се налазила у Шабачкој нахији, односно у саставу Београдског пашалука и Кнежевине Србије од 1830. и која је већински била насељена муслиманима, Р. Љушић је на основу *Списка кућа и глава у кнежини Јадар из 1833.* из Збирке Мите Петровића претпоставио да су 82 куће уписане у табели села Бегове Лешнице турске, а да се број од 100 пореских глава односи на број Срба обвезника, јер муслимани нису плаћали порез српским властима. Полазећи од чињенице да је Лешница била већински насељена муслиманима, претпоставио је да је писар погрешно рубрику и турске куће уписао као српске. Иако се определио за број од 82 куће, Љушић је приликом расправе о броју лешничких муслимана донео и једини сачувани помен о њиховом броју, писмо кнеза Милоша у коме је критиковао Вулета Глигоријевића што се устрашио од 300 лешничких Турака, наводећи да није извесно да ли се ради о укупној популацији или војно способним мушкарцима. Чињеница да је Лешница била мања од Лознице и процена да је из осамдесетак кућа отприлике могло бити око 300 наоружаних определила га је у уверењу да је писар погрешно и да је у касби било 82 муслиманске куће. Пошто је утврђено да писарске грешке није било, број муслиманских кућа у Лешници требало би проценити на око стотину, максимално до 150, рачуницом да је свака кућа могла дати максимално до два наоружана мушкарца. ДАС, Збирка Мите Петровића (ЗМП), бр. 6549; ДАС, КК XXXVII, бр. 730; Р. Љушић, *н. г.*, 315.

⁴ ДАС, КК XXXVII, бр. 734, 743; Тихомир Р. Ђорђевић (прир.), „Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе Кнеза Милоша (1815–1835)“, у: *Насеља и порекло становништва*. Књ. 22, уредник Јован Џвијић (Београд: Српска краљевска академија, 1926), 334.

стоку српских сељака, попут својих соколских истоверника, који су уз пљачке вршили убиства и паљевине. Упади муслиманских избеглица и њихових прекодринских истоверника у Србију били су константни током целе друге половине 1834. и наставили су се на целој граничној линији низ Дрину, све до средине 1835. године уз неколико значајнијих окршаја српске редовне војске са великим одредима пљачкаша. Преговорима са пограничним османским старешинама, жалбама Порти и босанским везирима, ослоном на руску дипломатију и мобилизацијом и извођењем стајаће војске на Дрину, српски кнез је до лета 1835. године успео да се приближи миру на граници. У пролеће те године, после споразума са сребреничким ајаном који је обуздао исељене Сокољане, а будући да зворнички Махмуд-паша није толеришао пљачкашке упаде са територије под својом влашћу, кнез је наложио сакупљање српских пљачкашких чета које су послате у области Али-паше, који је јатаковао Лозничанима, Липничанима и Лешничанима. Српски лопови добили су налог да се највише устреме на стоку и коње самог паше, али и његових поданика муслимана, чиме се желело постићи да се паша и муслимани староседеоци окану јатаковања лоповима изгнаницима из Србије. Убрзо се показало да су српски пљачкаши вештији од супарника, те је Махмуд-паша понудио посредовање у измирењу кнеза Милоша и Али-паше, чија се стока, па чак и коњи из коначких штала, нашла на територији Србије, откупљена од власти и спремна да буде предмет тампе за опљачкану марву из Србије. Коначно, након заоштравања које је могло да доведе до оружаног сукоба са оба Фидахића, свакако под притиском Порте, у јулу 1835. године склопљен је споразум о миру на граници.

Лешничани, Лозничани и Липничани наставили су са повременим преласцима и крађама и у наредном периоду, али све ређе, до пред почетак пролећа 1836. године. Окретање Али-паше организовању и вођењу побуне против танзиматских реформи у Босни од пролећа поменуте године готово је прекинуло пљачкашке упаде преко Дрине и свело их на ретке инциденте. Али-паша је до лета покушавао да у оружани отпор против завођења реформи које је налагао енергични босански валија Веџи-паша увуче уз Босанску Крајину, која се заправо од 1832. година налазила у латентној побуни, што више присталица у Посавини, Подрињу и средишњој Босни. Упркос почетном приступању многих, непосредно пред решавајући сукоб Али-пашу су напустили и његов сродник Махмуд-паша из Зворника и други суседни прваци, а побуњеничку војску коју је водио поразила је валијина у боју код Жепча 16. и 17. септембра 1836. године у коме је пао велики број избеглих Лешничана. Поражени Фидахић убрзо је опкољен у Бијељини, одакле се предао на милост валији Веџи-паши 27. септембра. Одвођењем Али-паше у прогонство, стављање његовог Бијељинског кадилука под власт Махмуд-паше Фидахића, погибија најратоборнијих муслиманских изгнанника из Србије и валијин труд да заведе ред на граници у јесен 1836. године окончали су период константних двогодишњих немира на дринској граници.⁵

⁵ ДАС, КК IX, бр. 505; ДАС, КК XXXVII, бр. 741, 754, 755, 770, 800, 1035, 1036, 1078, 1081, 1082, 1089, 1091, 1092, 1094, 1098, 1099, 1101, 1105, 1110, 1112–1114, 1124, 1138, 1140, 1147, 1152, 1153, 1169, 1194, 1199, 1205, 1209, 1219–1222, 1226, 1231, 1236, 1253, 1254, 1259, 1269, 1277, 1282, 1339, 1407, 1492; Р. Љушић, *н. г.*, 304–309; Владимир Стојанчевић, *Јужнословенски народи у османском царству од Јегрениског мира 1829. до Париског мира 1856. године* (Београд: ПГТ, 1971), 179–180; Galib Sljivo, *Bosna i Hercegovina 1827–*

Додељивање Крајишника

Према подацима српских власти, које су пописивале само српско становништво, непосредно пре, током или кратко након исељења муслимана, у лето 1834. године у Лешници је било 30, у Лозници 60 и у Турској Липници 4 српске куће, са 199, 287 и 17 српских житеља.⁶ Лозницу је након исељавања муслимана ваљало претворити у економски и административни центар Србији новоприпојених Јадра и Рађевине, а касабу Лешницу, која је до тада представљала пре свега османски мостобран и полувојну постају, у варош, чија би чаршија омогућила брже економско повезивање Шапца и Лознице и оживела пограничну трговину Србије са Босном. За жељени развој два насеља, али и за што ефикасније спречавање упада муслиманских пљачкаша, нужно је било што пре населити два места довољним бројем становника који би штитећи своју имовину и породице истовремено чували и границу. Међутим, упркос празним муслиманским кућама и дућанима, привремено бесплатним, а у перспективи јефтиним, због пљачкашких упада својих бивших муслиманских житеља Лозница и Лешница у прво време нису привлачиле превише житеља Србије који би били спремни да ризикују живот и населе се у њих. Српским пребезима из села околине Зворника, Сребренице, Бијељине и Јање и из самих ових градских насеља, у Србији називаних Прекодринцима, обескућеним или онемогућеним да наставе живот у родном месту, као и житељима дринских ада и подринских села у Србији уз саму реку која су страдала од пљачкаша, Лозница, Липница и Лешница биле су нужно или прихватљиво уточиште.⁷ До почетка марта 1835. године у Лешницу се доселило тридесет „страни фамилија“, односно српских породица придошлих ван граница Србије, „Прекодринаца“ из ближег суседства на османској територији али и из Босанске Крајине. Раст Лешнице био је охрабрујући,

1849. (Tešanj: Planjakh, 2006), 324–330, 336–347; Михаило Р. Рајичић, *Црвена варошица: (хроника В. Лешнице до 1904. године)*, Књ. 1 (Лозница: Самоуправна интересна заједница културе: Дом културе „Вук Караџић“, Лешница: Месна заједница, 1980), 76.

⁶ Према списку кућа и пореских глава у Јадру из 1833, у Лозници, са махалом Плоче, било је 60, а у Турској Липници 5 српских кућа. Плоча је 1834. имала 25 српских кућа, те се чини да 1833. куће ове махале нису убројане. ДАС, ЗМП, бр. 6549; Лепосава Цвијетић, „Сумарник коншкрипције становништва и имовине у Србији 1834. године“, у: *Мешовита грађа*, књ. 13, уредник Даница Милић (Београд: Историјски институт, 1984), 94, 109.

⁷ У Лозницу, Лешницу и села удаљенија од Дрине по наредби Томе Вучића у лето 1834. пресељени су српски житељи свих дринских ада у околини, оних које су остале под османском влашћу али и оних које су припале Србији, јер их није било могуће заштитити. У јадарска села удаљенија од Дрине, Лозницу и Лешницу насељени су привремено и житељи пограничних села, али су се и једни и други до 1837/1838, када су се прилике средиле, већином вратили у своја места, уколико су имали чему да се врате. О страдању њихове имовине речито говори пример извесног Боје из Пештанице, засеока села Будишића на самој обали Дрине, који се склонио 1834/1835. у Лозницу. Турци из оближњег муслиманског места Сакре на српској обали раскопали су му кућу и пренели амбар у своје село. Потоњи Лозничанин, Јаков Лукић, родом из Зворника, од 1830. стицао је у Србији новац за издржавање породице у родном месту све до исељења муслимана из Лознице. Тада је решио да се у њу насели и преведе жену и децу, а кућу у Зворнику је напустио. У сачуваној грађи нађен је и случај досељавања у Лешницу лета 1835. три породице из села Славковице у Ваљевском окружју, које у свом месту нису имале довољно земље. ДАС, КК XXXVII, бр. 1080, 1099, 1214; Т. Ђорђевић, *н. г.*, 252–256, 318.

али не и довољно брз спрам потреба власти за новим житељима и насељеничким капацитетима некадашње касабе.⁸

Ненадано за српске власти, у Мачву је крајем априла 1835. године Савом стигла група Срба из Босанске Крајине, чији су се добро наоружани и борбени мушки чланови недуго по смештању у Лешници укључили у борбе са четама муслиманских исељеника, у којима су се одлично показали.⁹ Досељени Крајишници пристигли су из поунских села Ракана и Адраповаца (данас Рудице), смештених уз саму границу Османског царства и Аустрије. Припадали су групи од 13 породица¹⁰ које су се на бег у Аустрију одлучиле због анархије која је годинама трајала у Босанској Крајини, а коју је обележило појачано фискално и физичко насиље повлашћених муслимана над хришћанима. Уместо да као и друге добегле хришћанске породице, које су у претходним годинама пребегавале, буду примљене и насељене у Аустрији, 13 избегличких породица су аустријске санитарне власти по издржавању осмодневног карантина претерале у Османско царство, у околину Дубице.¹¹ Будући да је дубички капетан био брат стричевић њима надлежног новског

⁸ По истеку двогодишњег рока пореског ослобођења које су добијали досељеници у Србију, јануара 1837. порез су одбијали да плате 7 прекодринских и 8 крајишких породичних старешина досељеника у Лешници, које су српске власти груписале у категорије Крајишници и Прекодринци. Крајишки домаћини били су Сава Шљоковица, Стеван Грандић, Цвеја и Дака Качавенда, Станиша Гарић, Станиша Милашиновић, Илија Новаковић и Петар Јелача. Они су, дакле, стигли засигурно пре јануара 1835. вероватно у друштву других Крајишника који су прихватили да плате порез по истеку пореског ослобођења, на шта упућује молба Милића Шкрбића родом из Стабанце, села из околине Кладуше, који је јуна 1835. већ живео у Лешници. Представник групе која је априла 1835. из Босанске Крајине дошла у Србију био је Стојан Качавенда из Адраповаца, те се може претпоставити да су Цвеја и Дака његови сродници и да су се доселили пре њега. Тодор Шљоковица, родом из Приједорске нахије, године 1832. трговао је на Златибору воловима, а у Лешницу се населио пре јула 1835. планирајући да мајку и „цуру“ доведе из завичаја. Судећи према презимену, Сава Шљоковица био је његов сродник. Скућени Крајишници у Србији, који изгледа пре пролећа 1835. нису пристизали организовано у групама, већ појединачно, били су нека врста крајишких досељеничких пионира. Њихово скућавање у Србији очигледно је повлачило долазак чланова њихове шире и уже породице. ДАС, КК, XXXVII, бр. 800, 1123; ДАС, ЗМП, бр. 6986, 7202.

⁹ Т. Ђорђевић, *н. г.*, 257.

¹⁰ 12 из Ракана и 1 из Адраповаца.

¹¹ Због насиља и безакоња у Босанској Крајини тридесетих година XIX века бекства хришћана у Аустрију, православних и католика, нису била ретка. Пребегавале су читаве породице, често у групама. Тако су, на пример, између 16. и 20. априла 1834. преко османско-аустријске границе у близини Грахова пребегле 2 католичке породице од 8 и 7 чланова и 3 православне, од 18, 8 и 5 чланова. Неколико дана касније на истом месту прешло је још 20 породица од укупно 78 чланова. Исте године, исељенички покрет хришћана био је веома изражен и у бањалучком и дервентском крају, у последњем због буне под вођством попа Јовице Илића из исте године и репресалија које су пратиле њено гушење. Аустријске власти су добеглице радо примале, нарочито оне које су долазиле са стоком и покретним имањем, јер су тежиле да их населе у Провинцијалу, нудећи им земљу за насељавање. У јулу 1834. из Османског царства у Аустрију је пребегло 368 српских породица, које ни Банско-вараждинско-карловачка ни Славонско-сремска генерална команда, односно војне власти Војне границе, по одлуци из пролећа исте године нису биле спремне да приме као насељенике на своју територију због недостатка земље и ради избегавања инцидената на граници. Решено је да се добегли приме у Банско-вараждинску команду, само уколико желе премештај у Провинцијал, док је властима Градишке регименте у Славонској граници наређено да избегле уколико желе да продуже пут у Србију приме и спроведу на исток. Група од 368 породица никада није стигла у Србију, иако савремени аустријски извори бележе супротно. Добеглице из Адраповаца и Ракана у исказу по доласку у Србију навеле су да су групу њихових земљака, која је кренула „готово две године“ пре њих, аустријске власти прегнале на османску територију, те да су Турци мушкарце побили

капетана, страхујући да не буду враћене у завичај и кажњене, избеглице су се скривале од Турака док нису ухватиле везу са трговцем сољу, Турчином из Шапца, који је понудио да их за приличан новац пребаци Уном и Савом до Равња у Србији. Прву групу, која је до Равња стигла 24. априла, чинило је 8 породица. За њима су стигле још 2, док су 3 у околини Градишке и почетком јула 1835. године чекале прилику да се домогну Србије.¹²

Вест о добром пријему ове групе Крајишника, као и претходно, вероватно појединачно, досељених њихових земљака, којима су уступљене напуштене муслиманске куће у Лешници и дато двогодишње ослобођење од пореза, те увереност да ће куће и уз њих и земљу добити бесплатно, као што су пре њих добиле на хиљаде сељака насељеника у Србији, очигледно се разгласила по старом завичају нових лешничких становника, јер је већ од почетка јуна 1835. године отпочео долазак неколико нових група српских досељеника из Босанске Крајине у Подрински округ.

Група од 70 породица, већином из османско-аустријског пограничног села Глинице у близини Кладуше, пребегла је преко османско-аустријске границе. За разлику од групе из Ракана и Адраповаца, према овим пребеглицима аустријске власти биле су изузетно предусретљиве, нудећи им останак и насељавање у Аустрији, што је резултирало прихватањем понуде 20 избегличких породица и њиховим останком на аустријском тлу. Већина од 50 породица са 396 чланова била је решена да се сели у Србију, до које је стигла сувим до Митровице, свуда помагана и предусретана од аустријских власти, те је 18. јуна 1835. године прешла Саву и већ наредног дана смештена је у Лешницу.¹³ Средином новембра 3 породице Срба из Добретиног, села на Банији, суседног селу Ракану на османској територији, оскудне у земљи и сиромашне, вероватно потакнуте гласовима о добијању земље у Србији, пребегле су у Османско царство и спустиле се Савом до Србије, где су примљене и настањене у Лешници. Крајем истог месеца у бившој касаби остале су још свега две непосредне напуштене муслиманске куће. Крајишници су настанили укупно 195 кућа, вероватно услед дељења многољуднијих породица у оквиру којих су долазили и спорадичним досељавањем мањих група породица и појединаца.¹⁴

У пролеће 1836. године ка Србији је кренуо нови велики талас крајишких насељеника, који су у великим групама пребегавали преко Суве Међе у Банију.

а жене поробили. Радило се извесно о групи од 368 Крајишника, јер се другачије не може објаснити њихов пролазак кроз Славонију и чињеница да никада нису стигли у Србију. Узрок протеривања лежао је вероватно у злоупотреби локалних аустријских граничних власти, јер се и група прогнана 1835. жалила на извлачење новца од стране аустријских чиновника. Уколико су избеглице биле гласне у жалбама, могуће је да је протеривање било последица уклањања неугодних сведока. G. Šljivo, *n. d.*, 280–282; Т. Ђорђевић, *н. г.*, 260; Lazar Čelap, „Neuspelo naseljavanje bosanskih izbeglica u Srbiju u doba kneza Miloša”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. 11, (1963), 275–278.

¹² Средином јула 1835. забележено је становање Крајишника у Равњу, селу од преко 90 кућа, које је претходних година настало на атарима четири суседна мачванска села, досељавањем Срба „Прекодринаца“, Сремаца и Крајишника. Могуће је да се део ове групе Крајишника населио у Равњу, а могуће да су се и раније досељавали, појединачно и у мањим групама. Т. Ђорђевић, *н. г.*, 259–260, 346–347.

¹³ Аустријска политика наглашене предусретљивости према бегунцима вероватно је имала основа у труду да се стекне пријатељство хришћанског становништва, можда и да се отклони негативни утицај изручења избеглица 1834. и 1835. године.

¹⁴ Три банијске породице имале су, на пример, укупно 36 чланова. Т. Ђорђевић, *н. г.*, 257–262, 277.

Суочена са приливом велике групе избеглица, аустријска Банско-вараждинско-карловачка генералкоманда се у марту 1836. године писмено обратила српским властима са питањем да ли да удовољи жељама крајишких бегунаца и организује им пут до Србије, односно да ли Кнежевина жели да прима усељенике, напомињући да би их и Аустрија радо имала за поданике, уколико за њих нема места под влашћу кнеза Милоша. Радило се о групи од 65 породица, чији су представници поп Стефан Дондур и сељак Миле Бањац уз одобрење аустријских власти дошли у Србију, где су усмено кнезу изнели молбу да се населе, на коју је, као и аустријским властима, позитивно одговорено. Ова група, очигледно увећана успут новим добезима, стигла је почетком јуна у Митровицу у бројности од 81 „куће“, односно породице, са укупно 674 члана. За њима је на аустријско тло прво прешла нова група од 60 породица и 554 члана, коју је, поред осталих, чинило неколико породица Ђулибрка, међу којима и свештеник Ристо са својом чељадом, а потом и група од 157 породица и 1.457 чланова, чији су представници, који су такође отишли да се представе кнезу, били Јован Зорић и Петар Бојација из села Зборишта, на османско-аустријској граници, недалеко од Кладуше. До почетка јула у Србију је стигло 100 крајишких породица, рачунајући у тај број поменути 81 породицу, пре 3. јула још 200 усељеника, а две недеље касније још 500, а очекивало се још доста усељеника, јер се прелазак остатка групе од 157 породица још увек очекивао на скели код Митровице. Последњу групу чији је долазак забележен почетком септембра чинило је 60 породица.¹⁵

До 20. августа 1836. у Лешници и Лозници било је 2.615 Крајишника. Пре пописивања досељених било их је неколико десетина више, јер је до горњег датума епидемија колере у два пописана места до тада однела укупно 172 живота,¹⁶ косећи и староседеоце и Прекодринце, али у већој мери од пута исцрпљене досељенике из Босанске Крајине. Рачунајући и почетком септембра 1836. године досељену групу од 60 крајишких породица, која је вероватно имала између око 480 до 540 чланова, као и чињеницу да је у Липници крајем августа било 7 крајишких кућа, може се са сигурношћу тврдити да се од почетка 1835. до средине септембра 1836. године у Србију доселило и у Подриње сместило више од око 3.200 Срба из Босанске Крајине.¹⁷

¹⁵ Исто, 263–268, 277, 285.

¹⁶ У Лозници је до 20. августа 1836. од колере преминуло најмање 119 људи, од чега најмање 90 Крајишника. На њиховом новом гробљу код Лознице власти су избројале 86 гробова, док се број умрлих међу онима који су се разбегли по адама и кужним збеговима није могао сазнати. Т. Ђорђевић, *н. д.*, 277–282.

¹⁷ У покушају да утврди број досељених Тихомир Ђорђевић је приликом описа сеобе Крајишника рачунао само у грађи забележене преласке у Србију, а не и бројеве породица и њихових чланова за које се по саопштењима аустријских власти знало да придолазе у Србију, што је грешка, јер сви преласци у Србију или нису бележени или је грађа делимично сачувана, док су подаци о кретању досељеника ка српским границама потпунији. Доњи број усељених Крајишника, према њему, износио је у јулу 1836. преко 2.700, јер је поделивши број од 674 члана са 81 породицом, просечну крајишку породицу проценио на 8 чланова, те је тај број помножио са доступним бројем крајишких кућа у Србији. Поделом броја чланова са бројем породица у случају остале три крајишке групе из 1836. за које ти подаци постоје – две досељеничке 554/60, 1457/157 и повратничку групу 546/60, добија се 9 као просечан број чланова крајишке породице. Две групе повратничких крајишничких породица које су се из Србије исељавале 1838. просечно су имале 6 и 7 чланова. Просечан број је у њиховом случају свакако опао услед поделе породица у Србији и одлуке неких њихових чланова да се не селе, јер је у списку исељеничких породица

Ваља нагласити да сви досељеници нису били сасвим сиротни, иако нису били нарочито имућни, јер су групе које су пристизале у другој половини 1835. и током 1836. године терале и стоку.¹⁸

Према подацима који се могу наћи у грађи, као што је претходно наведено, највећи број усељеника долазио је из села на самој граници Османског царства и Аустрије, из граничног појаса према Банији, од Новог Града до Велике Кладуше: Ракана, Адраповаца, Зборишта, Стабанце, Глинице и Ивањске. Само за породицу Шљокавица забележено је да се доселила из Приједорске нахије, села „Саладинаца“, мада је на основу грађе јасно да она није била део досељеничке масе и да су њени припадници пре осталих и за свој рачун тражили нови завичај.¹⁹ Антропогеографска истраживања у Подрињу почетком XX века нису забележила код потомака досељеника који су памтили конкретна места у Босанској Крајини из којих су њихови преци дошли забележили ни једно од ових села, већ села Гату (данас Доња Гата²⁰), Рујницу и Врело, у околини Бихаћа, у граничном појасу према Лици.²¹ Миграција је према горњем списку насеља обухватила искључиво погранична османско-аустријска сеоска насеља на крајњим северозападним рубовима Босанске Крајине, њене мање целине Бужимске, или, како су је Крајишници из крајева око Сана и Врбаса називали, праве, а Петар Кочић, „Дубоке Крајине“. Немирна гранична територија налагала је српском становништву да се у насељима групише у скупове сродничких кућа. Те сродничке скупине, које су понекад прерастале у засеoke и села, без обзира на величину, називане су у Босанској Крајини, када су живе у једном насељу, породицом. За западне српске крајеве карактеристична презимена омогућавала су да породице у ширем смислу дуже него у Србији памте међусобно сродство и да се сматрају истим родом, чак и када би се домаћинства из скупа „породице“ исељавала у друга места. Одржавање свести о заједничком пореклу, „крви“, одсељеника једне „породице“ такође је карактеристично за ове крајеве, а „породица“ и њени одсељени делови скупа су названи родом. Због тога су поједине „породице“ имале и по више

те године приметна доминација инокосних фамилија. Стога просечан број чланова исељеничких породица 1838. није релевантан за усељеничке. Израчунавање оквиног броја чланова групе од 60 породица која је пристигла у септембру 1836. и броја липничких досељеника добијен је множењем са 8 и 9, те су ти резултати сабирани са 2.615. Напомена да је досељеника било више од око 3.200 остављена је због броја умрлих од колере, јер се не може знати колико је тачно од 172 подлеглих досељено из Крајине, иако око 90 сигурно јесте. Т. Ђорђевић, *н. г.*, 277, 279–280, 305–306; Тихомир Р. Ђорђевић, „Насељавање Србије за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815–1839)“, *Гласник Српског географског друштва*, год. IV, св. 5, (1921), 127–128; Л. Ђелар, *н. д.*, 279.

¹⁸ Група која се септембра 1836. вратила у Крајину имала је 126 коња, 6 волова, 5 крава и 70 коза, што није много, али треба рачунати да је стока вероватно продавана за трошкове пута, као и да је коришћена за исхрану. Л. Ђелар, *н. д.*, 279.

¹⁹ У српској грађи, писари су село Збориште погрешно забележили као Бориште, те је овај погрешан назив ушао и у литературу. Село „Саладинац“ је такође вероватно погрешно убележено. ДАС, КК, XXXVII, бр. 1123; Т. Ђорђевић, „Архивска грађа за насеља...“, 259–261, 264; Л. Ђелар, *н. д.*, 279.

²⁰ Данашња села Доња и Велика Гата налазе се у непосредном суседству. Велика Гата некада се звала Турска, а Доња Српска Гата, јер је прва била насељена искључиво муслиманским, а друга српским становништвом.

²¹ Боровоје Милојевић, „Рађевина и Јадар: антропогеографска испитивања“, у: *Српски етнографски зборник*, књ. 20, св. 9, уредник Јован Цвијић (Београд: Српска краљевска академија, 1913), 743, 757–758, 764–765, 802–803.

десетина кућа, а родови и по неколико стотина. Исти израз породица/фамилија коришћен је и за групу сродника која је становала у истом домаћинству.²²

Факт да је око 3.200 исељеника у Србију потицало из око најмање десетак села, те да се њиховим одсељавањем не само није променила верска структура насеља која су напуштали већ и да је у миграцијом обухваћеним селима најчешће остајао и део породице у ширем смислу,²³ показује да су српска насеља тридесетих година XIX века у Бужимској Крајини имала велики број домаћинстава и да је прираштај био веома висок. Због потребе одбране живота и имовине на граници, због учешћа у одредима својих капетана и бегова у њиховим оружаним међусобицама и приликом упада на аустријску територију, Србима овог дела Босанске Крајине власти нису браниле ношење и коришћење оружја, што није био редак случај у Босни и Херцеговини. У Србију су долазили наоружани, поседујући знања о организацији заштите граничних насеља од упада хајдука, разбојника и заграничних чета и искуство у пограничним борбама, разбојничком и антиразбојничком пограничном четовању.

Српским властима је ради што бржег насељавања немирне границе порозне за чете муслиманских избеглица 1834–1836. године управо требало такво становништво, што пре и у што већем броју. Пошто су се готово одмах по доласку прве групе 1835. у Лешницу истакли храброшћу и ратничком способношћу, Крајишници су најраније од лета 1836. године употребљавани за службу оружаног чувања границе. Тада је један од два патролна одреда среских пандура Мачванског среза исцела био састављени од њих. Једанаест Крајишника патролирало је од Бадовинаца до Јадра под командом среског писара и свог буљубаше и земљака Маркана Ореља, за кога је његов старешина, писар Стојан Обрадовић, навео да је био „прави убојица и јунак“, подразумевајући под речју убојица човека спремног да у нужди убије и јуначки погине. Исти израз употребио је за Крајишнике почетком јула 1836. године и командант Подринско-савске војне команде Лазар Теодоровић приликом предлога кнезу Милошу да их насели уз границу, од Лознице уз Дрину „да бар овим убојицама кордон дрински осигурамо“. Насељавање уз Дрину српске власти могле су да приуште, иако Теодоровићев предлог на крају није усвојен, јер су до тада досељени Крајишници увећали регрутну базу и попунили гранична градска насеља. Само у Лешници, где их је било највише, у том тренутку властима су била на располагању 393 мушкарца Крајишника способних за оружје, док је цео Поцерски срез имао скупа 875 војно способних.²⁴

Корист коју је од усељеника имала држава и њихово задовољство због уступљених турских кућа и имања стварали су атмосферу оптимизма код обе стране и доприносили доласцима нових група усељеника из Босанске Крајине. Међусобно

²² Милан Карановић, „Поуње у Босанској Крајини“, у: *Насеља и њихово становништво*, књ. 35, св. 20, уредник Јован Цвијић (Београд: Српска краљевска академија, 1925), 281–282.

²³ Носиоци презимена која се јављају у актима која се тичу насељавања Крајишника у Србију срећу се у Бужимској Крајини и почетком XX века. Ради поређења вид. Архивску грађу за насеља која се тиче Крајишника и наведено дело Милана Карановића.

²⁴ Стојан Обрадовић, „Живото Прикљученија Стојана Обрадовића или Себе самога опис, година 1869“, *Уствари: двомесечни часопис за књижевност и културу*, год. III, бр. 13, (1960), 7–9. Т. Ђорђевић, „Архивска грађа за насеља...“, 266; М. Рајичић, *н. д.*, 76, 79.

поверење власти и дошљака почело је, међутим, да се урушава убрзо по климаксу усељеничког таласа, од краја јула 1836. године.

Повратнички покрет

Незадовољство Крајишницима у Србији је почетком јуна 1836. године први изразио Лазар Теодоровић представљајући кнезу Милошу Обреновићу да су „упорни, заповестима и уредбама својих предпостављених старешина неповини“, што је вероватно и било истина. Није превише смело помислити да су Крајишници претпостављали постојање потпуне слободе и равноправности у земљи своје вере и народа, у којој није било Турака, њихових дотадашњих господара, те да су се исувише ослободили, а да се Теодоровићу њихово држање чинило као недовољно поданичко и као израз незахвалности. Уходска вест коју је пре средине истог месеца преко Дрине добио мачвански капетан Живан Гератовић по којој је Али-паша Фидахић Крајишницима преко посредника нудио шестогодишње ослобођење од свих дација и стоку за прехрану у истом року уколико се доселе под његову власт, продубила је подозрење и зебњу српских власти. Прелазак групе Крајишника под власт Али-паше иостанак дела њихових земљака уз тек обезбеђену границу Подриње би поново претворило у поприште пљачкашких чета, које би као српске било много теже уништити.²⁵ Сазнање да уступљене куће лешничких муслимана, ливаде и њиве које су обрађивали и воћњаци које су брали нису аутоматски постали њихова својина, с друге стране будило је незадовољство 1835. године досељених Крајишника, које је регулација Лешнице додатно појачала.

Наиме, у време досељавања првих група Крајишника, током 1835. године у Мачванском срезу се окончавао процес ушоравања села отпочет 5 година раније. Ван шора у срезу је до пролећа наредне године остало само 5 села, до тада поштеђених регулације због географског положаја и специфичности, а уз њих до 1834. године и већински муслиманска касаба Лешница. Ушоравање Лешнице и њено преустројство из оријенталног насеља у насеље средњоевропског типа током 1834. и у првој половини 1835. године било је могуће спровести без пуно потреса и отпора мештана какви су се сретали при регулацији других вароши у Србији, јер је након исељења муслимана била готово ненасељена. Као што је речено, разлози безбедности су били претежнији и налагали да се касаба што пре насели, те је средином новембра 1835. године, када је Лазар Теодоровић од кнеза Милоша тражио одобрење да Лешницу ушори према регулационом плану, у касабима већ било преко 200 домаћинстава, већином крајишких. Смештање новодосељених Крајишника у још 46 лешничких кућа у лето 1836. године само је додатно закомпликовало регулацију.²⁶

У жеку крајишке сеобе, у лето 1836. године кнез Милош је наложио Лазару

²⁵ ДАС, КК, XXXVII, бр. 1389; Т. Ђорђевић, „Архивска грађа за насеља...“, 263.

²⁶ Још у августу 1835. радило се на састављању плана на ушоравању Лешнице и Лознице, а план првог места довршен је до септембра. ДАС, КК, XXXVII, бр. 1137, 1140, 1147, 1158, 1186; Т. Ђорђевић, „Архивска грађа за насеља...“, 277, 346–350; Тихомир Р. Ђорђевић, „Збијање кућа и ушоравање села под кнезом Милошем“, *Гласник Српског географског друштва*, год. III, св. 3–4, (1914), 104–105, 110; М. Рајичић, *н. д.*, 79–80.

Теодоровићу да што пре отпочне регулацију Лешнице и брзо спроведе премеравање плацева за будуће куће у шору, како би Крајишници што раније почели да их граде. Регулационо мерење плацева отпочело је у јулу 1836. према плану „правителственог инжинира“, грађевинског инжењера Франца Јанкеа. Према Јанкеовом плану сви плацеви у шору били су једнаки, те је Теодоровић одредио да сваки досељенички брачни пар, односно инокосна породица, добије по једну парцелу, породица од два брачна пара један и по плац, а од три два плаца, уз гаранцију да ће у случају будућег одвајања из заједнице сваки брачни пар добити цео плац. Крајишници на то нису пристајали, сматрајући да је праведно да свака мушка глава добије по један плац. Због немогућности да их убеди да прихвате од власти одређену меру плацева, мачвански капетан Живан Гератовић је покушао да изврши макар поделу ливада према броју грла стоке, иако само на привремено коришћење. Крајишници ни на то нису пристајали сматрајући да одмах и коначно треба да им се изделе све бивше турске ливаде, те и оне које су оградиле кнезови и чиновници, сумњајући да их мачвански капетан и војни командант Теодоровић варају и да ливаде чувају за себе, док на, према њиховом уверењу малим плацевима, нису пристајали да граде куће. Земља за обрађивање притом није ни почела да се дели, јер су прошлогодишњи усељеници, њихови земљаци, али и староседеоци, у пролеће 1836. године узорали и посејали сву турску и уопште незаузету земљу у околини Лешнице и Лознице, те је било потребно да се сачека жетва да би се извршило њено мерење. Крајишници никако нису пристајали да се повинују Гератовићу и Теодоровићу, тражећи да своје жалбе и захтеве представе лично кнезу, у чему их је Теодоровић спречавао, изгледа им и претио, тврдећи да у Србији није обичај да се због питања која се могу решити са нижим старешинама узнемирава господар. Представници Крајишника, прошлогодишњи досељеници, ипак су стигли до Крагујевца и изнели кнезу жалбу на скученост плацева које су добили и тражили што ранију поделу обрадиве земље, истовремено износећи жалбе на Теодоровића и Гератовића. Тврдили су да су гоњени на кулук на Гератовићева имања, да су им отимане ливаде и крчевине и воденичка места. Највећи грех који су Крајишници Теодоровићу замерали, забрану коришћења алија и сувата, које су се од 1833. године налазиле у поседу државе, заправо није био његов. Кнез је уступање алија и сувата забрањивао све док је било слободне турске, приватне земље.

У жељи да праведно подели имања и поред Лешнице регулише и Лозницу, а свакако на жалбу Крајишника, кнез је 27. јула тражио од Државног савета да пошаље једног свог члана и инжењера, те да у споразуму са Теодоровићем и једним чланом Подринског исправничества прво сачине списак расположиве земље за насељавање, а затим да се досељеницима одреде плацеви за куће и земља за обрађивање у Лешници и Лозници. Истовремено је заповедио да и земља коју су мештани и Крајишници до тада узурпирани усевама буде укључена у расподелу. Савет је у Подриње убрзо послао трочлану комисију која је у Лозницу стигла 8. јула, у јеку епидемије колере. Комисија је закључила да се турска обрадива земља у околини коју су староседеоци и Крајишници без упита узорали и посејали, а радило се о укупној површини предвиђеној за поделу, не може делити до јесени и прибирања усева. Крајишницима је током два дана рада у вароши на привремену употребу поделила

ливаде и испарцелисала 120 плацева. Након подела парцела и ливада Комисија је прешла у Лешницу, где је испарцелисано 400 плацева и где су ливаде такође подељене. Одушевљења међу досељеницима решењима комисије није било. Плацеви су изгледа дељени према ранијој замисли, по брачном пару, а не према мушким главама, а ливаде према броју марве. Уз то, одлагање поделе обрадиве земље померало је и њену обраду до пролећа, те су дошљаци тиме били приморани да се исхрађују ослањањем на помоћ власти у жити и кукурузу, или, за случај да то није било довољно, да кољу или продају своју стоку. Крајишко негодовање због добијање мањих плацева него што су очекивали, изостанка могућности избора места становања, одлагања поделе земље, коју су притом у будућности морали да откупе, иако је по њиховом уверењу „отета“ Турцима, власти су схватиле као незахвалност и дрскост, те је горчина захватила обе стране.²⁷

У време путовања Крајишника до Србије у Славонији, Срему, Банату, Посавини и Подрињу у Босанском ејалету јавила се епидемија колере од које је након кратког боловања умирао велики број заражених. Будући да у Лешници због смештања чак 195 крајишких породица током 1835. није било довољно места за нове досељенике, они који су пристизали у Србију у лето 1836. године махом су слати у Лозницу. У последњем месту колерична зараза се јавила 22. јула, прво међу Крајишницима, у време док је у Лешници трајала распра око прве, неуспешне поделе плацева. После смрти првог зараженог пацијента болест је нагло почела да односи животе, у првим данима по 5, а у пику 10 до 15 Крајишника дневно, док је староседеоце слабије погађала. Досељеници нису схватили да су погођенији због исцрпљености током путовања, можда и због ненавикнутости на климу, већ су узрок тражили у „нечистости“ турских кућа. Веровали су да су на неки начин уклете, јер су зидане и за хришћанске празнике, те да због тога из њих долази помор на православне. Понети паничним страхом, болесни и очајни, Крајишници и Лозничани другог порекла дали су се у бекство из вароши, по адама и шумама, неки од њих и ка Лешници, где су пренели болест. Приличан број Крајишника склонио се у кужни збег ван Лознице, у поље Ранитовачу, уз Дрину, решени да по престанку болести заувек напусте нови завичај и да се врате у Крајину. Уверење власти и староседелаца да су управо Крајишници донели болест у Лозницу и покушај представника државе да стражама спрече излазак из заражене вароши и ширење болести, што је била новоуведена санитетска пракса у Србији, додатно су озлоједили досељенике. Сумња да су избегли од болести у Ранитовачу намерени да пребегну Али-паши, постављање стража око њиховог логора ка Дрини и наређење граничним јединицама да их оружјем спрече да реци уопште приступе свакако су их додатно коснули. Неспретна одлука власти да у јеку епидемије парцелише плацеве и дели ливаде, на начин којим Крајишници нису били задовољни, само је још више увећала њихово незадовољство изазвано оптужбама да су донели болест и стављањем под стражу, што је у комбинацији са увереношћу у уклетост турских кућа и извесном сумњом у опстанак у новом завичају, у којем многима нису пријали ваздух и вода, довело до покрета за

²⁷ ДАС, ЗМП, бр. 4826, 4792; ДАС, КК, XXXVII, бр. 1446; Т. Ђорђевић, „Архивска грађа за насеља...“, 268–281; М. Рајичић, *н. г.*, 80–83.

повратак у Крајину крајем августа, у време док су последње велике групе њихових земљака још увек путовале према Подрињу. Подела хране Крајишницима расутим по збеговима и дозвола да до престанка епидемије одложе грађење нових домова у шору и остану у турским кућама нису могле да утишају њихово незадовољство.²⁸

Иступање првих група лозничких Крајишника још у време деловања комисије са непоколебљивом жељом да се иселе из Србије тражећи пасоше да путују преко Аустрије јако је забринуло њене чланове, војног команданта Теодоровића и његове потчињене. Сазнали су да Али-паша из Бијељине није стао на упорном нуђењу разних повољности досељеницима у Србији уколико би се доселили под његову власт, већ је мамио на усељавање и групе Крајишника које су кроз Аустрију још увек путовале ка Србији. Могућност да ће поред муслиманских немирних суседа досељавањем Крајишника добити и српске пљачкашке чете веома је забринула српске власти, јер се највећи број решених на сеобу налазио у Ранитовачи, уза саму Дрину, те је ранитовачка група премештена даље од границе. Сматрајући да је мотив оних који би да се враћају у завичај страх од колере, кнез Милош Обреновић је 20. августа наложио комисији да утврди који је разлог жеље Крајишника за повратак, да ли се покрет за повратак јавио само у Лозници или и у Лешници, као и којим путем намеравају да се враћају у завичај. Истог дана кнез је писао комисији да утврди да ли је колера главни мотив повратничког покрета, те да делује на умирењу крајишког страха од ње, али и да процени да ли је разлог намерених на сеобу њихово „непостојањство и непокорност“. Уколико се покаже да је други узрок преовлађујући, кнез је члановима комисије наложио да након утврђивања њихове путне руте организују стражарно спровођење одсељеника до границе. Комисији је на концу наређено да пре стражарног испраћаја одсељеника свим Крајишницима истакне да они који одлазе више никада неће моћи да се населе у Србији и да је ово последња дозвола за одсељење коју ће добити.

Број решених за повратак је до спровођења на обалу насупрот Митровице до последње недеље септембра, од првобитно за одлазак изјашњених 25 породица од 233 члана из Лознице нарастао на 60 породица од 546 чланова, обухвативши и насељенике из Лешнице. Уверене да је повратницима заправо циљ да пређу под власт Али-паше, у околину Бијељине, српске власти су одсељенике спровеле на Саву, насупрот Митровици. Пошто је молба Крајишника Славонско-сремској генералној команди да буду насељени у Банској граници одбијена, замолили су прелазак преко аустријске територије у завичај, тврдећи да из њега нису побегли због турског насиља, већ тражећи бољи живот у Србији, али га нису пронашли. Пошто је вероватно због страха

²⁸ Према извештају Лазара Теодоровића из Шапца од 20. јула 1836, болест слична колери појавила се пре тог датума, међутим, лекар је тврдио да се не ради о колери, већ да људи оболевају од жеге. Колера се дакле у Подрињу јавила раније него међу Крајишницима у Лозници, те је оптужба да су је они донели у најмању руку неоснована. Од ње се током лета масовно умирало и у Сребреници и околини, толико да се устрашен од помора локални ајан Рустем-бег Богу обавезао на хаџилук и у покушају да га умилостиви тридесет кеса новца као задужбину поделио је сиротињи обе вере. Болест је, према томе, могла доћи и преко Дрине, али и из Аустрије, невезано са досељеницима. ДАС, КК, IX, бр. 551; ДАС, КК, XXXVII, бр. 1420, 1460; Т. Ђорђевић, „Архивска грађа за насеља...“, 274–279, 281–286; Војислав Михаиловић, *Из историје санитета у обновљеној Србији од 1804–1860* (Београд: Научна књига, 1951), 43–49, 52–55.

од колере и трошкова одбијена и њихова молба да се врате преко аустријске територије,²⁹ намислили су да се врате преко османске територије или Савом лађама. Српски кнез у томе је видео могућност за сеобу у област Али-паше и пронашао начин да је искључи. Дозволио је да повратници најме лађе да их превезу до Јасеновца, али је заповедио да се превозници унапред обавежу да путнике неће искрцати источније, те да доцније донесу потврду о превозу исељеника у Јасеновац. У супротном, следила им је одмазда када се они и њихове лађе нађу у Србији. Коначно, 30. септембра 1836. године повратници су прешли Саву код Митровице, укрцали се на лађе у Рачи и отпловили у завичај. Аустрија је показала предусретљивост спровођењем њихове стоке својом територијом.³⁰

Неколико дана касније, пошто је дошло време јесењој сетви, Крајишници из Подриња који се нису иселили молили су у августу одложеноу поделу ораница. Према одлуци Савета на њихову молбу досељеници су тек половину земље која би им се определила имали добити унеколико култивисану, „чисту“, док је друга половина морала бити под лугом, односно употребљива тек након крчења. Лазару Теодоровићу је 13. октобра 1836. године наложено да са шабачким исправником сазове Крајишнике, саопшти им по ком ће им се принципу делити земља и изврши поделу. Одлука Савета разгневила је лешничке Крајишнике, те су акламативно одбили такву поделу и захтевали добијање дозволе да се одселе. Теодоровићев савет да замоле вишу власт да измени одлуку није умирио дошљаке и већ 25. октобра група од 5 породица, од којих су 2 биле крајишких свештеника Ристе Ђулибрка и Стефана Дондура,³¹ пребегла је преко Дрине, опљачкавши при бекству непокретности својих земљака. Очекивало се да ће и сви остали Крајишници, чим се Дрина заледи, следити њихов пример.³²

Ослобођене поразом и прогонством Али-паше 27. септембра и бојазни да ће се Крајишници населити у Бијељински кадилук и у будућности узнемиравати границу, вероватно и мотивисане оправданим уверењем да ће услед развлашћења јатака исељеника-пљачкаша муслиманске чете дугорочно престати да буду озбиљна претња Подрињу, српске власти веома су оштро реаговале на негодовање већине и бекство и похаре неколицине дошљака из Крајине. У одлуци Савета од 30. октобра Теодоровићу је наређено да бегунци који су у Србији добили заштиту од гоњења, храну и склониште над главом, а то презрели и злоупотребили, „нису достојни звати се Србима и сербским поданицима“, те да се сви који нису задовољни попишу и што пре протерају преко Дрине. Кнез је истог дана налагао да се свима који желе да иду изда дозвола за одлазак, којим год путем и куда год да желе ићи, а да се осталима запрети да ће ако након тога остану, па доцније затраже да се одселе, бити строго кажњени и спречени да се врате у завичај.

У дану оваквих решења кнеза и Савета стигло је питање аустријских војних

²⁹ У овој групи било је 60 болесних људи, од којих су неки боловали од богиња. ДАС, КК, XXXVII, бр. 1498.

³⁰ Од ових 60 породица 10 је припадало групи од 157 породица, које су водили Зорић и Бојација. ДАС, КК, XXXVII, бр. 1468; Т. Ђорђевић, „Архивска грађа за насеља...“, 278, 280–289; L. Čelap, *n. d.*, 278–279.

³¹ У грађи се свештеници не помињу именима. Будући да је у документу о бекству наведено да су међу бегунцима оба крајишка свештеника, јасно је да се ради о горњој двојци, јер се у актима јављају као досељеници 1836. године.

³² ДАС, ЗМП, бр. 4808; Т. Ђорђевић, „Архивска грађа за насеља...“, 289–291.

власти српским да ли ће примити бројне добегле породице из Крајине које су прешле на територију Банско-варајдинско-карловачке генералне команде и које су тражиле да се пропусте у Србију. Љутит, кнез је наложио да се аустријским властима одговори да Србији Крајишници нису потребни, уз истицање њихове незахвалности, несталности и немогућности да буду ма чији мирни поданици.³³

Будући да властима више није било важно колико се дошљака одсељава, колико остаје и куда одлазе по одласку из Србије, да су се Крајишници у позну јесен 1836. и зиму 1836/1837. године³⁴ исељавали у мањим групама преласком Дрине, те и да грађа није у потпуности сачувана, са сигурношћу се може рећи само да је до средине новембра преко Митровице у Аустрију прешла најмање једна група крајишких фамилија, а да се друга, од 18 породица, спрема на прелазак, при чему су се неке од њих предомишљале.³⁵ Иако је логично помислити да је новембар био крајњи рок за путовање до Крајине, чини се да је пре пролећа 1837. Подриње напустило више Крајишника него што је забележено у сачуваним изворима.

Важан фактор у одсељавању Крајишника на прагу зиме, али и доцније на пролеће, постало је питање њихове прехране на рачун државе. Наиме, још 1835, а нарочито током колере и кроз цело лето 1836. године, Крајишници су добијали помоћ у кукурузу од десечарске хране, односно од десетка који је у корист државе сакупљан са турских имања у Подринском округу. Међутим, залихе су током јесени исцрпљене. Крајем новембра 1836. године Лазар Теодоровић је затражио дозволу од кнеза да десечарску храну за Крајишнике допреми из других округа из оквира команде, које је остало у малим количинама, на шта му је Милош Обреновић лаконски и не без злурадости одговорио да преосталу храну чува за нужду, „а када више ране не има, не може се она више ни давати Крајишницима, почем више не има“. Обавештен од власти на терену да се многи од њих још увек нису одселили само због добијања државне хране и у ишчекивању пролећа, кнез је заправо овом на први поглед немилостивом наредбом решио да коначно рашчисти са дошљацима из Крајине и да оне који су се притворно задржавали а спремали за селидбу, истера на чистац. Доцније, током децембра издао је налог да им се ипак даје помало хране, што је и чињено до почетка марта.³⁶ Саветском

³³ Т. Ђорђевић, „Архивска грађа за насеља...“, 290–293.

³⁴ Група од 20 људи, наводно 8 породица, а заправо очигледно само чланова толико различитих фамилија Крајишника, од којих су све сем једне лешничке биле смештене у Липници, покушала је да кришом од српских власти 17. јануара 1837. пребегне преко Дрине. Лешничког Крајишника Николу Стајчића и његову супругу ухватиле су српске страже на обали а њихово двомесечно дете пренето је са остатком породице у Турску. Део ове групе, њих десет, доцније се вратио и молио опроштај и повратак, на шта се кнез Милош на крају смиловао и дозволио им да се врате, уз строг укор. *Истио*, 294–295, 297.

³⁵ Извештавајући о спремању на прелазак преко митровачке скеле групе од 18 породица на челу са породицом Николе Веселице, мачвански капетан Гератовић навео је да је свакој фамилији пре одласка давао цедуље са списком чланова породице и непокретности коју су били дужни да покажу скелецији, јер је претходна група успела не само да пренесе украдену туђу имовину већ је један њен члан одвео туђу супругу. Гератовић је ту групу описио као „они с Репцом“, те се на основу тога може само закључити да је поред породице Репца, тада код Митровице у Аустрију прешла још најмање једна, а вероватно више породица. ДАС, КК, XXXVII, бр. 1532.

³⁶ ДАС, КК, XXXVII, бр. 1509; ДАС, ЗМП, бр. 4810, 4837; Т. Ђорђевић, „Архивска грађа за насеља...“, 258, 276, 278, 281–282, 285–286, 293–294, 296.

наредбом од 1. марта 1837. године прописано је да је сваком од Крајишника дозвољено исељавање из Србије али само уколико претходно исплати државну храну коју су за време свог боравка у Србији потрошио. Пошто су се представници власти на терену суочили са чињеницом да већи део Крајишника није имао новца, Савет је решио да се новац покупи само од оних који су имали да плате, а да се осталим прогледа кроз прсте и на крају дозволи одлазак, уз напомену да је потребно да се по ко зна који пут запрети Крајишницима да је ово задње отпуштање исељеника и да ће бити кажњени они који доцније изразе жељу за повратком. Будући да нису сви платили храну, а да спискови или подаци о броју одсељених нису сачувани, тачан број Крајишника који су почетком маја 1837. године напустили Србију није могуће утврдити. Према сачуваном протоколу наплаћене хране 1837. године, од исељеника новац је добијен од око 50 домаћина, за укупно 404 члана њихових породица. Ипак, пошто храна није наплаћена онима који новца нису имали, сигурно је да их се иселило више од тог броја.³⁷ У пролеће 1838. године поново се показало да је претња о забрани повратка Крајишницима у завичај била само покушај застрашивања. Априла 1838. године приличан број лозничких и лешничких Крајишника тражио је отпуст за повратак у Босанску Крајину. Чак 34 породице са 195 чланова из Лознице тврдило је да не може да издрже носталгију за Босанском Крајином, да им стока липсава и да се не могу навићи на живот у Подрињу, тражећи дозволу да се иселе. У исто време 43 крајишке породице од 285 чланова из Лешнице такође су тражиле повратак. Као разлог наводили су побољшање услова у Босанској Крајини и неодољиву жељу да се у њу врате. Среске старешине сумњале су да је ово последња исељеничка група из Лознице и Лешнице, уз констатацију да је, иако неизречен, разлог за сеобу истицање двогодишњег рока пореског ослобођења за оне насељене 1836. године. Савет и кнез нису спречавали одсељавање, али овог пута опроштаја потрошене хране није било. Лешнички Крајишници су у мају 1837. године на захтев власти исплатили трошкове прехране и преко Раче прешли Дрину, док су се њихови лознички земљаци изговарали сиромаштвом, претећи да ће у случају изостанка опроштења дугова бити приморани да пребегну. Савет је на претњу одговорио налогом да се храна наплати продајом стоке исељеника, а ради спречавања бекства наложио хапшење неколико исељеничких старешина, уколико остану упорни у најављивању бекства, што је највероватније на крају резултирало исељавањем и лозничких повратника.³⁸

Септембра 1836. иселило се 546, у пролеће 1837. године 404, а 1838. засигурно 285 Крајишника, што даје суму од око 1.235 одсељених, о чијем броју постоје прецизни подаци у изворима, што представља 39% од процењеног броја досељених. Познато је да је октобра 1836. године пребегло 5, а наредног месеца исте године иселило се сигурно 2, мада вероватно и више фамилија, док се најмање 19 породица спремало за исељавање, али је неизвесно да ли су се све иселиле и да ли је поред ове било још исељеничких група. Сигурно је да је поред 404 исељених 1837. године било и оних којима је дозвољено исељавање иако нису имали да плате потрошену храну. Такође, већина од 195 лозничких Крајишника који су тражили дозволу за одлазак, али

³⁷ Т. Ђорђевић, „Архивска грађа за насеља...“, 295–298, 300–301.

³⁸ Исто, 302–307.

покушавали да избегну плаћање потрошене хране, вероватно су се на крају иселили. На основу изнетих података може се са сигурношћу проценити да је најмање 50% досељених Крајишника 1835–1836. године напустило Србију.

* * *

Одговор аустријским властима о непожељности Крајишника који су се селили ка Србији 1836. године пресекао је њихово даље досељавање у већим групама, на шта је свакако утицао и повратак великог броја оних који су у Србији боравили две или три године. Процењени као нестални, незахвални, чак и као склони крађама, а њихово досељавање као притворни покушај да краткорочно проживе на рачун Србије и у њој до тренутка престанка рока пореског ослобођења, Крајишници нису радо примани након 1838. године осим као појединци, или ређе као групе, у места удаљенија од границе. Тако је једна група од 13 до 15 крајишких породица 1842. одбијена од границе под изговором да због политичких околности избеглице не могу бити примљене као насељеници, док је друга, од 6 породица, која је добегла 1841. године примљена и насељена наредне године у околину Палежа. Министарство унутрашњих дела је на обавештење Шабачког окружног начелства априла 1849. о честом добегавању због зулума породица из Крајине и недавном доласку 46 избеглица из ње, одговорило констатацијом која се базира пре свега на искуству са крајишким насељавањем и повратком 1835–1838. године.

„Лако се препоставити може да су ти добегли Крајишници саме ленштине и нерадници, који под именом да су од Турака угњетени дошли су у отачество наше, као и они у прошлим годинама, да се на терет сожитеља наши особито они обштина где на пребивање остану изране.“

Сумњајући да беже од зулума, јер би у том случају потражили спас у ближој Аустрији, Министарство је препоручило Начелству да убудуће прима појединце из Босанске Крајине и то само у крајњој нужди, а да већ примљену групу избеглица растури по унутрашњости.³⁹

Оцена Крајишника као ленштина, лопова, подмуклих људи и шићарџија од стране представника српских власти тридесетих и четрдесетих година XIX века била је преоштра. „Непостојаност, упорство и лоповлук“ и злоупотреба досељеничких привилегија за које су оптуживани и који су били евидентни нису били само последица граничарског менталитета досељеника. Ове негативне друштвене појаве испољиле су се у околностима које су креирале српске власти кршењем дотадашњих постулата и правила сопствене насељеничке политике и на тај начин начиниле неколико непоправљивих грешака штетних и за њих и за Крајишнике.

³⁹ ДАС, Министарство унутрашњих дела, Полицајно одељење (МУД–П) 1842, Ф. II, Р. 182, М. Симић – МУД-у, Шабац, 28. 04/10. 05. 1842; МУД – Начелству Шабачком, Београд, 1/13. 05. 1842; ДАС, МУД–П, ПП, 1842/III, Ф I, Р 29, Б. Тадић – МУД-у, 11/23. 07. 1842; АС, МУД–П, 1842, Ф. IV, Р. 5, М. Симић – МУД-у, Шабац, 31. 05. / 12. 06. 1842; АС, МУД–П, 1842, Ф IX, Р 134; АС, МУД–П, 1849, Ф X, Р 17, Ј. Вучковић – МУД-у, Шабац, 18/30. март 1849; МУД – Начелству Округа шабачког, 26. 03. / 7. 04. 1849.

Уколико се изузму масовна пребегавања пограничног становништва током проласка османских војски у близини граница Србије 1829. и током буна пограничних Срба, која су до тада по правилу била привремена, у Србију пре 1835/1836. године никада једновременно није дошла толико велика група досељеника. Ретко насељена Србија Београдског пашалука од 1815. константно је примала и насељавала појединце, породице и мање или веће групе пребега који су придлазили преко свих њених граница, што је наставила да чини и као Кнежевина Србија од 1830. године. Са смештањем појединаца, породица и мањих група бегунаца и досељеника сељака власти су имале искуства. За њих су брзо изналажене слободне баштине по селима, на којима су сами или уз помоћ мештана брзо подизали куће и после кратког времена се уклапали у нову заједницу. Прво једногодишње, а од 1835. године двогодишње ослобођење од пореза, омогућавало им је да се скуће, сместе и снађу. За разлику од сељака, досељеници у градска насеља, махом занатлије и трговци, нису добијали плацеве ни куће, већ су препуштани сопственој сналажљивости и условима тржишта. У доминантно пољопривредној земљи, којој је недостајало занатлија и трговаца, највећи број њих успео је да релативно брзо сопственим средствима, донетим из завичаја или у Србији стеченим, изнајми или купи дућане и куће, које су се до 1830. године обично налазиле у власништву Турака. Држава је тридесетих година интервенисала приликом откупа турских имања у градским насељима само откупом турских непокретности, да би убрзала исељавање, али их није делила бесплатно Србима, већ су морали да их прекупе. Свесни да становништву градских насеља није нужна помоћ кнез и њему подручне власти нису на њих расипале средства.⁴⁰

Као што је речено, због небезбедности Лешница и Лозница нису могле бити брзо насељене самоиницијативним досељавањем трговаца и занатлија, макар и у празне турске куће и дућане које је тек у будућности требало откупити, те су суочене са изостанком варошана и хитном потребом што бржег осигурања два места и границе српске власти у њих сместиле придошле сељаке из Крајине. Другим речима, српским властима истовремено су требали трговци и занатлије али и место за смештај досељених сељака вичних одбрани границе, те су учиниле оно што им се у датим околностима наметало – населиле сељаке у градска насеља. Оправдано као привремена мера, као што је одсељавање Крајишника и показало, ово решење није се показало дугорочно добрим. Уз то, ситуација је додатно компликована ригидним инсистирањем на што бржој планској регулацији Лознице и Лешнице.

Власти су од досељених сељака очекивале да неколико месеци живе само од помоћи коју су им давале у храни, без додељене земље са које би се сами исхрањивали, као и да о свом трошку изграде куће. Када су им коначно, зависно од времена досељавања, после неколико месеци, годину или годину и по опредељени плачеви, ливаде и њиве, Крајишници нису аутоматски постали њихови власници, већ су их добијали на коришћење условљено доцнијим откупљивањем од власника. Притом, половину њива које су им одређене морали су прво да искрче из лугова. Од лета 1837. године услови су се додатно погоршали јер су непродата турска имања која су им

⁴⁰ Урош Шешум, *Србија и Стара Србија (1804–1839)* (Београд: Универзитет, Филозофски факултет, 2017), 243–273.

уступљена оптерећена десетком у корист државе.⁴¹

Од Крајишника су дакле српске власти очекивале да уложе новац и снагу у изградњу кућа и крчење дела само потенцијално њихових поседа, као и да на име коришћења уступљене земље од 1837. године издају десетак док је не откупе, док им је заузврат издавана помоћ у храни, дато им је двогодишње пореско ослобођење и није потраживана кирија за кућни плац, који су такође морали да откупе. Скућавање под оваквим условима објективно се могло очекивати само од оних који су поседовали капитал за изградњу кућа, крчење и трошкове живота до пристизања прихода са земље, а такви су међу Крајишницима били ретки јер сеоба из удаљене Босанске Крајине није била јефтина. Задуживање у циљу скућавања тешко да је била мудра одлука, јер су крупни издаци, за откуп кућног плаца и земље, тек предстојали.

Очекивати од сељака да се сами скуће и откупе земљу и домове попут варошана, што су тек требали да постану, било је нереално. Бурна реакција Крајишника, праћена дрскошћу и ултимативним захтевима за одласком након што су им саопштени услови насељавања и коришћења земље током августа 1836. године, разумљива је када се има у виду да их нису очекивали и да су били не само неисплативи већ су многе, пре свега најсиромашније, довели у очај и страх од глади. Потрошивши доста новца на пут у нади да ће бесплатно добити куће и земљу, суочени са тренутним и дугорочним улагањима неки су се при поласку за Босанску Крајину окренули крађи стоке. Они који нису отишли са првом групом остајали су због хране коју је држава издавала, извесно јер нису имали новца за пут, а изгледа ни да се прехране, на шта упућује чињеница да су крајишке крађе жита од староседелаца отпочеле тек након што су власти престале да им деле помоћ у храни.⁴² Последње упућује на закључак да су „лоповлук“, неискреност и притворност били изазвани пре

⁴¹ Године 1837. прописано је да уживаоци још увек непродатих турских имања издају српским властима десетак од свих производа узгајаних на њима. Две године касније, 13 децембра 1839. ова одредба је поновљена и њоме је децидирано прописано да су држави као привременом власнику турских непродатих имања у окупацима Шабачком, Подринском и Ужичком њихови уживаоци дужни издавање десетка. Он се плаћао до октобра 1843, када је укинут. Што се тиче имања у Подрињу, десетак је узиман од свих непродатих турских имања, изузев воћњака, чији је род продаван на лицитацији. Крајишки лешнички кметови молили су почетком августа 1837. да им се урод од турских воћњака у близини њихових кућа уступа по повољној цени, јер су стабла била окружена њиховим усевама, те би купци на лицитацији сваке године газили њихове њиве, док против оптерећења десетком нису протестовали. Септембра 1840. лешнички Крајишници жалили су се кнезу Михаилу на појаву могућности да плацеви испод кућа које су саградили и уступљене њиве коју су добрим делом искрчили буду продати другим лицима и молили ослобађања од десетка. Министарство финансија одговорило је по питању ове жалбе Савету да је уредбом дотичног министарства из октобра 1839. предвиђено да Турчин продавац прво имање на продају понуди ономе ко на земљи живи, ко је обрађује и даје десетак, те да ће Крајишници решити оба проблема откупљивањем плацева и земље. Провиђање ове жалбе током 1843. показало је да су неки од Крајишника истерани са Жичког поља код Лешнице, јер је земљу која им је опредељена откупило село Добрић, те су упућени да се због тога жале. Димитрије Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842. с једним погледом на ранији историски развој финансиског уређења у Србији*, Књ. 1, *Од доласка Срба на Балканско полуострво до 1842.* (Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1897), 359–360; Бранко Перунички, *Земљишна својина у Србији 1815–1845.* (Београд: Привредни преглед, 1977), 296, 313–315, 324–325.

⁴² Храну из државних и приватних кошева крали су 1837. лознички и липнички Крајишници, сиромашнији од лешничких. Т. Ђорђевић, „Архивска грађа за насеља...“, 299–300.

свега нуждом. Истек пореског ослобођења или његово приближавање након укидања помоћи у храни многе од оних који су се скућили, а који се нису снашли, натерао је на селидбу. Без пореске обавезе се и могло опстајати, без ње тешко. На крају су остали само они сналажљивији и имућнији, односно они који су имали средстава и/или способности да дочекају ефекат повољности које је нудила држава, заправо досељеници какве су српске власти од почетка и желеле. На крају се може закључити да су очекивања Крајишника од Србије и Србије од Крајишника била превелика и нереална, те су у складу са тим огорчење и разочарање били велики и обострани. Ефекти крајишке сеобе на насељавање Подриња нису били занемарљиви и заправо су, када се има у виду ретка насељеност Подриња, били прилични, иако се у први мах због броја одсељених чини да није било тако.

Подаци о броју кућа у Лешници, Лозници и Липничком Шору само делимично пружају увид у популационо увећање три насеља у које су се населили Крајишници, као и о броју оних који су се иселили до 1839. године.

Лешница, у којој је пре досељавања прве веће групе Крајишника 1835. било око 60 кућа, а 1836. само крајишких 241, коначно је 1839. године имала је укупно 150 кућа. Све и да је свих 90 кућа, мимо 60 насељених пре пролећа 1835, било крајишких 1839. године, што извесно није случај, умањење би износило чак 63% или близу две трећине. Иако је одсељавање приличног броја Крајишника спречило брзо популационо увећање варошице, крајишка заједница у њој доминирала је веома дуго бројем и утицајем.

Као прибежиште пресељеника са ада и пограничних села и добеглица Прекодринца Лозница се и пре насељавања Крајишника значајно увећала. Након 1834. године када је пописана као посебно насеље, лозничка махала Плоча од око 25 кућа рачунала се убудуће као део вароши, а њене куће као лозничке, те излази да је варош када је без поменуте махале имала 65, имала заправо 90 кућа. Пет година касније у Лозници са Плочом било је 233 куће, што значи да се варош увећала за 144 куће. Будући да је у августу 1836. године у вароши измерено 150 плацева за Крајишнике, због увећања за 144 куће могло би се помислити да је већина њих остала, међутим, то није случај, јер се још за време заседања комисије 119 крајишких породица које су плацеве требале да добију није ни јавило да их прими. Крајем септембра 1839. године заједница лозничких Крајишника обратила се Уставотолковатној комисији са молбом за уступање државне земље под аренду, наводећи да се „у Лозницу нас 51 фамилија доселили“, односно, до подношења молбе толико их је очигледно остало у вароши. Мора се стога закључити да су за увећање Лознице до 1839. године у већој мери заслужни Прекодринци, бегунци са границе, мештани околних села, чиновници и трговци и занатлије, јер је варош преузела улогу административног и економског центра овог дела Србије.

Знатан део лозничких Крајишника још током 1836. смештан је у некадашњу Турску Липницу, која је убрзо након те године прво понела назив Шор, а потом Липнички Шор, јер је пре коначног смештања Крајишника у њега насеље плански регулисано. Мали број дотадашњих кућа премештен је у линију шора, на којој су Крајишницима и малобројним другим досељеници подељени плацеви. „Шора“ се као посебно насеље од педесетак кућа први пут у пописима јавља 1839. године, до када је завршено његово формирање. Тада је имао 53 или 56 кућа, према два сачувана

извора.⁴³ Након што је процес масовног повратка Крајишника у групама окончан, 1838. у Лозници је остала најмање 51 крајишка породица, можда у толико, а можда и више кућа, у Липничком Шору такође 50-ак, те чини се и већина од 90 лешничких кућа насељених од 1835. године.⁴⁴

На крају се треба осврнути на неколико тврдњи у вези са миграцијом Крајишника 1835–1836. године које су могу наћи у историографији и антропогеографској литератури, а које су досадашње излагање и анализа извора показали нетачним. Кнез Милош Обреновић и српске власти нису позвали Крајишнике на земље испражњене исељавањем Турака, већ је до досељавања Крајишника дошло спонтано и услед сплета околности. Епидемија колере није била главни разлог повратничког покрета Крајишника, она је представљала иницијалну капислу и изазвала повратак у Босанску Крајину тек око шестине досељених. Незадовољство условима насељавања и промена односа власти према њима након одсељавања прве групе кључни су разлози за одлазак, о чему сведочи већа масовност повратничке миграције од јесени 1836. године. На концу, став да је талас насељавања Крајишника уз границу према демографским последицама био неуспешан није савим тачан. Иако је број повратника био велики, њихово одсељавање није поништило ефекте усељавања Крајишника на популациони раст Подриња. Чињеница да би он био већи и бржи не мења факт да су Лешница, Лозница и Липница највише захваљујући Крајишницима релативно брзо увећале број житеља и да су досељеници из Крајине оформили њихову популациону базу.

Необјављени и објављени извори:

Државни архив Србије

Кнежева канцеларија

Ваљевска нахија

Шабачка нахија

Министарство унутрашњих дела

Полицајно одељење

Збирка Мите Петровића

Ђорђевић, Тихомир Р. (прир.). „Архивска грађа за насеља у Србији у време прве владе Кнеза Милоша (1815–1835)“ у: *Насеља и порекло становништва*. Књ. 22. Уредник Јован Цвијић. Београд: Српска краљевска академија, 1926.

⁴³ За разлику од других досељеника, крајишке заједнице имале су представнике локалних власти из својих редова, кметове, док је остатак вароши имао своје. Крајишки лешнички кметови били су 1837. Јован Ђулибрк и Петар Трифуновић. Као кмет лозничких Крајишника потписао се 1839. Ђурађ Стојаковић. ДАС, ЗМП, бр. 7877; ДАС, КК, XXXVII, бр. 1710; Б. Перуничкић, *н. г.*, 296; Л. Цвејтић, *н. г.*, 94; Радош Љушић, „Попис пореских глава, кућа и чланова мировних судова из 1839. године“, у: *Мешовита грађа*, књ. 9, уредник Даница Милић (Београд: Историјски институт, 1981), 109, 178; Душан М. Станојевић, *Липница и Приљеви* (Београд: Одбор САНУ за проучавање села: Културно просветна заједница Републике Србије, 1998), 24–25, 60–61.

⁴⁴ Број кућа и породица из 1839. није могуће употребити за израчунавање ефекта повратничког покрета, јер се не може са сигурношћу тврдити да ли се под 51 фамилијом из Лознице подразумева породица у крајишком поимању или 51 домаћинство. У случају Липничког Шора, вероватно се ради о доминантно иноекосним породицама.

Љушић, Радош. „Попис пореских глава, кућа и чланова мировних судова из 1839. године“. У: *Мешовита грађа*, књ. 9. Уредник Даница Милић, 7–192. Београд: Историјски институт, 1981.

Обрадовић, Стојан. „Живото Прикљученија Стојана Обрадовића или Себе самога опис, година 1869“, *Уствари: двомесечни часопис за књижевност и културу*, год. III, бр. 13, (1960), 1–33.

Обрадовић, Стојан. „Живото Прикљученија Стојана Обрадовића или Себе самога опис, година 1869“, *Уствари: двомесечни часопис за књижевност и културу*, год. III, бр. 14, (1960), 1–34.

Перуничкић, Бранко. *Земљишина својина у Србији 1815–1845*. Београд: Привредни преглед, 1977.

Цвијетић, Лепосава. „Сумарник коншкрипције становништва и имовине у Србији 1834. године“, у: *Мешовита грађа*. Књ. 13. Уредник Даница Милић, 22–109. Београд: Историјски институт, 1984.

Литература:

Ђорђевић, Тихомир Р. „Збијање кућа и ушоравање села под кнезом Милошем“, *Гласник Српског географског друштва*, год. III, св. 3–4, (1914), 102–109.

Ђорђевић, Тихомир Р. „Насељавање Србије за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815–1839)“, *Гласник Српског географског друштва*, год. IV, св. 5, (1921), 116–138.

Карановић, Милан. „Поуње у Босанској Крајини“, у: *Насеља и порекло становништва*, књ. 35, св. 20. Уредник Јован Цвијић, 277–724. Београд: Српска краљевска академија, 1925.

Љушић, Радош. *Кнежевина Србија (1830–1839)*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1986.

Милојевић, Боровоје. „Рађевина и Јадар: антропогеографска испитивања“, у: *Српски етнографски зборник*, књ. 20, св. 9. Уредник Јован Цвијић, 633–816. Београд: Српска краљевска академија, 1913.

Михаиловић, Војислав. *Из историје санитета у обновљеној Србији од 1804–1860*. Београд: Научна књига, 1951.

Петровић, Димитрије. *Финансије и установе обновљене Србије до 1842. с једним погледом на ранији историски развој финансиског уређења у Србији*. Књ. 1, Од доласка Срба на Балканско полуострво до 1842. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије, 1897.

Поповић, Радомир Ј. *Тома Вучић Першић*. Београд: Историјски институт: Службени гласник, 2003.

Рајичић, Михаило Р. *Црвена варошица: (хроника В. Лешнице до 1904. године)*. Књ. 1. Лозница: Самоуправна интересна заједница културе: Дом културе „Вук Караџић“, Лешница: Месна заједница, 1980.

Станојевић, Душан М. *Липница и Приљеви*. Београд: Одбор САНУ за проучавање села: Културно просветна заједница Републике Србије, 1998.

Стојанчевић, Видосава. „Прошлост Јадра од 1804. до 1833. године“, у: *Јадар у прошлости*. Уредник П. Бојић, 281–240. Лозница: Радио Подриње: СИЗ културе, 1985.

Стојанчевић, Владимир. *Јужнословенски народи у османском царству од Једренског мира 1829. до Париског мира 1856. године*. Београд: ПТТ, 1971.

Шешум, Урош. *Србија и Стара Србија (1804–1839)*. Београд: Универзитет, Филозофски факултет, 2017.

Čelap, Lazar. „Neuspelo naseljavanje bosanskih izbeglica u Srbiju u doba kneza Miloša“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, br. 11, (1963), 275–279.

Šljivo, Galib. *Bosna i Hercegovina 1827–1849*. Tešanj: Planjax, 2006.

UROŠ ŠEŠUM

University of Belgrade, Faculty of Philosophy
Department of History

**THE SETTLEMENT OF THE SERBS
FROM KRAJINA IN PODRINJE 1835-1836**

Summary

The forced displacement of Muslims from Podrinje in 1834 caused unrest along the Serbian-Ottoman border on the Drina River due to the raids by bands of displaced Muslims into the territory of the Principality of Serbia. In three urban settlements from which Muslims had moved out – Loznica, Lipnica, and Lešnica, many vacant houses and a large amount of land remained, which the displaced people were unwilling to sell even months and years after being expelled. The first larger group of Serbs from Bosanska Krajina, from the surroundings of Bužim, Bihać, and Kladuša, arrived in Serbia after being expelled from Austrian territory, from which they were pushed back into the Ottoman Empire. Serbian authorities settled these migrants in the abandoned Muslim houses in Lešnica. The news about the settlement of their compatriots in Serbia spread throughout Bosanska Krajina, so that by September 1836, a total of about 3.200 Serbs from Bosanska Krajina, from the border line between the Ottoman Empire and Austria were settled in Podrinje. Due to a cholera epidemic in 1836 and dissatisfaction with the settlement conditions, at least half of the settlers had left Serbia and returned to Bosanska Krajina by 1838.

Keywords: Bosnian Krajina, the Principality of Serbia, the Prince Miloš Obrenović.

СТАНОВНИШТВО БАЊАЛУЧКОГ САНЦАКА СРЕДИНОМ XIX ВЕКА

Сажетак: Нестабилне прилике у Босни током прве половине XIX века спречиле су османске власти да спроведу савремен попис становништва као у осталим деловима Царства. Подаци о становништву тога времена су малобројни и проблематични. Током педесетих и шездесетих година, након слома побуне босанских локалних моћника и успостављања чвршће контроле централних власти, ситуација је омогућила да се популација евидентира квалитетније. Познати статистички подаци са пописа и њихових ревизија из тог периода су, међутим, дискутабилни и контрадикторни. Аустријски и руски извори пружају драгоцену допуну оскудним подацима објављених сумарника пописа јер нуде увид и у стање микролокалитета. Резултати указују на јасну доминацију хришћанског, пре свега православног српског становништва у Бањалучком санцаку. Број муслимана је био најзначајнији у великим градским центрима, док су сеоске средине биле углавном хришћанске. Бањалучки санцак је био изузетак по питању верске структуре становништва у Босни, као једини са јасном већином хришћана и православних житеља.

Кључне речи: Босна и Херцеговина, Босанска Крајина, Бањалучки санцак, каза, град, становништво, статистика, демографија, XIX век.

Бањалучки санцак био је једна од административних целина бившег Босанског ејалета (касније вилајета) практично још од позног средњег века али под другим именом. Помиње се да је око 1580. године Бањалука била центар просторно великог Босанског санцака на челу са пашом и истовремено главни град Босанског ејалета. Седиште ејалета је премештено 1639. године у Сарајево али је Бањалука остала центар Босанског санцака све до 1833. године када су истом прикључени остали санцаци (Клис и Зворник). Великом управном реформом Босанског ејалета формиран су исте године нови санцаци а међу њима највероватније и Бањалучки.¹ Током четрдесетих година XIX века је Бањалучки санцак једно време био укинут а поново формиран велики Босански са седиштем у Травнику. Бањалука је у исто време била седиште муселимука (среза са политичком управом) и кадилука (са судском управом). Бањалучки санцак је трајно формиран тек као резултат великих

¹ Постоје мање несугласице око тока и резултата реформи 1833. године. Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches* (Wiesbaden: DR. Ludwig Reichert Verlag, 1976), 43; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela* (Sarajevo: Svjetlost, 1982), 232.

управних реформи Омер-паше Латаса 1850–1852. године, након пацификације побуњених локалних моћника у Босни и Херцеговини. Истина, назив санџак тада није коришћен већ „кајмакамлук“ (управна област на челу са кајмакамом – замеником). Назив санџак се користио колоквијално, а од 1865. године поново званично.²

Бањалучки санџак као део Босанске Крајине у XIX веку

Као што је то случај са скоро свим управним областима, и Бањалучки санџак/кајмакамлук је често мењао територијални опсег и унутрашњу поделу али су његове оквирне границе увек и у највећој мери биле део географске области коју називамо Босанском Крајином. Назив „Крајина“ је, према мишљењу историчара Ферда Шишића, потекао од старијег средњовековног назива „Доњи краји“ за област око токова река горњег и средњег Врбаса и Сане. Назив „Босанска Крајина“ се јавља већ у позном XVI веку, о чему сведочи и запис из манастира Подмалинско (Св. Госпође) у Црној Гори датиран са 1593. годином. Под „крајином“ се подразумевало значење за област (крај), као и скраћени назив за крајиште, односно војногранично подручје, било оно са хабзбуршке или османске стране.³ У XIX веку назив „Крајина“ редовно се користио за опис великог подручја на северу и западу Босне, у сликовима река Уне, Врбаса и Сане, укључујући ту и географску потцелину „Бихаћку Крајину“ у најзападнијем делу. Средином истога века аустријске дипломате су под „Крајином“ разумеле ширу област пограничних срезова у тзв. Турској Хрватској у Босни.⁴ Док су западне и северне границе Босанске Крајине у начелу јасно дефинисане токовима река и међудржавним границама Османског царства са Хабзбуршком монархијом, јужне и источне међе нису јасно одређене. Тако је, на пример, познати фрањевац и путописац XIX века родом из Бањалуке, фра Иван Фрањо Јукић, сматрао да Тешанска и Дервентска каза (тада део Бањалучког санџака) нису били део Крајине.⁵ Према неким савременијим схватањима, источне границе укључују и општине Прњавор (близу Дервенте), Челинац и Котор Варош (ближе Тешњу), копирајући добрим делом међе бивше Врбаске бановине у Краљевини Југославији.⁶

Подручје Бањалучког санџака/кајмакамлука у другој половини XIX века покривао је северни и источни део географско-историјске области Босанске Крајине

² A. Birken, *op. cit.*, 43; H. Šabanović, *n. d.*, 232; Hajrudin Ćurić, *Prilozi Bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX. vijeka, Grada knjiga VIII* (Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i hercegovine, 1960), 63; Ahmed S. Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta: od 1789. do 1878. Godine* (Sarajevo: Orijentalni institut, 1983), 25–26, 36, 61.

³ Ferdo Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350–1416.)* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1902), 2–3; Љубомир Стојановић, *Сѣтари срѣпски зайиси и наѣйиси, књиѣа I* (Београд: Српска краљевска академија, 1902), 249 (документ № 854); Горан Латиновић, „Територијална организација Српске православне цркве у Босанској крајини (1900–2010)“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, бр. 7, (2012), 321–323; Branko J. Bokan, *Sanski Most, dio 1, do jula 1941. g.* (Sanski Most: NIGP „Borba“: OOUR „Ekonomска politika“: Skupština opštine Sanski Most, 1974), 42–43.

⁴ Radoslav Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina: mjestopisne i poviestne crtice sa jednom zemljopisnom kartom i sa četrnaest slika* (Zagreb: Matica Hrvatska, 1890), 2; H. Ćurić, *n. d.*, 66.

⁵ Slavoljub Bošnjak [Ivan Franjo Jukić], *Zemljopis i poviestnica Bosne* (Zagreb: Narodna tiskara Lj. Gaja, 1851), 21–52.

⁶ Горан Латиновић, „Кратак преглед историје српског народа у Босанској крајини“, *Брајсѣво*, бр. 16, (2012), 97–99.

и био је претежно насељен хришћанским становништвом. Реформама 1851/52. године Босна је подељена на шест кајмакамлука (често у литератури називаних и санцацима): Сарајево, Травник, Бихаћ, Бањалука, Зворник и Нови Пазар. Херцеговина је тада била посебна управна јединица, одвојена од Босне. Бањалучки кајмакамлук се тада састојао из свега три мудирлука (често у литератури називаним казама): Бањалука, Дервента и Тешањ.⁷ Касније, у периоду између 1854. и 1859. године формиран је из делова већ постојећих потпуно нови, Градишки мудирлук.⁸ Тако је Бањалучки кајмакамлук дочекао велике промене 1865/66. године са четири мудирлука/каза.

Формирањем Босанског вилајета 1865. године реформисана је и унутрашња управа. Називи санцак (или лива) и каза враћени су у званичну употребу а Херцеговина је припојена вилајету као посебан Мостарски санцак.⁹ Бањалучки санцак је тада и даље имао четири мудирлука, односно каза. Извори омогућују и детаљнији увид у унутрашњу структуру каза, наводећи већа средишта, односно области које су биле део њих. У склопу Бањалучке казе 1865. године налазио се и Прњавор, Дервентске казе (Босански) Брод и Кобаш, Тешањске казе места Жепче и Добој док у Градишкој кази није било већих места.¹⁰ Кобаш и околина су средином 40-их и током 50-их година XIX века припадали Бањалучком мудирлуку и није познато када је област пребачена у надлежност Дервентског.¹¹ Према писању пруског конзула у Босни, Ота Блауа, у склопу Бањалучке казе се 1866. године опет налазио Кобаш као и место Орахова.¹² Поменуте управне промене су битне због тога што утичу на могућност анализа података из статистичких извора. Поређење броја становника истоимене области, на темељу два или више извора из различитих периода, није смислено уколико је у међувремену иста мењала територијални опсег. То је управо случај Бањалучког санцака средином XIX века.

⁷ Н. Šabanović, *n. d.*, 232–234; Фердо Шишић, „Босна и Херцеговина за везировања Омер-паше Латаса (1850–1852)“, *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа књига 12* (Београд: Српска краљевска академија, 1938), 259; Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине* (Београд, Научна књига, 1955), 11.

⁸ Османски службеник Паско Васа наводи да је Градишки мудирлук основан пет година пре него што је саставио своје дело (1864. године). Руски дипломата Александар Гилфердинг не помиње са свог путовања 1858. године да такав мудирлук постоји, али он наводи само стање према попису 1851/52. године када он сигурно још није био формиран. Посебан аустријски војни извештај из 1855. године, међутим, у којем се описује стање у Босни и Херцеговини у 1854. години, наводи постојање посебног мудирлука (у извору нахије) Градишка. Pasko Vasa-efendija, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1958), 31; Александар Гилфердинг, *Путовање до Херцеговини, Босни и Сјарајеву* (Сарајево: Веселин Маслеша, 1972), 331; Österreichisches Staatsarchiv, Wien (= OESTA), Kriegsarchiv (= KA), Karten und Plansammlung (= KPS), Landesbeschreibungen (= LB), Österreich-Ungarn (= K VII), Bosnien Herzegovina (= m), № 40 („Originalbeschreibung der türkischen Provinzen Bosnien und Herzegovina als Ergebnis von an Ort und Stelle bewirkten Anschauungen und Erkundigungen“), folio 36, 47–51.

⁹ Н. Šabanović, *n. d.*, 232–234; А. S. Aličić, *n. d.*, 81–85.

¹⁰ „Статистични податци о Босни, Херцеговини и једном крају Старе Србије по званичним турским изворима“, *Гласник Српској ученој друштва*, књига 3, свеска 20 старог реда, (1866), 221–228.

¹¹ S. Bošnjak [Ivan Franjo Jukić], *n. d.*, 48; OESTA, KA, KPS, LB, K VII m, № 40, folio 47–48.

¹² Упитно је да ли је Блау под тим топонимом мислио на Орахову јужно од Котор Вароши или на Орахову западно од Градишке на Сави. Вероватније је да се ради о првом поменутом. Otto Blau, „Zur Statistik von Bosnien“, *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, № 2, (1867), 516–518.

Становништво Бањалучког санцака у званичној статистици средине XIX века

Османско царство је још крајем 20-их година XIX века покушало да спроведе свеобухватан попис становништва на читавој својој територији. Тај подухват је, међутим, успео тек око 1831. године, и то само делимично када је пописано десет ејалета од укупно двадесет и девет.¹³ Босански ејалет је у то време био поприште немира и побуна локалног беговата против централних власти под вођством Хусеин-капетана Градашчевића. Упркос томе што су побуњеничке снаге биле убрзо побеђене, централна власт није успела да смири ситуацију и Босну стави под своју пуну контролу све до велике војне операције Омер-паше Латаса 1850. године. Нерешено аграрно питање, повећање намета, незаконито увођење додатних дажбина, покушаји регрутовања у војску, бесправље и општа несигурност узроковали су честе буне хришћана али и муслимана у наредном периоду.¹⁴ У таквим условима није било могуће да се спроведе тако компликован подухват као што је пописивање становништва.

Мудирлук	Број мушких становника (М) и кућа (К) према вери										
	Муслимана		Хришћана		Католика		Рома пагана		Странаца хришћана	Укупно	
	К	М	К	М	К	М	К	М	М	К	М
Бањалука	1.897	5.316	8.241	39.818	мало	10%	79	231	101	10.217	45.466
Дервента	498	1.731	3.472	12.718	већина	50%	52	164		4.022	14.613
Тешањ	2.003	6.284	2.556	9.413	мешано	50%	46	79	104	4.605	15.880
Укупно	4.398	13.331	14.269	61.949	-	-	177	474	205	18.844	75.959

Табела 1. Становништво Бањалучког кајмакамлука/санцака
према попису 1851/52. године (према подацима Ота Блауа)¹⁵

Успешна пацификација Босне и Херцеговине и успостављање ефективне централне власти уз помоћ војних снага, омогућили су новом управнику Босне, генералу Омер-паше Латасу, да 1851. године напоскон започне процес пописивања становништва у читавој покрајини. Резултате поменутог пописа османска управа никада није званично објавила али су стране дипломате и путописци долазили до података преко својих контаката и објављивали их у својим делима. Најдетаљнији

¹³ Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831–1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9 № 3, (1978), 325–326; Kemal H. Karpat, *Ottoman population 1830–1914, Demographic and Social Characteristics* (Wisconsin–London: University of Wisconsin Press, 1985), 9–10, 18–23; Kemal H. Karpat, "Ottoman Population records and the Cesus of 1881/82–1893", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9 № 3, (1978), 241.

¹⁴ Радован Субић, *Последњи вијек османске владавине Босном и Херцеговином (1788–1875)* (Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци: Филозофски факултет: Институт за хуманистичке и друштвене науке, 2024), 87–124.

¹⁵ Извори података: Д. Радовић, Н. Делић, н. г, 170.

преглед је објавио бивши пруски конзул у Босни Ото Блау тек 1865. године.¹⁶ У његовој заоставштини у немачком архиву се, такође, налазе још подробијни подаци везани за католичко становништво.¹⁷ Осим њега, податке су објавили и руски конзул у Босни Александар Гиљфердинг 1859. и османски службеник у Херцеговини Паско Васа 1864. године.¹⁸ Резултати пописа су контроверзни. Главни циљ пописа је био да се установи тачан број кућа/домаћинстава због увођења новог пореза. Могуће је да је становништво због тога избегавало да даје исправне информације. Није сасвим јасно да ли су била пописана и мала деца а жене уопште нису биле узете у обзир. У историографији превладава мишљење да је број кућа и становника на попису нереално низак.¹⁹ Према тим резултатима, хришћани су у Бањалучком санцаку чинили велику већину мушког становништва. Јевреја уопште није било, као ни Рома муслиманске вероисповести. Католици су чинили благу, подробије неспецифирану већину међу хришћанима у Дервентском мудирлуку, док су у Тешањском чинили оквирно половину. У Бањалучком мудирлуку су велику већину хришћана чинили православни верници, који су, уједно, представљали и већину у становништву.

Мудирлук	Процена укупног становништва – удео у %						
	Муслимана	Хришћана	Католика	Православних	Рома пагана	Странаца хришћана	Укупно
Бањалука	10.100	75.654	7.565	68.089	439	192	86.385
Дервента	3.289	24.164	12.082	12.082	312	0	27.765
Тешањ	11.940	17.885	8.942	8.942	150	198	30.172
Укупно	25.329	117.703	28.590	89.113	901	390	144.322
Бањалука	11,69	87,58	8,76	78,82	0,51	0,22	100,00
Дервента	11,85	87,03	43,52	43,52	1,12	0,00	100,00
Тешањ	39,57	59,28	29,64	29,64	0,50	0,66	100,00
Укупно	17,55	81,56	19,81	61,75	0,62	0,27	100,00

Табела 2. Процена укупног и верска структура становништва
Бањалучког кајмакла/санцака према попису 1851/52. године²⁰

Како османска статистика тада није бележила број жена, неопходно је проценити укупно становништво на темељу познатог броја мушкараца множењем са

¹⁶ Otto Blau, "Politische Statistik Bosniens", *Preussisches Handelsarchiv*, № I, (1865) [№ 20, 19.5.1865], 486–490.

¹⁷ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin (= PA AA), Nachlässe (= NL), Dr. Otto Blau, Band 2, folio 189–194.

Оригинална документа из архива су недавно објављена у: Данијел Радовић, Нино Делић, „Статистички подаци о становништву Босне и Херцеговине према попису 1851/52. године из заоставштине пруског конзула у Сарајеву Ото Блау“, *Мешовића ираћа – Miscellanea*, нова серија, књ. XLII, (2021), 161–176.

¹⁸ А. Гиљфердинг, *н. г.*, 330–331; Р. Васа-ефендија, *н. д.*, 28–30.

¹⁹ Ђ. Пејановић, *н. г.*, 28–30; Р. Васа-ефендија, *н. д.*, 30.

²⁰ Оригиналн број мушкараца је множен коефицијентом 1,9 (вид. наредну напомену). Извори података: Табела 1.

коэффициентом који за Босну у XIX веку чини 1,9 (0,9 жена на 1 мушкарца). Феномен преваге мушког пола у популацији код јужнословенских и балканских народа у XIX веку представља демографску аномалију са још увек неразјашњеним узроцима.²¹

Попис 1851/52. године је једини за који се поуздано зна да је стварно и спроведен у Босни и Херцеговини током османске власти у XIX веку. Података, пореклом од османске статистике, има за средину 60-их година али се у тим случајевима скоро са апсолутном сигурношћу ради о тзв. ревизијама пописа. Османска државна статистика је имала план да на темељу података једног свеобухватног пописа и добро вођених регистара становништва (евиденције рођених, умрлих и до/одсељених) прави пројекције стварног стања на терену без спровођења нових пописа. Тако су настајале „ревизије“ које су повремено и публиковане. Веома је тешко проценити стваран квалитет и веродостојност таквих пројекција. Током 60-их година су на статистику почели да утичу и политички мотиви због чега је, рецимо, ревизија из периода 1869/70. посве неупотребљива.²²

Мудирлук	Број мушких становника (М) и кућа (К) према вери											
	Муслимана		Хришћана		Православних		Католика		Јевреја		Укупно	
	К	М	К	М	К	М	К	М	К	М	К	М
Бањалука	1.065	3.782	8.584	45.244	8.344	43.226	240	2.018	17	58	9.666	49.084
Градишка	902	2.109	1.763	9.750	1.674	9.360	89	390			2.665	11.859
Дервента	512	1.742	3.600	27.433	1.860	14.943	1.740	12.490			4.112	29.175
Тешањ	2.005	6.390	2.629	18.112	1.611	9.114	1.018	8.998			4.634	24.502
Укупно	4.484	14.023	16.576	100.539	13.489	76.643	3.087	23.896	17	58	21.077	114.620

Табела 3. Становништво Бањалучког санцака према ревизији пописа 1865. године²³

Према једној таквој ревизији, датираној у 1865. годину и објављеној само у *Гласнику Српској ученој друштва* у Београду, структура становништва у Бањалучком санцаку се није толико драматично променила колико јесте бројност житеља. Скок са отприлике 76.000 на скоро 115.000 мушких становника у свега 13–14 година, односно за 50,90%, представља изузетно висок прираштај. Структура становништва према

²¹ Коэффициент 1,9 је израчунат на темељу познатих извора о полној структури из последњих деценија XIX века. Феномен полне структуре становништва народа под османском влашћу у Европи није довољно истражен. Вид: Нино Делић, „Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата. Демографске, друштвене и привредне прилике“ (Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски Факултет, Одељење за историју, 2021), 410–414.

²² Историчар Филип Гелез је установио да су османске власти намерно публиковале фалсификоване податке са циљем да се Босна представи као област са релативном муслиманском већином. Musa Şaşmaz, “The Ottoman Censuses and the Registration Systems in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM*, № 6, (1996), 290, 298; Philippe Gelez, “Dénombrements et recensement de population en Bosnie-Herzégovine durant le XIXe s. et au début du XXe s. (II)”, *Balkanologie – Revue d'études pluridisciplinaires*, Vol. XIII / № 1–2, (2011), 13.

²³ Извори података: „Статистични податци...“, 221–228.

вероисповести исказује сличне оквире као и раније, али уз неке значајније измене. Удео муслимана је знатно нижи а православно становништво је у благој предности и у Дервентском мударлуку.

Упадљив је значајан пад броја муслиманских становника у Бањалучком мударлуку. Тај негативни тренд се очигледно односио пре свега на сâм град Бањалуку. У читавом кајмакамлуку/санцаку је удео муслимана достигао тек око 12%.

Мудирлук	Процена укупног становништва – удео у %					
	Муслимана	Хришћана	Православних	Католика	Јевреја	Укупно
Бањалука	7.186	85.964	82.129	3.834	110	93.260
Градишка	4.007	18.525	17.784	741	0	22.532
Дервента	3.310	52.123	28.392	23.731	0	55.433
Тешањ	12.141	34.413	17.317	17.096	0	46.554
Укупно	26.644	191.024	145.622	45.402	110	217.778
Бањалука	7,71	92,18	88,06	4,11	0,12	100,00
Градишка	17,78	82,22	78,93	3,29	0,00	100,00
Дервента	5,97	94,03	51,22	42,81	0,00	100,00
Тешањ	26,08	73,92	37,20	36,72	0,00	100,00
Укупно	12,23	87,72	66,87	20,85	0,05	100,00

Табела 4. Процена укупног и структура становништва према вероисповести Бањалучког санцака према ревизији пописа 1865. године²⁴

Поставља се питање да ли је ова ревизија тачна. За следећу, 1866. годину је поменути пруски конзул Ото Блау објавио резултате османске статистике који се у већој мери разликују од претходно изнетих.²⁵ У његовој заоставштини се налазе и детаљнији подаци о становништву према вероисповести. Занимљиво је да је пруски дипломата навео укупан број становника а не само мушку популацију, као што је био обичај у османској статистици. То је можда последица Блауовог самосталног прорачуна или је претходно неко у османској управи спровео сопствену процену. Чињеница је, међутим, да су бројеви у односу на 1865. годину знатно другачији. Пре свега је број хришћана знатно мањи што је, уједно, увећало удео муслимана на преко 20%. Католичко становништво је чинило релативну већину у Дервентској кази, као што је тврдио Блау и за 1851/52. годину.

Контрадикторни и конфузни подаци са пописа и ревизија не омогућују да се питање демографског развоја сагледа на посве поуздан начин. Попис 1851/52. и ревизија 1866. године су, највероватније, исказивали мањи број становника од реалног. О томе сведоче подаци аустроугарског конзула Теодоровића за 1875. као и

²⁴ Оригиналан број мушкараца је множен коефицијентом 1,9 (вид. напомену бр. 21). Извори података: Табела 3.

²⁵ O. Blau, "Zur Statistik von Bosnien", 516–518.

результати пописа 1879. године, спроведеног већ током окупационе управе.²⁶

Без обзира на то којем од хришћених извора се даје веће поверење, чињеница је да сви исказују огромну већину хришћана у популацији Бањалучког санџака. То вреди посебно за мудирлуке/казе Бањалука и Градишка. Да је тренд демографског развоја био искључиво позитиван, како сугерише поређење пописа 1851/52. и ревизије 1865. године, сматрамо да не одговара пуној истини.

Каза	Укупно становника – удео у %						Укупно
	Муслимана	Хришћана	Православних	Католика	Рома	Јевреја	
Бањалука	8.775	56.227	48.190	8.037	259	140	65.401
Градишка	4.129	13.737	12.874	863	40	0	17.906
Дервента	5.189	25.821	11.307	14.514	477	15	31.502
Тешањ	12.975	19.340	12.205	7.135	278	0	32.593
Укупно	31.068	115.125	84.576	30.549	1.054	155	147.402
Бањалука	13,42	85,97	73,68	12,29	0,40	0,21	100,00
Градишка	23,06	76,72	71,90	4,82	0,22	0,00	100,00
Дервента	16,47	81,97	35,89	46,07	1,51	0,05	100,00
Тешањ	39,81	59,34	37,45	21,89	0,85	0,00	100,00
Укупно	21,08	78,10	57,38	20,72	0,72	0,11	100,00

Табела 5. Структура укупног становништва према вероисповести
Бањалучког санџака према ревизији пописа 1866. године²⁷

Читава Босна, Крајина посебно, била је поприште непрекидних тензија између мислиманског и хришћанског становништва у XIX веку. Репресије, пре свега локалних власти, према хришћанским житељима биле су стална појава током 30-их, 40-их али и 50-их година. Босанска Крајина је читаво време била у некој врсти предустаничког стања у којем су паљење кућа и прогон хришћана били свакодневна реалност. Ни успостављање чвршће централне власти после успешног похода Омер-паше Латаса 1850–1852. године није значајно променило лош статус немуслимана, што је резултовало све масовнијим немирима и миграцијама који ће на крају испровоцирати отворену буну 1858. године. Аграрни односи нису се променили а нови службеници су, осим хапшења муслиманских побуњеника, наставили са својеврсним терором над хришћанским становништвом.²⁸

²⁶ Поређењем података из оба поменута извора стиче се утисак да је ревизија 1865. године реалнија у односу на друге османске статистике. Вид: Vojislav Bogičević, „Grada za proučavanje ekonomskih odnosa u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875 godine”, *Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine*, бр. 1, (1949), 217; *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina – Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: K. u. k. Regierungsdruckerei – C. i kr. vladina tiskarna, 1880), 1–126.

²⁷ Извори података: AA, PA, NL, Dr. Otto Blau, Band 2, folio 181–188.

²⁸ Братислав Теиновић, „Страдање српског православља у Босанској Крајини 1806–1859“, *Бојословље*, бр. 80/1, (2021), 67–75; Р. Судих, *н. г.*, 126–129.

Високи намети, неравноправан положај и некажњени злочини условили су да већ око 1854. године, у јеку Кримског рата, из северних делова Босанске Крајине и Посавине, већи број хришћанских породица затражи уточиште на подручју Хабзбуршке монархије. Средином 1855. године је у Другој банској регименти већ било регистровано око 155 породица избеглих из Босне.²⁹ Због финансирања ратних потреба и локалне администрације власти су наметале високе дажбине и толерисале лоше поступање са хришћанима, што је довело до учесталих жалби али и припрема за устанак. Власти су реаговале јачањем својих трупа на подручју северозападне Босне и дозволиле су локалним муслиманским земљопоседницима да врше додатан притисак на хришћанске кметове. Корупција, убирање све већих дажбина и безвлашће постепено су кулминирали до отворене побуне. Почетком 1858. године стање је било толико критично да су реаговале и велике силе. Хабзбуршка монархија и Русија су деловале као гаранти права хришћана у Османском царству те је њима упућено и више делегација и петиција локалних православних и католичких верника. Османске власти су, услед лоше спроведених реформи, против себе имале муслиманске земљопоседнике и обичне становнике као и све хришћане.³⁰ Устанак је почео на лето 1858. године и био је најјачи у Бихаћком крају као и на подручју уз Саву код Градишке. Аустријски конзуларни агент у Бањалуци Александар Миленковић нагласио је у јулу исте године да је ситуација измакла контроли и да османске власти нису у стању да поврате надзор над облашћу нити да пошаљу значајније снаге. По његовом мишљењу постојала је претња да немири пређу и у Војну крајину. Зато је предложио привремену окупацију Бихаћког и Бањалучког дистрикта (мудирлука) од стране аустријске војске. Касније је извештавао у Беч да је само на подручје Друге банске регименте пребегло 11.000 избеглица а да је цео крај напустило 20–30.000 људи и да су чињена ужасна зверства.³¹ Услед оваквих прилика које су трајале годинама, тешко је претпоставити да је на истом подручју било услова за висок природни прираштај, пре свега хришћанског становништва.

Занимљиво је указати на феномен различите структуре домаћинства између муслимана и хришћана. У случају пописа 1851/52. то није толико очигледно, али при каснијој ревизији јесте. Број кућа се у истом периоду није нарочито увећао али је зато број хришћана према ревизији 1865. био знатно виши. То додатно поткрепљује сумње у лоше спроведен попис 1851/52. године, бар када је број хришћана у питању. Попис је био фокусиран на број кућа као пореске јединице а мање на становништво. Да су хришћани живели у знатно већим домаћинствима од муслимана запазио је још Ото Блау. Према његовом мишљењу, то је било последица већег броја деце код хришћана.³²

Могући висок природни прираштај код хришћанске популације објаснио би како су, упркос великим неприликама и миграцијама, православни и католички

²⁹ Galib Šljivo, „Djelimičan popis bosanskih iseljenika u toku trajanja Krimskog rata“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, br. 30, (1990), 117–178.

³⁰ Р. Суџић, *н. г.*, 136–142.

³¹ Berislav Gavranović, *Grada: Bosna i hercegovina od 1853.–1870. godine, knjiga 4, odjeljenje istorisko-filoloških nauka Naučnog društva N. R. Bosne i Hercegovine knjiga 2* (Sarajevo: Naučno društvo N. R. Bosne i Hercegovine, 1956), 152–153, 157–160.

³² O. Blau, „Politische Statistik Bosniens“, 489.

становници успели да одрже тако висок удео у популацији неколико деценија.

Муслимани су, бар у Бањалучком санџаку, живели углавном у већим урбаним центрима. То је, вероватно, такође допринело другачијој структури домаћинства. Потврду за то налазимо у детаљнијим описима санџака код Ивана Фрање Јукића и у једном аустријском војном извештају.

Мудирлук/каза	Просечан број особа по кући/домаћинству према вери			
	1851/52.		1865.	
	Муслимани	Хришћани	Муслимани	Хришћани
Бањалука	5,32	9,18	6,75	10,01
Градишка	-	-	4,44	10,51
Дервента	6,60	6,96	6,46	14,48
Тешањ	5,96	7,00	6,06	13,09
Укупно	5,76	8,25	5,94	11,52

Табела 6. Величина домаћинства у Бањалучком санџаку 1851/52–1865. године³³

Иван Фрањо Јукић је обилазио Босну у више наврата у периоду 1840–1852. године. Његове податке је могуће оквирно датирати на средину 40-их година XIX века.³⁴ Није утврђено које све изворе је Јукић користио за статистичке податке. Судећи по томе да је био упознат са бројем кућа, врло вероватно се радило о подацима које је османска власт прикупљала за потребе убирања пореза. Сигурно су му били познати и подаци црквених, пре свега католичких власти. Аустријски тајни војни извештај настао је 1855. и односи се на прилике у Босни у 1854. години. Редослед излагања и многе кориштене реченице, сутеришу да је аустријски обавештајца Вагнер, који се потписао под извештај, био врло добро упознат и са радовима фра Јукића. Многи делови извештаја су, очигледно, преписане реченице из књиге босанског фрањевца.³⁵ У начелу се, дакле, ради о два извора насталих у размаку од једне деценије. У међувремену је спроведена војна кампања Омер-паше Латаса и одиграла су се миграциона кретања. Са те тачке гледишта је веома корисно сагледати унутрашњу структуру становништва Бањалучког санџака на нивоу појединих насеља.

Оба извора наводе веома сличне податке за већину места али не и посве идентичне. Утицај Јукићеве књиге на војни извештај је очигледан али су аустријски обавештајци долазили до додатних информација, о чему сведоче случајеви Бањалуке, Прњавора, Тешња или Жепча. Посебно је занимљив случај Тешња у којем је као

³³ Извори података: Табела 1; Табела 3.

³⁴ Б. Теиновић, *н. г.*, 68–69; Здравко Д. Маријанац, *Босна и Херцеговина у XIX вијеку – земља и људи* (Бања Лука: Педагошка академија, 1994), 50–64, 75–84.

³⁵ Извештај је достављен Бечу из Војне команде у Загребу где је „састављен“ при одељењу генералштаба под управом потпуковника Вагнера. Највероватније се ради о Јохану племенитом Вагнеру (Wagner, Johann Ritter von), родом из околине Служа и доцнијем фелдмаршалу. OESTA, KA, KPS, LB, K VII m, № 40, folio 1–2, 47–51; “Wagner, Johann Ritter von (1815–1894), General”, In: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Band 15 (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2018), 409.

једином насељу дошло до значајнијих помака у структури. Осим што се у насељу значајно повећао број кућа, увећао се и удео муслимана.

Како наредна табела открива, муслиманско становништво је било најбројније у већим градовима док су села ипак била претежно хришћанска. У Бањалучком мудирлуку је огромна већина свег муслиманског становништва области живела искључиво у самом граду Бањалуци. Када упоредимо податке за град и мудирлук са пописа/ревизија, појављује се нелогичност. Према Јукићевим наводима и наводима аустријских обавештајаца град је имао скоро дупло више муслиманских становника него цео мудирлук. За то постоји више могућих објашњења. Можда су бањалучки муслимани масовније избегавали пописивање као што је то, на пример, био случај и у Сарајеву 1851/52. године.³⁶ Постоји и могућност да је услед похода Омер-паше Латаса стварно дошло до већег егзодуса муслимана из града који војни обавештајци још нису били узели у обзир. Треба, такође, имати на уму да су 40-их година XIX века биле учестале и епидемије колере.³⁷ Да за такво објашњење постоје утемељења у изворима потврђује опис руског конзула Александра Гиљфердинга који је дошао у Бањалуку око 1857/58. године. Према његовом опису града, он је имао 12.000 до 15.000 становника, углавном муслимана. Муслимани су живели у око 1.500 кућа док је православних било 70 а католичких 40. За разлику од града, сва околина је била искључиво насељена православним становништвом.³⁸ Дипломата из Русије је тако потврдио чињеницу о искључиво урбаном карактеру муслиманског насељења у овим крајевима. Податак о 1.500 кућа муслимана у граду је знатно нижи од 2.700 колико их је наводио аустријски војни извештај. Број становника је, такође, знатно ближи резултатима пописа 1851/52. године него Јукићев опис. Поменути фрањевац Иван Јукић је у једном од ранијих радова наводио чак 30.000 становника града, а у својој књизи из 1851. године тај број је кориговао на 15.000.³⁹ Смањење броја становника је било видљиво и почетком аустроугарске окупације. Град Бањалука је повратио стање од отприлике 15.000 становника тек пред Први светски рат. Број муслимана је одговарао подацима османске статистике средине XIX века.⁴⁰ Сходно претходно изнетом, може се оправдано посумњати да је број муслимана у граду Бањалуци почео да се смањује током 50-их година XIX века, што је имало утицаја и на промену верске структуре читаве области.

³⁶ Пруски конзул Ото Блау је тврдио да је број муслимана на попису 1851/52. године за град Сарајево свакако нереално низак зато што су становници избегавали пописивање због пореза. О. Blau, "Politische Statistik Bosniens", 490; Otto Blau, *Reisen in Bosnien und der Herzegowina* (Berlin: Verlag von Dietrich Reimer, 1877), 229.

³⁷ Ђ. Пејановић, *н. г.*, 19.

³⁸ А. Гиљфердинг, *н. г.*, 320–321.

³⁹ Упореди: Иван Фрањо Јукић, „Земљописно-повјестно описаније Босне“, *Српско-галмајински маџазин*, година 6, (1841), 39; S. Bošnjak [Ivan Franjo Jukić], *н. д.*, 46–48.

⁴⁰ Ilija Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2004), 34, 320.

Муџирлук	Насеље (срез)	Опис становништва насеља к. – кућа; прав. – православних; кат. – католичких; мусл. – муслиманских; ст. – становника	
		Опис Ивана Фрање Јукића	Опис из аустријског војног извештаја
Бањалука	Бањалука	15.000 мусл. ст. 60 прав. к. 40 кат. к.	15.000 „Турака“ у 2.700 к. 60 прав. к. 40 кат. к.
	Гомионица	Прав./кат. село	Прав./кат. село
	Сратинска	Прав. село	Прав. село
	Тимар	700 прав. к.	700 прав. к.
	Бронзењак	Мусл. село	Мусл. село
	Ивањска	200 кат. к.	200 к.
	Срез Змијање	Прав. села	Прав. села
	Лакташи	1.500 ст. мусл./кат.	„место“
	Прњавор	100 мусл. к. 20 прав. к.	800 ст. 100 мусл. к. 20 прав. к.
	Лешња	-	70 мусл. к.
	Нова	Прав. село	„Илова“, „велико село“
	Дренова	Прав. село	„велико село“
Тешањ	Тешањ	250 мусл. к. 150 прав. к.	3.000 ст. 400 мусл. к. 90 прав. к.
	Новишер	150 мусл. к.	140 к.
	Добој	150 мусл. к.	150 мусл. к.
	Жепче	200 мусл. к. 80 прав./кат. к.	1.400 ст. 200 мусл. к. 80 прав. к.
	Комушина	Кат. село	Кат. село
	Осова	Кат. село	Кат. село
	Сивша	Кат. село	Кат. село
	Поповић	Кат. село	Кат. село
	Липље	Прав. село	Прав. село

Дервента	Дервента	200 мусл. к. 80 прав. к.	300 к.
	Которско	50 мусл. к.	50 мусл. к.
	Велика	30 мусл. к.	30 мусл. к.
	Оџак	40 мусл. к.	40 мусл. к.
	Дубочац	100 мус. к.	100 мусл. к.
	Брод	40 мусл. к. 20 хришћанских к.	40 мусл. к. 20 хришћанских к.
	Фоча	Кат. село	Кат. село
	Зеленике	Кат. село	Кат. село
	Кораћи/Коратје Доњи и Горњи	Кат. село	Кат. село
	Модран	-	Хришћанско село
	Плехан	Кат. село	Кат. село
Градишка	Градишка	-	1.500 мусл./кат./прав. ст.

Табела 7. Структура насеља Бањалучког санцака према Ивану Фрањи Јукићу
средином 40-их и аустријском војном извештају средином 50-их година XIX века⁴¹

Подаци османске статистике у комбинацији са дипломатско-обавештајним извештајима средине XIX века, ма колико конфузни и понекад контрадикторни они били, у начелу без изузетака исказују јасну превагу хришћанског становништва над муслиманским у Бањалучком кајмакамлуку/санцаку. У мудирлуку/кази Бањалука православни житељи чинили су апсолутну већину али само захваљујући руралним срединама. У граду Бањалуци доминантна популација је била муслиманска уз, највероватније, тренд постепеног опадања. Немири, ратна дешавања и миграције нису наштетили хришћанском становништву у толикој мери да оно изгуби доминантан положај.

Необјављени извори:

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin

Nachlässe, Dr. Otto Blau

Österreichisches Staatsarchiv Wien

Kriegsarchiv, Karten und Plansammlung, Landesbeschreibungen

⁴¹ Извори података: S. Bošnjak [Ivan Franjo Jukić], *n. d.*, 39–41, 46–48; OESTA, KA, KPS, LB, K VII m, № 40, folio 47–51.

Литература:

- Гилффердинг, Александар. *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*. Сарајево: Веселин Маслеша, 1972.
- Делић, Нино. „Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата. Демографске, друштвене и привредне прилике“. Докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски Факултет, Одељење за историју, 2021.
- Јукић, Фрањо Иван. „Земљописно-повјестно описаније Босне“, *Српско-далматински маџазин*, година 6, (1841), 17–43.
- Латиновић, Горан. „Кратак преглед историје српског народа у Босанској крајини“, *Братиство*, бр. 16, (2012), 97–107.
- Латиновић, Горан. „Територијална организација Српске православне цркве у Босанској крајини (1900–2010)“, *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, бр. 7, (2012), 321–333.
- Маријанац, Здравко Д. *Босна и Херцеговина у XIX вијеку – земља и људи*. Бања Лука: Педагошка академија, 1994.
- Пејановић, Ђорђе. *Становништво Босне и Херцеговине*. Београд: Научна књига, 1955.
- Радовић, Данијел, Делић, Нино. „Статистички подаци о становништву Босне и Херцеговине према попису 1851/52. године из заоставштине пруског конзула у Сарајеву Ото Блауа“, *Мешовита грађа – Miscellanea*, нова серија, Књ. XLII, (2021), 161–176.
- „Статистички податци о Босни, Херцеговини и једном крају Старе Србије по званичним турским изворима“, *Гласник Српској ученој друштва*, књига 3, свеска 20 старог реда, (1866), 221–228.
- Стојановић, Љубомир. *Стари српски записи и наћици, књига 1*. Београд: Српска краљевска академија, 1902.
- Субић, Радован. *Последњи вијек османске владавине Босном и Херцеговином (1788–1875)*. Бања Лука: Универзитет у Бањој Луци: Филозофски факултет: Институт за хуманистичке и друштвене науке, 2024.
- Теиновић, Братислав. „Страдање српског православља у Босанској Крајини 1806–1859“, *Богословље*, бр. 80/1, (2021), 63–79.
- Шишић, Фердо. „Босна и Херцеговина за везировања Омер-паше Латаса (1850–1852)“, *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа књига 12*. Београд: Српска краљевска академија, 1938.
- Aličić, Ahmed S. *Uređenje Bosanskog ejaleta: od 1789. do 1878. godine*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1983.
- Birken, Andreas. *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*. Wiesbaden: DR. Ludwig Reichert Verlag, 1976.
- Blau, Otto. „Politische Statistik Bosniens“, *Preussisches Handelsarchiv*, № I, (1865) [№ 20, 19.5.1865], 486–490.
- Blau, Otto. „Zur Statistik von Bosnien“, *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, № 2, (1867), 516–518.
- Blau, Otto. *Reisen in Bosnien und der Herzegowina*. Berlin: Verlag von Dietrich Reimer, 1877.
- Bogićević, Vojislav. „Грађа за проучавање економских односа у Босни и Херцеговини пред устанак 1875 године“, *Годишњак историског друштва Босне и Херцеговине*, бр. 1, (1949), 215–232.
- Bokan, Branko J. *Sanski Most, dio 1, do jula 1941. g.* Sanski Most: NIGP „Borba“: OOUR „Ekonomska politika“: Skupština opštine Sanski Most, 1974.
- Bošnjak, Slavoljub [Ivan Franjo Jukić]. *Zemljopis i poviestnica Bosne*. Zagreb: Narodna tiskara Lj. Gaja, 1851.
- Čurić, Hajrudin. *Prilozi Bosansko-hercegovačkoj istoriji XIX. vijeka, Građa knjiga VIII*. Sarajevo: Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, 1960.
- Gavranović, Berislav. *Građa: Bosna i hercegovina od 1853. –1870. godine, knjiga 4, odjeljenje istorisko-*

- filoloških nauka Naučnog društva N. R. Bosne i Hercegovine knjiga 2*. Sarajevo: Naučno društvo N. R. Bosne i Hercegovine, 1956.
- Hadžibegović, Iljas. *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2004.
- Karpat, Kemal H. "Ottoman Population records and the Cesus of 1881/82–1893", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9 № 3, (1978), 237–274.
- Karpat, Kemal H. *Ottoman population 1830–1914, Demographic and Social Characteristics*. Wisconsin–London: University of Wisconsin Press, 1985.
- Lopašić, Radoslav. *Bihać i Bihaćka krajina: mjestopisne i poviestne crtice sa jednom zemljopisnom kartom i sa četrnaest slika*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1890.
- Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina – Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: K. u. k. Regierungsdruckerei – C. i kr. vladina tiskarna, 1880.
- Şaşmaz, Musa. "The Ottoman Censuses and the Registration Systems in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi – OTAM*, № 6, (1996), 289–305.
- Shaw, Stanford J. "The Ottoman Census System and Population, 1831–1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9 № 3, (1978), 325–338.
- Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk: postanak i upravna podjela*. Sarajevo: Svjetlost, 1982.
- Šišić, Ferdo. *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350–1416.)*. Zagreb: Matica Hrvatska, 1902.
- Šljivo, Galib. „Djelimičan popis bosanskih iseljenika u toku trajanja Krimskog rata“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, br. 30, (1990), 117–178.
- Vasa-efendija, Pasko. *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*. Sarajevo, Veselin Masleša, 1958.
- "Wagner, Johann Ritter von (1815–1894), General". In: *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*. Band 15. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2018, 409.

Интернет:

- Gelez, Philippe. "Dénombrements et recensement de population en Bosnie-Herzégovine durant le XIXe s. et au début du XXe s. (II)", *Balkanologie – Revue d'études pluridisciplinaires*, Vol. XIII, № 1–2, (2011), 1–22, <https://journals.openedition.org/balkanologie/2271#entries> (приступљено 22.2.2020).

NINO DELIĆ
Historical Institute Belgrade

THE POPULATION OF THE SANJAK OF BANJA LUKA
IN THE MID 19th CENTURY

Summary

The study examines historical statistical sources about the population of the former *Sanjak* (District) of Banja Luka in Bosnia and Herzegovina in the mid-19th century. Data analysis shows that the majority of the population was Christian. In the *kaza* of Banja Luka (sub-district) the Christian majority was overwhelming. About 90% of Christians in the *kaza* were Orthodox (Serbian Orthodox), meanwhile the rest was Roman Catholic. In the City of Banja Luka itself, Muslims had a clear majority of more than 90% consequently making them a strictly urban population group in this area. Due to different sources, the slow but steady population decline of the Muslim population in the city could be observed. Turmoil, war, hunger and forced migration, typical for the wider region of Bosnian Krajina in the 19th century, did not weaken the Christians in a way to lose their dominant position in the population.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Bosnian Krajina, Banja Luka, Sanjak, Kaza, city, statistics, demography, population, 19th century.

УЛОГА МАНАСТИРА РМЊА И ЊЕГОВИХ СВЕШТЕНОСЛУЖИТЕЉА У БОРБИ ЗА СРПСКО НАРОДНО ОСЛОБОЂЕЊЕ ТОКОМ XIX ВИЈЕКА

Сажетак: Манастир Рмањ, без икакве сумње, најзначајнији је манастир у Босанској Крајини, а уједно је и најзападнији православни манастир у данашњој Босни и Херцеговини. Манастир се, доласком Турака на простор Босанске Крајине, често пута налазио на мети отоманских завојевача. Бегови Куленовићи из Кулен Вакуфа истицали су се својом бестијалношћу, а као примјер наводи се мученичка смрт свештеника рмањског Цвије Зорића, као и вјешање његовог презимењака, такође свештеника, Филипа. Вријеме Босанског устанка (1875–1878) у великој мјери исписало је историју ове крајишке светиње, јер су рмањски свештенослужитељи, првенствено Илија Билбија и Давид Грубор, дали велики допринос борби за ослобођење од Турака. У том устанку манастир је спаљен, иако је обновљен неколико година прије устанка. Јунаштво рмањских свештенослужитеља остало је запамћено и често пута навођено као примјер истинске пастирске бригае за вјерујући народ, за његов духовно-биолошки опстанак. Током cjелокупног XIX вијека манастир Рмањ био је бастион борбе за слободу и српско народно ослобођење.

Кључне ријечи: манастир Рмањ, Илија Билбија, Давид Грубор, Цвијо Зорић, устанак.

Историјски значај манастира Рмња

Манастир Рмањ налази се у насељу Мартин Брод,¹ на крајњем сјеверозападу Босне и Херцеговине, на самој граници са Републиком Хрватском. Манастир је смјештен на лијевој обали ријеке Унац, а на 700 метара од манастира Унац се улива у ријеку Уну.

Као година градње манастира Рмња узима се 1443. када је, према предању, манастир саградила цељска грофица Катарина Кантакузина Бранковић, кћерка српског деспота Ђурђа Бранковића.² Први писани запис који свједочи о постојању рмањске светиње налазимо крајем XV стољећа, а у тексту, који преноси Иларион

¹ До 1995. године Мартин Брод је био у саставу општине Дрвар, а после рата, територијалном реорганизацијом, ушао је у састав града Бихаћа.

² Милош Ернаут, *Манастир Рмањ 1443–2023: Чувар Српске треме* (Манастир Рмањ: ЕУО Епархије бихаћко-петровачке, 2024), 43.

Руварац, дословно се каже: „Образ пресвјатија Богородици, на сребру изрезан, трудом Петра воиводе и Петрашина воиводе и Вукдрага воиводе в љето 1498“.³ Већ од самог почетка XVI стољећа манастир Рмањ помиње се доста чешће, првенствено у натписима на манастирским путирима, кадионицама и кивоту, али и написима на богослужбеним књигама.⁴

Турци освајају Поуње у трећој деценији XVI стољећа, а сâм манастир потпада под турску власт 1522. године, што ће у великој мјери одредити његово трајање.⁵ Недуго након турског освајања Поуња започињу и прве сеобе, а већ 1530. године „пошла је сва околина Срба, Унца и Гламоча, све породице са својим старешинама, са марвом и са стварима које могоше понети“.⁶

Недуго након обнове Пећке патријаршије 1557. године „сједиште Дабарске епархије пренесено је из манастира Бање код Придоја на Лиму у манастир Рмањ на Уни“.⁷ Први митрополит који је столовао у манастиру Рмњу био је Гаврило Аврамовић (1575–1588), а након окончања његове архијерејске службе на простору западне Босне столовали су сљедећи архијереји: „Аксентије (1589–1601), Теодор (1601–1619), Макарије (1620), Исаија II (1628–1635), Лонгин (1657), Христифор (1671–1681), Атанасије Љубојевић (1681–1688), Висарион (1690–1708), Исаија III (1708–1709) и Мојсије Петровић (1709–1713). Тада је седиште дабробосанских епископа пренесено у Сарајево“.⁸ Манастир је, до XIX стољећа, рушен и обнављан неколико пута, а једно од његових највећих страдања десило се крајем XVIII стољећа, када је „Рмањ спаљен од стране Турака баш 1788. године и да су, након тога, рмањски калуђери прешли с другу страну границе, у Лику“.⁹

Манастир Рмањ током XIX стољећа

На самом почетку XIX стољећа не налазимо много података о манастирском животу у Рмњу. Тек 1810. године помињу се рмањски црквени сасуди, одежде и књиге, који су се, након разарања манастира, нашли код калуђера Спиридона Калинића, који је тада био на дужности пароха у Србу.¹⁰ Рмањ је све до седамдесетих година XIX стољећа лежао у развалинама, што нам свједочи и илустрација из 1856. године на којој је манастир разорен, без крова а из његове унутрашњости расло је дрвеће. На поменутој илустрацији, испод текста написаног на њемачком језику, на српском језику је записано:

„Протекло је златно вријеме твоје/ Хермањ славни часни манастиру/ Красота је твоја
ишчезнула/ Од безбожних Турака погажена/ Храм твој безмилосно је опусто/ И

³ Иларион Руварац, „Нешто о Босни дабарској и о дабробосанској епископији и о српским манастирима у Босни“, *Годишњица Николе Чупића*, (1878), 260.

⁴ М. Ернаут, н. д, 53, 74.

⁵ *Исто*, 54.

⁶ Алекса Ивић, „Миграција Срба у Хрватску током 16, 17. и 18. стољећа“, *Насеља*, књ. 16, (1923), 36.

⁷ М. Ернаут, н. д, 58.

⁸ Stanoje Stanojević, „Bosanska pravoslavna crkva“, у: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, 1, A–Z (Zagreb: Bibliografski zavod, 1928), 540.

⁹ М. Ернаут, н. д, 97–98.

¹⁰ *Исто*, 107.

варварским рукама порушен/ Глас молитве у њему се не чује/ Нити се бескрвна
жртва приноси/ И у муклој тишини од гроба/ Твој Анђео над тобом тугује/¹¹

Смрт Цвије Зорића, рмањског свештенослужитеља

Иако је Рмањ лежао у развалинама, свештенослужитељ Цвијо Зорић обављао је свештеничку службу у овој светињи, али и оближњем Кулен Вакуфу. Он се помиње у новинском чланку који описује како су бегови Куленовићи у Кулен Вакуфу били против Хатишерифа од Гилхане из 1839. године, који је гарантовао равноправност муслиманског и немуслиманског становништва. Иако је само био у улози посматрача на поменутом састанку, Куленовићи су понижавали попа Цвију, о чему свједочи следећи запис:

„Млоги Турци нису знали што то значи равноправност, те Тахир-бег као најпаметнији, најученији, толковао им је и доказивао што ће и како ће све то бити. Међу присутнима био је неки старац бег – Куленовић, који сву вечер није зуба обелио, нит је и једну речцу прозборио. Непрестанце је каву сркао, чибучио и у неке се мисли дао. Тек кад је Тахир-бег о равноправности прозборио и како ће се раја с беговима изравнати и како ће сваки пред судом и законом равноправан бити, старац на Тахир-бегу погледа, па поглади своју дугачку белу браду, мало се уздигне, скочи на ноге и до себе попа Цвију Зорића груне и рече му: 'Док та ваша сербизија'¹² дође, иди ти попе и донеси ми ватре у лулу!' Поп Цвију устао је и отишао да донесе ватре. Сви Турци, колико их је било, и сам Тахир-бег, покуњеше главе и не беше им право, што је поп отишао да ватре донесе, али се ни један није истакао да старца укори, и да се пред попом Цвијом исприча“.¹³

Међутим, ово је само био увод у оно што је чекало Цвију Зорића, као и раније његовог презимењака Филипа. Тахир-бег Куленовић, познат по својој окрутности, лишио га је живота, на потпуно понижавајући начин:

„Исти Тахир-бег отишао друге године по проглашењу равноправности у манастир Ермањ и приморао попа Цвију Зорића да га на својим плећима уз један брежуљак носи, док поп Цвију није под Тахир-бегом мртав на земљу пао и издану“.¹⁴

Братислав Теинових у књизи *Српски усџанак у Босни 1875–1878*, о истом догађају пише:

„Рмањ је постао Тахир бегово власништво, те кад га је посјећивао обавезно би у цркву ујахивао на коњу, профанишући. Сјахавши, зграбио би свештеникову одежду и од ње правио неку врсту седла, које би смјестио на свештеникова леђа. Узјахао би бједника да пуже четвороношке, на рукама и ногама, попут животиње, све док несрећник изнурен не падне“.¹⁵

¹¹ Исто, 110.

¹² Слобода.

¹³ „Листак“, *Застава*, 20. 7. 1888, 1.

¹⁴ Исто, 2.

¹⁵ Братислав Теинових, *Српски устанак у Босни 1875–1878* (Бања Лука: Музеј Републике Српске, 2006), 59.

Доласком аустријске власти, Тахир-бег је био принуђен, због својих злочиња, напустити Кулен Вакуф и Босанску Крајину. Отишао је за Цариград, али се претходно покајао за своја недела:

„И Тахир-бега нема више међу живим. Он је дочекао окупацију Босне и Херцеговине, борио се против Аустрије, али се некако извуче, и није се дознало да је у борби учествовао. Да га Аустрија за себе задобије и задовољи, даду му службу као мудир, и пошљу га у Прозор у Херцеговини. Али се Тахир-бегу није ништа свидело што се у Босни ради и како Аустрија господари, те даде оставку на своју службу и пресели се у Цариград, где је на брзо и умро. Кад је из Босне полазио, дошао је к мени да се опрости, пак ће ми, пролевајући сузе, рећи: 'Ја одлазим из земље и једва ћу се икад више овамо повратити. Богу и овоме народу доста сам крив и велики сам грешник. Наше турковање превалило се и сад ће нас други научити и упознати, да смо ми Турци и Срби браћа, а што је било то је и битисало. Ви, који остајете, учите народ једне и друге вере, нек се као браћа пазе, а Алах ће дати да ће кад-тад добро бити!' Покајао се Тахир-бег и гризла га је савест за попом Цвијом Зорићем, али је све то доцкан било“.¹⁶

Страдање калуђера Василија

О рмањском монаху и преподобномученику Василију, познатијем као калуђер Васо, знамо врло мало. Највише сазнајемо из једног новинског текста у којем пише:

„Босански народ врло је уважавао и поштовао своје калуђере, јер су они то у сваком погледу и заслужили. Многи калуђери жртвовали су у манастиру Ермању свој живот за свету православну веру и српску народност. Још и данас стоји крушка на коју су Турци обесили калуђера Васу, који није хтео да бега, него је рекао: 'Ја сам с овим светим манастиром венчао и заклео се како ћу овде и кости оставити. Нека бега који хоће, а ја остајем у манастиру'. Кад су га Турци повели под крушку, да га обесе, тад им је Васо јуначки подвикнуо: 'Вешајте, Турци, старца калуђера, али верујте да ни ваше царство неће дуго живити, јер ће вам московски цар ногом за врат стати'“.¹⁷

Страдање калуђера Василија описује и Сима Томић Атом, који биљежи:

„Имена многијех страдалника и мученика рмањских давно су већ прешла у вјечити заборав, али и данас стоји крушка, о коју је објешен неки калуђер Васо, који је био остао сам у манастиру“.¹⁸

Није могуће тачно временски одредити када су Турци објесили калуђера Василија. Уз устанак 1875–1878. године врло вјероватно нису, јер се помиње да су у манастиру тада била „само три калуђера, игуман Илија Билдија и калуђери Петар

¹⁶ „Листак“, *Застава*, 20. 7. 1888, 2.

¹⁷ „Прошлост манастира Ермања“, *Застава*, 20. 12. 1889, 2.

¹⁸ С. Томић (Атом), „Манастир Рмањ. Свршетак“, *Босанска вила*, 15. 6. 1904, 213.

Зорић и Давид Грубор“.¹⁹ Због тога претпостављамо да се вјешање калуђера Василија збило раније, средином XIX вијека.

Обнова манастира Рмња

Без обзира на то што је дуго времена био разрушен, Рмањ је и даље био важно духовно упориште. Од његове обнове није се одустајало, али су се чекале повољније прилике. Велику улогу у обнови рмањске светиње одиграо је Гавро Вучковић Крајишник, један од најутицајнијих Срба у Босни и Херцеговини тога времена. Он је на Порти, с обзиром на то да је био представник на Општем сабору свих православних народа Турског царства у Цариграду, искористио свој тадашњи положај. Баш у то вријеме док је боравио у Цариграду, Вучковић је испословао врло важан ферман за обнову рмањске светиње:

„Године 1863. изради народни заступник за црквене босанске послове у Цариграду, Гавро Вучковић, те Султан дозволи да се Хрмањ опет смије обновити. Исти Гавро скупи по Босни нужни трошак, те с народом обнови манастир, и на Велику Госпојину 1865. год. одслужена је прва Св. Литургија у њему“.²⁰

Прије него што је Вучковић испословао царски ферман, у Рмањ је дошао удови свештеник Илија Билбија, заједно са још двојицом удових свештеника, Петром Зорићем и Давидом Грубором, који су намјеравали да обнове опустошени манастир, а „након неколико година напорног рада, обновљени манастир Рмањ, на Илиндан 1875. освештао је митрополит Пајсије“.²¹

Страдање манастира Рмња почетком Босанског устанка

Већ на самом почетку Босанског устанка пострадао је манастир Рмањ, јер се налазио у самом његовом средишту. Његово паљење представља својеврсни гњев потурчених Бошњака, који су хтјели страхом угушити ширење устанка. О паљењу Рмња тада пише и новосадска *Засјјава*:

„Године 1875, лицем на Велику Госпојину, запалише манастир Турци Крајишници и домаћи Турци под водством злогласног аге Поздерца, уништише све насаде и друго што се могло, а уводили су и коње у манастир и гађали из пушака у ликове светитељске. Том приликом био је присиљен неки старац Релић да својом руком укреше ватру и тиме помогне уништити рођену светињу. Тада је манастир опет сасвим опустео“.²²

¹⁹ „Прошлост манастира Ермања“, *Застава*, 20. 12. 1889, 2.

²⁰ Манојло Грбић, *Карловачко владичанство, књига прва* (Карловац: Штампарија Карла Хауптфелда, 1891), 175.

²¹ М. Ернаут, н. д., 114.

²² „Манастир Рмањ“, *Босанска вила*, 15. 6. 1904, 212.

О истом догађају налазимо запис у *Босанској вили* у којем се каже:

„Турци су се, како наши кажу, седам пута нагонили и не могли га запалити. Затим нађоше једно 'Влашче, вира је' и запали га. Изгоре уточиште и оближње мјестанце у зору браћо; баш се десило у одсутности Илије Билбије и Чавке, јер таман одоше до Голуба ради споразумлења. Освета се приправља; бити ће ваљда горка и чемерна.“²³

Након што је Рмањ запаљен, дио монаштва пребјегао је у оближњу Лику, док су свештенослужитељи Илија Билбија и Давид Грубор остали у Босни, те су се прикључили устаницима.²⁴ Рмањ је опет остао пуст, а у каквом се стању тада налазио у *Илирским њисима* записао је Артур Еванс:

„На стрмен смо се спустили у Рмањ. Место је добило име по Херману Цељском. Усред поцрнелих рушевина хришћанског села, које је пре годину дана било врло напредно, још стрши масиван и ваљкаст торањ. Тамо се налазио и чувени православни манастир, који је сада порушен. Даље ме пут води ка цркви, која је пре неколико година била обновљена и окречена, јер њених фресака већ одавно није било. И она је сада готово рушевина. Турци су дошли у ово место септембра 1875. И тад су урадили све најгоре што су могли. Раскопали су патос, изломили и испревртали црквени намештај, срушили кров и знатан део зида и сву унутрашњост изрешетали мецима. Овде је дошао 15. септембра 1875. Тахир-бег Куленовић са хордом од 3.500 башибозука, спалио ово и суседна села Велики и Мали Цвјетнић, посекао три старца, шест жена и четворо деце који нису успели да на време избегну. Остало становништво избегло је на планински плато Осјеченице, који смо већ прошли идући изнад Унца. За њима је трагала 14. маја прошле године башибозучка руља из Кулен Вакуфа, Бјелаја и Петровца и масакрирала двадесет четири особе. Као у свим осталим случајевима, и у овом су страдали једино старци, жене и деца.“²⁵

Устанички дани рмањских свештенослужитеља

Као што смо већ рекли, Илија Билбија и Давид Грубор врло брзо су се укључили у устаничке редове и заједно са војводом Голубом Бабићем започели борбу против Турака. На тремеђи Босне, Лике и Далмације, у селу Тишковац, на Теодорову суботу 1876. године устаничка војска је исповијеђена и причешћена, а њој се, након војводе Голуба Бабића, обратио и свештеник Илија Билбија, „који је и девето колено проклињао који би заклетви, застави, вери и отечеству неверан био, и кад је и то свршено било приступило се заклетви“.²⁶

Празник Васкрсења Христовог 1876. године устаници, предвођени Илијом Билбијом, дочекали су на планини Бобари. Под буквом су се молили Богу, „а поп Илија Билбија носио је увек у бисагама свој петрахил и требник, устао је, метнуо је петрахил

²³ „Допис“, *Застава*, 24. 9. 1875, 3.

²⁴ М. Ернаут, н. д, 122.

²⁵ Артур Еванс, *Илирска њисма* (Бања Лука: Бесједа, 2008), 34.

²⁶ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 9. 3. 1876, 1.

на врат, те почео да служи“.²⁷ Гладни, уморни и промрзли обесхрабрани устаници наједнпут су добили неочекивану помоћ:

„Гладни као горски вуци и хајдуци бринули смо се да се што за јело спреми. Док смо ми тако размишљали стиже нам од попа Петра Петрановића из Плавна у Далмацији момак, и донесе нам пун товар шарених јаја, хлеба и колача, а било је печеног и вареног меса. Сви се искупимо да се мало зложимо, узели шарена јаја, па се куцамо, а игуман Илија певао је 'Христос воскрес' и да не погину праведници и добри људи, ако их још има, као што је поп Петар Петрановић који нам је послао захире, и који се сетио у планини патника. Читав дан пробавили смо у планини; снег је падао, али се после подне указало сунце, које је и снег брзо збрисало, а ми смо се опет спуштали у Каменицу, јер су Турци из Унца отишли и кућама се разбегли“.²⁸

Ратујући са устаницима и предводећи их у борбама, свештеник Илија Билбија изградио је ауторитет народног вође па је као такав и препознат у самом устаничком вођству. Његова активност током устанка није била само ратна већ и дипломатска, о чему историчар Боровоје Милошевић пише:

„Билбија је са Тодором Бабовићем 1876. путовао у Русију тражећи помоћ за устанике, али их је у Бечу задржао руски посланик Новиков, а потом им забранио одлазак у Русију. Мучан утисак на устаничке вође оставиле су ријечи Новикова, да усљед договора Русије и Аустроугарске, Босна 'ни под један начин не може данас припасти Србији'. Билбија је априла 1876. са попом Давидом Грубором, Стевом Поповићем и војводом Голубом Бабићем, овластио члана међународног комитета за помоћ Гаврила Божидаревића Веселицког да их заступа пред великим силама. Учествојући у свим већим окршајима, добио је српску медаљу за храброст“.²⁹

Важно је истаћи да је свештеник Илија Билбија, осим својим јунаштвом, плијенио и својим изгледом, а Артур Еванс га „описује као дива од човјека, тешког преко сто четрдесет килограма, а са гласом снажним као труба архангела Михаила“.

Поред Илије Билбије, друга важна личност која је из манастира Рмња отишла у устанак јесте свештеник Давид Грубор. Недуго након што је започео устанак, заједно са Илијом Билбијом, склонио се из манастира Рмња, у којем су служили и којем су служили, јер је до њих дошла вијест да ће Турци учинити следеће:

„Изненада на манастир ударити с намером да не само манастир запале и имовину разграбе, већ да њих двојицу жива уграбе и на колац набију, јер многи је калуђер из тога манастира на таки начин живот скончао, и тек што су они на бегство мислили, у то време и Турци насрну, али им се усрећи побећи, оружја се дочепати, да војују и свете се, јер видише да за Србина у Босни живота нема“.³⁰

²⁷ „Да погину праведници“, *Застава*, 13. 10. 1887, 1.

²⁸ *Исто*.

²⁹ Боровоје Милошевић, „Свештенство Босанске Крајине у устанку 1875–1878. године“, у: *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 7, уредник Милорад Екмечић (Београд: Српска академија наука и уметности, 2012), 245.

³⁰ „Дописи. С босанске границе“, *Застава*, 9. 1. 1877, 2.

На другом мјесту наводи се да су „Илија Билбија и његова два калуђера Грубор и Зорић дошли у устанак кад су Турци манастир Ермањ запалили“.³¹ Тако су почели устанички дани за Давида Грубора, који није ни помишљао да устанак и устанике остави по страни, већ се и сâм ставио на располагање Голубу Бабићу. Прва велика битка у којој је учествовао Давид Грубор био је бој на Стожишту код Грахова, 1876. године, током којег је изгинуло 25 Турака а само један устаник, Данило Ђерић, Србин из Лике. О току битке је остао запис:

„Чета се јуначки борила и распоред је био особито вешт. При почетку битке која је у два сахата одпочела распоређиваше четници Стево Костић (родом из Карлштада) поп Давид Грубор и Вид Милановић. [...] Операција била је дивна и баш мајсторска јер Турци т. ј. Турска војска у претежнијем боју мораде узмицати“.³²

Судба свештеника Давида Грубора била је одређена једним великим бојем, оним на Унцу, током којег се истакао као велики јунак:

„У чети Голуба Бабића 1875. се налазио свештеник Давид Грубор, који се још раније почео борити са Турцима око манастира Рмња. Када је Бабић своју чету поделио на три дијела, у једном од њих команду је добио Грубор. У нападу на Унац 1876. водио је лијево крило устаничких снага“.³³

У поменутом боју Давид Грубор показао је велико јунаштво. Бој на Унцу био је велика устаничка побједа јер „од 600 Турака једва је у Петровац 150 дошло, други су погинули, рањени и побегли“, док су устаничке снаге имале минималне губитке: „Усташи имадоше 4 мртва и осам рањених, између којих и поп Давид Грубор“.³⁴ У овом боју свештеник Давид Грубор показао је велико јунаштво, па га зато и називају јуначином.³⁵ Иако тешко рањен, Давид Грубор није напустио устанак, већ је наставио борбу: „Поп Давид Грубор буде у боју на Унцу рањен, и затим, кад је као рањен на Кулен Вакуп пошао, да барем једног паликућу и зликовца Куленовића обори, повреди рану и умре“.³⁶

Описујући бој на Кулен Вакуфу, један од устаничких вођа Петар Узелац пише:

„Већ смо били близу варошице Кулен – Вакуфа. Турци се повукли у тврђаве Островицу и Авалу, па како те тврђавице леже високо и згодно, лако су се од наших нападаја бранили. Порушили су њуприје, па се сад још више показало да је немогућно Кулен – Вакуф заузети. У том боју буде тешко рањен Станко Бабић, брат војводе Голуба, поп Давид Грубор, трговац Драгић, па и мене дохвати турско олово“.³⁷

У неколико наврата поп Давид Грубор означен је као један од вођа Босанског

³¹ „Попови и калуђери у Босанском устанку“, *Застава*, 12. 2. 1888, 2.

³² „У Дреновцу“, *Застава*, 6. 4. 1876, 2.

³³ Б. Милошевић, *н. г.*, 246.

³⁴ „Српски устанак у Турској“, *Застава*, 4. 4. 1876, 2.

³⁵ „Изпод Динаре“, *Застава*, 7. 4. 1876, 2.

³⁶ „Дописи, с босанске границе“, *Застава*, 9. 1. 1877, 2.

³⁷ Петар Узелац, „Сељак лечник“, *Застава*, 3. 11. 1889, 2.

устанка, одмах иза Голуба Бабића и попа Илије Билбије.³⁸ Није познато мјесто на којем је сахрањено часно тијело овог великог јунака и вјерног служитеља Божијег олтара.

Манастир Рмањ у прве двије деценије аустроугарске управе у Босни

Након окончања Босанског устанка, 1878. године приступило се обнови манастира Рмња, који су Турци и домаћи Бошњаци оставили у рушевинама. Православно становништво, чији су породични домови такође били спаљени, настојало је, заједно са манастирским братством, да обнови манастир Светог Николе.

Обнова порушених православних храмова, баш као и манастира Рмња, није ишла оном брзином како је народ то очекивао након промјене власти у Босни и Херцеговини, о чему свједочи новински текст из тог времена, објављен у новосадској *Застави*, а у којем се, између осталог, каже:

„Дуго времена биле су православне цркве, црквене књиге и утвари предметом о ком су се нови босански чиновници, бивши конзули и Пољаци бавили. Они су о том написали пун воз свакојаки лажарија и измишљотина, којим је г. Калај³⁹ потпуно веровао и тако је даље ишло, док православни народ није све то већма губио веру према овој влади. Било је случајева где је пијани пољски чиновник црквеном одбору отворено православно веру и цркву грдио, те им је претио да ће им цркву срушити и није им дозволио да за свештеника и школу кућу граде. Такав случај био је код манастира Ермања [...]. Други један чиновник, и то главом бихаћки окружник католик Мраовић, говорио је у Цазину Мухамеданцима, како висока влада више воли и љуби мухамеданце, него православне, који су Московци“.⁴⁰

Након одласка свештеника Илије Билбије на парохију у Бастасе 1879. године, парохију добољску (како се тада називала некадашња манастирска парохија) служио је свештеник Петар Зорић, а у саставу те парохије била су четири села: Бобољусци, Мали Цвјетнић, Велики Цвјетнић и Очигрије. Обнова манастира Рмња започета је 1881. године, па је управа манастира, заједно са вјерујућим народом, позвала митрополита дабробосанског Саву Косановића да освешта обновљени манастирски храм. Митрополит се одазвао овом позиву, а у новинском извјештају о свечаности освештања храма каже се: „Манастир Рмањ осветио је Митрополит Сава на Преображење 1883. За обнову манастира основан је један одбор још 1881. год. Власт је одобрила ово предузеће и сам цар⁴¹ дао је прилог 500. фор.“⁴² У допису са путовања митрополита Саве још се наводи да је у „Кулен Вакуфу, Рмњу и Доњем Лапцу био гост Петра Узелца, који га је и пратио на том путу. У Заваљу му је приредио дочек католички свећеник протођакон Кришковић пред католичком црквом на којој су звона звонила и он га је први поздравио“.⁴³ Митрополит је потом посјетио и Бихаћ, гдје је српској

³⁸ „Српско-бугарски устанак у Турској“, *Застава*, 19. 5. 1876, 2.

³⁹ Бењамин Калај, министар финансија Аустроугарске монархије (1878–1903).

⁴⁰ „Шта вреди црквена власт у Босни“, *Застава*, 19. 2. 1888, 2.

⁴¹ Цар Франц Јозеф.

⁴² „Митрополит Сава Косановић у Босанској Крајини“, *Браћинство*, март–април 1939, 73

⁴³ Исто, 69–70.

општини дао 100 форинти за изградњу школске зграде, а о његовом путу унапријед се није знало готово ништа, „а то је учинио с разлога да избјегне овацијама и трошковима, које би сиромашни народ у Босни поводом његова доласка имати могао“.⁴⁴

О обнови и освештању манастира Рмња 1883. године Манојло Грдић у књизи *Карловачко владичанство* пише:

„Али године 1875., намах у почетку устанка, лицем на Госпојин дан, удари цијела руља крајишких крвождера, домаћијех Турака, а на челу им злогласни Поздерац, те у часу спрже и цркву и манастир, уништивши уједно и све насаде и воћаре, што их је био подигао кроз десетак година вриједни игуман, Илија Билдија. Заузимањем Петра Узеоца опет је манастир оправљен, те га је митрополит Сава свечано осветио на Преображење 1883. године“.⁴⁵

Приликом освештања манастира Рмња митрополит Сава Косановић одликовао је знаменитог свештеника и јунака Илију Билдију чином протопрезвитера, јер су заслуге оца Илије за очување манастира биле немјерљиве, што је и митрополиту Сави било добро познато. Митрополит дабробосански Сава Косановић предано је радио на обнови крајишких манастира, првенствено на обнови Крупе, као и „Моштанице и Рмња, попаљених у последњем устанку. Чак ни ова једноставна и безопасна акција није се могла извести без великих напора и потешкоћа“.⁴⁶

Важно је напоменути да обнова манастира није протекла без проблема. Кад је обновљен манастирски храм, Одбор за градњу одлучио је да се непосредно поред храма сагради кућа за становање свештеника, али и школа, па да манастир Рмањ буде не само духовно већ и просвјетно училиште. На молбу Одбора, аустроугарска власт одобрила је захтјев за градњу куће и школе, обезбјеђујући неопходан грађевински материјал. У то вријеме у Босански Петровац, на дужност, дошао је „злогласни престојник Пољак Кавецки“ који је „по налогу окружника Мраовића многе цркве у оним крајевима преметао, пак и у манастиру Рмању црковне књиге нашао, које су у Русији печатане, распушти црковни одбор и јавно пред одбором каже да ће и манастир порушити“.⁴⁷ Митрополит Сава Косановић о овоме је обавијестио владу, без успјеха, а предстојник Кавецки је „још годину дана остао на свом месту и починио још доста пакости. Спремљени материјал за школу и парохијски дом је изагњио. Народ је и после молио да се подигне школа и парохијска кућа, али бадава“.⁴⁸

Земаљски поглавар Босне и Херцеговине Иван Апел пролазио је овуда 1885. године и занимао се зашто је материјал за парохијски дом и школу сагњио, те зашто није употребљен, а „окружник Мраовић дочекао је Апела у Унцу и пошло му је за руком да забашури поступак код Рмња“.⁴⁹ Поменутом Мраовићу није смио противријечити

⁴⁴ *Истио*, 70.

⁴⁵ Манојло Грдић, *Карловачко владичанство*, књига прва, Карловац 1891, 175.

⁴⁶ „Митрополит Сава Косановић у Босанској Крајини“, *Брајство*, март–април 1939, 72.

⁴⁷ *Истио*, 73.

⁴⁸ *Истио*.

⁴⁹ *Истио*, 74.

ни свештеник који је био присутан током њиховог разговора.⁵⁰ Ни барон Апел, сасвим је јасно, није имао пуну контролу над себи потчињеним службеницима који су често пута спроводили сопствену самовољу, науштрб Православне Цркве.

Касније је ометан и покушај да се формира монашко братство. То најбоље илуструје случај монаха Никодима Јовановића, који је једно вријеме био у манастиру Папраћи, а иначе је био родом из Србије. О томе пише новосадска *Застава* 1888. године:

„Он је онда у Босну дошао кад је митрополит Михаило из Србије отишао. Босанске власти дочекују да је Никодим Србин из Србије, па и ако није баш ништа скривео, то му нареди да из Босне иде. Митрополит Ђорђе заузме се за Никодима и докаже влади да никаква узрока нема да се тај човек из земље гони, јер је миран скроман и није се огрешио о закон. Влада уважи што је митрополит предложио и остави Никодима на миру. Конзисторија определи Никодима да иде у манастир Ермањ, те да привремено управља манастиром и парохијом која манастиру припада. Никодим отпутује у Крајину и пријави се окружном проти Илији Билбији да га овај у манастир и парохију уведе. Билбија извести политичку власт о доласку калуђера Никодима а ова одговори како њој ништа није познато о његовом наименовању, па му забрањује да се тога посла прими, док од владе дозвола не стигне. Калуђер Никодим остао је код проте Билбије пун месец и чекао на решење. Исход био је тај како влада не одобрава да Никодим у Ермању остане и он је отпутовао да се пријави својој црквеној власти, али је из Босне у Србију отпутовао јер се уверио да је у Босни још несносније него што је у Србији гледе црквеног питања. Митрополит Ђорђе не може нит’ сме словца прословити, јер се у Босни све с неког политичког гледишта узима, па било то у цркви, школи или манастиру. Калуђер Никодим је за ову владу опасан, па је боље и лепше да се у манастиру Ермању служба не служи, и да онај народ ево трећа година у цркву не иде, нит’ се Богу моли, него да је онамо калуђер Никодим, који им није по ђуди. То је најновији чин који показује какве су код нас прилике и како се још по конзулски влада и управља. Заиста није добро!“⁵¹

Иако је XIX стољеће манастир Рмањ дочекао у развалинама, крај истог стољећа дочекао је обновљен, а све оно што се десило за тих стотину година најбоље одсликава његову историјску улогу, али и храброст његових свештенослужитеља који су у тешким временима били уз свој народ, бранећи га и штитећи рмањску светињу.

Литература:

Еванс, Артур. *Илирска њисма*. Бања Лука: Бесједа, 2008.

Ернаут, Милош. *Манастир Рмањ 1443–2023: Чувар Српске њиромеђе*. Манастир Рмањ, ЕУО Епархије бихаћко-петровачке, 2024.

Грбић, Манојло. *Карловачко владичанство, књижа њрва*. Карловац: Штампарија Карла Хауптфелда, 1891.

Ивић, Алекса. „Миграција Срба у Хрватску током 16, 17. и 18. стољећа“, *Насеља*, књ. 16, (1923), 27–39.

⁵⁰ *Истио*.

⁵¹ „Шта вреди црквена власт у Босни“, *Застава*, 19. 2. 1888, 2.

- Милошевић, Боровоје. „Свештенство Босанске Крајине у устанку 1875–1878. године“. у: *Зборник за историју Босне и Херцеговине* 7. Уредник Милорад Екмечић, 239–256. Београд: Српска академија наука и уметности, 2012.
- Руварац, Иларион. „Нешто о Босни дабарској и о дадробосанској епископији и о српским манастирима у Босни“, *Годишњица Николе Чујића*, (1878), 240–261.
- Теиновић, Братислав. *Српски устаник у Босни 1875–1878*. Бања Лука: Музеј Републике Српске, 2006.
- Stanojević, Stanoje. „Bosanska pravoslavna crkva“. у: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*, 1, A–Z. Zagreb: Bibliografski zavod, 1928.
- Периодика:
- Босанска вила*, 1904.
- Брајсџво*, 1939.
- Застава*, 1875, 1876, 1877, 1887, 1888, 1889.

MILOŠ ERNAUT

The Diocese of Bihać and Petrovac
The Center for History, Tradition, and Spirituality

THE ROLE OF THE RMANJ MONASTERY AND ITS CLERGYMEN IN THE STRUGGLE FOR THE SERBIAN NATIONAL LIBERATION DURING THE 19th CENTURY

Summary

The Rmanj Monastery is, undoubtedly, the most important monastery in Bosnian Krajina and the westernmost Orthodox monastery in Bosnia and Herzegovina today. After the arrival of the Turks in the region of Bosnian Krajina, the Monastery was frequently targeted by Ottoman invaders. The Kulenović beys from Kulen Vakuf were known for their cruelty, and the martyrdom of the Priest Cvijo Zorić from the Rmanj Monastery, as well as the hanging of his namesake, the Priest Filip, are cited as examples of it. The period of the Bosnian Uprising (1875–1878) largely shaped the history of this holy place in Krajina, for the Rmanj clergymen, primarily Ilija Bilbija and David Grubor, gave a great contribution to the fight for the liberation from the Turks. The Monastery was burned down in the Uprising, although it had been reconstructed a few years before it. The heroism of the clergymen from the Rmanj remains remembered and has often been cited as an example of true pastoral care for the believing people, for their spiritual and biological survival. The Rmanj Monastery was a bastion of the struggle for freedom and Serbian national liberation throughout the 19th century.

Keywords: the Rmanj Monastery, Ilija Bilbija, David Grubor, Cvijo Zorić, uprising.

СТРАДАЊЕ СРБА У ЛИВНУ У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ

Сажетак: Након атентата у Сарајеву 1914. године аустроугарска окупациона власт је почела обрачун са српским народом, Српском Православном Црквом и српским културно-просвјетним организацијама у покрајинама Босни и Херцеговини. Антисрпске демонстрације које су почеле у Сарајеву исти дан када је извршен атентат касније су се прошириле и на друга мјеста укључујући и Ливно. Демонстрације у Ливну почеле су испред трговине браће Пушкаревић. У овим демонстрацијама демолиране су многе српске трговине и куће. Демолирана је школа, као и просторије друштва „Сундечић“. Након увођења ванредних мјера у Ливну су због политичке непоузданости ухапшени Павле Кујунџић, браћа Самарџић, Шухаревић и још два православна свештеника. Према званичном извјештају из децембра 1918. и јануара 1919. године, у логору Арад из Ливна била су затворена 22 лица. Због одласка радно способних људи у рат почели су да се јављају проблеми у пољопривреди. Колико је ситуација у котару Ливно била тешка у вези са храном свједочи и препорука котарског уреда православним Србима, у којој је, да би се превазишла оскудица, предлагано да се редукују трошкови везани за крсне славе. Дјеца из котара Ливно су крајем 1917. и почетком 1918. године слата на прехрану у Хрватску, Бачку, Барању, Банат и Срем. Према доступним подацима, у септембру 1918. године из округа Травник на прехрани је било 2.494 дјеце, од тога из котара Ливно је било 368 дјечака и дјевојчица. Након завршетка рата, у округ Травник се до 1921. године вратило 1.941 дијете, од тога у Ливно је враћено 273 дјеце.

Кључне ријечи: Срби, Ливно, Босна и Херцеговина, Аустроугарска монархија, Први свјетски рат, страдање.

Након што је 11. августа 1912. године аустроугарска окупациона управа прогласила Војни закон за покрајине Босну и Херцеговину, годишњи број регрута из окупираних покрајина усклађен је са важећим принципима за Аустрију и Угарску. Новим Законом је помјерена и старосна граница за резервни састав из покрајина и она је за трећи позив завршавала са 42 године старости.¹ Након што је усвојен нови Закон, окупациона власт је приступила припремама за мобилизацију. Пробна мобилизација је извршена у мају 1913. године. Ова мобилизација је изазвала незадовољство код српског становништва, док муслиманско и римокатоличко становништво није показивало веће незадовољство. Општа мобилизација је извршена 25.

¹ Zijad Šehić, „Povratak zaboravljenoj prošlosti“, *Gračanički glasnik*, XIX, br. 38, (2014), 56–57; Бошко М. Бранковић, Милан Мицић, *Пештовчани српски добровољци и њихово насељавање у Војводину (1914–1941)* (Нови Сад: Сајнос: Удружење Петровчани, 2022), 106.

јула 1914. године.² Приликом опште мобилизације војни обвезници из покрајина Босне и Херцеговине распоређени су у четири босанскохерцеговачке регименте и један босанскохерцеговачки ловачки батаљон. Након што је Аустроугарска монархија објавила рат Краљевини Србији, ове четири регименте и ловачки батаљон упућени су на фронт.³ У војним операцијама 1914. године на Балканском фронту, фронту са Краљевином Србијом, аустроугарска војска у свом саставу користила је треће батаљоне из састава босанскохерцеговачких регименти, који су се налазили у саставу 48. дивизије, и то: у саставу 10. брдске бригаде био је 3. батаљон 1. босанскохерцеговачке регименте; у саставу 12. брдске бригаде био је 3. батаљон 2. босанскохерцеговачке регименте; у саставу 11. брдске бригаде био је 3. батаљон 3. босанскохерцеговачке регименте и у саставу 13. брдске бригаде био је 3. батаљон 4. босанскохерцеговачке регименте.⁴ У борбама вођеним 5. новембра 1914. године са војском Краљевине Србије, 3. батаљон 3. босанскохерцеговачке регименте претрпио је велике људске губитке – око 60% људства овог батаљона страдало је у току борби. Друге босанскохерцеговачке регименте, са својим батаљонима, укључујући и 1. босанскохерцеговачки ловачки батаљон, од почетка рата 1914. године биле су распоређене највише на Источни фронт, али су касније неки дијелови босанскохерцеговачких трупа пребацивани на фронтове у Италији и са Црном Гором.⁵ На основу процјене војних власти, дио војних обвезника из окупираних покрајина, искључиво Срба, након проведене мобилизације распоређен је у ненаоружане војне одреде, а затим упућиван у унутрашњост Монархије, гдје је на основу наредбе Војне команде од 3. августа 1914. године био распоређен на радове за опремање утврђених мјеста на Дунаву, одржавању путева, пруга и сличних грађевинских послова.⁶

Аустроугарска монархија пронашла је повод за објаву рата Краљевини Србији у атентату који је извршен у Сарајеву 28. јуна 1914. године на престолонаследника Франца Фердинанда и његову супругу Софију. Званичној објави рата претходио је ултиматум од 10 тачака који је Аустроугарска монархија упутила 23. јула 1914. године Краљевини Србији. Влада Краљевине Србије одбила је да прихвати тачку 6, која је нарушавала суверенитет државе и била директно у супротности са њеним Уставом.⁷ Како Аустроугарска монархија није била задовољна одговором, усљедила је објава рата отвореним телеграмом, који је послат 28. јула 1914. године.

Не чекајући одговор на ултиматум из Краљевине Србије, аустроугарске власти

² Bogumil Hrabak, *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914–1918* (Novi Sad: Filozofski fakultet, 1990), 35.

³ Z. Šehić, „Povratak zaboravljenoj prošlosti“, 57; Б. Бранковић, М. Мицић, *Петровчани српски добровољци...*, 106.

⁴ Z. Šehić, „Povratak zaboravljenoj prošlosti“, 57–58; Б. Бранковић, М. Мицић, *Петровчани српски добровољци...*, 129; Милан Мицић, Бошко М. Бранковић, *Српски добровољци из Ливанској ђоља и њихово насељавање у Војводину 1914–1941*. (монографија у припреми за штампу).

⁵ Z. Šehić, „Povratak zaboravljenoj prošlosti“, 58–68; Б. Бранковић, М. Мицић, *Петровчани српски добровољци...*, 129; Милан Мицић, Бошко М. Бранковић, *Српски добровољци из Ливанској ђоља...*

⁶ Z. Šehić, „Povratak zaboravljenoj prošlosti“, 57; Б. Бранковић, М. Мицић, *Петровчани српски добровољци...*, 107; М. Мицић, Б. Бранковић, *Српски добровољци из Ливанској ђоља...*

⁷ Горан Васин, Ненад Нинковић, „Сумрак двоглавог орла – Аустроугарска 1914. године“, у: *1718–1918 – јодине и јодинишнице јужнословенске историје*, приређивачи Боро Бронза и Боровоје Милошевић (Бања Лука: Филозофски факултет, 2018), 126–127, 129; Б. Бранковић, М. Мицић, *н.д.*, 107; М. Мицић, Б. Бранковић, *н.д.*

су издале наређење да се спроведу мјере против становништва у покрајинама Босни и Херцеговини. У писменом захтјеву, који је 16. јула 1914. године Министарству рата упутио шеф аустроугарског генералштаба Франц Конрад Хецендорф, тражено је да се упоредо са проглашењем опште мобилизације изда наређење полицији и жандармерији да се у покрајинама Босни и Херцеговини ухапсе сва политички сумњива лица, без обзира на то да ли за хапшење постоје конкретни докази или не.⁸ Након Сарајевског атентата окупациона аустроугарска власт је почела обрачун са свим што је имало везе са Србима у покрајинама Босни и Херцеговини. Организовањем антисрпских демонстрација широм Аустроугарске монархије на дан атентата и касније почеле су припреме за предстојећи рат.⁹ Антисрпске демонстрације, које су у Загребу и Сарајеву почеле исти дан када је извршен атентат, касније су се прошириле и на друга мјеста, укључујући и Ливно.¹⁰

Демонстрације у Ливну почеле су испред трговине браће Пушкаревић, а наставиле су се испред куће Косте Кујунџића. У овим демонстрацијама демолиране су многе српске трговине и куће. Демолирана је школа, као и просторије друштва „Сундечић“.¹¹ У страху за живот, многи Срби су ноћи проводили у ливањској цркви.¹²

Вријеме од атентата до почетка рата било је вријеме испуњено страхом сваког виђенијег Србина у окупираним покрајинама Босни и Херцеговини. Исто је важило и за Србе у Ливну. Посебна доза страха успједила је након што је Аустроугарска предала

⁸ Ханес Лајдингер, Верена Мориц, Карин Мозер, Волфрам Дорник, *Прљави рајн Хабзбурга: истраживање о аустроугарском вођењу рајна 1914–1918*, превео Милош Казимировић (Нови Сад, Београд: Прометеј, 2016), 66; Б. Бранковић, М. Мицић, *н.г.*, 107–108.

⁹ Galib Šljivo, „Расположење народа Босне и Херцеговине према аустроугарској политици и аустроугарске политичке против мјере“, у: *Велеиздајнички процес у Банјалуци 1915–1916*, уредник Galib Šljivo (Банја Лука: Институт за историју, 1987), 119; Драга Мاستиловић, „Континуитет зазирања Срба у Босни и Херцеговини у XX вијеку“, *Прилози насјави српског језика и књижевности*, св. 8, бр. 8, (2019), 78–79; Миле Станић, „Терор и злочини Аустроугарске над Србима у Босни и Херцеговини 1914–1918“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 10, (2018), 199; Драга Мастиловић, *Између српства и југословенства. Српска елија из Босне и Херцеговине и стварање Југославије* (Београд: Филип Вишњић; Гацко: СПКД Просвјета, 2012), 167; Г. Васин, Н. Нинковић, *н.г.*, 129.

¹⁰ Đorđe Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918* (Banja Luka: NUBL, 2011), 34; Боровоје Милошевић, *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату* (Вишеград: Андрићев институт – Одјељење за историју, 2016), 41; Миле Станић, *Под царским вешалима* (Београд: Свет књиге, 2021), 20–21; Драган Шућур, „Православни свештенослужитељи у Босни и Херцеговини током Првог свјетског рата“, у: *Први свјетски рат – узроци и посљедице*, уредници Драго Бранковић и Никола Б. Поповић (Бања Лука: АНУРС, 2014), 258; Милан Мицић, *Незатамњена дјелка. Српски добровољци у Русији 1914–1918*. (Ново Милошево: Банатски културни центар, 2016), 16; М. Мицић, Б. Бранковић, *н.г.*

¹¹ Б. Милошевић, *н.г.*, 41; Жељко Ђурица, „Значај српског пјевачког и тамбурашког друштва „Сундечић“ у култури ливањских Срба“, <https://omlivanjska.com/livanjski-srbi/objavljeni-radovi/> (приступљено 10. марта 2025. године у 15.00 часова); Владимир Ђоровић, *Црна књија. Пајинје Срба Босне и Херцеговине за време Свјетског Рајна 1914–1918* (Београд, Сарајево: И. Ђ. Ђурђевић, 1920), 43; Драгиша Васић, „Погроми над Србима у Босни и Херцеговини 1914. године“, у: *Први свјетски рат – узроци и посљедице*, уредници Драго Бранковић и Никола Б. Поповић (Бања Лука: АНУРС, 2014), 229; Бранко Л. Докић, Радован Л. Јовић, *Ливањски Срби. Просвјетно-духовна заоставањина* (Бања Лука: УГ Слово, 2017), 83; М. Мицић, Б. Бранковић, *н.г.*

¹² Душан Љ. Кашић, *Српска православна црква Успенија Пресвете Богородице у Ливну 1859–1979* (Ливно: Српска православна црквена општина Ливно, 1979), 21.

ултиматум Србији, јер је тад окупациона управа у покрајинама Босни и Херцеговини отпочела хапшења и интернирања по унапријед припремљеним списковима или по пријавама које су често за основу имале климаве аргументе. Предњачила су хапшења припадника српског народа, посебно српских православних свештеника.¹³ *Закон о изузетним мјерама*, који су аустроугарске власти постепено увеле у окупиране покрајине од 25. до 31. јула 1914. године, показао је суштину политике Аустроугарске монархије у наступајућем рату. Закон је предвиђао обустављање политичких и грађанских права, обустављање поротних судова и стварање војно-казнених процеса.¹⁴ Након доношења овог закона затворене су српске школе, забрањена је ћирилица, забрањен је рад свим српским друштвима,¹⁵ забрањено је кориштење и истицање српске заставе, забрањена је Крсна слава, чак је забрањено и ношење српске шајкаче, а почео је и јачи прогон свих оних који су имали неке везе са Србијом.¹⁶ Проглас о рату претворио је покрајине Босну и Херцеговину у упориште терора у ванредном стању. Након објаве рата појачани су преметачине имовине и хапшења српског становништва. Такође, почела су и све чешћа интернирања ухапшених Срба у логоре Арад, Нежидер, Добој, Жегар код Бихаћа и др.

Како би се лакше обрачунавала са Србима и вршила њихов прогон, уз одузимање држављанства, окупациона власт је *Наредбу о исељавању*, коју је Земаљска влада за Босну и Херцеговину усвојила 21. јула 1907, допунила 13. октобра 1914. године одредбом која је гласила: „доказана чињеница, да је неки босанско-херцеговачки земаљски припадник за рата или ратне погинуо или за унутарњих немира дигао оружје на оружану силу или се споразумио с непријатељем па оставио земљу“.¹⁷ На основу ове одлуке изрицане су судске пресуде на основу којих је Србима и њиховим породицама одузимао држављанство, одузимао покретна и непокретна имовина у корист босанскохерцеговачког земаљског ерара. Жалба на ове пресуде није била могућа.¹⁸ На основу *Наредбе о исељавању*, у току Првог свјетског рата у Ливну је држављанство одузето у 4 породице од 9 лица.¹⁹

Окупационој аустроугарској управи је било познато да Срби у Ливну и околини посједују оружје, што су преметачине, на основу пријава из Далмације, у Челебићима и Грковићима потврдиле. Том приликом је пронађено и одузето 793 комада различитог оружја. Преметачине су вршене и код присталица групе „Народ“. Међутим, код њих није пронађено оружје. Оно што је пронађено код десетак чланова биле су ствари које су се приписивале српској иреденти. Приликом преметачине код

¹³ Б. Бранковић, М. Мицић, *н. г.*, 115; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

¹⁴ Ђ. Микић, *н. д.*, 18; Милорад Екмечић, „Жалосна баштина из године 1914“, у: *Велеиздајнички процеси Србима у Аустроугарској*, приредио Боровоје Милошевић (Нови Сад: Прометеј, 2020), 39–42; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

¹⁵ Имовина пододбора српског просвјетног и културног друштва „Просвјета“ у Ливну пописана је 1915. године и пододбор је тад званично угашен. Поред пододбора „Просвјете“ у Ливну су послије Сарајевској атентата угашени *Добројворна задруга Сркиња* и *Српски соко*. Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, СПКД Просвјета, ПКД 4, Списи Просвјете у ликвидацији 1915–1916, 8/15; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

¹⁶ Д. Мاستиловић, „Континуитет затирања Срба у Босни и Херцеговини у XX вијеку“, 79; Д. Мастиловић, *Између српства и југословенства*, 168; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

¹⁷ М. Станић, *Под царским вешалима*, 7.

¹⁸ М. Станић, *Под царским вешалима*, 7–8, 9; Ђ. Микић, *н. д.*, 339–340; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

¹⁹ М. Станић, *Под царским вешалима*, 8; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

браће Пушкарић пронађено је девет разгледница са бојама црногорске полиције, сликама *Сан цара Душана*, краља Петра I и сл.²⁰ Без обзира на то што приликом преметачине није пронађено ништа што би се могло искористити за казни поступак, окружни предстојник је сматрао да су они све што би их могло компромитовати код власти уништили одмах после атентата. Такође, закључио је да је погријешио што је са преметачином чекао двије седмице после атентата.²¹ Како би колико-толико заштитила своје парохијане код којих је пронађено оружје, парохија Врбница код Ливна је 10. августа упутила котарском уреду молбу којом је тражила да људи код којих је нађено оружје раде на поправци и одржавању општинског пута.²²

У августу 1914. године почело је слање првих политички сумњивих лица у интернацију у логор Арад. Међу првима у Арад је интерниран Петар Јовић из Ливна.²³ По увођењу ванредних мјера у Ливну су због политичке непоузданости ухапшени Павле Кујунџић, браћа Самарџић, Шухаревић и још два свештеника.²⁴ Хапшење није избјегао ни Коста Кујунџић.²⁵ Према званичном извјештају из децембра 1918. и јануара 1919. године, у логору Арад из Ливна су била затворена 22 лица.²⁶

У току рата српски свештеници у травничком округу били су под сталним притиском окупационог режима. Окружни начелник Никола Долић је у току рата у више наврата интервенисао да се поједини свештеници због политичке непоузданости премјесте из својих парохија.²⁷ Свештеници Коста Продановић, Никола Скакић и Душан Лапчевић интернирани су у логор Арад.²⁸ Од окупационог режима страдао је ливањски свештеник Максим Јовановић.²⁹ Свештеник из Црног Луга Милош Билбија умро је 28. јула 1916. године од посљедица аустроугарске тортуре 1914. године у затвору у Ливну.³⁰

У састав аустроугарских војних трупа из среза Ливно мобилисан је 5.841 војник. Мобилисани војници су били распоређени у састав 4. босанскохерцеговачке регименте. Мобилисано је и 1.008 радно способних мушкараца који су распоређени у

²⁰ Ђ. Микић, *н. д.*, 62; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

²¹ Ђ. Микић, *н. д.*, 62; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

²² Архива Епархије бихаћко-петровачке у Босанском Петровцу (АЕБП), Српска православна црквена општина Лијевно (СПЦОЛ), архивске књиге (АК), дјеловодни протокол 1912–1940; *Српска православна црква у Првом свјетском рату 1914–1918*, одабрана документа, приредио Радован Пилиповић (Београд: Архив Српске Православне Цркве, 2014), 15; Ђ. Микић, *н. д.*, 62; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

²³ М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

²⁴ Ђ. Микић, *н. д.*, 94; Б. Милошевић, *Српска православна црква и свештештво*, 116.

²⁵ Б. Докић, Р. Јовић, *н. г.*, 161.

²⁶ Перо Слијепчевић, „Босна и Херцеговина у Светском Рату“, у: *Најор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење* (Сарајево: Обласни одбор Народне одбране, 1929), 224.

²⁷ Б. Милошевић, *н. г.*, 88–89.

²⁸ Радмила Радић, Момчило Исић, *Српска црква у Великом рату 1914–1918* (Београд: Филип Вишњић; Гацко: СПКД Просвјета, 2014), 502; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

²⁹ Михаило И. Поповић, *Историјска улога Српске цркве у чувању народности и стварању државе*, приредили Бојан Стојнић и Радован Пилиповић (Бања Лука, Београд: Удружење архивских радника Републике Српске: Архив Републике Српске: Архив Српске православне цркве, 2021), 166; Р. Радић, М. Исић, *н. г.*, 292.

³⁰ Р. Радић, М. Исић, *н. г.*, 174; Б. Милошевић, *н. г.*, 120.

радне јединице.³¹ У току рата, у аустроугарској војсци живот су изгубила 673 војника или 11,5% од броја мобилисаних из среза Ливно, док су њих 317 изашли као ратни војни инвалиди. Од овог броја 126 су били православни Срби, 20 муслимани, 164 римокатолици и 7 из реда осталих.³²

Због мобилизације радно способних људи почели су да се јављају проблеми у току јесењих пољопривредних радова. Јесењи радови у већини котара травничког округа 1914. године обављани су мобом под надзором окупационе власти.³³ Додатно оптерећење за становништво ливањског краја је било обавезно учешће у градњи цесте Грахово–Ливно. Мобом је обављано и снабдијевање огревом за зиму 1914/1915. године. Шумска сјеча за те потребе обављала се у одређене дане.³⁴ Слична ситуација је била и 1915. године. Према извјештају окружног начелника Николе Долића из новембра наведене године, Срби су се у политичким питањима држали по страни, а заједничко свим становницима био је страх од глади због лоше жетве, смањења залиха житарица, те затварања границе према неутралним државама.³⁵ Долић је у извјештајима из маја и јуна 1916. године наводио да је ситуација непромијењена, да и даље постоји страх од глади због шестонедјељне суше због које је додатно растао страх за жетву. Што се тиче српског народа, у извјештајима је додавао како се српски народ нада да ће се Србија успјети спасити.³⁶ Колико је 1916. године ситуација у котару Ливно и околини била тешка у вези са храном свједочи и препорука котарског уреда православним Србима, у којој је, да би се превазишла оскудица, предлагано „да се редукују трошкови око крсних слава како се не би дангубило и у трошак више залазило“.³⁷ Поред препоруке, Црквени суд Митрополије дабробосанске прослиједио је и наређење Земаљске владе којим се „забрањује славама и свадбама славити више од једног дана“.³⁸

Ситуација у погледу глади из 1916. пренијела се у 1917. годину.³⁹ Усљед мањка радне снаге у пољопривреди, приноси су почели опадати. Глад је посебно захватила сеоско становништво.⁴⁰ Окупациона власт уопште није интервенисала и послала помоћ

³¹ Zijad Šehić, *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habsburške monarhije 1878–1918*. (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2007), 292; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

³² Z. Šehić, *U smrt za cara i domovinu...*, 297, 299; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

³³ Ђ. Микић, *н. д.*, 178; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

³⁴ Ђ. Микић, *н. д.*, 180; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

³⁵ Ђ. Микић, *н. д.*, 366; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

³⁶ Ђ. Микић, *н. д.*, 368; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

³⁷ АЕБП–СПЦОЛ–АК–дјеловодни протокол 1912–1940; *Српска православна црква у Првом свјетском рату 1914–1918*, 89.

³⁸ АЕБП–СПЦОЛ–АК–дјеловодни протокол 1912–1940; *Српска православна црква у Првом свјетском рату 1914–1918*, 89.

³⁹ Земаљска влада у Сарајеву је 6. марта 1917. године издала *Окружницу* у којој је било наређено свим котарским уредима у покрајинама Босни и Херцеговини да се организује прикупљање папрати за људску исхрану. Према издатом наређењу, сеоски поглавари имали су задатак да организују старије људе, жене и дјецу на ископавању коријена папрати. У *Окружници* је сугерисано да „за вријеме копања поменуте биљке ваља дати школској дјечи допуст у споразуму с предсједником школског одбора, гдјегод има папрати у школском крају“. Архив Босне и Херцеговине (АБиХ), Земаљска влада за Босну и Херцеговину (ЗВ БиХ), 37.112, V–2, 6. март 1917.

⁴⁰ Према извјештају аустроугарском владару о прехрани становништва у покрајинама Босни и Херцеговини почетком 1917. године било је наведено како је становништво ових покрајина доведено „до

у храни у сеоска подручја, док је реквизиција стоке и житарица из тих истих села настављена, те је уведена забрана клања стоке.⁴¹ Окупациони аустроугарски режим није хтио да призна чињеницу да је глад захватила велики број котара у покрајинама Босни и Херцеговини, а нарочито крајеве око Кључа, Босанског Петровца, Гламоча, Ливна, Билеће и Фоче. Као разлог за нерјешавање овог проблема, власт је наводила недостатак расположивих жељезничких вагона да се допреми храна.⁴²

Дјеца из котара Ливно су крајем 1917. и почетком 1918. године слата на прехрану у Хрватску, Бачку, Барању, Банат и Срем.⁴³ Према доступним подацима, у септембру 1918. године из округа Травник на прехрани на територији Хрватске, Бачке и Баната било је укупно 2.494 дјеце, што је износило око 20% од укупног броја дјеце из окупираних покрајина Босне и Херцеговине која су се тада налазила на прехрани у банској Хрватској.⁴⁴ Из котара Ливно на прехрану је отишло 368 дјечака и дјевојчица.⁴⁵ Збрињавање ове дјеце имало је, поред социјалног, и економски карактер. Када је ријеч о социјалном карактеру, ту се радило о спасавању дјеце од сигурне смрти усљед глади, док се економски карактер огледа у чињеници да су подручја у која су дјеца слата била пољопривредно богате територије које су имале мањак радне снаге, чији је основни разлог био у чињеници да је српско становништво трпило притиске и прогоне од стране власти, док је хрватско било у дефициту са здравом мушком популацијом која је била мобилисана у редове аустроугарске војске. Кориштење ове дјеце за рад у богатим селима Славоније, Бачке и Баната није било примарно, али је представљало битан фактор у економском смислу уз социјални фактор који је значио њихово збрињавање и прехрану.⁴⁶ Након завршетка рата, у округ Травник се до 1921. године, од одведених 2.494 дјечака и дјевојчица, вратило њих 1.941 или 78%, док је њих 553 остало на територији Бачке, Баната, Срема и Славоније. У котар Ливно се од одведених

скрајње границе издржљивости и почиње у већој мјери од глади умирати“. *Sarajevski list*, 16. marta 1918.

⁴¹ Mira Kolar-Dimitrijević, „Evakuacija bosanskohercegovačke djece na ishranu u Hrvatsku krajem Prvog svjetskog rata“, u: *Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915–1916*, urednik Galib Šljivo (Banja Luka: Institut za istoriju, 1987), 400; В. Ђоровић, *Црна књија*, 217–236; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

⁴² М. Kolar-Dimitrijević, „Evakuacija bosanskohercegovačke djece na ishranu u Hrvatsku krajem Prvog svjetskog rata“, 400; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

⁴³ М. Kolar-Dimitrijević, „Evakuacija bosanskohercegovačke djece na ishranu u Hrvatsku krajem Prvog svjetskog rata“, 407; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

⁴⁴ Према извјештајима, који су састављени у фебруару, априлу или септембру 1918. године, број дјеце, узраста од 6 до 17 година, која су из покрајина Босне и Херцеговине транспортована на прехрану креће се између 11.275 и 12.270. АБиХ, ЗВ БиХ, 4829, 91/16/7–1919; Архив Унско-санског кантона (AUSK), Окружна област Бијац ОБ), 3, 1–271, 1. јун 1918.; AUSK, ОБ, 3, 1–271, Изказ о bos. herceg. djeci, која су ради лакше прехране смјештена у Хрватској и Угарској; М. Kolar-Dimitrijević, „Evakuacija bosanskohercegovačke djece na ishranu u Hrvatsku krajem Prvog svjetskog rata“, 407; Б. Бранковић, М. Мицић, *н. г.*, 127.

⁴⁵ Hrvoje Malčić, Mislav Gabelica, „Spašavanje gladne djece iz Bosne i Hercegovine u vrijeme Prvog svjetskog rata“, u: *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, urednici Stipe Todić i Marinko Šakota (Zagreb: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, 2009), 266; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

⁴⁶ Mira Kolar-Dimitrijević, „Briga za gladnu djecu Bosne i Hercegovine te Dalmacije u hrvatskom Srijemu te mađarskoj Vojvodini tijekom Prvog svjetskog rata“, u: *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, urednik Stjepan Prutki (Vukovar: Državni arhiv u Vukovaru, 2016), 312; Б. Бранковић, М. Мицић, *н. г.*, 127–128; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

368 малишана вратило њих 273 или 74%.⁴⁷ Крајњи резултат спасавања дјеце од глади показао је „моралну чврстину српског народа“.⁴⁸

Српска војска је приликом уласка у покрајине Босну и Херцеговину 1918. године у већини мјеста дочекана свечано. Забијежено је да је српску војску, која је из правца Ливна ушла у Гламоч, поздравио предсједник одбора Народног вијећа свештеник Симо Бањац, а у име окупљених грађана Исаија Митровић.⁴⁹ Најзначајнија личност из Ливна у времену непосредно после завршетка Првог свјетског рата, у времену формирања заједничке државе – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, био је Коста Кујунџић. Он је 1918. године био изабран за члана Пленума Народног вијећа Срба, Хрвата и Словенаца и члана Главног одбора Народног вијећа Босне и Херцеговине, а 1919. године и за члана Народног представништва новостворене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.⁵⁰

Објављени и необјављени извори:

Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву

Земаљска влада за Босну и Херцеговину.

СПКД Просвјета.

Архива Епархије бихаћко-петровачке у Босанском Петровцу

Српска Православна црквена општина Лијевно, архивске књиге, дјеловодни протокол 1912–1940.

Српска православна црква у Првом свјетском рату 1914–1918, одабрана документа. Приредио

Радован Пилиповић. Београд: Архив Српске Православне Цркве, 2014.

Arhiv Unsko-sanskog kantona u Bihaću

Okružna oblast Bihać.

Литература:

Бранковић, Бошко М., Мицић, Милан. *Петровчани српски добровољци и њихово насељавање у Војводину (1914–1941)*. Нови Сад: Сајнос: Удружење Петровчани, 2022.

Бранковић, Бошко М. *Славиће мене народ мој. Бојдан Р. Милановић Крајишник (1877–1902)*.

Бања Лука: Архив Републике Српске: Удружење архивских радника Републике Српске, 2022.

Васин, Горан, Нинковић, Ненад. „Сумрак двоглавог орла – Аустроугарска 1914. године“. у: *1718–1918 – године и годишњице јужнословенске историје*. Приређивачи Боро Бронза и Боровоје Милошевић, 121–144. Бања Лука: Филозофски факултет, 2018.

⁴⁷ Н. Malčić, М. Gabelica, *н. д.*, 269; Мара Шовљаков, *Глад у Босни и Херцеговини и смештање 10.000 деце у Карловачку митрополију 1917–1920*. (Бањалука: Архив Републике Српске: Удружење архивских радника Републике Српске; Нови Сад: Архив Војводине; Ужице: Историјски архив, 2021), 317; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

⁴⁸ М. Шовљаков, *н. г.*, 313.

⁴⁹ Б. Милошевић, *н. г.*, 212; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

⁵⁰ Б. Докић, Р. Јовић, *н. г.*, 161; Бошко М. Бранковић, *Славиће мене народ мој. Бојдан Р. Милановић Крајишник (1877–1902)* (Бања Лука: Архив Републике Српске: Удружење архивских радника Републике Српске, 2022), 25; Kasim Isović, „Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1918. do 1924. godine“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, knj. II, (1962), 26, 28; М. Мицић, Б. Бранковић, *н. г.*

- Васић, Драгиша. „Погроми над Србима у Босни и Херцеговини 1914. године“. у: *Први свјетски рат – узроци и посљедице*. Уредници Драго Бранковић и Никола Б. Поповић, 211–239. Бања Лука: АНУРС, 2014.
- Докић, Бранко Л., Јовић, Радован Л. *Ливањски Срби. Просвјетно-духовна заоставштина*. Бања Лука: УГ Слово, 2017.
- Екмечић, Милорад. „Жалосна баштина из године 1914“. у: *Велеиздајнички процеси Србима у Аустроугарској*. Приредио Боривоје Милошевић, 33–66. Нови Сад: Прометеј, 2020.
- Кашић, Душан Љ. *Српска православна црква Успенија Пресвете Богородице у Ливну 1859–1979*. Ливно: Српска православна црквена општина Ливно, 1979.
- Лајдингер, Ханес, Мориц, Верена, Мозер, Карин, Дорник, Волфрам. *Прљави рат Хадзбурја: исцртавање о аустроугарском вођењу рата 1914–1918*. Превео Милош Казимировић. Нови Сад, Београд: Прометеј, 2016.
- Мастиловић, Драга. *Између српства и југословенства. Српска елија из Босне и Херцеговине и стварање југославије*. Београд: Филип Вишњић; Гацко: СПКД Просвјета, 2012.
- Мастиловић, Драга. „Континуитет затирања Срба у Босни и Херцеговини у XX вијеку“, *Прилози насјави српској језика и књижевности*, св. 8, бр. 8, (2019), 75–94.
- Милошевић, Боривоје. *Српска православна црква и свештенство у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату*. Вишеград: Андрићев институт – Одјељење за историју, 2016.
- Мицић, Милан. *Незатамњена бийка. Српски добровољци у Русији 1914–1918*. Ново Милошево: Банатски културни центар, 2016.
- Мицић, Милан, Бранковић, Бошко М. *Српски добровољци из Ливањској поља и њихово насељавање у Војводину 1914–1941*. (монографија у припреми за штампу).
- Поповић, Михаило И. *Историјска улога Српске цркве у чувању народности и стварању државе*. Приредили Бојан Стојнић и Радован Пилиповић. Бања Лука, Београд: Удружење архивских радника Републике Српске: Архив Републике Српске: Архив Српске православне цркве, 2021.
- Радић, Радмила, Исић, Момчило. *Српска црква у Великом рату 1914–1918*. Београд: Филип Вишњић; Гацко: СПКД Просвјета, 2014.
- Слијепчевић, Перо. „Босна и Херцеговина у Светском Рату“. у: *Најор Босне и Херцеговине за ослобођење и уједињење*, 219–277. Сарајево: Обласни одбор Народне одбране, 1929.
- Станић, Миле. „Терор и злочини Аустроугарске над Србима у Босни и Херцеговини 1914–1918“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, бр. 10, (2018), 195–216.
- Станић, Миле. *Под царским вешалима*. Београд: Свет књиге, 2021.
- Ђоровић, Владимир. *Црна књија. Патиње Срба Босне и Херцеговине за време Свјетској Рата 1914–1918*. Београд, Сарајево: И. Ђ. Ђурђевић, 1920.
- Шовљаков, Мара. *Глад у Босни и Херцеговини и смештање 10.000 деце у Карловачку митрополију 1917–1920*. Бањалука: Архив Републике Српске: Удружење архивских радника Републике Српске; Нови Сад: Архив Војводине; Ужице: Историјски архив, 2021.
- Шућур, Драган. „Православни свештенослужитељи у Босни и Херцеговини током Првог свјетског рата“. у: *Први свјетски рат – узроци и посљедице*. Уредници Драго Бранковић и Никола Б. Поповић, 255–276. Бања Лука: АНУРС, 2014.
- Hrabak, Bogumil. *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914–1918*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 1990.
- Isović, Kasim. „Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1918. do 1924. godine“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivista Bosne i Hercegovine*, knj. II, (1962), 13–69.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. „Evakuacija bosanskohercegovačke djece na ishranu u Hrvatsku krajem Prvog svjetskog rata“. у: *Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915–1916*. Urednik Galib Šljivo, 399–411. Banja Luka: Institut za istoriju, 1987.
- Kolar-Dimitrijević, Mira. „Briga za gladnu djecu Bosne i Hercegovine te Dalmacije u hrvatskom

- Srijemu te mađarskoj Vojvodini tijekom Prvog svjetskog rata“. u: *Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*. Urednik Stjepan Prutki, 311–364. Vukovar: Državni arhiv u Vukovaru, 2016.
- Malčić, Hrvoje, Gabelica, Mislav. „Spašavanje gladne djece iz Bosne i Hercegovine u vrijeme Prvog svjetskog rata“. u: *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*. Urednici Stipe Todić i Marinko Šakota, 229–272. Zagreb: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, 2009.
- Mikić, Đorđe. *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini 1914–1918*. Banja Luka: NUBL, 2011.
- Šehić, Zijad. „Povratak zaboravljenoj prošlosti“, *Gračanički glasnik*, XIX, br. 38, (2014), 53–120.
- Šehić, Zijad. *U smrt za cara i domovinu! Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Habzburške monarhije 1878–1918*. Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2007.
- Šljivo, Galib. „Raspoloženje naroda Bosne i Hercegovine prema austrougarskoj politici i austrougarske političke protiv mjere“. u: *Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915–1916*. Urednik Galib Šljivo, 117–143. Banja Luka: Institut za istoriju, 1987.

Интернет:

- Ђурица, Жељко. „Значај српског пјевачког и тамбурашког друштва 'Сундечић' у култури ливањских Срба“, <https://omlivanjska.com/livanjski-srbi/objavljeni-radovi/> (приступљено 10. марта 2025).

Периодика:

- Sarajevski list*, Sarajevo.

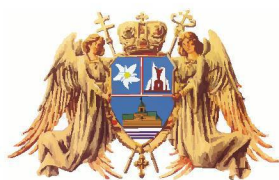
BOŠKO M. BRANKOVIĆ
University of Banja Luka
Faculty of Philosophy, Department of History

THE SUFFERING OF THE SERBS IN LIVNO DURING THE FIRST WORLD WAR

Summary

After the assassination in Sarajevo in 1914, the Austrian-Hungarian occupation authorities began scuffling with the Serbian people, the Serbian Orthodox Church, and Serbian cultural and educational organizations in the provinces of Bosnia and Herzegovina. The Anti-Serbian demonstrations that started in Sarajevo on the same day as the assassination later spread to other places, including Livno. The demonstrations in Livno began in front of the Puskarević brothers' shop. Many Serbian shops and houses were demolished during these demonstrations. The school and the premises of the "Sundečić" society were also destroyed. After the introduction of emergency measures, the following individuals were arrested in Livno due to political unreliability: Pavle Kujundžić, the Samardžić brothers, Suharević, and two other Orthodox priests. According to the official report from December 1918 and January 1919, 22 people from Livno were imprisoned in the Arad camp. Due to the departure of the individuals who were able to work to the war, the agricultural problems began to appear. The severity of the food situation in the district of Livno is reflected in a recommendation from the district office to Orthodox Serbs, suggesting that in order to overcome the scarcity, they should reduce the costs associated with the celebration of patron saints. Children from the district of Livno were sent for food aid to Croatia, Bačka, Baranja, Banat, and Srem at the end of 1917 and the beginning of 1918. According to the available data, in September 1918, 2,494 children from the district of Travnik were receiving food aid, of whom, 368 were from the district of Livno. After the war ended, 1,941 children were returned to the district of Travnik by 1921, of whom, 273 were returned to Livno.

Keywords: Serbs, Livno, Bosnia and Herzegovina, Austrian-Hungarian Empire, World War I, suffering.

ГОДИНЕ ГЛАДИ У БОСАНСКОЈ КРАЈИНИ 1914–1918.

Сажетак: Почетак аустроугарске агресије на Краљевину Србију лjeta 1914. године уједно је означио усвајање низа политичких и економских мјера од стране аустроугарских власти које су имале за циљ да у позадини фронта обезбједе ред и мир, омогуће несметано снабдијевање војске на фронту, очувају висок ниво јавне подршке ратним операцијама те онемогуће или санкционишу било какву врсту јавног незадовољства или подршке непријатељу. Подручје Босне и Херцеговине представљало је људску и сировинску базу за вођење дугог и исцрпљујућег рата. Ратна разарања, војне мобилизације радно способног дијела становништва и велики број издјеглица оставили су временом села и градове без довољно радне снаге, па су жене, дјеца и ратни заробљеници били принуђени замијенити мушкарце у индустрији или приликом обављања пољопривредних послова. Глађу и сиромаштвом су током рата најтеже биле погођене социјално осјетљиве категорије, нарочито дјеца.

Кључне ријечи: Босанска Крајина, Босна и Херцеговина, Први свјетски рат, глад, сиромаштво, издјеглице.

Како би што ефикасније помогле војсци на фронту и обезбједиле материјалну подлогу за вођење рата, аустроугарске власти су упоредо са општом мобилизацијом, проглашеном 25. јула 1914. године,¹ отпочеле са преласком на ратну привреду.² Истовремено је усвојен низ политичких одлука које су превасходно имале за циљ да пасивизирају српску заједницу и ограниче или сасвим забране дјелокруг рада српским националним друштвима и организацијама те из јавног живота уклоне угледне појединце, посебно из редова интелигенције.³

Иза решетака су водили свака шала или неумјесан коментар на рачун мобилизације или неуспјеха аустроугарских операција на фронту, о чему свједоче стотине пресуда војних судова. Тако је, примјера ради, Лука Личина из околине Босанског Новог ухапшен након што је 1914. године мобилисан у војску, јер је пред једном кафаном у Хамбаринама испијајући ракију из стакленке погледао у флашу и

¹ У Босни и Херцеговини је током рата мобилисано или на друге начине стављено у војну службу 300.000 људи, што је приближно 15% од укупног броја становника покрајина. *Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Knj. 1.* (Sarajevo: Institut za istoriju: Oslobođenje, 1990), 70–72.

² Đorđe Mikić, *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini: 1914–1918.* (Banja Luka: Nezavisni univerzitet, 2011), 172.

³ Детаљније код: Боровоје Милошевић, *Српска православна црква и свештеништво у Босни и Херцеговини у Првом свјетском рату* (Вишеград: Андрићев институт, Одељење за историју, 2016).

изјавио: „Ово је Фрањо Јосип, ја ћу га попиту у кап, живио краљ Петар“, а потом је опсовао цара.⁴ Занимљиво је како се пред судом нашао хоџа Ибрахим Лемеш који је у Босанском Петровцу наговарао неког сељака да се преда српској војсци на фронту.⁵ Мурат Шувалић из Босанске Крупе је у љето 1916. године ухапшен јер се нашалио са мобилисаним комшијом Сулејманом Пашалићем: „Ова ће држава пропасти кад у војску узима мене овако шепавог, а тебе тако мршавог“.⁶

Окружна област Бања Лука је на дан аустроугарске објаве рата Србији упутила свим котарским испоставама окружницу којом је затражила да се становништво, због недовољно расположиве радне снаге, врати патријархалном начину обраде земље у којем жене требају замјењивати мобилисане мушкарце.⁷ Влада је била принуђена да 1915. године нареди да школску дјецу, која су код куће или у трговини замијењивала очеве, треба ослободити обавезног похађања наставе. Дозвољено је скраћивање наставе како би дјеца могла помоћи при обради земље. Због оскудице радника напоменуто је да би било пожељно да учитељи са школском дјецом „прискоче у помоћ“.⁸ Недостатак радника у индустрији приморао је власти да касније током рата усвоје одлуку о ангажовању ратних заробљеника као радне снаге.⁹ Земаљска влада упутила је допис свим окружним властима октобра 1914. године да се пољопривредни послови свуда морају обавити успјешно, без обзира на ратно стање. Окрузи су позвани да једнако ефикасно обаве бербу воћа и кукуруза те вађење кромпира. Народу је наређено да што дуже, тј. док вријеме дозвољава, напаса стоку те тако штеди храну за зиму. Пољски радови су се морали извршити код свих кућа гдје су мушкарци били у рату за шта се требао побринути сеоски старјешина, под пријетњом новчане казне.¹⁰ Упркос предузетим мјерама, из године у годину смањивао се обим обрађене земље па је, примјера ради, 1918. године од укупне површине зиратне земље чак 60% било необрађено.¹¹

Влада у Сарајеву настојала је низом мјера спријечити неконтролисано повећање цијена животних намирница и ширење црне берзе, па је због ванредних прилика више пута током рата одређивала максималне цијене жита и брашна. Министарство унутрашњих послова у Бечу издало је 1915. године упутства о поступању са основним животним намирницама којима је наложена строга штедња хране и горива. У упутствима је наведено како месо и месне прерађевине није нужно јести сваки дан те да се потрошња масти, као једне од најскупљих намирница, морала максимално ограничити. Препоручено је да се хљеб прави мијешањем пшеничног

⁴ Архив Републике Српске, Бања Лука (даље АРС), К. и. К. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka, Казнени списи, К. 4/1915.

⁵ Исто, К. 414/1915.

⁶ Исто, К. 284/1916.

⁷ Ђорђе Микић, *Бања Лука на Крајини хвала* (Бања Лука: Општина Бања Лука: Институт за историју, 1995), 394.

⁸ Бојан Вујчић, *Сјарадање сјановника Босанске Градишке у рајиној 1915. једини (с освјетом на лојор Арад)* (Градишка: Завичајни музеј, 2015), 38–39.

⁹ Архив Босне и Херцеговине, Сарајево (даље АБиХ), ЗМФ, БХ, през. бр. 1.639/1917.

¹⁰ Бојан Вујчић, *Почетак Првог свјетског рата и његов утицај на живот у Босанској Градишци* (Градишка: Завичајни музеј; Бања Лука: Истраживачки центар „Искон“, 2014), 28.

¹¹ Seka Brkljača, „Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu – Sarajevo od 1914. do 1918. godine“, *Prilozi*, br. 46, (2017), 107.

брашна са кромпиром, јечмом или кукурузом.¹² Власти су налагале црквеним властима да становништву препоручи максимално редуковање трошкова око Крсних слава, а 1916. године обиљежавање вјенчања и крсних слава ограничено је на свега један дан.¹³ Принос најважнијих житарица био је 1916. године скоро двоструко мањи у односу на 1914. годину. Суша из 1917. године утицала је на драстично смањење приноса, који је достигао тек трећину предратне производње.¹⁴ Потребе земље су 1917. године износиле су 21.158 вагона жита, док је укупно добијено 10.807 вагона.¹⁵

Међу српским становништвом Бањалучког округа у јесен 1914. године кружила је парола: „Причекати с плаћањем пореза док се не види исход ситуације“. Власти су ове гласине тумачиле као очекивање побједе Србије, па су порез наплаћивале одвођењем стоке.¹⁶ Земаљска влада је крајем 1914. године због повећане потребе за теглећом марвом упозорила окружне области да се спријече извоз коња из Босне и Херцеговине у оне земље са којима је Аустроугарска монархија била у рату.¹⁷ Одузимање стоке у корист војске изазивало је негодовање код сељака у Босанској Крајини, а многи су због протеста били лишени слободе. Тешо Тинтор, из околине Приједора, ухапшен је зато што је 1915. године изјавио како је Франц Јозеф обични сиромас јер од сељака отима волове како би прехранио војску.¹⁸ Јусуф Поздерац из Цазина пријавио је исте године осморо својих кметова јер су одбијали да му плате хак. Том приликом му је сељанка Боја Рајак рекла: „Што си дошао, ја не дам ни цару ни краљу ни жандару ништа док не дођу моји синови од војништва“.¹⁹ Незадовољство у народу, посебно у редовима сељаштва, које је чинило 87% од укупног становништва у Босни и Херцеговини, било је нарочито изазвано сталним реквизицијама сијена и сламе, што је тешко погађало онај дио становништва који је живио од сточарства. Реквизиција се вршила по најнижим цијенама, па је тако сијено узимано за свега 13 хелера по једном килограму, док му је тржишна цијена била 1,20 до 1,50 круна.²⁰

О размјерама неопходне штедње свједочи наредба Земаљске владе која је крајем 1915. године забранила производњу, трговину и потрошњу пекмеза од шљива без претходне дозволе из Сарајева.²¹ Војна управа је истовремено наредила да се ракијски казани који нису били у употреби могу реквизирати за потребе војске.²² С тим у вези, власти су повеле истрагу против тежака Ристе Гороње из котара Босански Нови који је

¹² *Sarajevski list*, br. 29, 29. januar 1915.

¹³ Радован Пилиповић (прир.), *Српска православна црква у Првом светском рату 1914–1918. Одабрана докуменџа* (Београд: Архив Српске православне цркве, 2014), 89.

¹⁴ Salkan Užičanin, „Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata“, *Historijska misao*, 2, (2016), 72.

¹⁵ Владимир Ђоровић, *Црна књига. Патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата 1914–1918*. (Београд: Сарајево, 1920), 225.

¹⁶ Ђ. Микић, *н. г.*, 397.

¹⁷ АРС, ОО БЛ, пр. др. 14.968, 14. XI 1914.

¹⁸ АРС, К. и. К. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka, Казнени списи, К. 18/1915.

¹⁹ *Истио*, К. 437/1915.

²⁰ Нусрет Шехић, „Превирања на селу и у радничком покрету у Босни и Херцеговини поткрај Првог свјетског рата и у првој години новостворене Краљевине СХС“, *Прилози*, 22, (1986), 131–176.

²¹ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu – godina* 1915. (Sarajevo: Zemaljska vlada 1915), 293.

²² АРС, ОО БЛ, др. 117.030/IV, 10. VII 1915.

марта 1915. изјавио: „Боже помози краљу Петру и краљу Николи, а избави нас Србе од ових зулумџара који нас порезом на ракију и другим потешкоћама упропаштавају“.²³ Саво Ехимовић из Маглајана је маја 1915. године у једном млину на Сави рекао:

„Овдје у Босни није добро, хоће Швабо све да себи узме и да нас глоби и наша дјеца не имаду шта јести, наш цар не иде у шетњу као краљ Петар већ увијек сједи код куће, то није добро, он неће овамо нама у Босну доћи да види нашу сиротињу“.

Осуђен је на годину и пет мјесеци затвора.²⁴ Милош Бабић, повратник са фронта у Галицији, ухапшен је због ширења дезинформација јер је децембра 1914. године говорио да је аустроугарска војска на фронту стално била гладна.²⁵

Снажна суша која је 1917. године погодила Босну и Херцеговину изазвала је талас несташница који се осјетио и наредне године. Земаљска влада је још крајем 1916. године због оскудице масти и уља препоручила сакупљање буковог и храстовог жира као једне врсте надомјестка у људској исхрани. Од учитеља се тражило да међу становништвом пропагирају ову акцију у коју је требало укључити и школску дјецу. Уколико су букове и храстове шуме биле даље од школа, дјецу је требало привремено ослободити наставе да би могла брати жир.²⁶ Крајем јула 1917. године посланик Хрватско-српске коалиције и делегат Угарског сабора Гвидо Хређановић извјестио је угарску владу о терору над српским становништвом у Босни и Херцеговини због којег је тамошње становништво масовно умирало од глади.²⁷ Прехрана становништва била је веома отежана у срезовима Кључ, Босански Петровац и Босанска Крупа. Осим Босанске Крајине, суша је најтеже посљедице оставила на простору Херцеговине, гдје је због глади било отежано похађање наставе у школама. Док су одрасли мушкарци махом били мобилисани у војску, код кућа су остале жене и старци који нису били у стању обрађивати земљу.²⁸

Сељаци су у околини Приједора у зиму 1917/1918. године сакупљали букову кору за прављење хљеба.²⁹ Српски свештеник Милан Карановић присјећао се како је Октобарска револуција код српског становништва пољуљала вјеру у побједу Енглеске и њених савезника. Зима је те године била, према његовим записима, веома мучна, а многе сеоске породице су гладовале. Карановић је био принуђен да се задужује код зеленаша јер осиромашени сељаци нису имали чиме да плаћају вршење вјерских обреда.³⁰ Савременик доба, прота Милан Илић, наводи да је као посљедица суше у прољеће 1917. године становништво мучила тешка глад, па је народ у планинским крајевима брао и

²³ АРС, К. и. К. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka, Казнени списи, К. 148/1915.

²⁴ *Истио*, К. 214/1915.

²⁵ *Истио*, К. 19/1915.

²⁶ *Spomenica o patriotskom radu nastavnih zavoda u Bosni i Hercegovini za Svjetskog rata* (Sarajevo: Zemaljska vlada, 1916), 21–22.

²⁷ Hrvoje Malčić, Mislav Gabelica, „Spašavanje gladne djece iz Bosne i Hercegovine u vrijeme Prvog svjetskog rata“, u: *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*, urednici Stipe Tadić i Marinko Šakota (Zagreb: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, 2009), 240.

²⁸ АБиХ, ЗВ, др. 191.855/1918.

²⁹ Ђ. Mikić, n. g, 452.

³⁰ Културно-омладински центар, Нови Град (даље КОЦ), Легат Милана Карановића, необјављена грађа. *Доживљаји шоком Првој светској рата, од 1914. године до Ослобођења*.

јео разне траве, нарочито дивљи лук. Прота наводи како је на улици сретао велики број билиједих и испијених лица. Илићеву кућу често су посјећивали изгладњели парохијани:

„Долазиле су жене, поздравили се и остале ћутећи код врата. Није их требало питати зашто су дошле, глад их је дотјерала. Гладне оне, гладна дјеца код куће. Нисмо могли спасти тај свијет, али никога нисмо одбили. Пружили би им добар комад хлијеба, или брашна, а ако није било брашна, онда жита“.³¹

Иво Андрић је истим поводом записао:

„Априла мјесеца године 1917. када је држава дијелила свакој кући кило кукурузна брашна на тједан и када су људи појели сваку травку која се помолила из земље, и кад су почели јести кочањ од кукуруза и срж од зовике и јаворову кору и док нису почели редом умирати, тога априла мјесеца су измилела на улице безбројна дјеца. Не знам како је било те године са врапцима и љиљанима, али је ту дјецу очито Бог заборавио“.³²

У једном чланку који је пренио и *Глас слободе* аугуста 1917. године аутор износи став да ниједном народу у монархији издржавање није било теже. Истакао је жалосну чињеницу да је забиљежено више случајева смрти због глади. Критковао је угарску владу што није давала довољно за прехрану Босне, иако је њено становништво „како на фронти тако и у позадини извршило своју дужност према цару и царевини на такав начин, као једва који други народ монархије, (...) Босански војник, био он Муслиман, Хрват или Србин, вели даље, борио се свугдје гдје је постављен таквом храброшћу и лавовском смјелошћу да је изазвао дивљење свих фактора, све до највишег ратног Господара (...) али све то није га могло спасити од тешке оскудице и гладовања мада је плодна и богата Хрватска и Угарска тако близу“.³³

Сиромашно становништво испомагало се тако што је путовало у Срем или Бачку гдје је куповало кукуруз и пшеницу и носило је кући. Међутим, пошто је власт забранила извоз хране из једне покрајине у другу, мало ко је успијевао да купљену храну допреми кући. На жељезници, посебно на станицама у Винковцима и Суњи, жандарске и војничке контроле плијениле су жито.³⁴ Крађе, шверц и ситан криминал били су за многе једини излаз из сиромаштва и начин да прехране своје породице. Дубички свештеник Славко Вујасиновић биљежи тим поводом:

„Крало се све. Не само марва, перад, него и пожњевено жито у снопу, сијено у откосу, кукуруз на стабљизи – са пуним колима, воће и поврће, пчеле и конопље.

³¹ Milan Ilić, *Opraštanje sa životom jajačkog paroha* (Banja Luka: Nezavisni univerzitet; Jajce: Društvo za zaštitu kulturno-povjesnih i prirodnih vrijednosti, 2011), 136.

³² Мара Шовљаков, *Глад у Босни и Херцеговини и смеишање 10.000 деце у Карловачку митрополију 1917–1920* (Бања Лука: Архив Републике Српске: Удружење архивских радника Републике Српске; Нови Сад: Архив Војводине; Ужице: Историјски архив, 2021), 67.

³³ *Glas slobode*, br. 6, 4. avgust 1917; Salkan Užičanin, „Preživjeti rat – prehrambene muke stanovništva Bosne i Hercegovine 1917. godine“, *Historijska misao*, 8, (2024), 71.

³⁴ М. Шовљаков, *н. г.*, 71.

Крали су и сиромашни и богаташи. Крали су једни од других, село од села. Сиромашни су крали да би имали, а богати зато да би своје сачували“.³⁵

О размјерама економске кризе говори податак да је маја 1917. године градишки котар скоро сасвим остао без соли, прецизније остало је још 500 кг за цијели срез.³⁶ Градско поглаварство Градишке упозорено је да се маст и месо морају знатно мање трошити, на шта су посебно упозорени хотелијери и угоститељи.³⁷ Многи сељаци су настојећи да преживе сакривали жито, одбијајући да га добровољно предају надлежним властима, иако је управа пријетила да ће најстроже поступати са свима који би сакривали храну.³⁸

Како је глад током 1917. године све више узимала маха, црквене власти су одлучиле дати опрост вјерницима од законом прописаних постова. Парохијско свештенство је појашњавало народу у цркви и на већим зборовима да и у посне дане треба трошити више мрсне хране.³⁹ Становништво је упућивано да мањак кукуруза и кромпира надокнади употребом корјења од папрати.⁴⁰ Црквене власти су упозоравале вјернике да су се приликом прославе крсног имена трошиле прекомјерне количине хране и пића. Велики Управни и просвјетни савјет у Сарајеву покушао је стати на крај оваквим обичајима. Од подручног свештенства је тражено да опомињу вјернике да је у ратним данима свако непотребно састајање народа строго забрањено, па се ни Крсне славе не смију славити тако да се поједине куће приликом прослава међусобно посјећују. Вјерници је уједно требало да се уздржавају од неумјереног уживања у јелу и пићу. Упркос томе, многи Срби нису марили за овакве наредбе па су дружењем по приватним кућама будили сумњу аустроугарских власти.⁴¹

У Босни и Херцеговини је током рата основан низ фондација, заклада, друштава која су имала за циљ прикупљање помоћи за породице рањених или погинулих аустроугарских војника, а учешћем у тим акцијама грађани је требало да докажу своју „поданичку вјерност“. Од владика Српске Цркве очекивало се да тим поводом утичу на свештенство и вјернике, а посебно у вези с уписивањем ратних зајмова. „Како војник на бојном пољу неуморно и до задње капље крви устраје, тако такођер не смију ни они, који су остали код куће, клонути, него државу у овом силном хрвању са свим средствима подупријети. Немојте оклијевати, немојте бити плашљиви, не закопавајте и не скривајте ваш новац“, наводи се 1915. године у позиву грађанима Босне и Херцеговине за упис ратног зајма.⁴² Власти су током рата настојале максимално промовисати потребу уписа ратних зајмова, али су зајмови како је рат одмицао, а грађани све више сиромашили, биљежили све мањи финансијски ефекат,

³⁵ Славко Вујасиновић, *Срби као њишце – мемоари*, приредио Симо Брдар (Бања Лука: Глас српски, 1994), 142.

³⁶ Архив Завичајног музеја, Градишка (даље АЗМГ), АО, од 1880–1936. године, св. 55, 5028/17, 23. мај 1917. АЗМГ, АО од 1880–1936. године, св. 55, 5022/17, 23. фебруар 1917.

³⁸ Б. Милошевић, *н. г.*, 186.

³⁹ *Истио*, 191.

⁴⁰ Архив Митрополије Дабробосанске, Сарајево (даље АМД), Несређена дигитализована грађа, Окружница Земаљске владе, бр. 37.112, 6. март 1917.

⁴¹ *Вјесник*, Сарајево, бр. 3, 1. септембар 1917.

⁴² *Sarajevski list*, бр. 145, 11. мај 1915.

упркос нападној медијској кампањи, која се, према неким мишљењима, граничила са присилом.⁴³ У штампи су често изношени примјери саможртвовања појединаца у корист монархије са намјером да се становништво потакне на сличне акције. Прославе рођендана чланова владајуће династије и друге државне свечаности кориштене су као згодна прилика за прикупљање добровољних прилога за војску.⁴⁴

Ипак, власти нису биле сасвим задовољне ангажовањем Срба у хуманитарним акцијама које су имале за циљ помоћ војсци на фронту, напомињући да је српско становништво симпатисало непријатеља.⁴⁵ Становништво је што због материјалне оскудице, што из политичких побуда, нерадо уписивало ратне зајмове. Критика на рачун уписа ратног зајма водила је по хитном поступку иза решетака.⁴⁶ Многе пропагандне активности аустроугарских власти биле су током рата усмјерене према школској дјечи. Власти су увеле обавезу читања школске молитве за побједу царског оружја. Будући да је молитва „врло подесна, да у чистој дјечијој души развија и јача љубав, вјерност и оданост према своме узвишеном владару“, влада у Сарајеву је наредила на настава у свим народним основним школама и прије и после подне почиње овом молитвом.⁴⁷ Од школске дјеце се тражило да учествују у акцијама прикупљања божићних поклона за рањене и болесне војнике јер се очекивало да ће овакве акције јачати љубав школараца према војсци и монархији. Окружница Земаљске владе из септембра 1915. године под називом „Школа и рат“ може се тумачити у контексту манипулације дјецом школског узраста. У овом документу посебно је наглашено да „догађаји садашњег свјетског рата треба да оставе у дјечијој души сталан траг и јаке династичке и патриотске осјећаје“.⁴⁸ Народним основним школама у градишком котару је новембра 1917. године упућена окружница за сакупљање рубља за војску.⁴⁹ Истовремено се настојао интензивирати рад на „патриотском сакупљању старог папира“, коверти, новина и картона.⁵⁰ Занимљив примјер политизације школства је окружница о обући са дрвеним ђоновима, у којој се наводи:

„Ради ратних догађаја коже за обућу све је мање. Ипак витешка војска, која већ трећу годину не уступа ни корака многобројним непријатељима, мора да има добру обућу. Стога војне власти купе сву кожу за своје потребе. Цивилно становништво може издржати за вријеме ванредних прилика и са обућом са дрвеним ђоновима и са поправцима старих ципела. Стога нека се упућује школска младеж досљедно сваком згодном приликом, да чува што може боље и одјећу и обућу и да носи обућу само са дрвеним ђоновима“.⁵¹

Основне и средње школе биле су током рата мјеста на којима су се редовно

⁴³ S. Brkljača, *n. d.*, 99–116.

⁴⁴ Б. Милошевић, *н. г.*, 168.

⁴⁵ Ђ. Микић, *н. г.*, 182.

⁴⁶ Б. Милошевић, *н. г.*, 172.

⁴⁷ *Истио*, 180; *Врбаске новине*, бр. 82, 2. март 1933.

⁴⁸ АЗМГ, АО 1880–1936, св. 40, 3.533/1915.

⁴⁹ АЗМГ, АО 1880–1936, св. 54, 4.980/1917.

⁵⁰ АЗМГ, АО 1880–1936, св. 54, 4.973/1917.

⁵¹ АЗМГ, АО 1880–1936, св. 56, 5.133/1917.

одржавала тзв. патриотска предавања која су за циљ имала јачање патриотских осјећаја међу најмлађима, величање успеха аустроугарске војске на фронту и прикупљање хуманитарне помоћи.⁵² У односу на раније поменуте, остале школске и вјерске активности и прославе налазиле су се током рата под будном контролом политичких власти, а посебно обиљежавање Св. Саве.⁵³ Од српског свештенства је захтјевано да током рата на Видовдан редовно одржава парастосе Францу Фердинанду и његовој супрузи, док је служење других парастоса по црквама тог дана било забрањено.⁵⁴ Црквене власти су од подручног свештенства тражиле да у току литургија у цркви помињу имена палих и одликованих аустроугарских војника како би се међу становништвом сачували висок патриотски дух и поштовање према аустроугарској војсци.⁵⁵

Ратно исцрпљивање и велике потребе војне индустрије за металима приморали су Земаљску владу да изда уредбу о потраживању црквених звона у ратне сврхе. Изузетак су представљала звона од великог умјетничког и историјског значаја.⁵⁶ Митрополит Василије Поповић препоручио је свештенству крајем 1915. године да властима поводом овог питања у потпуности изађе у сусрет. „Гдје пак има више звона, ту би се могла изјавити жеља, да макар једно звоно остане, али ако би и оно потребно било, не треба га жалити, већ и њега за одбрану домовине драговољно препустити“, наводи се у окружници.⁵⁷ Бањалучки округ је средином 1915. године позвао све грађане на „патриотско сакупљање метала“ те да металне предмете предају најближој војној или политичкој власти.⁵⁸ Ипак, нису сва скинута звона завршила тамо гдје су то војне власти планирале. Звоно са цркве у Тишковцу, селу у западној Босни, пренесено је у оближњи Книн, одакле је требало возом бити транспортовано до Сплита, али тамо никада није стигло. Проти Николи Скакићу из села Пећи, недалеко од Тишковца, 1916. године обратио се сељак Ђуро Родић из Тишковца тражећи

⁵² АБиХ, ЗВ, през. бр. 30.707, 8. II 1916; *Истио*, през. бр. 4.568, 7. I 1916; *Истио*, бр. 57.258, 24. III 1916; *Истио*, бр. 53.639/16.

⁵³ Управитељ Велике реалне гимназије у Бањој Луци извјестио је Земаљску владу да у школи никада није одржана Светосавска прослава већ су православни ученици под надзором наставника одлазили у цркву, а потом у српску школу гдје се дијелила панахија (запећерена пшеница), након чега би се разилазили; АБиХ, ЗВ, Изјава Управитеља Велике реалне гимназије у Бањој Луци, без броја, 15. мај 1916. Удовољавајући наредби Земаљске владе од 6. марта 1916. године, Дирекција Трговачке школе у Ливну јавља да се у тој школи никада није одржавала Светосавска свечаност већ су ученици под надзором власти одлазили у цркву па у српску школу која је организовала прославу. Директор није дозвољавао ученицима ове школе учествовање у прослави; АБиХ, ЗВ, Изјава директора Трговачке школе у Ливну о светосавским свечаностима, без броја, 15. мај 1916. Дирекција Велике гимназије у Тузли извјестила је да је Свети Сава прослављан у свечаној дворани школске зграде „последњих година“, али да 1916. није обиљежен у школи већ је само организована служба у цркви те се није пјевала ниједна од српско-православних пјесама које су се иначе пјевале у цркви и школи приликом Светосавских свечаности; АБиХ, ЗВ, Изјава Дирекције Велике гимназије у Тузли о светосавским свечаностима, без броја, 16. мај 1916.

⁵⁴ Архив Српске православне Епархије Зворничко-тузланске, Бијељина (даље АСПЕЗТ), Дигитализована грађа, Српски-православни митрополит бањалучки и бихаћки, бр. 111, 5/18. 6. 1915.

⁵⁵ АМД, Несрећена дигитализована грађа, Окружница митрополита дабробосанског Евгенија Летице, бр. 349, 1/14. август 1916.

⁵⁶ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu – godina 1918.* (Sarajevo: Zemaljska vlada, 1919), 61–62.

⁵⁷ АСПЕЗТ, Дигитализована грађа, Српски-православни митрополит бањалучки и бихаћки, бр. 295/1915; Б. Милошевић, *н. д.*, 158.

⁵⁸ АЗМГ, АО од 1880–1936. године, св. 45, 4012/15, 20. јун 1915.

благослов да украде црквено звоно које се у том тренутку налазило на жељезничкој станици у Книну. Родић и неколико пријатеља успјели су на дрвеним гредама подићи тишковачко звоно и сакрити га у оближњу гомилу шљунка. Звоно је крајем рата извађено из шљунка и враћено у Тишковац.⁵⁹

Од почетка првих ратних операција простором Босанске Крајине кретао се велики број војних бјегунаца и дезертера, који су се повремено крили код локалног становништва. Против Марије Шмит и Катарине Јанковић из села Винска септембра 1915. године покренута је истрага због пружања помоћи руском заробљенику који је у Босну и Херцеговину дошао из Славоније.⁶⁰ Тројица сељака из Бакинаца, Мирко Ковачевић, Стево Вујнић и Лазо Милошевић, ухапшени су јер су 1915. године пружили помоћ групи руских ратних заробљеника побјеглих из Загреба, који су намјеравали доћи до Србије.⁶¹ Како се рат продужавао, број војних бјегунаца бивао је све већи, па су уз сиромаштво и беспарицу становници Босанске Крајине током 1918. године живјели у непрестаном страху од војних дезертера који су се организовали у наоружане банде – тзв. зелени кадар. Одметници су отимали стоку, животне намирнице и новац, кријући се у шумама из којих су полазили у пљачку. Власти су маја 1918. године донијеле одлуку да се у Бањалучком округу најстроже поступа према војним дезертерима.⁶² Према једном извјештају из 1918. године, дезертери и војници на одсуству починили су многобројне пљачке, провале и крађе стоке. У току 1915. године у Бањалучком округу почињена су тек 84 кривична дјела, током 1916. године 180, а само у прва два мјесеца 1918. године чак 201 кривично дјело.⁶³ Жандармерија је током августа 1918. привела 6.800 дезертера, војника који су прекорачили одсуство и ратних заробљеника. У срезу Босанска Градишка образоване су двије наоружане групе дезертера и једна у срезу Босанска Дубица. У прњаворском срезу дезертери су пљачкали становништво наносећи му штету од 10.000 круна. У босанскодубичком срезу је августа 1918. године дошло до сукоба жандармеријске патроле са дезертерима, при чему је један жандарм рањен, а други убијен.⁶⁴ За подстрекаче побуна и предводнике одметнутих јединица била је предвиђена казна стрељањем. Уколико се радило о већем броју побуњеника, ту казну је требало извршити на сваком десетом човјеку који би био одређен жријебањем.⁶⁵ Највећу главобољу властима изазивала је банда дезертера Саве Зорића, која је у околини Бање Луке, Босанске Градишке и Прњавора те на подручју Козаре и Просаре, оперисала још од 1915. године. Зорић је имао разгранату мрежу јатака захваљујући којој је успјешно избјегавао војне и жандармеријске потјере. Зорић се временом толико осилио да је крајем 1918. године нападао чак и јединице српске војске која је на позив Народног вијећа ушла у Босну и

⁵⁹ *Политика*, бр. 11.695, 22. децембар 1940.

⁶⁰ АРС, К. и. К. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka, Казнени списи, К. 361/1915.

⁶¹ *Истио*, К. 363/1915.

⁶² Ђ. Микић, *Бања Лука на Крајини хвала*, 421.

⁶³ Zijad Šehić, „Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Austro-Ugarske monarhije u posljednjoj godini rata“, *Historijska traganja*, br. 3, (2009), 26.

⁶⁴ АБиХ, ЗМФ, БХ, през. бр. 824/1918.

⁶⁵ Richard Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, *Innere Front. Militärassistenten, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie, 1918*, Bd 1 (Vienna: Verlag für Geschichte und Politik, 1974), 31.

Херцеговину.⁶⁶ Зорић је у тим сукобима погинуо, а више његових другова је рањено и ухапшено.⁶⁷ С обзиром на учестале случајеве самоповређивања војних обвезника, Земаљска влада донијела је 1917. године одредбе о строгој контроли промета робе са отровним материјалом јер су војни обвезници убризгавањем инјекција са отровним садржајем на дуже вријеме избјежавали одлазак на фронт. Убризгавање таквих материја у организам изазивало је тешке упале, које су захтијевале вишемјесечни болнички третман. У љето 1918. године власти су као најважније разлоге дезертирања војника означиле незадовољство ситуацијом на фронту и глађу која је владала међу војницима. Војници су добијали дневно по 300 до 500 грама хљеба, а за доручак и вечеру најчешће само кафу. Официри су били боље снабђевени, што је код војника изазивало велико незадовољство.⁶⁸

Као дио народне интелигенције, блиско повезане са народом и његовим потребама, српско свештенство и учитељство током рата власти су означиле за антидржавне и велеиздајничке елементе, па је упркос бројним изјавама поданичке лојалности⁶⁹ било изложено суровој политичкој репресији. Многи су током рата били изведени пред судове, узети за таоце, интернирани, затворени или депортовани у неке од логора широм Аустроугарске.⁷⁰ Забрана рада српским школама оставила је многе српске учитеље и свештенике без посла и примања, што је њихове породице довело у тежак материјални положај. Стално сиромашење становништва условило је драстичан пад епитрахилских прихода код свештеника. У току првих девет мјесеци од избијања рата, свештеници у парохијама, како се наводи у једном извјештају, „нијесу могли заслужити ни хелера, пошто су са истих удаљени и по разним мјестима затворени, а они пак, који су остали на парохијама, били су под таким надзором, да им је вршење парохијске службе веома отежано те нису могли залазити у парохије и зато су добијали врло мало епитрахилског прихода“.⁷¹ Свештеници су се жалили да је током 1916. године „наступила абнормална скуппоћа“. Пријетила је опасност „да народ замрзне и охладни према свом свештенству, ако му овај више наплати“.⁷² Земаљска влада у Сарајеву упутила је 1917. године новчану помоћ свештенству од по 250 круна коју је добило 68 свештеника у Дабробосанској митрополији, 75 у Захумско-

⁶⁶ *Народно јединство*, бр. 58, 30. децембар 1918.

⁶⁷ *Истио*.

⁶⁸ Z. Šehić, *n. d.*, 37.

⁶⁹ Тако је, примјера ради, митрополит дабробосански Евгеније Летица оштро осудио атентат у Сарајеву, назвавши га дјелом заведених и слабоумних младића жељних славе. Летица је током рата више пута позивао православне вјернике да учествују у акцијама прикупљања помоћи аустроугарској војсци и хуманитарним друштвима за бригу о породицама рањених и погинулих војника; АМД, Несрећена дигитализована грађа, Окружница митрополита дабробосанског Евгенија Летице, 21. јули / 3. август 1914. Детаљније код: Боровоје Милошевић, „Дабробосански митрополит Евгеније Летица у Првом свјетском рату“, у: *Српска православна црква. Иззови и искушења кроз историју*, уредници Светозар Бошков, Борис Стојковски, Немања Девић и Предраг М. Вајагић (Нови Сад: Центар за историјска истраживања, Филозофски факултет; Бачка Паланка: Српска православна Црквена општина; Београд: Институт за савремену историју, 2023), 201–214.

⁷⁰ Опширнији приказ код: Б. Милошевић, *n. d.*

⁷¹ Архив Српске академије наука и уметности, Сремски Карловци (даље АСАНУК), Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 193, 14. 4. 1915.

⁷² АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 535, 10. 9. 1916.

херцеговачкој, 85 у Зворничко-тузланској и 94 у Бањалучко-бихаћкој.⁷³ Забрана рада српским школама имала је за посљедицу материјалне тешкоће учитеља који су остали ускраћени за берива, ратне доплатке и припомоћ у условима изузетне скупоће.⁷⁴

Током Првог свјетског рата заокружена је животна прича писца Петра Кочића. Склоњен је 24. фебруара 1914. године у Завод за умоболне у Београду, гдје је провео остатак живота. Након Кочићеве смрти 27. августа 1916, његовој супрузи Милки одређена је минимална годишња свота од 480 круна и 160 круна помоћи за дијете. Милка Кочић се јула 1916. године обратила Великом управном и просвјетном савјету у Сарајеву, наводећи: „Како је сада велика скупоћа, није ми могуће са садашњом потпором ни саму себе издржавати, а камоли да издржавам осим свога дјетета још моју млађу сестру и једног малодобног рођака мога супруга“. Интересе Милке Кочић заступао је митрополит бањалучко-бихаћки Василије Поповић, напомињући да је „остала без игдје ичега, те се сада на овој великој скупоћи у врло биједном стању налази“.⁷⁵

Делегација Вијећа за прехрану народа у Босни и Херцеговини је 10. марта 1918. године у Бечу предала цару Карлу меморандум са молбом босанскохерцеговачког становништва да се прехранбене прилике што прије поправе. Закључујући да је народ дошао до крајњих граница издржљивости и да почиње у већој мјери умирати од глади, Вијеће је замолило да се народу осигурају брашно, кукуруз и кромпир за прехрану у наредна четири мјесеца и да се за обраду земље на вријеме набави потребно сјеме. Молба цару потцртана је навођењем чињеница да је народ Босне и Херцеговине с највишом устрајношћу подносио све дотадашње тегобе рата, док су војници из Босне и Херцеговине на фронтима беспријекорним јунаштвом ратовали за одбрану монархије.⁷⁶

Глађу су током рата најтеже биле погођене социјално осјетљиве категорије, дјеца нарочито. Према подацима објављеним у штампи, а које треба узети са резервом, смртност дјеце по ратним годинама била је сљедећа: 1914. – 26.474, 1915. – 30.447, 1916. – 25.935 и 1917. – 18.130.⁷⁷ Већ крајем 1917. године свештеник Коста Станишић из Босанског Грахова упутио је молбу властима да се дјеца смјесте „на зимницу у плодније крајеве, јер се народ налази у беди и невољи“. Истицао је да „овдашњем народу пријети ужасна глад. Ове године (1917; *йрим. аутора*) жетва је била десет пута слабија, те се је надати још већем злу“.⁷⁸ Позив српским породицама у пограничним дијеловима Босне и Херцеговине да пријаве дјецу за одлазак у Хрватску, упућен преко котарских власти, није уродио жељеним плодом, па се Велики управни и просвјетни савјет 23. септембра 1917. године поново дописом обратио родитељима, на који су се они почели одазивати. У Приједору је основан сличан одбор за подручје сјеверозападне Босне, на челу с учитељицом Георгином Стојановић, кћерком угледног свештеника Симе Стојановића. Први транспорти са гладном дјецом из Херцеговине

⁷³ АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 491, 22. 12. 1917.

⁷⁴ АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 381, 17/30. 11. 1918.

⁷⁵ АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 351, 25. 8. 1916.

⁷⁶ Z. Šehić, *n. d.*, 27.

⁷⁷ *Glas slobode*, br. 65, 21. avgust 1918.

⁷⁸ АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 451, 25. 11. 1917.

кренули су пут Хрватске почетком септембра 1917. године⁷⁹ У њиховој пратњи налазио се владин подсекретар др Еуген Сладовић.⁸⁰

У Новом Саду је концем 1917. године основан одбор грађана који је позвао српско становништво у Бачкој, Барањи и Банату да на издржавање прими гладну дјецу из Босне и Херцеговине.⁸¹ Почетком 1918. године у Босну и Херцеговину је стигла информација да у Темишвару и другим мјестима у Банату постоји добра воља тамошњих грађана да на прехрану приме дјецу из покрајина, посебно ону из свештеничких и учитељских породица.⁸² *Средишњи Земаљски одбор за заштитиу одишљеи мобилизираних и у райиу њалих војника*, основан 1916. године у Загребу, покренуо је акцију збрињавања гладне дјеце са подручја Далмације и Истре у равничарске предјеле: Хрватску, Барању, Бачку, Банат и Срем. На челу одбора налазио се др Јосип Шиловић.⁸³ Акцију је прихватило најприје католичко свештенство, посебно фрањевци из Херцеговине, под утицајем фра Дидака Бунтића. Шиловић је јануара 1918. године боравио у Сарајеву, гдје се састао са надбискупом Јосипом Штадлером, провинцијалом фра Јозом Андрићем, реис-ул-улемом Џемалудином Чаушевићем и митрополитом Евгенијем Летицом, напоменувши том приликом да у Хрватској постоје мјеста за смјештај више хиљада угрожене дјеце.⁸⁴ Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву је 30. марта 1918. године упутио инструкције парохијским звањима у Босни и Херцеговини у којима је навео да је у посебним формуларима требало пописати дјечаке од 6 до 16 и дјевојчице од 6 до 12 година старости. Сваки транспорт угрожене дјеце требало је пријавити Земаљској влади најмање 14 дана прије пута. У сваком појединачном транспорту могло је бити до 600 дјеце.⁸⁵ Исти орган је априла 1918. године упозорио да међу избјеглом српском дјецом у Банату и Бачкој има оне која су била смјештена у неправославне породице што је могло имати „рђавих посљедица на њихов религиозни живот“.⁸⁶ Поједини родитељи били су незадовољни да су њихова дјеца, рођена у урбаним срединама, умјесто на занат или у школу, била принуђена да чувају стоку или раде тешке физичке послове.⁸⁷

Према информацијама *Средишњеи одбора за заштитиу дјеце* у Загребу из јануара 1918. године, у плодније крајеве монархије могло се смјестити приближно 1.000 српске дјеце из мостарског, 600 из тузланског, 400 из бихаћког и 300 из бањалучког округа.⁸⁸

⁷⁹ АБиХ, ЗВ, бр. 169.591/1917. Детаљније о спасавању дјеце из Херцеговине код: Šimun Novaković, „Slanje hercegovačke djece tijekom Prvoga svjetskoga rata na prehranu u Hrvatsku u svjetlu dokumenata Arhiva Bosne i Hercegovine“, u: 100. obljetnica od zbrinjavanja gladne djece u Hercegovini 1917–2017, urednik Mate Buntić (Mostar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru: HKUD Didak, 2020), 27–101.

⁸⁰ *Sarajevski list*, br. 230, 20. septembar 1917.

⁸¹ АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 371, 18/31. 12. 1917.

⁸² АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 4, 27. 2. 1918.

⁸³ Agneza Szabo, „Josip Šilović, voditelj zbrinjavanja djece u vrijeme Prvoga svjetskog rata i utemeljitelj zaklade za kolonizaciju siročadi gladnih hrvatskih krajeva i zaklade siročadi naših iseljenika“, u: *Zbornik radova Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*, urednik Stjepan Prutki (Vukovar: Državni arhiv; Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, Područni centar: Ogranak Matice hrvatske; Osijek: Filozofski fakultet; Slavonski Brod: Udruga povjesničara i baštinka zavičajne starine Slavonije, Srijema i Baranje, 2016), 293–309.

⁸⁴ *Sarajevski list*, br. 26, 5. februar 1918.

⁸⁵ АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 4, 30. 3. 1918.

⁸⁶ АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 4, 16/29. 4. 1918.

⁸⁷ АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 4, 19. 3. 1918.

⁸⁸ АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, Земаљска влада за Босну и Херцеговину, бр. 7.405, 24. 1. 1918.

Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву је јуна 1918. године саопштио да се на прехрани у плоднијим дијеловима монархије налазило око 10.000 српске дјеце из Босне и Херцеговине те да је било простора за још најмање њих 1.500. Сва дјеца која су се спремала за пут морала су најприје бити вакцинисана против богиња.⁸⁹ Наиме, забиљежени су случајеви да је у транспортима било дјеце обољеле од туберкулозе коју, плашећи се заразе, удомитељи нису жељели прихватити.⁹⁰ У међувремену је Земаљска влада у Рељеву основала сиротиште за збрињавање српске дјеце у које су смјештана само сиромашна мушка дјеца узраста од шест до 11 година чији су очеви погинули у рату.⁹¹

Премда су многе српске породице тражиле од надлежних власти повратак своје дјеце, сложене прилике у Босни и Херцеговини из љета 1918. године то нису допуштале.⁹² Тек по окончању рата почела су се прва дјеца враћати својим домовима у Босну и Херцеговину, најчешће преко Босанског Брода, Приједора и Босанског Новог. Нису били ријетки случајеви да су поједине старатељске породице без дјеце усвојиле избјеглу дјецу, претходно у договору са њиховим родитељима или старатељима. Нажалост, у појединим срединама, избјегла дјеца била су препуштена сама себи, без адекватног старатељског надзора.⁹³

У литератури и изворима помињу се различите бројке укупног броја дјеце из Босне и Херцеговине која су током рата била смјештена ван граница покрајина. Према подацима Земаљске владе од 1. јуна 1918. године, ван граница Босне и Херцеговине смјештено је 11.652 дјеце, од чега 6.449 православних, 5.080 католика и 123 муслимана.⁹⁴ *Сарајевски лист* је јула 1918. године објелоданио податак о 12.961 дјетету смјештеном на прехрану ван граница Босне и Херцеговине, и то: 7.120 православних, 4.820 католика и 121 муслимана.⁹⁵ Према подацима Земаљске владе из 1919. године, на прехрану је смјештено 12.216 дјеце из Босне и Херцеговине.⁹⁶ Са простора Босанске Крајине највише дјеце било је из Петровца, Бање Луке, Бихаћа, Кључа, Санског Моста и Крупе.⁹⁷ Од укупног броја православних, највише их је уточиште пронашло у Бјеловару, Дарувару, Пожеги, Осијеку, Иригу, Сремским Карловцима, Старој Пазови, Сремској Митровици и Глини.⁹⁸ Није познат прецизан број дјеце која су преминула током боравка на прехрани. Из једног документа Великог управног и просвјетног савјета из 1918. године, без прецизног датума, сазнајемо да је са простора Бањолучко-бихаћке епархије преминуло 14 дјеце, најмлађе је имало двије, а најстарије 12 година.⁹⁹

⁸⁹ АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 219, 22. 6. 1918.

⁹⁰ АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 4, 13/26. 4. 1918.

⁹¹ АМД, Несрећена дигитализована грађа, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 362/1918.

⁹² АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 219, 24. јули / 6. август 1918.

⁹³ АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 219, 1. 9. 1918.

⁹⁴ АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, Земаљска влада за Босну и Херцеговину, бр. 110.385, 1. 6. 1918.

⁹⁵ *Sarajevski list*, br. 151, 16. VII 1918.

⁹⁶ АБиХ, ЗВ, 4.829/1919.

⁹⁷ Б. Милошевић, н. г, 197–198.

⁹⁸ АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, Земаљска влада за Босну и Херцеговину, бр. 110.385, 1. 6. 1918.

⁹⁹ АСАНУК, Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву, бр. 4/1918. Списак умрле сиромашне дјеце која се налазе на прехрани у Монархији из бањолучко-бихаћке Епархије.

Према неким истраживањима, за вријеме Првог свјетског рата у Босни и Херцеговини животе је изгубило око 360.000 особа, односно 19% њене цјелокупне популације.¹⁰⁰

Објављени и необјављени извори:

Архив Босне и Херцеговине Сарајево

Заједничко министарство финансија

Земаљска влада (ЗВ)

Архив Завичајног музеја Градишка

Архив општине

Архив Митрополије дабробосанске Сарајево

Несређена дигитализована грађа

Архив Републике Српске Бања Лука

К. и. К. Gericht des Militärstationkommandos in Banja Luka

Казнени списи

Окружна област Бања Лука

Архив Српске академије наука и уметности Сремски Карловци

Велики управни и просвјетни савјет у Сарајеву.

Архив Српске православне епархије Зворничко-тузланске

Дигитализована грађа

Културно-омладински центар Нови Град

Легат Милана Карановића

Вујасиновић, Славко. *Срби као њишице – мемоари*, приредио Симо Брдар. Бања Лука: Глас српски, 1994.

Пилиповић, Радован (прир.), *Српска православна црква у Првом свјетском рату 1914–1918.*

Одабрана докуменџа. Београд: Архив Српске православне цркве, 2014.

Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu – godina 1915. Сарајево: Земаљска влада, 1916.

Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu – godina 1918. Сарајево: Земаљска влада, 1919.

Ilić, Milan. *Opraštanje sa životom jajačkog paroha*. Banja Luka: Nezavisni univerzitet; Jajce: Društvo za zaštitu kulturno-povjesnih i prirodnih vrijednosti, 2011.

Spomenica o patriotskom radu nastavnih zavoda u Bosni i Hercegovini za Svjetskog rata. Сарајево: Земаљска влада, 1916.

Литература:

Вујичић, Бојан. *Почейџак Првој свјетској рату и његов утицај на животи у Босанској Градишци*.

Градишка: Завичајни музеј; Бања Лука: Истраживачки центар „Искон“, 2014.

Вујичић, Бојан. *Сипрадање сџановника Босанске Градишке у ратуној 1915. години (с осврџом на лојор Арад)*. Градишка: Завичајни музеј, 2015.

Микић, Ђорђе. *Бања Лука на Крајини хвала*. Бања Лука: Општина Бања Лука: Институт за историју, 1995.

Милошевић, Боровоје. *Српска православна црква и свешџенсџтво у Босни и Херцејовини у Првом свјетском рату*. Вишеград: Андрићев институт, Одељење за историју, 2016.

¹⁰⁰ Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918–1925. Privredni i politički razvoj* (Sarajevo: Institut za istoriju, 1991), 47.

- Милошевић, Боровоје. „Дабробосански митрополит Евгеније Летица у Првом свјетском рату“. у: *Српска православна црква. Изазови и искушења кроз историју*. Уредници Светозар Бошков, Борис Стојковски, Немања Девих и Предраг М. Вајагић, 201–214. Нови Сад: Центар за историјска истраживања: Филозофски факултет; Бачка Паланка: Српска православна Црквена општина; Београд: Институт за савремену историју, 2023.
- Ђоровић, Владимир. *Црна књија. Пајиће Срба Босне и Херцеговине за време свейској рајна 1914–1918*. Београд: Сарајево, 1920.
- Шехић, Нусрет. „Превирања на селу и у радничком покрету у Босни и Херцеговини поткрај Првог свјетског рата и у првој години новостворене Краљевине СХС“, *Прилози*, 22, (1986), 131–176.
- Шовљаков, Мара. *Глад у Босни и Херцеговини и смештање 10.000 деце у Карловачку митрополију 1917–1920*. Бања Лука: Архив Републике Српске: Удружење архивских радника Републике Српске; Нови Сад: Архив Војводине; Ужице: Историјски архив, 2021.
- Brkljača, Seka. „Dirigovani društveni život grada u totalnom ratu – Sarajevo od 1914. do 1918. godine“, *Prilozi*, br. 46, (2017), 99–116.
- Istorija Saveza komunista Bosne i Hercegovine, Knj. 1*. Sarajevo: Institut za istoriju: Oslobođenje, 1990.
- Malčić, Hrvoje, Gabelica, Mislav. „Spašavanje gladne djece iz Bosne i Hercegovine u vrijeme Prvog svjetskog rata“. у: *Fra Didak Buntić – čovjek i djelo*. Urednici Stipe Tadić i Marinko Šakota, 231–272. Zagreb: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, 2009.
- Mikić, Đorđe. *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini: 1914–1918*. Banja Luka: Nezavisni univerzitet, 2011.
- Novaković, Šimun. „Slanje hercegovačke djece tijekom Prvoga svjetskoga rata na prehranu u Hrvatsku u svjetlu dokumenata Arhiva Bosne i Hercegovine“. у: *100. obljetnica od zbrinjavanja gladne djece u Hercegovini 1917–2017*. Urednik Mate Buntić, 27–101. Mostar: Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru: HKUD Didak, 2020.
- Plaschka, Richard, Haselsteiner, Horst, Suppan, Arnold. *Innere Front. Militärassistentz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie, 1918*, Bd 1. Vienna: Verlag für Geschichte und Politik, 1974.
- Szabo, Agneza. „Josip Šilović, voditelj zbrinjavanja djece u vrijeme Prvoga svjetskog rata i utemeljitelj zaklade za kolonizaciju siročadi gladnih hrvatskih krajeva i zaklade siročadi naših iseljenika“. U: *Zbornik radova Srijem u Prvom svjetskom ratu 1914–1918*. Urednik Stjepan Prutki, 293–309. Vukovar: Državni arhiv: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“. Područni centar: Ogranak Matice hrvatske; Osijek: Filozofski fakultet; Slavonski Brod: Udruga povjesničara i baštinika zavičajne starine Slavonije, Srijema i Baranje, 2016.
- Šehić, Nusret. *Bosna i Hercegovina 1918–1925. Privredni i politički razvoj*. Sarajevo: Institut za istoriju, 1991.
- Šehić, Zijad. „Bosanci i Hercegovci u vojnoj organizaciji Austro-Ugarske monarhije u posljednjoj godini rata“, *Historijska traganja*, br. 3, (2009), 23–50.
- Užicanin, Salkan. „Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata“, *Historijska misao*, 2, (2016), 69–95.
- Užicanin, Salkan. „Preživjeti rat – prehrambene muke stanovništva Bosne i Hercegovine 1917. godine“, *Historijska misao*, 8, (2024), 59–88.

Периодика:

Вјесник, Сарајево

Врбаске новине, Бања Лука

Народно јединство, Сарајево

Политика, Београд

Glas slobode, Сарајево

Sarajevski list, Сарајево

BORIVOJE MILOŠEVIĆ
University of Banja Luka
Faculty of Philosophy, Department of History

THE FAMINE YEARS IN BOSNIAN KRAJINA 1914–1918

Summary

The beginning of the Austro-Hungarian aggression against the Kingdom of Serbia in the summer of 1914 marked the acquiring of a series of political and economic measures by the Austrian-Hungarian authorities, which were aimed at ensuring peace and order behind the front, enabling unhindered supply of the army at the front, maintaining a high level of public support for the war operations, and preventing or sanctioning any kind of public support for the enemy. The territory of Bosnia and Herzegovina represented a human and raw material base for waging a long and exhausting war. War devastation, military mobilization of the part of the population being able to work, and a large number of refugees left villages and cities without sufficient labour, so women and children were forced to replace men in industry or in agricultural work. During the war, a lot of foundations, trusts, and societies were established in Bosnia and Herzegovina with the aim of collecting aid for the families of the wounded or killed Austrian-Hungarian soldiers, and by participating in these actions, citizens were required to prove their political loyalty. The authorities were not entirely satisfied with the involvement of the Serbs in humanitarian actions aimed at helping the army at the front, noting that the Serbian population sympathized with the enemy. During the war, the most vulnerable groups were hit hardest by hunger, especially children. During 1918, a large-scale campaign was organized to transport vulnerable children from Bosnia and Herzegovina to the parts of Austria-Hungary that did not have any problems with food shortages. It was not uncommon for individual foster families without children to adopt refugee children, in advance of their parents or guardians.

Keywords: Bosnian Krajina, Bosnia and Herzegovina, World War I, famine, poverty, refugees.

СРПСКИ ДОБРОВОЉЦИ ИЗ БОСАНСКЕ КРАЈИНЕ КОЛОНИСТИ У ВОЈВОДИНИ (1914–1941) – ЖИВОТИ, СУДБИНЕ

Сажетак: Рад говори о Србима из Босанске Крајине – добровољцима српске војске и колонистима насељеним после Великог рата (1914–1918) у војвођанским областима. Истраживање иде ка микроисторији, ка човеку на чијем животу се преламају велики историјски потреси Првог светског рата, поратне промене држава и граница и који учествује као колониста у колонизацији тзв. северних крајева (Банат, Бачка, Срем, Славонија, Барања) у организацији Краљевине Југославије. Рад фрагментарно осветљава животне судбине добровољаца и колониста из околине Дрвара, Ливна, Гламоча, Босанске Крупе, Босанског Петровца који су се доселили у банатска и бачка села Банатски Душановац, Сириг, Банатско Ново Село, Чуруг, Банатско Карађорђево и Павлиш.

Кључне речи: Босанска Крајина, Америка, аустроугарска војска, Русија, добровољци, колонизација.

Прва југословенска држава Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) створена је на простору где су живеле бројне националне мањине. Нова држава је посебно велико неповерење имала према Немцима и Мађарима, што је била последица тек завршеног Првог светског рата, односно њихове вековне доминације током заједничког живота са Србима у Аустроугарској монархији. Додатну нестабилност је донео дуготрајан процес формирања границе нове јужнословенске државе према Мађарској у периоду 1918–1921. године. Коначна стабилизација је дуго изостајала јер су несловенски народи били изузети из процеса аграрне реформе у Краљевини СХС. Ово је умногоме утицало на згуснутост социјалних, националних и културолошких конфликта на овом простору у периоду 1918–1941. године.

Резултати пописа становништва из 1921. године рефлектовали су неповољну етничку слику за Краљевину СХС на простору данашње Војводине. То је био један од разлога да се у Бачкој, Барањи, Банату и Срему изврши колонизација становништва које је новој држави показало и доказало своју верност. Колонисти су долазили из редова српских ратних ветерана, добровољаца из динарских крајева Краљевине СХС и српских оптаната из Мађарске. Јужнословенско становништво на простору данашње Војводине између два светска рата није имало ни релативну већину, док је српско становништво било у мањини. Предуслов за колонизацију у тзв. северним крајевима било је спровођење аграрне реформе, при чему су се процеси колонизације и аграрне реформе преплитали и били међусобно условљени. Надеоба земљиштем српских добровољаца из Првог светског рата, бивших аустроугарских држављана, произлазила је из одлуке

српске владе од 17. марта 1917. године „да се југословенским добровољцима који се боре у српској војсци, ако су уврштени у ред бораца, даје пет хектара земље, а ако су у реду небораца по три хектара. Југословенски борци не губе право на ову награду ни у случају ако би од добијених рана или тежих болести преминули, као последица ратних напора, делимично или сасвим постали неспособни за војну службу“.¹

На простору данашње Војводине и Барање југословенска држава је основала укупно 99 колонија, које су биле густо распоређене уз југословенску границу са Румунијом и Мађарском, у њеној дубини или у општинама у којима је мађарско становништво било доминантно. Добровољци међу којима је део њих био са простора Босанске Крајине долазили су у данашњу Војводину у недовољно организовану, неусловној и нехуманој колонизацији. Дуго су живели у привременом смештају, у тескобним и нехигијенским условима у зградама мајура бивших велепоседника, били су изложени болестима, масовном умирању деце, неприлагођени условима живота и рада у равници, без пољопривредних радила, семена и стоке, са намењеним земљиштем чији су власници постали тек у другој деценији колонизације. Колонисти су показали знатну виталност, формирали су своја домаћинства и нова насеља на ледини, организовали јавни и друштвени живот, изградили школе. Називима својих насеља добровољци су обележили простор насељавања и своју националну и историјску улогу на просторима Бачке и Баната (Степановићево, Ветерник, Танкосићево, Карађорђево, Бачки Соколац, Бачко Душаново, Мишићево, Александрово, Александров Гај, Војвода Бојовић, Војвода Степа, Банатско Аранђелово, Банатски Душановац, Банатски Соколац, Банатско Карађорђево, Милетићево, Путниково, Хајдучица). Њихова насеља представљала су симболе Краљевине Југославије и знак свих промена које су се догодиле у Војводини као резултат Великог рата.

Вучен Бајић из Мокронога код Дрвара мобилисан је у 4. босанскохерцеговачку регименту чије је средиште био Мостар. Из Мостара 5. октобра 1914. године Вучен Бајић кренуо је у Беч где је пролазио обуку у касарни Рудолф. Као војник 6. марш-компаније, 10. марта 1915. године кренуо је из Беча на руски фронт у Галицију. Ова јединица кретала се преко Кракова, Јенјева, Трнопоља и Лублина.

Срби у аустроугарској војсци у првој згодној прилици предавали су се руској војсци. Вучен Бајић то је учинио 10. августа 1915. године за време борби између Кајземира и Новог Александрова када се цела чешка марш-компанија предала на левом крилу војничке формације уз плех-музику. Вучен Бајић и Срби Сушак и Којадиновић приморали су штапског официра Ерцега да преда руској војсци њихову јединицу.

Срби из заробљеничких логора у Русији јављали су се у добровољце српске војске. Вучен Бајић се у добровољце пријавио у пријемном логору у Дарницама код Кијева. Око 500 пријављених добровољаца пребачено је у Харков, а 30. септембра 1915. године добровољци су пребачени у пријемни логор за добровољце у вароши Јелец у Орловској губернији. Око 2.000 добровољаца налазило се у Јелцу и 9. јануара 1916. године. Добровољци су у Одесу послали учитеља Николу Бабића из Гламоча и

¹ Милан Мицић, *Развијак нових насеља у Банајцу (1920-1941)*, (Нови Сад: Војвођанска академија наука и уметности, 2013), 24.

он се 5. фебруара 1916. године вратио у логор у српској униформи. Воз са српским добровољцима из Јелеца 15. фебруара 1916. године доспео је у Одесу и они су смештени у касарни Кантини завод у улици Баљшаја Арнаутскаја.²

У Одеси су борци Прве српске добровољачке дивизије од априла до августа 1916. године пролазили обуку. Вучен Бајић је постао војник 3. чете 1. батаљона 2. пешадијског пука Прве српске добровољачке дивизије.³ Обука је била непотпуна, војници су били различитог здравственог стања и физичке спреме, виши официри били су активни официри српске војске који су дошли са Крфа а нижи официри бивши аустроугарски официри ратни заробљеници Срби, Хрвати, Словенци и Чеси. Наоружање добровољаца било је слабо. Поред руске униформе и српске шајкаче, добили су заплењене некавалитетне аустроугарске пушке манлихерке и 150 метака по пушци без шаржера, тако да су пушке у борбама морали користити као једнометке и решавати борбе са елитним бугарским пуковима прса у прса, на бајонет.⁴

Прва српска добровољачка дивизија употребљена је у борбама на Добруданском фронту као део румунско-руских снага у борби против немачких, турских и бугарских јединица. У свом ратном дневнику о борбама у Добруци у лето–јесен 1916. године Вучен Бајић је записао:

„На сектору североисточно од мог првог победоносног јуриша пао сам тешко рањен од топовских гелера, а да нисам осетио никакав тежак бол, него неко нестајање. И када сам се после пола сата повратио к себи никога код мене нема а са мном је цео вод био и водни официр потпоручник Узелац. Устао сам и пошао према једној камари сламе, у близини кукурузног поља, али је ударила крв на нос, уста и уши, а не могу ваздух да повратим и само се гушим, гушим.“⁵

Каплар Станић из Приједора и Гојко Коњевић из Бањалуке успостављајући везу на линији фронта наишли су на непомично тело Вучена Бајића. Лева страна тела била је сасвим размрскана, лева плећка уништена, сва ребра смрскана. После рањавања Вучен Бајић нашао се у руској болници у Ростову на Дону, па у болницама у Москви и Кандалакши код Мурманска, где је био борац Допунског батаљона, и тек 5. августа 1919. године искрцао се са лађе која је довезла добровољачки Допунски батаљон у дубровачку луку Груж.⁶

По завршетку Великог рата Вучен Бајић је добио земљиште на поседу Алтруистичке банке у Рогендорфу на прузи Велики Бечкерек – Жомбољ у Банату. Како је изгледао долазак колониста у Рогендорф описао је у свом дневнику:

„25. октобра 1921. године добио сам решење Министарства војске Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца о додели добровољачке земље у селу Рогендорфу, сада

² Приватна архива Михаила Бајића, Нови Сад.

³ *Истио*.

⁴ Детаљеније код: Милан Мицић, *Незайамљена дийка: српски добровољци у Русији: 1914–1918*. (Ново Милошево: Банатски културни центар, 2016).

⁵ Приватна архива Михаила Бајића, Нови Сад

⁶ *Истио*.

Банатском Двору, где сам са женом Бојом и ћерком Видом од годину дана, у наручју населио. Тачно на Бадње вече 6. јануара 1923. године, када је цича зима стегла, а ја ни куће, ни кућишта.“⁷

Колонисти из околине Дрвара, Гламоча, Билеће и Требиња, око 100 породица, формирали су колонију Банатски Душановац, и 1925. године општина Рогендорф променила је име у општину Банатски Душановац. Вучен Бајић био је један од најугледнијих људи у новом насељу и постао је први председник општине Банатски Душановац и председник аграрне заједнице у колонији која је колонисте снабдевала кредитима за набавку грађе и црепа, пољопривредних радила, музне и вучне стоке, алата, семена и хране. Вучен Бајић и колонисти водили су борбу за заступником Алтруистичке банке Јакобом Лохом који је покушавао да спречи колонизацију, као и са лошом и подводном земљом 4. и 5. класе коју су добили као насељеници. Као председник општине жалио се Савезу аграрних заједница за Банат 7. априла 1930. године на поступак заступника банке који није дозвољавао колонистима да откупе зграде дворца, већ „продаје зграде Швабама и Мађарима из околних општина по дупло мањој цени од оне коју дају колонисти. Из општине Масторт купили су бивши дворца грофа Рогендорфа, као и већи део зграда које руше и доносе у своје места 40–50 км“ и на то да „заступник велепоседника Јакоб Лох на све могуће начине ради да нас расели, јер од 293 компетенције остало је једва 112“.⁸

Тешкоће су имали колонисти приликом градње кућа и формирања насеља, тако да се ново насеље формирало постепено током треће и четврте деценије XX века. Вучен Бајић је 21. маја 1934. године известио Савез аграрних заједница за Банат о стању колониста и оснивању насеља, и истакао да „један број колониста се налази у зградама које се руше, а један број је озидао куће и покрио“.⁹

Међу колонистима било је недоумица о сврсисходности опстанка сиромашне општине, а недоумице су биле појачане унутрашњим сукобима у колонији. Тако је на седници Општинског одбора општине Банатски Душановац 10. јуна 1939. године донесена одлука да се од житеља Банатског Душановца Мише Дамјанова откупи плац за градњу општинске зграде, што је изазвало подељена мишљења у колонији. Колонисти Никола Вучуревић, Гаврило Руњевац, Андрија Спаић и Бојан Келић 14. августа 1939. године упутили су захтев Дунавској бановини да дође до спајања општина Банатски Душановац и Банатски Двор. Писмо гласи:

„Село има 900 душа и 3.300 јутара лоше земље; већи део становништва жели да се споји са општином Банатски Двор или Бегејски Свети Ђурађ да би лакше сносили општинске терете, јер би администрација и пословање било јефтиније, а општински буџет био би мањи. То не иде на рачун општинских одборника и председника општине Вучена Бајића. Има још један разлог који руководи председника општине Бајић Вучена да се купи тај плац; ми смо на име тај плац желели да купимо ради подизања цркве. Вучен Бајић није изабран за председника Црквене општине и то

⁷ Исто.

⁸ Архив Војводине (АВ), Фонд 119 Савез аграрних заједница за Банат (Ф119), кутија 47, Банатски Душановац.

⁹ АВ-Ф119-47.

му је јако криво те сада хоће да онемогући црквени одбор у његовом настојању на подизању цркве и то на тај начин што би Црквеном одбору онемогућио куповину овог плаца а другог погодног плаца за подизање цркве у нашем селу нема. Ако Министарство пољопривреде има расположивих средстава за помоћ општини Банатски Душановац, онда би у првом реду требало ту помоћ дати за друге сврхе као што је: канализација хатара, подизање здравствене установе, задружног или Соколског дома, те за друге социјалне, националне и витешке потребе.“¹⁰

Председник општине Вучен Бајић 16. септембра 1939. године дао је одговор на иницијативу из села да дође до спајања две општине и својим противницима у колонији рекао:

„Раније у више махова тражено је од претпостављених власти, да се општине сједине у једну општину, а пошто је то зависило од пристанка општинског одбора, то се никако није могао споразум постићи, јер је један донео одлуку, да се сједине једна општина са другом а други је донео одлуку противну, тако да и данас општине функционишу као самосталне али административно заједно, што је у њиховом интересу, јер заједнички носе трошкове одржавања истих а тако исто тако носе и плаћају припадности чиновника... Општински одбор донео је одлуку о куповину кућишта на којем би се евентуално подигао општински дом у којем би се могле сместити разне хумане институције, па и сама општина, јер је садања општинска зграда у Банатском Душановцу у трошном стању а премалена за потребе општине... Ако би општина откупила то кућиште, могла би дозволити да се на једном месту тога кућишта подигне црква а на другом месту хумане институције.“¹¹

Очигледно да је сукоб у колонији долазио на завичајној основи око позиционирања колониста и колонистичких група у новом насељу. Вучен Бајић био је вођа већинске босанске завичајне групе у насељу, а његови опоненти потицали су из околине Требиња, сем Бојана Келића који је био српски оптант из Мађарске. Судари међу завичајним групама у процесу оснивања нових насеља били су константна појава јер су се у лошим условима колонизације у новим насељима окупљали колонисти и добровољци српске војске из различитих крајева Краљевине Југославије.

Крстан Барош родио се у Сајковићу код Ливна. На почетку рата, у лето 1914. године био је мобилисан у 4. босанскохерцеговачки пук чије је седиште било у Мостару и упућен је на руски фронт у Галицију. Тамо је био заробљен. У Козлову, у Русији, где је био сабирни логор за Србе аустроугарске заробљенике који су се пријавили у добровољце српске војске, Илија Шуњка из Врбице код Ливна срео је Крстана Бароша:

„Мој познаник из дјетињства прије на дан дошо у Козлов и то уну бараку, неко му код кућине казо заме и он одма полетио да ме тражи. Кад је ушо унутра он је пита заме и јесам ту а они су му рекли: Ено га горе спава. Тако је он скочио мени на горње палаче. Он је отиша одма четрнаесте и у прву борбу ступио и каже ми да је одма трећи дан прешо Русима... Крстан Барош је био добар мајстор. Стално је правио

¹⁰ АВ, Фонд 126 Краљевска банска управа Дунавске бановине, Друго управно одељење (Ф126/2), а.ј. 55605/939.

¹¹ Исто.

неке рамове и продавао и мени каже нећеш ићи до девет сати. И тако сједимо, разговарамо о нашој прошлости, о врбичким вировима и гајевима, о чувању коза и прелу и све што је прошло. И он рече: Сједи ти сад ћу ја доћи да нам донесем нешто за вечеру. Он оде и донесе саламе бјелок љеба. После вечере донесе чај.¹²

Сусрет земљака и познаника у Козлову, у Русији, био је срдчан и емотиван. Разговор о прошлости, о детињству и младости у Ливањском пољу и за Крстана Бароша и за Илију Шуњуку био је прилика да изађу из тегобне и тескобне јаве рата, заробљеништва и неизвесности. Боравак у Русији, у заробљеништву, утицао је и на свакодневне навике војника из Босне па и Крстана Бароша – угледајући се на Русе, они су почели да у оброцима користе чај.

Крсто Барош је постао војник 3. пука 1. српске добровољачке дивизије. Учествовао је у тешким борбама на Добруцанском фронту које су вођене у лето–јесен 1916. године против бугарских и турских трупа. У тим борбама Крсто Барош из Сајковића рањен је 19. октобра 1916. године.¹³ Након рањавања је отишао у руске болнице на лечење, али ране са фронта биле су тешке и преминуо је у Русији 1917. године где је и сахрањен.¹⁴

По завршетку Великог рата на име погинулог Крстана Бароша земљиште у Чуругу, у Бачкој, добио је његов отац Раде Барош. Међутим, аграрна администрација Краљевине Југославије Крстану Барошу из Сајковића одузела је земљиште, парцела бр. 226/20 у Чуругу, решењем бр. 11.626/34 из 1934. године због ненасељавања. На његово име издато је добровољачко уверење 22. фебруара 1935. године бр. 1.620/35. Крстан Барош погинуо је 1917. године, а 27. септембра 1935. године његовом оцу Радету Барошу као наследнику добровољачког права додељена је парцела бр. 226/20, која је претходно била одузета.¹⁵ Међутим, иста парцела је 30. маја 1935. године раздељена као повишица земљишта добровољцима насељеним у Чуругу Митру Павићу из Хргуда код Стоца – 2 к. ј. и 1.100 кв. хв, Данилу Мрковићу из Бјелине код Невесиња – 4 к. ј. 200 кв. хв, и Петру Вуцељи из Прекаје код Дрвара.¹⁶

Раздеоба исте парцеле и две различите одлуке Комисије за ликвидацију аграрне реформе из Новог Сада које су се међусобно правно поништавале доводиле су колонисте у животне ситуације које су могле за последицу имати међусобне сукобе насељеника. Одузимање земљишта погинулом добровољцу била је слика позиције добровољаца и њихових породица и односа аграрне бирократије према њима која је била састављена од бивших аустроугарских чиновника.

Петар Болтић из Трубара код Дрвара, добровољац српске војске, све време трајања колонизације 1921–1941. године био је у недоумици да ли да се пресели у Банат или да остане у старом крају.

Са женом Девом рођ. Шушиловић доселио се на велепосед Ладислава Баћанија

¹² *Зайис Илије Шуњеке*, свеска бр. 3 (необјављени рукопис), приватна архива Милоша Вујичића, Нови Сад.

¹³ Архив Удружења ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца Београд (АУРДБ), Пописник добровољаца 3. пука Прве српске добровољачке дивизије – оверен препис из Војног архива.

¹⁴ АВ, Фонд 126/3 Пољопривредно одељење Дунавске бановине (Ф126/3), а. ј. 48535/935.

¹⁵ АВ-Ф126/3-48535/935.

¹⁶ *Исто*.

у Банатском Аранђелову, и то на Стари мајур који се налазио на ободу села. Ту је живео у велепоседничким зградама у привременом смештају. Од лоших услова живота, несигурне колонизације и недовољне здравствене заштите Деви и Петру Болтићу од катара у желуцу 20. јула 1926. године преминуо је син Душан.¹⁷ Тај догађај појачао је у Петру Болтићу стање несигурности и привремености на месту насељавања од којег се није могао ослободити.

Петар Болтић је био угледан члан заједнице у формирању у Банатском Аранђелову која се састојала од српских добровољаца из Дрвара, Босанског Петровца и Босанског Грахова и оптаната из Мађарске, највише из Сирига. Био је изабран за члана Организационог одбора за подизање споменика краљу Александру I Карађорђевићу у Банатском Аранђелову, а 16. децембра 1934. године изабран је за благајника. Ипак, био је у недоумици да ли да се стално насели, а лоша и подводна земља добијена код Банатског Аранђелова појачавала је његову сумњу. Године 1936. налазио се у Трубару јер му је одузета земља услед ненасељавања у Банатском Аранђелову, што значи да се он непрекидно кретао између Баната и Босне.¹⁸

Коначно, 1937. године надељен је земљиштем на поседу политичке општине Банатско Ново Село, у јужном Банату. У малој колонији на рубу села добио је кућни плац и 4 к. ј. земље. Потпуном земљишном компетенцијом од 8 к. ј. и 1.100 кв. хв. није надељен јер је очигледно на крају колонизације недостајало слободног земљишта. Његова породица сместила се привремено у кирију и до 1941. године он у новој средини није успео да изгради кућу. Жалио се 15. децембра 1940. године да „кућу није подигао пошто је сиромашног стања већ станује с породицом по нездравим становима“.¹⁹

Јован Јовица Вујичић родио се у Врбици у Ливањском пољу. Када је почео Велики рат 1914. године, мобилисан је у аустроугарску војску. У Ливну се у јесен 1914. године појавио оглас у којем је наведено да је Јован Вујичић погинуо на руском фронту. Вест о погибији Јована Јовице Вујичића Илија Шуњка из Врбике чуо је у заробљеништву од Јове Иветића из Бојмунте 1915. године у заробљеничком логору у Вороњежу.²⁰ Тако су се у ратном метежу ширили гласови о људима јер аустроугарске војне власти нису знале шта се догодило са војницима који су нестали, а вести о погибијама војника из једног краја биле су честе и највише могуће.

Јован Вујичић је заједно са Костом Вујичићем у борбама аустроугарске и руске војске био заробљен у лето 1914. године и две године провео је у руском заробљеништву у Сибиру. У Одеси Илија Шуњка срео је Јована Вујичића који се у Сибиру пријавио у добровољце српске војске и био, вероватно, у припремном логору у Тјумену на западу Сибира. Коста и Јован Вујичић дошли су током маја–јуна 1916. године из Сибира у великој партији добровољаца српске војске сакупљеној у сибирским заробљеничким логорима. Физичко и здравствено стање добровољаца који су долазили из сибирских логора у Одесу било је веома тешко. О томе сведочи добровољац Милан Вакањац у свом дневнику: „После два дана Милисав доведе још две стотине кршних, али мршавих и

¹⁷ Архив Месне канцеларије Банатско Аранђелово, Матична књига умрлих 1921–1941.

¹⁸ АВ-119-42 Банатско Аранђелово.

¹⁹ АВ-119-49 Банатско Ново Село.

²⁰ *Зайис Илије Шуњке*, свеска бр. 3 (необјављени рукопис).

испаћених добровољаца који су дошли из логора где су прележали тешку болест. Одмах су легли и заспали на земљи, а сутрадан су пошли на вежбалиште где им је комадант приговорио да млитаво корачају, а они крај мене скупили обрве и напрегли последње снаге... Очито да нас српски официри још нису довољно упознали, као ни наш другачији менталитет, мада и здрави и болесни добровољци прижељкују дубље упознавање“ – описао је добровољац Милан Вакањац прве додире српских официра и добровољаца бивших заробљеника и аустроугарских војника.²¹

Илија Шуњка, добровољац из Врбице код Ливна, на следећи начин описао је свој сусрет са Јованом и Костом Вујичићем у Одеси:

„Прође неколико дана, кажу да се вормира четврти пук и да је из Сибирије дошо један баталијун и док сам чу зањаг јесма док је дошла недиља отишо и тамо код њи. Кад тамо нађем оба Вујичића Косту и Јовицу. Они толико су били сретни и весели али ми кажу да је неко долазијо од нашек баталијуна и да им је казо заме. Е богами давно је била 1914. јули мјесец да смо се растали... И ево живи опет се састајемо и одма ме оба питају имаш ли новаца, ако немаш ми имамо. Ја кажем: није Бог зна да имам али имам колико треба. Ту смо сједили, причали о рату и како смо зиму презимили. Они су две зиме презимили у Сибирији.

Већ мрак, ја оћу да иђем. Коста каже кад смо се видели и да тако одеш и оде донесе саламе, бјелок леба. Онда оде и донесе чај и права гозба. Спомине се Петровача. Осо Јовица ништа не пропушта. Њему није ни за Карпате, ни за Галицију ни Пољску, ни две године живота у Сибиру само козе и овце и чобановање. Ја и Коста само се смијемо“.²²

Сусрет сељана из Врбице у Одеси, на обали Црног мора, био је дирљив. У непознатој земљи, у условима рата и промене униформе и државе чином добровољства, још је више зближавао људе који су се познавали. Чин блискости био је заједнички оброк и дуг разговор. Утисци рата били су снажни и Јован Вујичић је причао о предратном времену као о времену безбрижности јер његов сељанин Илија Вујичић био је човек предратних година и мирног времена.

Јован Вујичић се нашао у 4. пуку 1. српске добровољачке дивизије. Прве борбе и судар са бугарском коњицом доживео је почетком септембра 1916. године у боју код Добрича у јужној Добруци, простору између Црног мора и Дунава, заједно са Костом Вујичићем и Николом Росићем, такође српским добровољцима из Ливањског поља. Илија Шуњка, добровољац из Врбице, то је у својим сећањима описао на следећи начин:

„Кад су се одмакли од села за два километра и то је било око четири сата они су ишли у колуну. Водник је ишао поред њи. Кад се њима помоли један ескадрон коњаника. Они су мислили да су Козаци, они на друго нису, мислили. Ишли су у колуну све док нису дошли једни другима на сто метара а може бити и ближе. Кад су Бугари тргли своје сабље и завикали: Ура, за царство Булгарије и у стријелце

²¹ Милан Вакањац, *Немојте нас заборавити: ратни дневник српског официра добровољца у Првом светском рату* (Београд: Институт за савремену историју: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, 2000), 141.

²² *Зайис Илије Шуњке*, свеска бр. 3 (необјављени рукопис).

коње. Овима нашима све је било касно. Било је, падај по земљи, брани се стојећи. То је био први вод прве чете првог баталијона четвртострука пука и у томе воду била су оба Вујичића, Коста и Јовица, и Нико Росић из Челебића.

Трећи дан ка сам се састо шњима они причају свој несретни случај и како су страдали од бугарске коњице. Коста ми показује своју пушку куд је Бугарин три пута ударио по њојзи сабљом. Он је као активни аустријски војник учио да се брани од коњаника и то је учио сваки који је служио код Швабе. Он ми каже:

Ја сам држo за обарач али нисам имо времена, бранио сам се и подмећo пушку а под његову сабљу. Четврти пут кад је замано ја сам окино. Он се сагано по коњу и окрено од мене и ја не знам шта је било шњим. Погледа мало напријет кад један с коња удара једног младића по глави и по рамену. А ја потегo с леђа. Он паде по коњу. Није далеко коњ летио и он се свали. Ја приђе моме младићу. Кад он мртав. То је био један Ерцеговац и љевшег момка није било у нашој чети и каже ми да су четири била посјечена и неколико било рањени највише по рукама и глави. И кажу и наш подпоручник некако се бранио. Јовица каже: Ја легo и пуцај, брани се. Он наћерo коња; или у њга илу у коња главно је да се он одмакне одмене“.²³

Јован и Коста Вујичић и Никола Росић учествовали су тако у неравноправној борби са бугарском коњицом. Искуство и знање обученог војника које је стекао у аустроугарској војсци Јовану Вујичићу је спасило живот иако је један његов друг, добровољац из Херцеговине, изгубио живот пред његовим очима у тој бици. У том боју у Добруци доживео је блиско осећање смрти и сазнање о крхкости човека у бици, у рату.

По завршетку рата и борби на Солунском фронту на који је Јован Вујичић дошао преко Сибира, Далеког истока, Кореје, Хонгконга и Индијског океана, вратио се кући у село Врбицу у близини Ливна. Тај пут преко далеких земаља и мора описао је Илија Шуња у својим сећањима:

„Лађа иђе и даном и ноћи, ништа немеш видети само небо над собом и морску пучину и десети дан долазимо у Сињапур. Али велика врућина кад смо дошли у Сињапур... Напоље да видим тај грат и тај нарот. Највише ме интресовало волови како су уваћени и како вучу кола и тако сам мало прошето. Видим нема наши никок и бјежи у лађу. У лађи је било лијепо, сваки има свој креветић. То сам и прије реко. Јастуче под главом, све у реду, бању направили на горњем спрату, разапело цераду у квадрат четири метра по десет и по петнаест купа се. Ја смо и Јовица Вујичић и Раде Ерцек свако вече на лађи се купали... Осми дан дошли смо у Колумбу али је била велика жега. Било је строго забрањено гологлав изаћи“.²⁴

У првим поратним годинама (1922. године) са још 36 породица српских добровољаца из Ливањског поља Јован Вујичић се преселио на велепосед Марије Сечењи у Вајској, у Бачкој, на Бођанску пустару, у близини села Бођана у велепоседничке зграде, у тескобни, привремени смештај јер колонисти нису добили куће већ нехигијенски смештај у помоћним зградама велепоседничких мајура. Године 1925. налазио се још на Бођанској пустари јер није, као ни други колонисти, добио плац за градњу куће. Година

²³ Исто.

²⁴ Исто.

1924. и 1926. излио се Дунав и уништио летину, њиве и мало имовине коју су колонисти имали. Година 1925. била је сушна. После поплаве 1926. године аграрне власти одлучиле су да населе колонисте из Бођана и Вајске на велепосед народно-црквеног добра у Сиригу код Темерина. Колонисти са Бођанске пустаре дошли су у Сириг у јесен 1926. године, а зиму 1926/27. провели су у привременим склоништима. Године 1927. Јован Вујичић добио је кућу коју је изградио обласни Црвени крст.²⁵

Марко Гверо из Хозића код Гламоча као српски добровољац надељен је земљом на имању Алтруистичке банке из Будимпеште, у општини Рогендорф у Банату, на прузи Велики Бечкерек – Жомбољ. У привремен смештај у мајурским зградама доселио се 1922–1923. године, када се досељавала већа група српских добровољаца из околине Дрвара и Гламоча.

Услови живота на велепоседу пештанске банке били су тешки. Заступник банке Јакоб Лох све је радио да колонисте расели, додељена земља била је мочварна и подводна. Део колониста, међу којима је био и Марко Гверо, у јесен 1928. године решио се на нову сеобу, на велепосед исте банке у близини Великог Бечкереча, односно мађарског насеља Горња Мужља.²⁶ Тамо је земљиште такође било слатинасто и лоше, а насељеници су добили због тога 19 к. ј. земље.

Колонија Горња Мужља била је салашарска колонија. Насељеници, махом српски оптанти из Мађарске и Румуније, и 15-ак добровољачких породица живели су на салашима под редним бројевима, а укупно их је било 70 који су се простирали у тиским ритовима између села и реке Тисе.²⁷ Марко Гверо тако је почео свој нови живот и укључио се у аграрну заједницу у колонији. Није се двоумио да ли да остане у салашарском насељу, у тегобним условима живота. На скупштини аграрне заједнице 27. марта 1932. године истакао је да „није задовољан јер на лицитације за пашњак долазе Мађари који у надметању доводе чланове до високих цена“. У првој половини 1934. године Марко Гверо је још боравио на салашу у мужљанским ритовима, где се налази у записнику аграрне заједнице од 4. јуна 1934. године,²⁸ али га нема на списку колониста у колонији Горња Мужља од 6. септембра 1934. године који је саставила Комисија за ликвидацију аграрне реформе у Великом Бечкерек.²⁹

У касно лето 1934. године Марко Гверо се са породицом вратио у колонију Банатски Душановац где су живели његови пријатељи и комшије из околине Гламоча и Дрвара јер без солидарности колониста није се могла преживети траума неусловне колонизације. Октобра 1934. године, када је кренуо на њиву, сазнао је вест о убиству краља Александра Карађорђевића у Марсељу и одмах се вратио у стан у којем је привремено живео.

Током пролећа 1935. године почео је да гради кућу у колонији, 12–13 година после почетка колонизације. Због тога је 23. априла 1935. године затражио 3.000

²⁵ Детаљније код: Милан Мицић, Далибор Денда, *Сириг – корени, настанак* (Сириг: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца „Видовдан“, 2017).

²⁶ Детљније код: Милан Мицић, *Колонија Банатски Душановац (1921–1941)* (Житиште: Библиотека „Бранко Радичевић“, 2021).

²⁷ Детљаније код: М. Мицић, *Развијањак нових насеља у Банату (1920–1941)*.

²⁸ АВ-Ф119-60 Горња Мужља.

²⁹ Историјски архив Зрењанин (ИАЗ), Фонд 99 Комисија за ликвидацију аграрне реформе Петровград, к. Горња Мужља.

динара за градњу куће, као и да се његов дуг из аграрне заједнице у Горњој Мужљи пренесе на аграрну заједницу у Банатском Душановцу. Он и удовица Даница Колаковић, из Ковачина, код Требиња, 1940. године затражили су зајам за „поправку кућа које су склоне паду услед лошег набоја“,³⁰ што говори о лошем квалитету кућа које су колонисти правили, али и подводном терену у близини корита Старог Бегеја на којем је формирана колонија Банатски Душановац.

Раде Ерцег родио се у Врбици, у Ливањском пољу. Када је почео рат, мобилисан је у 4. босанскохерцеговачки пук са седиштем у Мостару. Аустроугарске војне власти упутиле су његову јединицу 1915. године на руски фронт, у Галицију. У једној борби јула 1915. године предао се Русима и отишао у заробљеништво. Где је био у Русији није познато, тек пре поласка у добровољце српске војске у Одеси боравио је у руској престоници Петрограду.

На добруцански фронт Раде Ерцег је упућен у јединицу која је била допуна Првој српској добровољачкој дивизији, крајем септембра 1916. године, јер је она била знатно проређена у крвавим биткама против бугарске војске током септембра. Његов долазак у Добруцу у својим сећањима описао је његов пријатељ и мештанин Илија Шуњка, који је, као и он, између два светска рата био насељен у Сиригу, у Бачкој:

„Ту смо били на том Буљбуљском пољу до осамнаесток октобра.³¹ И ту смо се лијепо провели и јопет су дошле три чете из Одесе на попуњење, јопет нами нису дали ниједнок. Тада је дошо Раде Ерцег. Он излете из строја кад угледа мене. Ту се љубимо и ја га питам оклен је дошо. Он каже: Из Петровгарда. Он мене пита када сам заробљен. Ја кажи: Трећи дан после тебе. Он би још пита али мора ићи у строј. Ја кажем: Бјежи, видиш да разбројавају. Имаћемо када о свему да се испричамо, још ако те додијеле у наш баталијун. Ја стојим и чекам ће ће Раду распоредити и видим да га западе у други баталијун, у другу чету. Ја му кажем: Баш неш код Симе Вулића. Ја шњим право пред Симин шатор и реко Симо дижи се ево сам ти дово Раду Ерцега. Он скочи и тамо наста љубљење. Ја кажем Сими: Ајде, кажи твоме нареднику да ти је ово комшија и да се нисте видели од тринаесте године. Он га запита, чојек му каже, исто неко иде с тобом под шатор. Мени је право, нарочито кад сте своји. Прет Симиним шатором горела је ватра. Већ је ноћ. Ја само шњима запричо нарочито са Радом о нашој прошлости. Како смо се растали у руској Пољској, скоро година и по. Па он се највише интресује које са мном заробљен од наши“.³²

Тако је Раде Ерцег постао српски добровољац, војник 2. чете 2. батаљона 3. пука Прве српске добровољачке дивизије који је учествовао у борбама ове јединице на Добруцанском фронту током октобра и новембра 1916. године.

У пролеће 1917. године криза је захватила српске добровољачке формације које су се одмарале у околини Одесе после жестоких борби на Добруцанском фронту. Фебруарска револуција у Русији 1917. године донела је дубоке поделе у Русији. Бољшевичка пропаганда деловала је према српским добровољцима са паролама о

³⁰ АВ-Ф119-47 Банатски Душановац.

³¹ Грешка Илије Шуњке. У питању је 18. септембар по старом, односно 30. септембар по новом календару (прим. аутора).

³² *Зайис Илије Шуњке*, свеска. 4 (необјављени рукопис).

миру и додели земље урушавајући војничку дисциплину у овој јединици коју су сматрали делом руске царске војске. Маја 1917. године пред стројем дошло је до изјашњавања добровољаца да ли желе да остану у српској војсци.³³ Добровољачка војска се преполовила, а у чети Раде Ерцега ситуација је била још лошија по српску војску. Од деведест и три војника у чети је остало само њих тринаест. Он је тада рекао Илији Шуњи: „Било нас је деведесет и три, само нам остало тринаест... Само нам је најтеже, нас тринајст а неки коњи. Сваки има по три-четири коња, потраше нас“.³⁴

Раде Ерцег је отишао 1917–1918. године са својим 3. пуком на Солунски фронт преко Јарослава, Сибира, Кореје, Хонгконга, Сингапура, Цејлона, Индијског океана и Суецког канала. Како је изгледао тај пут и шта је на броду преко далеких, источних мора радио Раде Ерцег делимично је осветлио Илија Шуња у својим сећањима описујући како су се он, Јован Вујичић и Раде Ерцег сваки дан купали у импровизованом базену на броду.

На Солунском фронту постао је војник Југословенске дивизије. Почетком маја 1918. године српски добровољци из Русије стигли су на Солунски фронт и до 15. септембра 1918. године, када је почео пробој Солунског фронта, време су провели у припремама за одлучујуће борбе. Илија Шуња је о томе писао:

„Ујутру одредише мене и Раду Ерцега да идемо први кано коначари. Једва смо стигли и било је пет сати кад смо дошли на планину. Видимо по оним пропланцима попети шатори. Питамо војника јели прва или друга чета. Они кажу ово је друга. Ми кажемо: То нами треба, ми смо додијељени другој чети и стигли смо прије да извјестимо дежурног овицира и командира да наши иду и да ће стићи вечерас и да им се припреми што за вечеру... Ја кажем Ради Ерцегу: ајмо у шетњу да видимо како је тамо, тамо су коморције Тимочке дивизије... Одма говоре: Сјете. Ми сједошмо. Питају: Јесте ли ви добровољци, ви сте из Југословенске дивизије. Ми онако тијано: Па јесмо и видимо они спремају каву. Богами нећете док не попијете каву... Ви сте млади људи, ако останете живи море вам бити успомена с киме сте били и ће сте пили каву. Један пита: Има ли међу вама Личана? Ми кажемо: Има Личана, много снами. А они ће: Па какву вјеру Личани имају? Ја се мало уздржо, не реко ништа а Раде нако озбиљно: Па они нарочито имају своју личку вјеру и ниједан се томе није насмијао“.³⁵

Овај запис и доживљај Раде Ерцега и Илије Шуње сведочи о непознавању простирања српског народа код војника српске војске и уопште у Краљевини Србији, али и о поштовању које су уживали српски добровољци, држављани Аустроугарске монархије, од стране обичног српског војника који је прошао цео рат 1914–1918. године.

Пробој Солунског фронта догодио се септембра 1918. године. Раде Ерцег је учествовао у њему. Такође у сећањима Илије Шуње сачуван је један фрагмент о томе:

„Гледамо, дви машинске пушке без иједнога господара. Ја молим мок старог друга од дјетињства Раду Ерцега да узме једну јер је он био у Русији митраљезац и то нишанција. Тамо је посто и каплар. Неки Љубомир Симић каже: Ја ћу узети ранац.

³³ М. Мицић, *Незайамљена биљка...*

³⁴ *Зайиси Илије Шуње*, свеска 5 (необјављени рукопис).

³⁵ Исто.

Исто био је Србијанац и каплар и много добар и дружеван чојек. Неки се јави Ради за помоћника“.³⁶

Када се рат завршио, са великом групом српских добровољаца из Ливањског поља Раде Ерцег је дошао 1921. године на мајур Бођани код српског села Бођани, на имање Марије Сечењи у Вајској у близини Дунава, на западу Бачке. Његово име се 1925. године налазило на списку аграрне заједнице Бођани коју су основали колонисти из Ливањског поља.³⁷ После поплаве 1924. и 1926. године и суше 1925. године колонисти са пустаре Бођани преселили су се у Сириг код Темерина где је у сиришкој колонији Раде Ерцег формирао своју породицу. Његова породица је 1940. године имала шест чланова: ћерке Даницу (12) и Љубу (10), синове Ђорђа (6) и Бранка (4). Име његове супруге записано је нечитко.³⁸ Сва деца у породици Ерцег родила су се после пресељења из Бођана у Сириг, када је боравак на једном месту постао изванредан и када је егзистенција изгледала извеснија.

Стојан Ковачевић из Санице код Кључа доселио се у Банат, у општину Честерег, на Пал мајур, на прузи Велики Бечкерек – Жомбољ где је напунио земљом на велепоседу Чекоњића (35.000 к. ј.). Прву кућу је изградио 1923. године у колонији Банатско Карађорђево на ледини где се налазио кућни плац од 800 кв. хв. и стајала је усамљено на грофовом мајуру. Направио је кућу дрвнару, односно кућу из Босне пренео је у Банат бесплатним превозом железницом јер су услови на мајуру били тескобни и нехигијенски. Кућа дрвнара била је привремено решење и покушај да се у новим условима пренесе начин становања у родном крају. Кућа Ковачевића изграђена је у делу села који је касније у Банатском Карађорђевоу назван *босански крај* јер су се у том делу новог насеља сабирали колонисти из Босанске Крајине, највише из околине Кључа и Босанске Крупе.

Стојан Ковачевић је био виђен човек у новом банатском селу и првак Народне радикалне странке која је окупљала колонисте из Босне, Херцеговине, Баната и Боке которске. Колонисти из Лике, којих је било 70% у новом насељу, били су присталице Светозара Придићевића и Самосталне демократске странке (самосталци). Колонисти из Лике били су владајући у општинској управи, а Стојан Ковачевић им је све време свог банатског живота (1921–1937) био опозиција.³⁹

Као општински одборник био је активан на седницима општинске управе током 1932. године. На седници 6. фебруара 1932. године предлагао је да плата писмоноше у селу буде 350 динара месечно, што је усвојено, али други његов предлог о плати пољских чувара није усвојен, већ предлог да плата буде 1 кг пшенице и 1 кг кукуруза по к. ј. али да се задржи половина плате за осигурање штете.⁴⁰

На општинским изборима 6. децембра 1936. године учествовао је као носилац

³⁶ *Зайиси Илије Шуњеке*, свеска 7 (необјављени рукопис).

³⁷ АВ, Фонд 115 Савез аграрних задруга С.О.Ј., к. 90.

³⁸ АВ, Фонд 98, Комисија за ликвидацију аграрне реформе Нови Сад, к. 452, 454, 455, 457, 459, 469.

³⁹ Милан Мицић, *Искушење – живети у колонији: Банатско Карађорђево (1920–1941): персонализована колонизација* (Банатско Карађорђево: Месна заједница; Житиште: Народна библиотека „Бранко Радичевић“, 2008), 48, 123.

⁴⁰ ИАЗ, Записници Општинског одбора Банатско Карађорђево 1925–1940.

листе једног крила Југословенске радикалске заједнице (ЈРЗ) јер је већинску листу ЈРЗ водио Илија Мачкић, добровољац из Петровића код Босанске Крупе. Стојан Ковачевић је том приликом добио 245 гласова, 9 мање од првопласираног (Илија Мачкић) и 8 мање од другопласираног (Василија Радаковића – Уједињена опозиција) на овим изборима. Међутим, ови избори су поништени због једног инцидента. На поновљеним изборима 24. јануара 1937. године Стојан Ковачевић је добио свега 122 гласа.⁴¹ Исте године вратио се у Босну, у Саницу.⁴² Да ли се та повратна сеоба у Босну догодила због дешавања на општинским изборима у Банатском Карађорђеу 1936–1937. године остало је тајна.

Којо Пећанац из Рашиновца код Босанског Петровца био је међу војницима 2. босанскохерцеговачке регименте која је октобра 1915. године у саставу 11. брдске бригаде 6. пешадијске дивизије пристигла са руског фронта на италијанско бојиште. У борби против италијанских јединица 2. босанскохерцеговачка регимента је 7. и 8. јуна 1916. године заузела и одбранила врх Монте Мелетеа у Алпима, што је посебно истакнуто у извештају команданта 11. бригаде, аустроугарског пуковника Браунфаута.⁴³

Када се Којо Пећанац предао италијанској војсци у борбама на планинским врховима Алпа није познато. Као добровољац нашао се на списку Пивковог батаљона у јесен 1918. године.⁴⁴ Аустроугарски натпоручник, гимназијски професор из Марибора Људевит Пивко, 17–18. септембра 1917. године на тиролском делу ратишта у тзв. Карцанској афери покушао је да омогући пробој италијанским трупама и после неуспеха пробоја фронта дезертирао је са 200-300 аустроугарских војника. Пивков одред формиран је 16. октобра 1917. године у Верони и никада није био јединствена војна формација, него је деловао као низ специјалних извиђачких одреда на разним деловима фронта под командом официра Хрвата, Словенаца и Срба и у оквиру задатака које су им поверавали обавештајни одсеци италијанских армија.

Може се претпоставити да је Којо Пећанац деловао у оквиру ових извиђачких група које су се приближавале аустроугарским рововима и тражиле контакт са аустроугарским војницима јужнословенског порекла инсистирајући на њиховој предаји. По завршетку ратних збивања, као део ове војне формације он се нашао у близину логора Алтамура, а потом је пребачен у Бари и 11. фебруара 1919. године приспео је у Дубровник. Формацијски је био смештен у југословенски 29. пешадијски пук, стациониран у Боки которској и Црној Гори.

Пивкова легија пред укрцавање имала је 33 официра и 910 војника. У њој је било 637 Срба (68%), 178 Хрвата (18%) и 130 Словенаца (14%). Од официра било је 13 Хрвата, 12 Словенаца, 7 Срба и 1 Русин. Највише војника у јединици (412) било је из Босне и Херцеговине, из Хрватске и Славоније 180, из Бачке и Баната 89, из Далмације 87. Припадницима Пивковог батаљона, а међу њима и Који Пећанцу, Краљевина

⁴¹ ИАЗ, Фонд 77, Среско начелство Јаша Томић (1924–1941), к. 1.

⁴² М. Мицић, *Искушење – живети у колонији...*, 48.

⁴³ Бошко М. Бранковић, Милан Мицић, *Петровчани српски добровољци и њихово насељавање у Војводину: (1914–1941)* (Нови Сад: Сајнос: Удружење „Петровчани“, 2022), 131.

⁴⁴ Илија Петровић, *Верници оцаџдине: српски добровољци из прекоморских земаља у ратовима 1912–1918* (Нови Сад: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца: Цветник, 1998), 421.

Срба, Хрвата и Словенаца признала је добровољачки статус 19. маја 1924. године.⁴⁵

Током 20-их година XX века у оквиру колонизационе групе од око 30 породица из околине Босанског Петровца Којо Пећанац нашао се на Белој одаји, мајуру велепоседника Мора Тишлера 6 км удаљеног од Павлиша, села у близини Вршца. Као члан Управног одбора Аграрне заједнице у Павлишу уписан је 19. априла 1929. године. Аграрна заједница је била састављена од досељених српских добровољаца из околине Босанског Петровца и Невесиња. Јануара 1931. године постао је члан Надзорног одбора. Његов боравак на Белој одаји у привременом смештају потрајао је годинама – 27. и 28. фебруара 1930. године Скупштина Аграрне заједнице одржала се у његовом стану на Белој одаји.⁴⁶

Своју кућу Којо Пећанац је градио у колонији Павлиш, на ободу старог села, у периоду између 1930. и 1932. године. Био је међу десет насељеника којима је 9. октобра 1932. године дат кредит за довршавање куће, уз напомену да „ако ови чланови не употребе суму новца за довршавање кућа заједница им убудуће неће дати никакав кредит“, што значи да су ранији кредити за градњу кућа употребљавани у друге сврхе – исхрану породица, набавку хране, семена и алата, градњу помоћних зграда у домаћинству.

У невеликој колонији на крају села Којо Пећанац био је један од материјално бољестојећих досељеника, односно досегао је у 30-им годинама, у другој деценији колонизације, егзистенцијални минимум. Када је 1934. године надељивано земљиште колонистима, добио је 8 к. ј. земљишта у једној парцели што је знатно олакшавало рад на земљи. Коначно, 1939. године располагао је са два коња, што му је омогућавало самосталну обраду земље, кравом која је обезбеђивала основну исхрану деце у породици, свињама и свим неопходним радилима за обраду земљишта – запрежним колима, плугом, дрљачом и копачицом.⁴⁷

Као и сви колонисти, Којо Пећанац је исказивао солидарност у тешким тренуцима других досељеничких породица. Када је јануара 1931. године преминуо **Никола Јањић**, добровољац из Америке, из Врточа, насељен у Павлишу, на своје име узео је кредит од 350 динара за трошкове његове сахране, а када је Николин 28-годишњи син Милош ушао у Аграрну заједницу, преузео је ово дуговање.⁴⁸

Лазар Лазо Рашета родио се 1893. године у селу Баштри код Босанске Крупе и био је потомак личких досељеника у околину Босанске Крупе из околине Доњег Лапца који су ту купили земљу после аустроугарске окупације Босне и Херцеговине 1878. године. Међу масом Личана почетком XX века кренуо је пут Сједињених Америчких Држава у потрази за послом. У Чикагу се налазио Јован Рашета који га је позвао да дође у САД. Он се у америчкој документацији о европским мигрантима водио као његов отац, иако се Лазаров отац звао Стеван. Вероватно је у питању био близак сродник који се представљао као отац да би лакше омогућио Лазару Рашети да уђе у САД, где му је обезбедио стан и посао у Чикагу.

Пре поласка у Америку Лазар Рашета је боравио у Шибенику, вероватно на неким пословима у шибенској луци који су требали да му обезбеде новац за бродску

⁴⁵ Bogumil Hrabak, *Jugosloveni zarobljenici u Italiji i njihovo dobrovoljačko pitanje: 1915–1918* (Novi Sad: Filozofski fakultet, Institut za istoriju, 1980), 181–191.

⁴⁶ АВ-119-70 Павлиш.

⁴⁷ Б. Бранковић, М. Мицић, *н. г.*, 161, 182.

⁴⁸ АВ-119-70 Павлиш.

и железничку карту и трошак за пут у Чикаго. Лазо Рашета је преко Атлантског океана кренуо из немачке луке Бремен, где је вероватно стигао железницом. Брод „Принц Фридрих Вилхем“ у којем се налазио дошао је у њујоршку луку 12. јуна 1911. године. Према подацима америчких имиграционих власти, Лазар Рашета је био висок 173 сантиметра и поседовао је у тренутку уласка у САД 23 долара.⁴⁹

Међу добровољце српске војске Лазар Рашета је ушао привучен масовним покретом пријављивања Срба из Аустроугарске у САД. Пријављивање се вршило под утицајем српске војне мисије на челу са потпуковником Миланом Прибићевићем, а тачан датум уписа је 18. новембар 1917. године.⁵⁰ Са собом из Америке у Тунис на обуку носио је гусле, који су прошле и Солунски фронт и чувају се код његових потомака у Банатском Карађорђеву. Где и од кога је Лазар Рашета научио да пева уз гусле у Америци није познато. Приликом пробоја Солунског фронта показао је изузетну храброст и одликован је највишим српским војним одликовањем Карађорђевог звездом.⁵¹

Ђуро Ромић из Орашког Брда код Босанског Петровца доселио се 1922. године на Белу одају, на имању Мора Тишлера, 6 км удаљену од банатског села Павлиша код Вршца. Са породицом је остао да живи десет година у привременом смештају у зградама велепоседничког добра. Тешки услови живота, мала деца и болести које су владале у породици натерали су га да 28. фебруара 1931. године поднесе оставку на место члана Управног одбора Аграрне заједнице у колонији у формирању јер „не може више водити дужности пошто су му отац и жена болесни, а деца нејака и слаба“. Из овог дела записника Аграрне заједнице виде се његове брига: болест у породици, мала деца, стар отац који се доселио са њим из Босне у сасвим различиту средину, лоши и несигурни услови живота. Када је 1935. године добио земљишни додатак од 2 к. ј, Ђуро Ромић је имао седмочлану породицу и на основу два мушка детета добио је повишицу од по 1 к. ј. земље.

Управни одбор Аграрне заједнице у Павлишу 28. јула 1930. године тражио је грађу за куће потребне за седморицу насељеника међу којима је био и Ђуро Ромић, који је тада имао 37 година. Према извештају Аграрне заједнице од 21. јуна 1930. године он је купио 10.000 комада цигле за градњу куће, што говори о човеку који је градио кућу од тврдог материјала, за разлику од већине колонистичких кућа које су грађене од набијене земље – набоја. Притом се задужио за градњу куће, односно градио је на кредит, и 10. октобра 1932. године на Скупштини Аграрне заједнице у колонији тражио је „да нам се изађе у сусрет у овим тешким дуговима код фабрике цигаља у Уљми и дрвене грађе Браће Георгијевић јер смо се задужили за наше куће“. Кућа коју је градио није била довршена ни у јесен 1932. године – 9. октобра 1932. године додељен му је кредит за довршење куће.

Колонисти у Павлишу куће су изградили на ободу насеља, у његовом продужетку. По подацима од 28. децембра 1936. године 11 колонистичких кућа налазило се под бројевима 512–520. Породица Ђуре Ромића живела је у кући број 520.⁵² У колонистичкој улици куће је изградило још 8 колониста из околине Босанског Петровца, 2 из околине

⁴⁹ Дигитална архива Елис острва. <https://www.statueofliberty.org/statue-of-liberty/> (приступљено 10. јануара 2025); <https://www.history.com/topics/immigration/ellis-island> (приступљено 10. јануара 2025).

⁵⁰ Предраг М. Вајагић, Дејан М. Маодуш, Владимир М. Павлов, *Амерички Срби добровољци српске војске у Великом рају* (Бачка Паланка: Друштво наставника историје Бачке Паланке, 2024), 589.

⁵¹ М. Мицић, *Искушење – живети у колонији...*, 9.

⁵² АВ-119-70 Павлиш.

Невесиња и 1 колониста са Баније. Комшије-земљаци међусобно су се помагали у раду и животу на новом простору и заједнички су живели своје слободно време.

У другој половини 30-их година XX века Ђуро Ромић је почео материјално да јача. У 1937. години обрађивао је 14 к. ј. и 263 кв. хв. земљишта, а 15. маја 1939. године донесена је експропријациона одлука којом је коначно постао власник земљишта.⁵³ Материјални раст породице осетио се од 1934. године, када су располагали са 2 коња, кравом и свињом, што је омогућавало самостално обрађивање земље и довољно хране за породицу. Породица Ромић је 1939. године располагала основним пољопривредним оруђима, попут запрежних кола, плуга, дрљаче и копачице, док је у сточном фонду имао два коња, краву и свиње. У колонији је била само једна сејачица коју су наизменично користили сви колонисти.⁵⁴ Седамнаест година требало је Ђури Ромићу да обезбеди минималну егзистенцију за породицу. Тада је имао 46 година.

Илија Ђулибрк је пореклом из места Отока, код Босанске Крупе, и према америчким подацима рођен је 1889. године. Држава порекла, према подацима са острва Елис на улазу у њујоршку луку, била је Аустрија. Последње место боравка село Главица, код Босанске Крупе. Са брода „Линколн“, који је пловио на релацији Хамбург–Њујорк, искрцао се 14. марта 1913. године. Имао је 24 године, висок 176 центиметара, смеђе косе и очију, ожењен. Вероватно је пре пута у САД неко време је радио у Немачкој као физички радник да би скупио новац за пут.

Место у које је по ступању на америчко тло кренуо било је Гери у Индијани које се у прве две деценије XX века интензивно развијало. Тамо га је чекао рођак Симо Вајагић, који је живео на адреси улица Филмор број 321 (321 Fillmore Street). Реч је о делу града намењеном становништву нижег економског статуса. Типски грађене куће били су блокови за смештај радника где је више људи боравило у једном стану. Недалеко од наведене улице, ка северу, налазила се велика железничка станица, индустријски и лучки комплекс на обалама језера Мичиген. Постоји могућност да је Илија Ђулибрк тамо био запослен као физички радник или радник у великој железари у Герију.⁵⁵

Као добровољац Илија Ђулибрк се пријавио у српску војску 3. марта 1918. године, вероватно у Герију.⁵⁶ Одавде је велика група добровољаца отишла у српску војску, прво на обуку у Бизерту, у Тунису, а потом на Солунски фронт. По завршетку рата добио је земљиште на велепоседу грофа Ендреа Чекоњића у близини немачког села Честерег, где је на једном од мајура, Пал мајуру, основано највеће добровољачко насеље у Краљевини Југославији – Банатско Карађорђево. У насељу је намењено 1.026 породица, од којих су 45 биле из околине Босанске Крупе, а међу њима и породица Илије Ђулибрка.⁵⁷

Од свог доласка Илија Ђулибрк је желео да прошири имање, јер близу 9 к. ј. земљишта није било довољно за издржавање деветочлане породице. Зато је 1. августа 1936. године заменио земљу коју је имао у Босни са Марком Вајагићем, који је добио

⁵³ ИАЗ-99-70 Павлиш.

⁵⁴ АВ-119-70 Павлиш.

⁵⁵ Дигитална архива Елис острва

<https://www.statueofliberty.org/statue-of-liberty/> (приступљено 10. јануара 2025);

<https://www.history.com/topics/immigration/ellis-island> (приступљено 10. јануара 2025).

⁵⁶ П. Вајагић, Д. Маодуш, В. Павлов, *н. г.*, 625

⁵⁷ Детаљније код: М. Мицић, *Искушење – живети у колонији...*

земљу у Банатском Карађорђеву, али се није населио. Том приликом упућен је допис надлежним аграрним властима који гласи:

„Вајагић Тодора Марко у свом родном месту Бањани, општина Отока, ср. Бос. Крупа поседујемо око 400 дулума земље од којих $\frac{1}{4}$ припада на моје име и моју породицу па како ја исту некретнину не могу под повољним условима уновчити, нити отуђити, насељавањем на добровољачку земљу и ову своју властиту не бих могао обрађивати, у родном месту где ми се налази и где имам куће и остале зграде, на добровољачкој земљи све бих то морао изнова подизати и тако насељавањем на добровољачку земљу био би нарочито оштећен.

Ја пак Ђулибрк Анте Илија као добровољац стално сам насељен на своју добровољачку земљу у Банатском Карађорђеву са женом и 7 малолетне деце од којих 6 синова, овде сам подигао кућу и све остале зграде. У свом родном месту поседујем своје властите некретнине које лисно не могу обрађивати, а услед опште познате привредне кризе не могу да их продам тако да ми је властита земља више на терету него што имам користи“.⁵⁸

Као и други насељеници, Илија Ђулибрк је пролазио тежак период прилагођавања новом месту живљења, а догађале су му се и невоље које су угрожавале опстанак његове породице. Парцела од 5 к. ј. земљишта налазила се у близини Ђула мајура у околини Банатског Карађорђево. На седници Општинског одбора 30. јануара 1932. године наведена је његова молба у којој се каже да је на Ђула мајуру запушен артерски бунар и да је током 1931. године пукла цев у земљи која топи 5 к. ј. његове земље, односно све земљиште засејано пшеницом. Општински одбор донео је одлуку да се бунар на Ђула мајуру поправи јер је „од велике важности за цело село у погледу снабдевања са пијаћом водом грађанства за време пољских радова, а другога, што других начина нема да се та вода заустави или гдегод одведе“.⁵⁹ Очигледно, бунар на мајуру био је у близини њиве Илије Ђулибрка, што је у време пољских радова током године било значајно јер су се он и породица могли освежавати хладном пијаћом водом. Међутим, пуцање цеви артерског дунара Илију Ђулибрка довело је у невољу.

* * *

За Србе из Босанске Крајине учешће у Првом светском рату у српској војсци било је најважнији догађај у животу који им је одредио потоњу животну судбину. Промена униформе и државе за коју су се борили била је њихов колективни и лични чин којим су се опредељивали у светском рату за српску војску и српску националну идеју. У југословенској краљевини они су током две деценије прешли трновит пут током ког су се борили на простору свог насељавања за пуку егзистенцију: за кров над главом, здравље породице и довољно хране. Без пољопривредних радила, семена, стоке и познавања обраде земљишта, у привременом смештају који је производио масовну смртност деце и жена, са добијеним земљиштем у закуп, а не у власништво, нежељени на простору на који су дошли, колонисти су током своје две колониистичке

⁵⁸ ИАЗ-99-75 Банатско Карађорђево.

⁵⁹ ИАЗ, Записници Општинског одбора Банатско Карађорђево за 1932. годину.

деценије градили паралелно своја домаћинства, јавне зграде и институције у новим насељима показујући велики витализам и упорност, биолошку и личну снагу и свест о својој мисији чувара југословенске државе у бачкој равници. Огромне животне енергије, нарушене ратним дешавањима и тегобном колонизацијом, колонисти из Босанске Крајине су у Војводини пред Други светски рат успели да изграде своја домаћинства, да се науче обради земље и почну да се прилагођавају животу у равници. Окупација 1941. године и репресалије које су уследиле, расељавање и прогони утицали су на то да се прекине тек започити процес њиховог материјалног уздицања и акултурације у односу на простор насељавања.

Објављени и необјављени извори:

Архив Војводине Нови Сад

Фонд 98 Комисија за ликвидацију аграрне реформе Нови Сад

Фонд 115 Савез аграрних задруга С.О.Ј.

Фонд 119 Савез аграрних заједница за Банат

Фонд 126 Краљевска банска управа Дунавске бановине

Архив Месне канцеларије Банатско Аранђелово

Архив Удружења ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца Београд

Историјски архив Зрењанин

Фонд 77 Среско начелство Јаша Томић (1924–1941)

Фонд 99 Комисија за ликвидацију аграрне реформе Петровград

Записници Општинског одбора Банатско Карађорђево 1925–1940.

Приватна архива Милоша Вујичића Нови Сад

Записи Илије Шушке, свеске 2–6 (необјављени рукопис), Сириг

Приватна архива Михаила Бајића Нови Сад

Литература:

Бранковић, Бошко, Мицић, Милан М. *Петровчани српски добровољци и њихово насељавање у Војводину: (1914–1941)*. Нови Сад: Сајнос: Удружење „Петровчани“, 2022.

Вајагић, Предраг М., Маодуш, Дејан М., Павлов, Владимир М. *Амерички Срби добровољци српске војске у Великом рају*. Бачка Паланка: Друштво наставника историје Бачке Паланке, 2024.

Вакањац, Милан. *Немојте нас заборавити: ратни дневник српског официра добровољца у Првом светском рату*. Београд: Институт за савремену историју: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца, 2000.

Мицић, Милан. *Искушење – живети у колонији: Банатско Карађорђево (1920–1941): персонализована колонизација*. Банатско Карађорђево: Месна заједница; Житиште: Народна библиотека „Бранко Радичевић“, 2008.

Мицић, Милан. *Развијак нових насеља у Банају (1920–1941)*. Нови Сад: Војвођанска академија наука и уметности, 2013.

Мицић, Милан. *Незайамљена бийка: српски добровољци у Русији: 1914–1918*. Ново Милошево: Банатски културни центар, 2016.

Мицић, Милан, Денда, Далибор. *Сириг – корени, настанак*. Сириг: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца „Видовдан“, 2017.

Мицић, Милан. *Колонија Банатски Душановац (1921–1941)*. Житиште: Библиотека „Бранко Радичевић“, 2021.

Петровић, Илија. *Верници оцаџдине: српски добровољци из прекоморских земаља у рајтовима 1912–1918*. Нови Сад: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца: Цветник, 1998.

Hrabak, Bogumil. *Jugosloveni zarobljenici u Italiji i njihovo dobrovoljačko pitanje: 1915–1918*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Institut za istoriju, 1980.

Интернет извори:

<https://www.statueofliberty.org/statue-of-liberty/> (приступљено 10. јануара 2025)

<https://www.history.com/topics/immigration/ellis-island> (приступљено 10. јануара 2025)

MILAN MICIĆ

Matica srpska Novi Sad

THE SERBIAN VOLUNTEERS
FROM THE BOSNIAN KRAJINA COLONISTS
IN VOJVODINA (1914–1941) – LIVES, DESTINIES

Summary

The paper is about the Serbs from Bosnian Krajina – the volunteers of the Serbian army and the colonists who settled in the areas of Vojvodina after the Great War (1914–1918). The research goes towards micro-history, towards a man whose life was affected by the great historical upheavals of the First World War, post-war changes in states and borders, and who participated as a colonist in the colonization of the so-called “northern regions” (Banat, Bačka, Srem, Slavonia, Baranja) organized by the Kingdom of Yugoslavia. The paper sheds fragmentary light on the lives of the volunteers and colonists from the vicinity of Drvar, Livno, Glamoč, Bosanska Krupa, Bosanski Petrovac who moved to the villages of Banat and Bačka: Banatski Dušanovac, Sirig, Banatsko Novo Selo, Čurug, Banatsko Karadordevo and Pavliš.

Keywords: Bosnian Krajina, Serbs, America, Austrian-Hungarian army, Russia, volunteers, Banat, Backa, colonization, new settlements, land, house, family, bread, diseases.

СРБИ СА СУВЕ МЕЋЕ У СЕОБАМА, РАТОВИМА И СТРАДАЊИМА ТОКОМ XIX И XX ВЕКА

Сажетак: Сува или Суха Међа је у прошлости, географски посматрано, представљала границу између Османског царства и Хабзбуршке монархије, а данас се налази на граници Босне и Херцеговине и Хрватске. Граница између некада два моћна царства је Карловачким миром (1699) исцртана дуж речних токова, а једино је Сува Међа била сувоземна граница. Крајња западна тачка Суве Међе јесте тромеђа на којој се сусрећу Босанска Крајина, Банија и Кордун, простори који су били насељени српским становништвом. Срби су на просторе Суве Међе стигли у сеобама током XIV века и учествовали су у свим устанцима и ратовима кроз које је српски народ прошао током XIX и XX века: устали су против турског насиља у Поп Јовичиној буни 1834; ставили су се под команду Петра Мркоњића у устанку који је захватио Босанску Крајину 1875–1878; као добровољци српске војске у Првом светском рату учествовали су у пробоју Солунског фронта и ослобађању Србије 1918; пружили су отпор усташком терору за време Другог светског рата; борили су се у Одбрамбено-отаџбинском рату 1991–1995. у коме је одбрањена Република Српска. У свим овим устанцима и ратовима српски народ Суве Међе прошао је кроз страшна страдања и имао је огромне жртве. Велики број Срба са овог простора расељен је у колонизацијама које су спровеле обе југословенске државе, док је преостали део напустио своја огњишта до 1995. године када је Дејтонским миром простор Суве Међе ушао у састав Федерације Босне и Херцеговине. Данас је на Сувој Међи српски народ мањина, са перспективом да потпуно нестане на овом простору. У раду намеравамо да прикажемо хронологију страдања и сеоба Срба са Суве Међе у ратовима током XIX и XX века.

Кључне речи: Сува Међа, Устанак у Босни и Херцеговини 1875–1878, Први светски рат, добровољачки покрет, Други светски рат, злочини, геноцид, аграрна реформа, колонизација, Одбрамбено-отаџбински рат.

Сува Међа је у прошлости, географски посматрано, представљала границу између Османског царства и Хабзбуршке монархије, а данас се налази на граници Босне и Херцеговине и Хрватске. Граница између два моћна царства је готово целом дужином ишла дуж речних токова Дунава, Саве и Уне. Једино је Сува Међа била сувоземна граница. Ова линија је исцртана приликом склапања Карловачког мира 1699. године и Османско царство није прихватало њене измене приликом склапања каснијих мировних уговора: Пожаревавачког (1718), Београдског (1739) и Свиштовског (1791). Сува Међа је за Османлије имала изузетан стратешки

значај јер се овде протезала линија граничних утврђења у оквиру Босанске Крајине.¹

На простору Суве Међе у северозападном делу Босанске Крајине налазе се села: Ивањска, Главица, Баштра, Бањани (општина Босанска Крупа), Добро Село, Чава (општина Бужим), Стабанца, Збориште, Градина, Босанска Бојна, Буковље и Глиница са својим засеоцима (општина Велика Кладуша).² Ова села гравитирају ка средишњем току реке Уне, њеној левој обали, а у административном смислу данас општине у којима се налазе су у саставу Федерације Босне и Херцеговине. Територија села Ивањска се на југу наслања на леву обалу реке Уне, на североистоку је Сува Међа, а на западу су села Баштра и Главица. Идући ка северу, налази се село Бањани, северозападно се налази планина Ђорковача, а даље на западу је Добро Село. Северно од Доброг Села се наставља Сува Међа, док је на западу село Чава са истоименим потоком. Североисточно од потока Чаве је село Стабанца, док је северозападно село Збориште, а идући даље уз Суву Међу на крајњем северозападу Босанске Крајине налазе се села Босанска Бојна и Глиница. Ова два села су на горњем току реке Глине којом се завршава Сува Међа.

Српска села на Сувој Међи

¹ Крајина је у време досељавања Словена на Балканско полуострво била назив за граничну жупу (територију насељену словенским племеном под влашћу жупана). Временом због сталне несигурности која је владала на граници и честих сукоба, реч крајина постаје је синоним за ратове, буне и устанке. Име се сачувало до данашњих дана иако су се границе током историје измениле.

² Осим дела села Ивањска које се налази у границама Републике Српске, остала села Суве Међе данас се налазе у административним границама општина које улазе у састав Федерације Босне и Херцеговине.

За време постојања средњовековне државе у Босни простори данашње Босанске Крајине називали су се Доњи Краји, а након смрти босанског краља Твртка I Котроманића ова област улази у састав територије којом је управљао обласни господар Хрвоје Вукчић. Досељавање српског становништва на ову територију, у области око реке Уне, почиње у другој половини XIV века, што се поклапа са почетком најезде Турака Османлија на средњовековне српске земље. Склањајући се од насиља, пљачке и убијања, становништво из средњовековних области око Скопља, Призрена, са Косова, из Метохије, Рашке, Црне Горе и Херцеговине креће према северним и западним деловима Балканског полуострва. Ове сеобе су биле почетак непрекидног процеса кретања српског народа, који је трајао све до коначног ослобођења од турске власти.³ После пада средњовековне Босне под власт Турака Османлија, угарски краљ Матија Корвин осваја северну Босну где организује две бановине које су служиле као војна граница у првој линији одбране Угарске. Катастрофа угарске војске 1526. године у бици на Мохачу за последицу је имала напуштање угарске одбрамбене линије Јајце–Врбас и њено померање на линију река Уна – Костајница – Бихаћ. Ова линија није дуго успела да задржи освајаче јер 1556. Турци Османлије освајају Костајницу, а 1558. освајају Двор и надиру долином реке Баштре освојивши Бужим и села на левој обали реке Уне, док средњовековни град Крпу заузимају 1565. године.⁴ Простор између река Уне и Купе остаје без становништва због чега Турци Османлије почињу да га насељавају становништвом из Анадолије, исламизованим породицама из унутрашњости Босне, али и српским становништвом из Херцеговине и Црне Горе којем је била намењена улога кметовске радне снаге.⁵ У исто време Срби који су у северозападну Босну стигли у првим таласима сеоба током XIV века једним делом одлазе у правцу Жумберка, Беле Крањске и Птуја,⁶ а једним делом у правцу Далмације.⁷ Према црквама које су подизали Срби у Далмацији током XV и XVI века, као крсна слава највише су се славили Св. Никола, Св. Георгије, Св. Петар, Св. арханђел Михаило и Св. Стефан Првомученик. Срби који су прослављали Св. арханђела Михаила пореклом су били из крајева који су насељени Васојевићима, Озринићима и Пиперима.⁸ Управо у Северној Далмацији на простору Равних Котара формирало се језгро српског народа, које је карактерисала изузетна борбеност. Након пораза Турака Османлија у Великом бечком рату 1699. године они задржавају Босанску Крајину, али губе територије Северне Далмације и Лике које ће се наћи у оквирима Млетачке републике и Хабзбуршке монархије. Тако ће се на овим

³ Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине* (Београд: Научна књига, 1955), 20.

⁴ Radoslav Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina: mjestopisne i povijesne crtice* (Bihać: Dina: „Ivan Goran Kovačić“, 1991), 131.

⁵ Mario Petrić, „O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini: doseljavanja i unutrašnja kretanja“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, nova serija, sv. XVIII, (1963), 12.

⁶ Константин Јозеф Јиричек, *Историја Срба. Књ.2, Културна историја* (Београд: Научна књига, 1952), 380.

⁷ Јован Цвијић, *Насеља и порекло становништва: Међанастизичка кретања: њихови узроци и последице*, књ. 12 (Београд: Српска краљевска академија, 1922), 89.

⁸ Први талас сеобе Срба у Далмацију започео је између 1523. и 1527, следећи таласи уследили су између 1567. и 1574. а затим и 1590. године. Сеобе у Далмацију настављене су и током XVII века између 1618. и 1682. године. Владислав Скорић, „Поријекло православног народа у сјеверозападној Босни“, *Гласник Земалског музеја у Босни и Херцеговини*, XXX, (1918), 236–237.

просторима створити три борбена фронта: турски Серхат⁹, хаџбуршка Војна крајина и млетачки Равни Котари. У XVIII веку српски народ који је живео на овим просторима водиће сталну борбу за свој опстанак, током које ће често бити присиљен на миграције.¹⁰

Губитком територије санџака Лице, турске аге и бегови се насељавају у Босанску Крајину заузимајући просторе са плодним земљиштем на којима подижу насеља. Ту су подизали високе куле око којих су насељавали православне кметове како би им обрађивали беглуке. Део ага из пограничних утврђења насељавао је кметове уз саму границу како би се осигурао од пограничних крађа. Тако су почетком XVIII века настала насеља: Ивањска, Бањани, Баштра, Добро Село, Стабанца, Збориште, Бојна и Глиница, заузимајући простор између северозападне Босанске Крајине и Баније на граници два царства. Овај простор је представљао зараван испресецан многобројним речицама, потоцима око којих су се налазиле баре и луке погодне за пољопривреду.¹¹

За време последњег рата који је вођен између Хаџбуршке монархије и Османског царства, који је код српског народа у Босанској Крајини остао упамћен као Дубички или Лаудонов рат, област Суве Међе је била попаљена и опљачкана, а читав народ је у потрази за спасом прешао у Банију.¹² Процењује се да је том приликом око 28.000 Срба предвођених са 46 свештеника напустило Босанску Крајину и прешло на територију Баније.¹³ Граничарске регimente хаџбуршке војске су преко Суве Међе ушле на простор Босанске Крајине. Једна од важнијих битака водила се око Дубице, коју је хаџбуршка војска заузела августа 1788. године, док је од Турака очишћен простор између планине Козаре и река Уне и Саве. Срби избегли на простор Баније ступали су у фрајкоре и у редовима ових добровољачких јединица борили су се против Турака. Избеглице из села Босанске Крупе и Новог Града марта 1788. ступили су у фрајкорску чету којом је командовао харамбаша Божа Маливуковић. Ова фрајкорска јединица је касније ушла у састав Друге банске регimente, а у њеном саставу је било неколико стотина бораца. Повећање броја Срба у фрајкорским јединицама било је последица њиховог мобилисања под притиском хаџбуршких власти. У борбама вођеним до краја 1788. године хаџбуршка војска је имала успеха, а у октобру је после више недеља опсаде освојен Нови Град. Након што 1789. године генерал Ернест Гидеон фон Лаудон преузме команду над опсадом Београда, борбе у Босанској Крајини ће прећи у сукобе мањег обима. Завршетком рата миром у

⁹ Турски назив за војну границу.

¹⁰ Милан Карановић, „Босанска крајина: Кратак историјски, антропогеографски и етнографски преглед“, *Гласник Југословенској професорској друштва*, књ. XIV, св. 1–12, (1934), 872–873.

¹¹ Баре су површине које су под водом, током летњих месеци када се вода повуче овде су били могући испаша и кошење траве. Луке су биле обрадиве површине.

¹² Последњи рат Хаџбуршке монархије и Османског царства вођен је од 1788. до 1791. године и завршен је миром у Свиштову. У Србији је овај рат познат под називом Кочина крајина, по Кочи Анђелковићу, команданту фрајкора, српских добровољаца који су се борили у редовима хаџбуршке војске. У Босни је овај рат запамћен као Лаудонов рат по генералу барону Ернесту Гидеону фон Лаудону, који је заузео градове Босанску Дубицу, Нови Град и Босанску Градишку.

¹³ Манојло Грдић, *Карловачко Владичанство: прилози к историји Српске православне цркве*, књ. 1 (Карловац, 1891), 113; Милан Карановић, „Поуње у Босанској Крајини“, у: *Насеља и порекло становништва*, књ. 20, уредник Јован Цвијић (Београд: Српска краљевска академија, 1925), 363.

Свиштову 1791. године Срби који су се борили у фрајкорима већином ће бити насељени у граничном појасу Баније према Сувој Међи, а успеси у овом рату дуго ће се задржати у њиховом сећању.¹⁴

Рат је потпуно опустео села на Сувој Међи, а највише су страдали Баштра, Главица и Добро Село.¹⁵ Након потписаног Свиштовског мира 1791. године започео је нови талас насељавања српског становништва у Босанску Крајину. Од српских породица које су напустиле своје огњиште тек мали број се вратио са Баније. Простор Суве Међе су започели да насељавају Срби који су долазили претежно са простора Лике и Далмације, који су старином потицали из Црне Горе и Србије. Они су прво долазили у долину Унца и у Бјелајско (Петровачко) поље, а затим су се селили на Суву Међу. Мањи број Срба се доселио из села која су се налазила у долинама Сане (Мајкић Јапра и Лушич Паланка) и Врбаса (Змијање и Јајце).¹⁶

Почетком XIX века сва власт у Босни и Херцеговини, и цивилна и војна управа у административним областима, налазила се у рукама капетана у тзв. капетанијама. Користећи своја широка овлашћења у организовању одбране границе и управљању хришћанском рајом, капетани су злоупотребљавали свој положај спроводећи економску експлоатацију раје пореским притисцима, насиљем и различитим врстама прогона. Крупска капетанија се крајем XVIII века налазила под управом породице Бадњевић, а почетком XIX века капетанску част преузела је породица Арнаутовић, која се касније прозвала Крупић. У овој капетанији постојала су утврђења са топовима у Крупи, Отоци, Бужиму, Језерском, Врнограчу и Тодорову.¹⁷ Сваки покушај реформи који је долазио од стране султана наилазио је на несавладив отпор капетана, ага и бегова. Дешавања у Србији за време Првог и Другог српског устанка само су повећала анархију и насиље у Босанском пашалуку.¹⁸ Српски народ у Босанској Крајини ће као одговор на стање у којем је живео током XIX века четири пута подизати устанак са циљем ослобођења од турске власти. Устанци су били једини могући начин да српски народ у Босанској Крајини искаже своје вековне тежње за слободом, док су дубљи узроци били тешки социјално-економски услови за живот који су били последица неподношљивих аграрних односа. Под утицајем дешавања у Србији, ови устанци су имали национални карактер јер им је циљ био ослобођење српског народа и стварање националне државе. С друге стране, устанци су били социјалног карактера јер су као крајњи циљ имали да олакшају тежак положај сељака и ослободе га феудалних окова.¹⁹

¹⁴ Васо Чубриловић, „Босански фрајкори у аустриско-турском рату: 1788–1791.“, *Књиже Друштво Свејога Саве*, бр. 43, (1933), 121–131.

¹⁵ Забележено је како је у Банију свештеник Стојан Драгишић из Хашана повео 120 породица, свештеник Јован Ђулибрк из Бушевића 102 породице, а свештеник Стојан Стојић 102 породице. *Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji*, уредник Rajko Jovčić (Bosanska Krupa: Skupština opštine: Opštinski odbor Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata, 1969), 24.

¹⁶ *Истио*, 26.

¹⁷ *Истио*, 28.

¹⁸ Владимир Стојанчевић, „Српски народ у Босанском пашалуку у првим деценијама XIX века“, у: *Историја српског народа*, књ. 5, том 1, уредник Владимир Стојанчевић (Београд: Српска књижевна задруга, 1981), 217–219.

¹⁹ Васо Чубриловић, „Револуционарни покрети у Босанској Крајини у XIX веку“, *Гласник Југословенског*

Прва буна Срба из Босанске Крајине избила је под утицајем Првог српског устанка и Карађорђевог победе у боју на Мишару 1806. године када је уништио војску босанских капетана и бегова. У то време по Босанској Крајини је активан трговац Јован Јанчић Сарајлија, који отпочиње мисију стварања једне устаничке организације за Босанску Крајину, која би се ставила под врховну команду војводе Карађорђа.²⁰ Његов план је био да се Босанска Крајина очисти од Турака, чиме би се преузела контрола над границом и омогућила помоћ Срба граничара из Хабзбуршке монархије. Устанак је подигнут 23. септембра 1809. године нападом сељака на Турке код Босанске Градишке. У неколико наредних дана устанак је захватио сва села између река Уне и Босне, али Турци хватају Јована Јанчића те устанак остаје без вође, због чега је већ средином октобра 1809. године био у потпуности угушен.²¹ Брз слом устанка и турско насиље које је потом уследило за последицу су имали пасивизацију српског становништва у Босанској Крајини, због чега су у наредним годинама сукоби са турским властима били ретки.

Отпор муслиманског племства султановим реформама привремено је био угушен поразом Хусеин-капетана Градашчевића 1832. године. Највеће жртве анархије, која је владала у целом Босанском пашалуку, били су хришћански поданици свакодневно изложени свим облицима насиља и пљачке. Нарочито је било тешко у бањалучкој, бијељинској и тузланској нахији. Поједини кметови, свештеници и виђенији људи спас су потражили одласком у Србију. На већ огроман харач и друге намете, почетком 1834. уведена је трећина, а од плаћања нису била поштеђена ни деца у колевци. Сакупљање харача се давало под закуп, што је довело до повећања ионако великих износа које су хришћани плаћали. Као одговор на стање у којем су се налазили, Срби започињу тајно организовање ради подизања буне која је избила 11. марта 1834. године, а названа је Поп Јовичина буна по вођи, свештенику Јовици Илићу који је био парох у Дервенти. Турци су буну лако угушили, а 13. марта 1834. године побуњеници су доживели тежак пораз у подножју планине Вучјак, након чега стање за Србе у Босанској Крајини постаје још горе.²²

Спас од појачаног насиља Турака српски народ са Суве Међе је једним делом пронашао у сеобама у Кнежевину Србију којом је владао кнез Милош Обреновић. Сеобе су текле мирно, са знањем или уз дозволу турских власти, а одвијале су се појединачно или у групама. Поред бекства од сталног насиља разлози сеобе били су дугови, кривица, али и нада у бољи живот у Србији. Сеоба је започела 1835. године, а Срби са Суве Међе су по одобрењу кнеза Милоша Обреновића били насељени у Подрињу, највише у Лозници, Лешници и Липници. Досељеници су долазили преко територије Хабзбуршке монархије у Митровицу, одакле су прелазили преко Саве у Србију. Пореклом су били из више села Крупске капетаније, а међу њима било је доста народа из Босанске Бојне, Глинице и Зборишта. Укупно је до лета 1836. године дошло

професорској друштва, књ. XIV, св. 1–12, (1934), 903–904.

²⁰ Боривоје Милошевић, „Српско свештенство и ослободилачки покрети Срба у Босни у последњем вијеку турске управе“, у: *Херцеговачки устанак 1875–1878 – Ђоровићеви сусрети 2015. године*, уредник Драга Мاستиловић (Гацко: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“, 2016), 116.

²¹ Васо Чубриловић, *Први српски устанак и босански Срби* (Београд: Геца Кон, 1939) 95–130.

²² Драгослав Страњковић, „Буна Срба хришћана у Босни 1834. године“, *Годишњица Николе Чујића*, књ. 40, (1931), 122–169.

више од 2.700 Срба из Босанске Крајине. Приликом испитивања од стране српских власти као разлоге сеобе они су наводили „угњетанија, од којих се човек мора трести кад слуша да му их ко казује, а камо ли да их сам за толико година подноси“, или „да би како год свирепству својих господара избегли, који нису нимало чувство човека но звера спроћу њих имали“. Кнез Милош Обреновић је показао велико разумевање за своје сународнике, наредио је да се они приме и населе на „празним земљама“ које су остале напуштене након одласка Турака. Пошто досељеници нису имали стоку, због чега након досељавања није било могуће да производе храну, кнез је наредио да са Крајишницима „не можемо другачије, но морамо их израњивати“. Врло брзо након доласка Срби из Босанске Крајине су се суочили са епидемијом колере од које је велики део њих умро.²³ Страдање од колере био је разлог да се неки од досељеника врате у своја села на Сувој Међи.²⁴

Под притиском Русије и Хабзбуршке монархије султан Абдул Меџид I је 1839. године издао Хатишериф од Гилхане којим су отпочеле реформе у Османском царству.²⁵ Током спровођења реформи у Османском царству, средином XIX века, долази до укидања државног типа феудализма и приватизације обрадиве земље. Овај процес претварања државне земље (тимара) у приватне поседе (чифтлуке) одвијао се под окриљем државе, а главни циљ је био да сва обрадива земља остане у власништву муслимана. Хришћанско становништво које је живело на тој земљи било је дужно да власнику имања годишње плаћа трећину рода.²⁶ На простору Суве Међе старе спахије су замењене новим племством које се називало агама и беговима, ранијим чиновима у јањичарској војсци. Нови господари су српској раји давали алат за рад, стоку и куће, а од прихода са земље коју је обрађивала, раја им је морала давати трећину, као и десетину држави, пољару чуварину, свештенички бир, а такође је морала одвојити семе за следећу годину. Десетина се морала платити одмах након жетве, и то у новцу, због чега се жито морало продавати онда када је имало најнижу цену. На тај начин десетина је некада била и шестина рода јер је требало продати много више жита како би се сакупио новац. Десетина се одређивала „одока“, а они који су обављали тај посао радили су у интересу ага и бегова. Сељаку је после плаћања свих феудалних обавеза у просеку остајало највише до 36% од рода, што је био највиши проценат експлоатације у Европи.²⁷ Опште незадовољство међу српским сеоским становништвом због

²³ Тихомир Р. Ђорђевић, „Насељавање Србије за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815–1839)“, *Гласник Географској друштва*, св. 5, (1921), 127–128.

²⁴ М. Карановић, *Поуње у Босанској Крајини...*, 363.

²⁵ Хатишериф (Хатихумајун) је свечана повеља (ферман) издата од стране османског султана. Хатишериф од Гилхане је добио име по одаји султановог дворца у коме је повељу потписао. Хатишерифом је предвиђено успостављање нових институција које су требале да буду гарант једнакости свих султанових поданика без обзира на верску припадност. Такође, предвиђано је стварање уједначеног и праведног пореског система.

²⁶ Милорад Екмечић, *Дуло крешање између клања и орања: историја Срба у Новом веку: (1492–1992)* (Београд: Завод за уџбенике, 2008), 276–280.

²⁷ Милорад Екмечић, *Сиварање Југославије 1790–1918*, књ. 1 (Београд: Просвета, 1989), 307–310; Младен Ђ. Ољача, *Дубока Крајина: Ивањска, Главица, Башира, Бањани и Добро Село испод јланине Ђорковаче* (Београд: Одбор за проучавање села САНУ: Институт за економику пољопривреде: Завод за проучавање културног развоја Србије; Ђуприја: Скупштина општине, 1994), 54–55.

животних услова поклопило се са почетком националне акције коју је започео Илија Гарашанин за време владавине Уставобранитеља у Кнежевини Србији. У свом *Начертанију* из 1844. године он износи идеју о будућој српској држави која би обухватала територије Кнежевине Србије, Босне, Херцеговине, Црне Горе и Северне Албаније. Борба за уједињење ових области предвиђала је постепено откидање османских територија током процеса незаустављивог пропадања царства.²⁸ Из Босанске Крајине Срби су одлазили да би се као добровољци борили у редовима српског покрета током Револуције у Угарској 1848/49. године. На простору Херцеговине под вођством војводе Луке Вукаловића започиње низ устанака који су трајали у периоду 1852–1862. године и који ће довести до два рата између Црне Горе и Османског царства.²⁹ Пораз турске војске у бици на Граховцу маја 1858. године имаће велик одјек међу Србима у Босанској Крајини.³⁰

Устанак у Босанској Крајини је букнуо у селу Ивањска као реакција српских сељака на насиље заптија и најамника који су сакупљали трећину за аге и бегове.³¹ Повод за сукоб Срба и Турака био је заостали порез које су власти тражиле да се плати, што су сељаци одбијали доказујући потврдама да је порез измирен. У сукоб су се умешале војне власти Хабзбуршке монархије са простора Баније и захваљујући њиховом посредовању сељаци су платили на име заосталих пореза 140 дуката. У напетом атмосфери због претњи турског напада из Бужима и Отоке, на појаву наоружаних турских војника, у засеку Глодина у Ивањској 24. маја 1858. године Срби су одговорили нападом. Мислећи да се радило о хајдучима за којима су трагали, Турци су ступили у борбу. Због тога се подижу Срби са Бањана, из Доброг Села, Баштре и Главице и прискачу у помоћ Ивањштанима. Тако центар устанка постаје село Ивањска на левој обали реке Уне, а по угледу на ровове који је на Сувој Међи ископао генерал Лаудон за време последњег аустријско-турског рата, Срби започињу да граде утврђене шанчеве и ровове. Буна се са Суве Међе проширила на села са српским становништвом у Кнежепољу, као и око вароши Новог Града, Дубице, Приједора и Козарца.³² На чело устаника у Сувој Међи долази хајдучки старешина са простора планина Грмеча и Козаре Петар Поповић Пеција, родом из оближњег села Бушевића.³³ У бици код Дољана у близини Бихаћа, 4. јула, устаници су натерани на

²⁸ Драгослав Страњаковић, „Како је постало Гарашаниново 'Начертаније'“, *Сјоменик – Српска краљевска академија*, том ХСІ, бр. 70, (1939), 76–102.

²⁹ Црногорско-турски рат 1852–1853. и Црногорско-турски рат 1862. године.

³⁰ Битка на Граховцу 28. април – 1. мај 1858. вођена је између црногорске војске под командом војводе Мирка Петровића и турске војске под командом Хусеин-паше. На Спасовдан 1. маја 1858. црногорска војска је у јуришу разбила непријатеља, а том приликом је погинуло преко 5.000 турских војника.

³¹ Заптија (тур.) – стражар.

³² Васиљ Поповић, *Айрано њишање у Босни и њурски нереди: за време реформног режима Абдул-Меџида (1839–1861)* (Београд: Српска академија наука, 1949), 223.

³³ Петар Поповић Пеција (Бушевић, 1826. – Гређани, 1875) у хајдуке се одметнуо са 22 године и врло брзо је постао харамбаша. После пропасти устанка 1858. хабзбуршке власти га предају Турцима који га одводе у Цариград, где је осуђен на смрт. Казна је требало да буде извршена у његовом родном крају, али је приликом спровођења успео да побегне у Кнежевину Србију. Када је подигнут устанак 1875, ступа у устаничке редове. Погинуо је августа 1875. у борби са Турцима на Сави, код места Гређани, недалеко од Старе Градишке. Сахрањен је у манастиру Моштаница код Козарске Дубице.

повлачење, а утврђена Ивањска је пала Турцима у руке 15. јула 1858. године. Након ових пораза је уследило осипање устаника, а последњи отпор Турци су угушили 21. јула 1858. године код Тавије у близини Босанске Костајнице. Између 15.000 и 20.000 Срба спас од турске освете нашло је у збеговима на територији Хабзбуршке монархије.³⁴ У гушењу устанка поред редовне турске војске учествовало је и наоружано муслиманско становништво – башибозук³⁵, које је пљачкало српска села, убијало цивилно становништво, палило куће и православне цркве. На простору Суве Међе у устанку 1858. године спаљени су Стабанца, Збориште, Бојна, Глиница и Ивањска, а такође су спаљене цркве на Радачу, Зборишту и Глиници.³⁶ Иако се устанак завршио неуспехом, он је у свести народа оставио дубок траг, а историчари су у својој оцени изнели суд да је српски народ са простора Суве Међе био „део једног општег јединствено организованог народног покрета са много већим и даљим циљем“.³⁷

Настављен пораст пореских давања на имањима која су издавана у закуп, почетком 1875. године, довео је до тога да читав годишњи приход сељака у Босанској Крајини није био довољан да подмири ни десетину. Пламен устанка прво је захватио Херцеговину, Срби се 9. јула 1875. године у околини Невесиња супротстављају Турцима који су били у потери за хајдучима. Убрзо је цела Херцеговина била под оружјем, а у Београду се формира Главни одбор за помагање устанка.³⁸ У исто време хајдук Остоја Јањетовић Корманош, 2. јула 1875. године у Милошеву Брду, селу испод Козаре, убија локалног зулумћара хаџи Алију, на шта српски сељаци крећу у акцију паљења турских чардака по околним селима.³⁹ Напетости између сељака и турских власти кулминирале су када је, почетком августа 1875. године, започело узнемиравање и затварање сеоских кнезова и угледних српских трговаца из Бањалуке и Босанске Градишке. Сукоби народа са Турцима започињу широм Босанске Крајине, а Срби из села у околини Босанске Крупе у акцију против Турака крећу 16. августа 1875. године.⁴⁰

На празник Преображења Господњег 19. августа 1875. године у порти манастира Моштанице код Козарске Дубице на сабору народа Босанске Крајине свечано је оглашено подизање устанка, а сви способни за оружје позвани су да ступе у устаничке чете. Устаници су донели план да се буна рашири у два правца, према Бањалуци и Новом Граду. Одатле је требало напредовати у централну Босну како би се остварила веза са устаницима у Херцеговини. Први устанички талас у Босанској Крајини Турци

³⁴ Милорад Екмечић, „Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878.“, у: *Историја српског народа*, књ. 5, том 1, уредник Владимир Стојанчевић (Београд: Српска књижевна задруга, 1981), 478–479.

³⁵ Башибозук (тур.) нерегуларне пешадијске и коњичке јединице у војсци Османског царства, држава их је наоружавала и одржавала, али нису примале плату, већ су живеле од пљачке, нису носиле униформе нити ознаке.

³⁶ В. Поповић, *н. г.*, 247.

³⁷ В. Чубриловић, *Революционарни покрети у Босанској Крајини...*, 907.

³⁸ М. Екмечић, *Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878...*, 510–511.

³⁹ Илија Билбија, „Моји доживљаји“, *Развиглач: часопис за просвјету и књижевност*, бр. 12, (1936), 395; Братислав М. Теиновић, Боривоје М. Милошевић, „Успомене Илије Билбије из српског устанка 1875–1878. године“, *Брајство: часопис Друштва „Свети Сава“*, књ. 27, (2023), 143.

⁴⁰ Милорад Екмечић, *Устанак у Босни 1875–1878* (Сарајево: Веселин Маслеша, 1973), 79–81; Милорад Екмечић, „Почетак босанског устанка 1875. године“, *Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине*, год. 6, (1954), 277–287.

су са лакоћом савладали, попаљена су многа српска села, а преко 200.000 људи нашло се у збеговима или су избегли у Аустроугарску монархију. Устанак је у областима око Саве био сломљен, али се његов жар пренео на просторе Суве Међе.⁴¹

Према инструкцијама београдског Главног одбора за помагање устаницима започело се са организованим слањем чета у Босну, а устаници су добили инструкције да по планинама стварају чете до 300 људи. Ове чете су имале задатак да користећи хајдучку тактику подижу народ на устанак, нападају Турке и штите прелаз народа у Аустроугарску монархију. Пошто се није могло борити на обалама Саве и Уне, као идеална територија одакле су устаници могли деловати изабрана је Сува Међа, где је у селу Ивањска на брду Брезовачи подигнут војни логор. То је било место где су се окупљале устаничке чете, снабдевале се ратним материјалом, а затим одатле упадале на територију крупског, новског и приједорског среза. Ивањска се налазила на дну угла где је Банија дубоко улазила у Босну, ту је била је граница Бихаћке Крајине и среза Нови Град. Брезовача је била брежуљак у облику потковице који је улазио у територију Баније, а на дну ове потковице био је врх брега који се стрмо спуштао према реци Уни.⁴²

Почетком септембра 1875. године у устанички логор на Брезовачи стиже Петар Карађорђевић. У логору се није дуго задржао, већ је око себе организовао једну устаничку чету са око 200 људи. Заједно са њима одлази ка Добром Селу, где је на брду Ђорковачи био подигао нови војни логор. „Ватрено крштење“ у борби са Турцима чета Петра Карађорђевића је имала 9. октобра 1875. године када је напала турске граничне карауле дуж Суве Међе, од Зборишта ка Босанској Бојни. Пошто су располагали информацијама о планираном нападу, Турци су ангажовали јаке снаге: око 2.600 пешака, 100 коњаника и 2 топа. Са малом групом од око 120 устаника Петар Карађорђевић се одвојио од главнине коју је чинило око 660 устаника који су остали под командом свештеника Ђурђа Карановића.⁴³ У покушају да заузме турску караулу чета под командом Петра Карађорђевића се нашла опкољена код православне цркве у Босанској Бојни. Од уништења их је спасила процена свештеника Ђурђа Карановића, који је на своју одговорност, мимо плана, кренуо да их спасава. Пошто су успели да пробију обруч турске војске, захваљујући храбрости и сналажљивости Спасе Вајагића и Јована Медића, преживели устаници, на челу са Петром Карађорђевићем, извукли су се на сигурно. У знак освете Турци су запалили

⁴¹ План је имао пуно недостатака, пре свега што је правац ширења ишао од границе ка унутрашњости. Васа Чубриловић, *Босански устџанак 1875–1878* (Београд: Службени лист СРЈ: Балканолошки институт, 1996), 70–76.

⁴² *Истио*, 80.

⁴³ Ђурађ Карановић (Крњеуша, 1827. – Шабац, 1880), православни свештеник познатији и као поп Каран, један од виђенијих устаничких команданата у Босанској Крајини и члан најужег устаничког вођства. Школовао се за свештеника у Сарајеву, а службу је обављао у Суваји и Вођеници, а од 1861. у Костајници, где су његовом заслугом подигнуте црква и школа. Са Петром Поповићем Пецијом учествовао у буни 1858. Више пута је осуђиван на затворске казне. Његов брат од стрица Стеван Карановић (1834–1913) такође је био свештеник, учествовао је у припреми устанка, а затим у готово свим борбама до октобра 1876. године. Руски цар Александар II одликовао га је Златном медаљом за храброст, а кнез Милан Обреновић Ратном споменицом и крстом Светог Саве другог степена. Боровоје Милошевић, „Свештенство Босанске Крајине у устанку 1875–1878. године“, у: *Зборник за историју Босне и Херцеговине књ. 7*, уредник Милорад Екмечић (Београд: Српска академија наука и уметности, Одбор за историју Босне и Херцеговине, 2012), 243–244.

православну цркву у Босанској Бојни, као и већину српских кућа у селу. Након што је у својој првој већој акцији чета Петра Карађорђевића доживела неуспех, она се повукла и остала притајена до децембра 1875. године када је напала један трговачки караван на Уни који је био под турском војном пратњом.⁴⁴

Појава Петра Карађорђевића међу устаницима изазвала је забринутост на двору кнеза Милана Обреновића у Београду.⁴⁵ Убрзо су започети притисци да се Петар Карађорђевић одстрани из устанка, а међу устаницима су почеле да круже приче о покушајима његовог убиства. Ради своје безбедности Петар Карађорђевић је користио више псеудонима, попут Миле Мркоњић Зорић, Петар Петровић, Пијер Сонино, Ристић, а најчешће Петар Мркоњић.⁴⁶ Логор на Ђорковачи био је организован према правилима тадашње војне службе, утврђен колибама у којима су боравили устаници. Оружје, муницију и остали војни материјал Петар Карађорђевић је куповао у Аустроугарској монархији, а затим га је кријумчарио преко границе. Храна за устанике је долазила из Глине, где су били слати рањени устаници на опоравак.⁴⁷ За четовође је поставио људе из околних села, Илију Шевића, Стојана Дропца, Николу Медића и Јовицу Шарца. Поред главног логора постојали су и помоћни, први на граници између Босанске Бојне и Бојне, а други на брду Грљевцу код села Зборишта.⁴⁸

Поменути неуспех у нападу на турски трговачки караван, на реци Уни 4. децембра 1875. године, био је последица расцепа међу устаницима, проузрокованим династичким поделама. Како би се превазишле несугласице међу устаницима, 16. и 17. децембра 1875. године била је сазвана скупштина у банијском селу Јамници. На састанку вођства устаника у Босанској Крајини Петар Карађорђевић се први пут јавно представио својим правим именом. Већина присутних је под притиском Београда изнела захтев да Петар Карађорђевић напусти устаничке редове. Он је то одбио и наставио да се бори, а неколико дана после скупштине, 24. децембра 1875. године чета под његовом командом потукла је турску војску код Доброг Села и том приликом запленили знатну количину оружја и муниције.⁴⁹ Након тога Петар Карађорђевић извео је неколико мањих напада на Турке код Вранограча, Бужима и

⁴⁴ Сећања сабораца Петра Карађорђевића на догађаје из устанка забележио је Милан Карановић. Највећу вредност имају сећања Лазара Шкрбића Равура, родом из Стабанде, који је био посланик Петра Карађорђевића. Милан Карановић, *Четиновање војводе Пејтра Мркоњића – Краља Пејтра – њо Босанској Крајини 1875–1876* (Сарајево: Штампарија Петра Н. Гаковића, 1921), 17–22, 29–31.

⁴⁵ Петар Карађорђевић је стално наглашавао да је у Босну дошао као обичан Србин и патриота како би се борио за њено ослобођење. Међутим, име Карађорђа које је носио стварало му је неприлике јер је као син српског кнеза Александра Карађорђевића (1842–1858) био претендент на српски престо и као такав највећа претња по владајућу династију Обреновић. Када су атентатори усмртили кнеза Михаила Обреновића 1868. године, њихов план је био да на српски престо доведу Петра Карађорђевића. В. Чудриловић, *Босански устаници...*, 123–125.

⁴⁶ Ненад Урић, „Српска мемоарска литература и усмено предање о учешћу кнеза Петра Карађорђевића у устанку у Босни 1875–1878“, у: *Нововековне српске династије у меморисцији*, уредник Тибор Живковић (Београд: Историјски институт, 2007), 234.

⁴⁷ *Исти*, 128.

⁴⁸ М. Ољача, *н. г.*, 59.

⁴⁹ Алекса Ивић, *Фрагменти из историје босанског устанка 1875. и 1876. год.* (Загреб, 1918), 49–50.

тврђаве Језерско, а почетком јануара 1876. напустио је Босну и отишао у Беч и Братиславу.⁵⁰ Након интервенције из Београда власти Аустроугарске монархије заузимају оштрији став према Петру Карађорђевићу и његовом четовању на граници два царства. Између осталог, марта 1876. године једна његова чета је била разоружана код Бојне. Пошто је успео да избегне многобројне заседе, чији је циљ био да га ухапсе, Петар Карађорђевић се током маја 1876. године вратио својим устаницима у логору на Ђорковачи (било их је око 500). Турска војска је 4. маја 1876. године напала логор у Брезовачи и том приликом је устаницима нанела тежак пораз, а преживели борци прелазе у логор Ђорковачу, где ће се под оружјем наћи око 1.500 људи. Крајем маја Петар Карађорђевић води тешке борбе са крајишким башибозуцима и резервном турском војском, која је нападала Ђорковачу. Према историчару Васи Чубриловићу, ово је била последња битка Петра Карађорђевића коју је водио у Босанском устанку, и под притисцима Кнежевине Србије која се спремала за рат са Турском напушта логор на Ђорковачи почетком јуна 1876. године.⁵¹ Према казивањима његовог посланог Лазара Шкрбића Равура, границу је прешао преобучен у сељака и тако је заварао аустријске патроле, што му је омогућило да дође до железничке станице у Сиску, одакле се запутио ка Бечу.⁵²

На објаву рата Кнежевине Србије Османском царству, 30. јуна 1876. године, устаници у Босанској Крајини су одговорили усвајањем прогласа о уједињењу са Србијом.⁵³ Након одласка Петра Карађорђевића команду над логором и четом у Ђорковачи преузео је војвода Сима Давидовић.⁵⁴ За команданта свих устаничких чета у Босанској Крајини српска војска је именovala пуковника Милету Деспотовића. За време трајања примирја између српске и турске војске, њиме су били обухваћени и устаници у Босни. Између пуковника Милете Деспотовића и дела устаничког вођства долази до сукоба, што је за последицу имало слабљење устаничке војне снаге. Током августа 1877. године дошло је до офанзиве турске војске која је напала устанике из четири правца. У неравноправној борби устаници су доживели пораз, а њихове чете су биле уништене, док је главнокомандујући пуковник Милета Деспотовић побегао у Аустроугарску монархију.⁵⁵ До краја устанка 1878. године, мање групе устаника успеће

⁵⁰ В. Чубриловић, *Босански устанак...*, 130; М. Ољача, *н. д.*, 59.

⁵¹ В. Чубриловић, *Босански устанак...*, 130–134.

⁵² М. Карановић, *Четиновање војводе Петра Мркоњића...*, 61–66; Драгољуб Р. Живојиновић, *Петар I Карађорђевић – животи и дело: У изданијеву 1844–1903. године*, књ. 1. (Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1994), 149.

⁵³ Први српско-турски рат је вођен од 30. јуна 1876. до 28. фебруара 1878; српска војска доживела је пораз 17. октобра 1876. године у бици код Ђуниса, после чега је на интервенцију Русије 1. новембра 1876. склопљено примирје, а затим и мир.

⁵⁴ Сима Давидовић (Јапра, 1842. – околина Јамнице, 1877), трговац из Новог Града, један од вођа устанка, убили га аустроугарски војници августа 1877. приликом преласка границе. Сахрањен је у порти цркве у Јамници. На гробу му пише: „Ко вјечито хоће да живи мученик је на овоме свијету. Овдје почива раб Божи Симо Давидовић војвода босанских усташа. Овај племенити Србин, храбри јунак, борио се вјерно за српски народ и милу домовину Босну од год. 1875 до год. 1877, погину као недужна жртва од аустријског војника. Лака му земља, а од босанског народа вјечна успомена, који жели, кад било, пренети земне остатке у домовину Босну. Поживи год. 35“. Милан Карановић, „Дуж Суве Међе“, *Политика*, 24. 9. 1936, 12.

Реч усташа је назив за устанике у Босанској Крајини (*напомена аутора*).

⁵⁵ Устанички логор у Брезовачи Турци су уништили 3. јула 1877.

да се одрже, али без икаквог војног значаја. Велике европске силе су на Берлинском конгресу 1878. године територију Босне и Херцеговине предале Аустроугарској монархији на окупацију и управу, а у месецима који су следили преостале устаничке вође су се предале новим властима, док се највећи део устаника вратио својим кућама.⁵⁶

Током прве две године устанка у четама Петра Карађорђевића већину бораца чинили су Срби са Суве Међе.⁵⁷ Четовање Петра Карађорђевића на просторима Суве Међе привукло је сељаке да се у великом броју ставе под његову команду у намери да пружи отпор турском насиљу. Међу устаницима су се шириле приче о Карађорђевом унуку, његовој храбрости у борбама са Турцима, лукавости и сналажљивости приликом избегавања потера аустроугарске војске. Ове приче су наставиле да живе у народу у годинама после устанка и временом су прерасле у својеврсну легенду. За обичан народ он је био јунак који је дошао да помогне у тренуцима када му је било најтеже, са жељом да га ослободи вековних окова. Када је 1903. године постао српски краљ Петар I Карађорђевић, легенде су међу српским народом Босанске Крајине оживеле. У селима Суве Међе није било српске куће која није тврдила да је баш код њих за време устанка боравио српски краљ Петар I Карађорђевић. Такође, у народу су се шириле приче о његовом драматичном спасавању од потера које су долазиле из Београда.⁵⁸ Једна од тих прича каже да је Петар I Карађорђевић спасен тако што се сакрио у буре које је имало два дна. У доњем делу бурета је била ракија, а када су наишли на аустроугарску патролу, кочијаш је одврнуо славину и почастео војнике, док је у горњем делу бурета седео Петар Карађорђевић.⁵⁹ Његовање култа личности краља Петра I Карађорђевића у Босанској Крајини настављено је и након његове смрти 1921. године, у периоду између два светска рата. Предања о његовом учешћу у Босанском устанку неговали су четничка друштва и Удружење добровољаца. Приликом подизања његових споменика по градовима у Босанској Крајини увек је на првом месту било истакнуто његово устаничко четовање. У новинским натписима у међуратном периоду Босанска Крајина је називана Мркоњића Крајином.⁶⁰ Приликом обележавања пола века од подизања устанка у Босни, на иницијативу бањалучке Соколске жупе „Петар Мркоњић“, 6. септембра 1925. године откривен је споменик на Ђорковачи, на месту где се некада налазио устанички логор. Споменик је био постављен на бетонском постаменту, био је висине 4 метра, а на врху се налазио орао раширених крила. На постаменту се налазила плоча на којој је било исписано „1875–1925“. Приликом откривања споменика на великом народном збору, последњи пут су се постројили тада

⁵⁶ Братислав Теиновић, *Српски устанак у Босни 1875–1878*, (каталог изложбе) (Бања Лука: Музеј Републике Српске, 2006), 26–33.

⁵⁷ М. Ољача, *н. г.*, 60.

⁵⁸ У породици Вајагић из села са Суве Међе сачувала се прича да је Петра Карађорђевића у „бурету спасао“ Спасо Вајагић. Занимљиво је да се и међу муслиманским становништвом Суве Међе сачувала прича како је Петра Карађорђевића у последњој бици заробио Нухан Диздаревић из Бужима. Када је сазнао кога је заробио, одлучио је да га пусти, а затим га је у бурету превезао преко границе. Касније му се Петар Карађорђевић одужио, а Нухан Диздаревић је постао један од најбогатијих трговаца у Бужиму. Предраг М. Вајагић, *Добровољци војске Краљевине Србије – деветиорица браће Вајагић* (Бачка Паланка: Друштво наставника историје Бачке Паланке; Нови Сад: Удружење „Браћа Вајагић“, 2018), 38.

⁵⁹ *Истио*

⁶⁰ Н. Урић, *н. г.*, 255.

још живи устаници који су се борили у чети Петра I Карађорђевића.⁶¹

Још за време трајања устанка територија Босне и Херцеговине је тајним споразумима између Русије и Аустроугарске монархије била препуштена Бечу. Формално се територија Босне и Херцеговине водила као део Османског царства све до 1908. године, када је Беч прогласио анексију. Аустроугарска власт је у Босни и Херцеговини конзервирала затечено стање поводом питања аграрних односа. На селу је задржан турски феудални систем, са јасном намером да се сачувају поседи муслиманских ага и бегова. Сељацима је било омогућено да помоћу кредита откупе свој кметовски положај, али због сиромаштва није било пуно Срба који су могли да искористе ово право. Пољопривредна производња која је била готово једини извор зараде у селима Суве Међе није могла да подмири потребе становништва које се у првој деценији XX века повећало за 20%. Обрадива земља се није користила рационално, новине у обради готово да се и нису примењивале, а земља је још увек била у власништву ага и бегова. Пошто му се положај није поправио, српско становништво је почело да одлази у емиграцију. Потреба за основном животном егзистенцијом, као и жеља за напретком и бољим животом били су главни фактори који су део становништва Суве Међе одвели у Сједињене Америчке Државе (САД). Већином су то били млади људи, у напону животне снаге, спремни за све врсте рада и послова који су их очекивали у Америци. Међу њима је било и оних који су били незадовољни односима у породици, где су старешине задруге аутократски владале, при чему се наредба морала без поговора извршити. Такође, немогућност подизања куће и недостатак животног простора терао је људе на одлазак. Регрутовање младића за служење војног рока који је у аустроугарској војсци трајао три године био је један од разлога због кога су се многи одлучили за одлазак у САД. Новац за пут се позајмљивао, износ од око 300 круна био је довољан да подмири пут до неке од лука Западне Европе одакле су полазили путнички прекоокеански бродови. Позајмљени новац би се вратио од прве зараде, а на позајмљени износ враћао се и „интерес“ у висини од 100 круна. Многи су од својих рођака добили новац за куповину бродске карте. У првим годинама рада у САД исељеници су својим породицама, које су остале на Сувој Међи, слали знатне суме новца. Пристиглим новцем они су успевали да се откупе од својих ага и бегова, да подигну куће, да купе обрадиву земљу и стоку. Било је и оних које је носталгија за родним крајем и породицама доводила назад на Суву Међу. После неколико година рада у САД и са нешто уштеђевине они би се враћали, а када би новац потрошили, одлазили би поново преко океана. Врло често би тада мушкарци одводили и своју жену, као и децу ако су је имали. Било је и оних који су се враћали из САД једнако сиромашни, као и када су пошли на далеки пут. У тим доласцима и одласцима у села Суве Међе стизао је утицај „Новога света“.⁶² Од 1900. године српски сељаци масовно одлазе на рад у САД, Немачку и друге земље, па је тако 1910. године само на простору крупског среза у иностранству било 1.209 људи, од чега је у САД било њих 643.⁶³

⁶¹ П. Вајагић, *н. г.*, 38.

⁶² М. Карановић, *Поуње у Босанској Крајини...*, 322–323.

⁶³ *Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji...*, 37.

	1879.	1882.	1885.	1895.	1901.	1910.	1911.
Ивањска	557	363	649	805	799	998	1.028
Главица	200	140	254	326	271	380	382
Баштра	338	358	434	359	332	443	516
Бањани	-	350	-	1.104	986	1.273	1.314
Добро Село	1.618	967	1.867	1.298	982	1.456	1.624
Чава	-	-	-	-	-	107	-
Стабанца	1.005	1.035	1.266	1.323	1.874	1.464	1.665
Збориште	756	774	948	855	1.078	950	1.087
Глиница	1.063	1.172	1.438	1.741	1.941	2.155	2.338
Градина	146	137	170	173	199	238	212
Босанска Бојна	908	941	1.090	1.287	1.341	1.361	1.531
УКУПНО	6.591	5.540	8.116	9.271	9.803	10.825	11.697

Табела 1. Кретање броја становника Суве Међе 1879–1911.⁶⁴

Једине националне установе српског народа у Босни и Херцеговини биле су Православна Црква и њене црквеношколске општине. За Србе под турском, и касније аустроугарском влашћу, црквеношколске општине биле су нека врста њихове „државе у држави“. Према шематизму Митрополије дабробосанске⁶⁵ из 1882. године, сва села Суве Међе улазила су у састав крупског протопрезвитерата који је био подељен на 12 парохија. Села Суве Међе су улазила у састав парохија Глиница (Глиница, Босанска Бојна, Градина, Буковље), Збориште (Збориште, део Стабанце), Добро Село (Добро

⁶⁴ Пописе становништва 1879, 1885, 1895. и 1910. спровела је Аустроугарска монархија, а пописе православних верника из 1882, 1901. и 1911. урадила је Српска Православна Црква. До пописа 1895. Бањани су били део Доброг Села. Према резултатима пописа из 1910. у Чави је било 265 Муслимана. *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina = Statistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine: Po stanju 15. VI 1879.* (Sarajevo: C. i kr. vladina tiskarna, 1880), 51–52; Ђорђе Николајевић (уред.), *Шематизам Православне митрополије и архидијецезе Дабро-Босанске. За год. 1882.* (Sarajevo, 1882), 39, 44–46; *Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina = Statistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine: Po popisu naroda od 1. maja 1885: Nach dem Volkszahlungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885.* (Sarajevo: C. i kr. odeljenje, 1886), 103–104, 110–111; *Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. april 1895.: nebst Angaben über territoriale Eintheilung, öffentliche und Mineralquellen: mit einer Übersichtskarte = Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895.: sa podacima o teritorijalnom razdjeljenju, javnim zavodima i rudnim vrelinama: sa preglednom kartom,* (Sarajevo: Landesregierung für Bosnien und Hercegovina = Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1896), 234–235, 240–241, 254–255, 258–259; Алекса Јокановић (уред.), *Први шематизам Православне Српске Митрополије Бањалучко-Бихаћке: за годину 1901.* (Бања Лука, 1903), 294–295, 309; *Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910.* (Sarajevo: Landesdruckerei, 1912), 230–240, 250–253; Алекса Јокановић, (уред.), *II Шематизам Православне Српске Митрополије Бањалучко-Бихаћке: за годину 1911.* (Бања Лука, 1912), 87–94.

⁶⁵ Одлуком васељенског патријарха Константина V из јула 1899. а на молбу митрополита дабробосанског, успостављена је нова Митрополија бањалучко-бихаћка која је била у границама Босанске Крајине.

Село, Чава, део Стабанце) и Ивањска (Ивањска, Бањани, Главица, Баштра). Осим Глинице, где се налазила Црква Преображења Господњег, остале парохije нису имале цркве.⁶⁶ У наредним годинама Срби ће подићи Цркву Успења Пресвете Богородице у Ивањској 1878, Цркву Рођења Пресвете Богородице у Добром Селу 1886. и Цркву Светог пророка Илије у Зборишту 1886. године.⁶⁷

На вест о Сарајевском атентату и смрти аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда већ на Видовдан започели су масовни нереди широм Босне и Херцеговине. Организовани су масовне рушилачке демонстрације и напади не само на Србе који су били политички активни већ и на српске трговачке радње које су плаћкане. Време од атентата до почетка Првог светског рата било је испуњено страхом за све Србе у Аустроугарској монархији. Након предаје ултиматума Краљевини Србији започела су хапшења Срба према унапред састављеним списковима, као и узимање талаца. Хапшени су углавном национални радници и присталице идеје народног јединства међу којима и православни свештеници.⁶⁸ Међу ухапшенима, између осталих, из Ивањске су били трговац Никола Гаковић и шумски предузетник Никола Лончина, док су у Баштри ухапшени Јово Каран и православни свештеник Јово Татић.⁶⁹

Када је Аустроугарска монархија 1878. године окупирала Босну и Херцеговину, започело се са мобилизацијом војно способног становништва и формирањем четири пешадијске регименте.⁷⁰ Њихова коначна формација је устројена након анексије Босне и Херцеговине 1908. године: свака регимента је имала 4.000 људи, а била је састављена од 4 батаљона (3 редовна и 1 резервни), са по 4 чете (по 250 војника), а свака чета је имала 4 вода. Почетком Првог светског рата, 1915. године, основана је 5, а затим у току рата још и 6, 7. и 8. регимента. Регименте су биле 95% попуњене војним обвезницима из Босне и Херцеговине. Између 1914. и 1916. године од прекобројних регрута били су формиран тврђавски пешадијски батаљони, укупно њих 9. Касније је током 1915. и 1916. године било основано још 7 ловачких батаљона, од разнородних трупа из Босне и Херцеговине. Крајем октобра 1917. године долази до реорганизације аустроугарске армије према којој су босанскохерцеговачке регименте биле смањене на јачину од 3 батаљона, а од вишка пешадијских и стрељачких батаљона су створене 5, 6. (од 4. и 5. батаљона 2. регименте), 7. и 8. регимента. Такође, аустроугарске војне власти су формирале и 3 резервна батаљона, са по једном до две чете. Састав ових резервних батаљона преко 95% чинили су Срби: у 1. батаљону су од укупно 929 војника њих 904 били Срби. Пре и током ступања у војску, проверавала се њихова лојалност монархији, а исто се чинило и током трајања рата. И најмања сумња на појединца имала је за последицу његово превођење у радне ненаоружане чете у чијем саставу је током рата било преко 42.000 Срба. Како је рат одмицао и доносио све веће

⁶⁶ Ђорђе Николајевић (уред.), *Шемајизам Православне митрополије и архидијецезе Дабро-Босанске. За јог. 1882* (Сарајево, 1882), 44–46.

⁶⁷ А. Јокановић, *Први шемајизам Православне Српске Митрополије Бањалучко-Бихаћке...*, 3–19, 115–116, 149–157; А. Јокановић, *Други шемајизам Православне Српске Митрополије Бањалучко-Бихаћке...*, 88–94.

⁶⁸ Momir Milojević, „Bosna i Hercegovina za vreme Prvog svetskog rata“, *Crimen*, vol. 9, br. 1, (2018), 23.

⁶⁹ М. Ољача, *н. г.*, 71.

⁷⁰ пука

губитке, резервне јединице су попуњавале прве линије на фронту, а чинили су из обвезници из годишта од 1865. до 1899. Велики број дезертера међу војницима и официрима натерао је аустроугарске војне власти да мешају националности у борбеним јединицама. Територија Саве Међе је улазила у састав војног округа Бањалука, чији су војни обвезници улазили у састав 2. босанске пешадијске регименте чији се гарнизон налазио у Грацу.⁷¹

Српски народ са Саве Међе је делио судбину свих народа који су били мобилисани у јединице аустроугарске војске. Ратни пут их је водио на сва бојишта Првог светског рата, борили су се на фронтовима у Галицији, Сочи, на Дрини, Пијави, у Ердељу, на Карпатима и у Алпима. Неки од њих су били мобилисани у радне батаљоне који су коришћени у позадини. Срби су покушавали на све начине да избегну мобилизацију тако што су се саморањавали, тровали, пили дуван или су се скривали по шумама у тзв. зеленом кадру. Из Бањана су у зеленом кадру били Стеван Мареш, Ђурађ Николић Јозић, Остоја Николић, Јово Николић, Саво Николић, Миле Родић и Стеван Бомаштар, док су из Доброг Села била браћа Новаковићи: Стеван, Марко, Ђуро и Стојан. Крили су се по шумама и тако су избегавали представнике аустроугарских власти које су ангажовале шуцкоре,⁷² јединице састављене од Муслимана и Хрвата, како би пронашли војне бегунце.⁷³

Срби са Саве Међе су били део добровољачког покрета који се у српској војсци борио током Првог светског рата. То су по правилу били појединци који су се сами, својевољно, немобилисани, неприсиљени и неплаћени, у условима угрожености слободе српског народа и одбране државе, стављали у службу и под команду регуларне српске војске. Добровољци су у оружаног борби извршавали најтеже задатке, у сваком тренутку били су спремни да жртвују свој живот. Српски добровољачки покрет у Првом светском рату дао је немерљив допринос коначној победи. Добровољци војске Краљевине Србије били су већином родом са простора Аустроугарске монархије која их је као своје поданике сматрала велеиздајницима, а у случају заробљавања члановима њихових породица претила је смртна казна. За српску војску добровољци нису били нова појава – она се надовезала на ангажовање добровољаца у балканским ратовима. Пре почетка ратних операција у Србију су почели да стижу добровољци из Аустроугарске монархије који су препливали граничне реке Дунав, Саву и Дрину. Они су били распоређени у четничке и добровољачке одреде, а већина њих који су у српску војску ступили током 1914. године страдала је у тешким борбама вођеним на Церу, Дрини и Колубари. Српски исељеници из САД су самоиницијативно прелазили Атлантски океан и успевали да дођу до Србије, где су ступали у редове добровољачких јединица. Међу овим добровољцима из САД налазили су се и Срби рођени у Босанској

⁷¹ Предраг Пузић, *Трајом очева: Срби из бихаћкој, крујској и цазинској среза као аустро-угарски војници и добровољци у српској војсци 1914–1918*. (Пећинци: Народна библиотека, 2017), 13–16.

⁷² Шуцкори (нем. Schutzkorps) – заштитне чете, заштитни војни одреди, нерегуларна милиција. Аустроугарска монархија је ове јединице ангажовала у Босни и Херцеговини и окупираног Србији, а били су познати по многобројним ратним злочинима почињеним над Србима. Доказе о злочинима шуцкора над српским народом прикупио је и објавио историчар Владимир Ђоровић 1920. Вид.: Владимир Ђоровић, *Црна књига: ђајиње Срба Босне и Херцеговине за време светској рата 1914–1918*. (Београд: Portalibris: ЦЕТ, 2020).

⁷³ М. Ољача, *н. г.*, 72.

Крајини. Највећи број Срба из САД који су у српску војску ступили до 1915. године погинуо је у борбама које су водиле добровољачке јединице. Пошто се радило о елитним јединицама српске војске које су извршавале најтеже борбене задатке, проценат погинулих бораца био је изузетно висок. Добровољци су поделили судбину војске и народа после војног слома новембра 1915. године, преживели су Албанску голготу и доспели на острво спаса Крф.⁷⁴

Од првих ратних окршаја на Источном фронту Срби који су били мобилисани у аустроугарску војску користили су сваку прилику да дезертирају и предају се руској војсци. Срби су били „лаки заробљеници“ јер нису имали мотив да се боре против руске војске. Пошто би се предали, Срби су заједно са осталим војницима вишенационалне аустроугарске војске били спровођени далеко од линије фронта, где су ангажовани на различитим цивилним пословима. Јесени 1914. године међу заробљеним Србима јавила се идеја да ступе у редове српске војске као добровољци.⁷⁵ Доласком на острво Крф српска влада је била суочена са чињеницом да је попуна војске могућа једино добровољцима из редова заробљених аустроугарских војника, односно српских исељеника из САД. Уз помоћ Русије током пролећа 1916. године у Одеси је од добровољаца формирана Српска добровољачка дивизија која се у саставу 47. корпуса руске војске борила на фронту у Добруци заједно са румунском војском.⁷⁶ Борбе у Добруци трајале су од краја августа до краја октобра 1916. године, а током ангажовања на фронту од 7. септембра до 21. октобра 1916. године Српска добровољачка дивизија је учествовала у 5 битака. Коначни губици Српске добровољачке дивизије на фронту у Добруци износили су 8.539 официра, подофицира и војника. Од тог броја погинуло је њих 755, нестало 1.321 (већина од овог броја може се сматрати погинулима), док су рањена 6.463 бораца. Укупно је из борбеног строја дивизије било избачено 40,7% њеног састава.⁷⁷

Након избијања револуционарних догађаја у Русији 1917. године започело је пребацивање добровољаца на Солунски фронт где је требало да ојачају српску војску десетковану борбама током лета и јесени 1916. године. Једна група добровољаца је пребачена из луке Архангелск преко Енглеске, Француске и Италије. Другу групу добровољаца бољшевици, који су преузели власт октобра 1917. године, упутили су на исток Транссибирском железницом, а затим су путем који је водио преко корејске

⁷⁴ Предраг М. Вајагић, „Срби из Босанске Крајине међу добровољцима српске војске из Сједињених Америчких Држава“, у: *Година 1918. у српској историји и историографији; Српски добровољци из Русије и Америке у Великом рату – Ђоровићеви сусрети 2018/2019. године*, уредник Драга Мاستиловић (Гацко: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“, 2021), 178–179.

⁷⁵ Предраг М. Вајагић, *Добровољци војске Краљевине Србије колонизовани у Бачкој и Барањи*, књ. I (Нови Сад: Удружење грађана Сасвим друга прича, 2021), 7–8.

⁷⁶ Од укупно 16.568 војника и официра Српске добровољачке дивизије августа 1916, када је јединица упућена на фронт у Добруци, њих 6.177 било је из Босне и Херцеговине. Александар С. Јовановић, „Узроци великих губитака 1. српске добровољачке дивизије у Добруци 1916.“, у: *Добровољци у ослободилачким рајтовима Срба и Црногораца*, уредници Петар Качавенда, Никола Б. Поповић и Милорад Манић (Београд: Институт за савремену историју: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца; Кикинда: Комуна, 1996), 126.

⁷⁷ Војин Максимовић, *Сјоменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*. (Београд: Просвета, 1926), 175.

луке Дајрен у Жутот мору, Сингапура, Цејлона, Индијског океана и Суецког канала пристизали на Солунски фронт.⁷⁸ Пошто су САД ушле у рат на страни сила Антанте 1917. године, српска влада је послала војну мисију на челу са потпуковником Миланом Прибићевићем. Ангажовањем ове мисије пут Солунског фронта кренуло је близу 6.000 добровољаца у српску војску.⁷⁹

У редовима српских добровољаца из САД ретки су били они који су крочили на тло Србије. За њих је она била земља о којој су слушали само у причама и епским песмама на народним зборовима и у дугим зимским ноћима о родном крају из ког су дошли у САД. Посебно место у тим причама и епици имао је бој на Косову, односно Видовдан као заветни дан читавог српског народа. Косовско предање било је прихваћено и раширено међу Србима који су живели у Аустроугарској монархији на простору Босанске Крајине, Херцеговине, Баније, Лике, Кордуна, Далмације и Славоније. Ово је било познато потпуковнику Милану Прибићевићу који је из тог разлога сматрао важним ангажовање гуслара Петра Перуна Перуновића. Српско исељеништво је окупљао на зборовима где је његова агитација била праћена народним епским песмама које су подсећале на „издају“ и „издајнике“. Резултат таквог приступа било је да се највећи број добровољаца јавио током обележавања Видовдана 1917. и 1918. године, а да је већина добровољачких чета из САД носила име неког од јунака боја на Косову, као и да су добровољце звали косовским осветницима. Један од важних пропагандних тренутака у добровољачкој акцији била је појава деветорице браће Вајагића који су у исељеничкој штампи представљени као оживљење митских јунака деветорице браће Југовића. Када се међу добровољцима појавио и десети брат из породице Вајагић, најстарији међу њима Ристо прозван је Југ Богданом.⁸⁰ Браћа Вајагићи су родом били из села Суве Међе, најстарији Ристо Вајкана Вајагић био је из Доброг Села, као и његов рођени брат Симо; Симо Ђурђа Вајагић је био из Босанске Бојне, као и његов рођени брат Јово. Из Доброг Села су били Михајло Тодора Вајагић и Стеван Лазара Вајагић, док су из Зборишта била браћа од стричева Триво Илије Вајагић, Марко Јове Вајагић и Лука Стојана Вајагић.⁸¹

Као војници у борбама добровољци су се показали једнако вредним као и

⁷⁸ На тај начин је из Русије на Солунски фронт стигло око 13.500 добровољаца српске војске. Милан Мишић, „Српски добровољачки покрет у Великом рату (1914–1918)“, *Војноисторијски гласник*, посебно издање, (2014), 129–131, 138.

⁷⁹ Предраг М. Вајагић, Дејан М. Маодуш, Владимир М. Павлов, *Амерички Срби добровољци српске војске у Великом рату* (Бачка Паланка: Друштво наставника историје Бачке Паланке, 2024), 324–325.

⁸⁰ Предраг М. Вајагић, „Вајагићи из Америке – добровољци српске војске“, у: *The Great War 1914–1918: the Kingdom of Serbia, the United States of America and the Serbian American diaspora*, editor Krinka Vidaković Petrov (Alhambra, California: Sebastian Press, 2018), 335–351.

⁸¹ Поред деветорице браће Вајагића у САД су у добровољце српске војске ступили Бошко Петра Вајагић (Добро Село), Ђурађ Лазара Вајагић (Босанска Бојна), Ђуро Василка Вајагић (Бањани), Ђуро Стевана Вајагић (Добро Село), Марко Тодора Вајагић (Бањани), Обрад Ђурађа Вајагић (Босанска Бојна), Петар Стевана Вајагић (Ивањска) и Сава Обрада Вајагић (Босанска Бојна). Као заробљени аустроугарски војници у редове српске војске ступили су Обрад Ђ. Вајагић, Вид Јован Вајагић (Добро Село), Васо И. Вајагић и Никола М. Вајагић (Бањани). Архив Војводине, фонд 496, Лични фонд Михајла Стојаковића, кутије 2, 11, Главни списак Југословенских добровољаца дошавших из Америке од 6. фебруара 1917. до 30. октобра 1918. године.

српски војници. Храброст и пожртвовање српских ратних добровољаца потврђени су током балканских ратова и Великог рата, од Куманова, преко Брегалнице, Цера, Колубаре, голготе преласка Албаније, Солунског фронта до ослобођења Србије. Борећи се и жртвујући своје животе, они су исписали најсветлију страницу добровољачких покрета српског народа у његовој историји. Међу Србима који су у САД ступили у добровољце од 1917. године из Босанске Крајине било је њих 853, од чега је њих 119 било из села среза Велика Кладуша, 68 из среза Цазин, а 245 из среза Босанска Крупа.⁸² Велики број ових добровољаца је за своју храброст и јунаштво одликован војничким Карађорђевим звездама и медаљама за храброст „Милош Обилић“. Носиоци највишег војничког одликовања Карађорђевог звезде били су: из Бањана Јован Бомаштар, Јово Дакић, Стојан Дакић, Ђурађ Николић; из Ивањске Симо Јовичић; из Баштре Триво Каран, Божо Поповић, Лазар Рашета, Лазар Шијак; из Доброг Села Триво Ловрић, Перо Поповић, Ристо В. Вајагић; из Главице Блажо Т. Бјелић; из Глинице Митар Бабић, Петар Бабић, Стојан Бјелић, Марко Бојација, Станко Ј. Вигњевић, Симо Опачић, Стојан Ољача, Адам Шаша, Стојан Шевић; из Босанске Бојне Лазар Ђ. Вајагић, Симо С. Гогоћ, Дамјан Зорић, Јован Опачић, Петар В. Зонић.⁸³

По размерама и последицама једно од најтежих искустава и искушења са којима се српски народ на Сувој Међи, као и у целој Босни и Херцеговини, суочио током Првог светског рата била је глад. Одлазак великог броја мушкараца у рат, одвођење неподобних мушкараца у логоре, убијање радно способног становништва од стране шуцкора за последицу је имало смањење приноса. Недостајућу радну снагу нису могле да надоместе жене, деца и старци, а становништво је додатно било погођено реквизицијом стоке за ратне потребе. На ово се надовезала велика суша 1916. године када су се појавили први знаци глади која је кулминирала јесени и зиме 1917/18. године. Савременици су забележили како је гладан народ прекопавао брда у потрази за корењем, кидао и јео траву и лишће. Поред тога јели су се кора са дрвета, жир, ресе лешника, слама и остаци кошница. Историчарка Мара Шовљаков указује да је током Првог светског рата смртност деце у Босни и Херцеговини била „енормна“. Међу више од 100.000 умрле деце највећи број је страдао од глади. Свест о националном јединству довела је до организовања акције Срба који су живели у осталим крајевима Аустроугарске монархије са циљем да се пружи помоћ српској деци из Босне и Херцеговине. Помоћ у виду новчаних прилога преко Црвеног крста стигла је и од српских исељеника у САД. Као резултат ове акције више од 10.000 деце је спасено од глади тако што су била смештена у православне породице широм Карловачке митрополије.⁸⁴

Завршетком Првог светског рата Срби са Суве Међе нашли су се у границама нове државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца/Југославије. Међу важнијим одлукама нове државе било је укидање заосталих феудалних односа, земља је одузета

⁸² П. Вајагић, *Срби из Босанске Крајине...*, 184–185.

⁸³ М. Ољача, н. д, 76–77; *Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji...*, 41; Бранко В. Врањешевећ, *Српска села на Сувој Међи: (од Ђорковаче до Петрове горе): Стјабанца, Зборишће, Градина, Бојна, Глиница, Пољана, Дреновац* (Нови Сад: ЈКП Информатика: Змај, 2004), 59–60.

⁸⁴ За више вид: Мара Шовљаков, *Глад у Босни и Херцеговини и смештање 10.000 деце у Карловачку митрополију: 1917–1920* (Бања Лука: Архив Републике Српске: Удружење архивских радника Републике Српске; Нови Сад: Архив Војводине; Ужице: Историјски архив, 2021).

од ага и бегова и предата сељацима који су је обрађивали. У села су почели да се враћају војници из бивше аустроугарске војска, преживели заробљеници, као и добровољци српске војске. Такође, на слободи су се нашли и сви заточеници из аустроугарских логора и затвора. Срби су се вратили својим свакодневним пословима у пољопривреди и сточарству. Један број млађих људи је кретао у миграције са циљем да пронађе посао у градовима и индустрији која се тамо налазила. Опоравак од страдања у рату прекинула је Велика економска криза 1929. године када је престао прилив новца из САД који су својим породицама слали исељеници.⁸⁵

За нову државу Краљевину СХС аграрна реформа је постала једно од најважнијих питања. Извршена је експропријација обрадивог земљишта од великих поседника, а из тако формираног фонда земља се делила онима који су је обрађивали, при чему нису имали земљу у власништву или је нису имали довољно. Првенство приликом додељивања ове земље имали су инвалиди, удовице и сирочад ратника, војници и добровољци, који су се борили за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца. Предвиђено је да добију само ону површину земље коју су са својом породицом могли да обраде. Добровољци српске војске у Првом светском рату насељени су у колонијама – новим насељима, на територији Бачке, Баната, Славоније, Косова и Метохије.⁸⁶ Поред решавања проблема „глади за земљом“ аграрна реформа је послужила и као средство за успостављање националне равнотеже српског етникума на војвођанском простору и у Старој Србији. С друге стране, колоније у Славонији требало је да послуже као жива граница према Мађарској и њеним захтевима за ревизијом граница које су проистекле из мировних уговора.⁸⁷ Међу овим колонистима било је и Срба са Суве Међе – у Бачку је насељено 38 добровољаца, а њихов број по селима је био следећи: Бањани (1), Збориште (8), Глиница (9), Добро Село (5), Босанска Бојна (4) и Стабанца (11).⁸⁸

Краткотрајни Априлски рат 1941. године и војнички пораз за последицу су имали нестанак Краљевине Југославије. Она је окупирана од стране Немачке, Италије, Мађарске и Бугарске, док су се територије Хрватске, Срема, Босне и Херцеговине нашле у границама Независне Државе Хрватске (НДХ). Јединице немачког Вермахта су 12. априла 1941. године ушле на територију Босанске Крајине, а селу у Велики

⁸⁵ М. Ољача, *н. г.*, 79–83; Б. Враћешевић, *н. г.*, 61–64.

⁸⁶ На територији Краљевине СХС формирано је укупно 190 добровољачких колонија: Војводина 89, Барања 7, Славонија 80 и срез Вуковар 14. На простор Косова и Метохије од 1918. до 1941. године колонизовано је око 13.706 породица са преко 58.000 људи, који су своје нове домове подигли у 594 насеља и колонија. У Вардарску Македонију колонизовано је око 6.300 породица које су распоређене у близу 400 насеља и колонија. П. Вајагић и др, *Амерички Срби добровољци српске војске...*, 305–307; Александар Павловић, „Просторни распоред Срба и Црногораца колонизованих на Косово и Метохију у периоду између 1918. и 1941. године“, *Баићина*, бр. 24, (2008), 243; Vlada Jovanović, „Vardarska banovina: društveno-politička skica“, *Istorija 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju*, год. 28, бр. 1, (2010), 59–60. За питање насељавања колониста на Косово и Метохију између два светска рата вид: Александар Павловић, *Свакодневни животи колониста на Косову и Метохији 1918–1941. године* (Лепосавић: Институт за српску културу, 2011).

⁸⁷ Предраг М. Вајагић, *Добровољци војске Краљевине Србије колонизовани у Бачкој и Барањи*, књ. II М–III (Нови Сад: Удружење „Браћа Вајагић“, 2022), 9.

⁸⁸ Архив Војводине, фонд 98, Комисија за ликвидацију аграрне реформе, Именички регистар добровољаца.

Радић⁸⁹ распали су се делови 55. пешадијског пука југословенске војске. Споразумом између Немачке и Италије 10. маја 1941. године територија Босанске Крајине нашла се у оквиру италијанске окупационе зоне. Италијанска војска је распоредила своје јединице у Босанској Крупи, Отоци, Љусини и Блатни, одакле су се повукле након споразума који је потписан између Италије и Анте Павелића, поглавника НДХ. Споразум је предвиђао да се италијанска војска повуче из тзв. демилитаризоване зоне, а да власт пређе у руке усташа. У исто време Анте Павелић је у Загребу примио делегацију која му је у име 1.500 Муслимана са простора Босанске Крпе пренела њихову спремност да положи своје животе за НДХ.⁹⁰ Административно НДХ је била подељена на 22 велике жупе, од који је велика жупа Крбава – Псат формирана 16. јуна 1941. године. Њено седиште се налазило у Бихаћу, а простирала се на срезове Бихаћ, Босанска Крупа, Босански Петровац, Босанско Грахово, Цазин, Велика Кладуша и Кулен Вакуф.⁹¹ На челу велике жупе Крбава – Псат налазио се Љубомир Кватерник.⁹²

	1921.		1923.
	Срби	Муслимани	Срби
Ивањска	856	-	1.114
Главица	361	-	430
Баштра	468	-	545
Бањани	1.177	-	1.340
Добро Село	1.447	218	1.440
Стабанца	1.326	4	1.482
Збориште	948	-	1.252
Градина	230	-	237
Глиница	3.664	2.087	2.884
Босанска Бојна			1.672
УКУПНО	10.477	2.309	12.396

Табела 2. Кретање броја становника Суве Међе 1921–1923.⁹³

⁸⁹ Село припада општини Босанска Крупа.

⁹⁰ Бранко Ј. Бокан, *Геноцид над Србима Босанске Крајине: 1941–1945* (Београд: Европско слово, 1996), 6–24; Бранко Ј. Бокан, „Кулминација усташког геноцида над Србима у Босанској крајини у лето 1941. године“, у: *Геноцид над Србима у II светском рату*, уредник Радован Самарџић (Београд: Музеј жртава геноцида: Српска књижевна задруга, 1995), 224–228.

⁹¹ Rajka Bućin, „Prilog poznavanju institucija: zakonski okvir rada velikih župa NDH“, *Arhivski vjesnik*, god. 44, (2001), 218.

⁹² Био је рођени брат Славка Кватерника, заменика поглавника Анте Павелића и носиоца највишег усташког официјерског чина. Син Славка Кватерника био је Еуген Дидо Кватерник који је до септембра 1942. контролисао рад усташких логора смрти и организовао спровођење репресије и геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима.

⁹³ Попис становништва 1921. спровела је Краљевина СХС, а попис православних верника из 1923. извршила је Српска Православна Црква. Попис који је 1931. спроведен у Краљевини Југославији не

У селима Суве Међе власт су преузеле усташе и за заповеднике именовале бивше жандарме из редова Муслимана и Хрвата. Тако је у Стабанци заповедник постао бивши жандарм Мартин Пилингер, у Градини Тома Штрукељ, док је Авдиш Мујагић, грађевински радник из Отоке, постао вођа усташа које су контролисале Ивањску, Баштру, Бањане и Добро Село. Они су командовали великим бројем добровољаца и заврбованих сељака из редова локалних Муслимана, чиме је створена група која ће током лета и јесени 1941. године починити стравичне злочине над српским народом. Током маја све школе на Сувој Међи су прекинуле рад, уведена је забрана коришћења ћириличног писма, а од Срба се захтевало да предају оружје које су имали по кућама. До средине јула 1941. године јединице италијанске војске су напустиле западни део Босанске Крајине, након чега почиње талас усташких злочина. Прва усташка акција је започела 14. јула када су под изговором да шаљу људе на рад по селима Суве Међе сакупили преко 200 виђенијих српских домаћина. Сви они су одведени у усташки логор који се налазио у Госпићу, а потом су побијени и бачени по јамама Велебита. Убрзо након ове акције усташе су почеле да убијају по селима Суве Међе, а злочини су кулминирали крајем јула након што је већа група Срба ухваћена на вашару у Босанској Крупи. Ликвидације су вршене код Соколског дома у Босанској Крупи, на Црном језеру, на Брскавцу код Отоке и у подножју брда Плавно.⁹⁴

На вести о покољу Срби из Ивањске су организовали страже које су 29. јула 1941. године отвориле ватру на усташе које су покушале да пређу реку Уну и уђу у село. Наредног дана устаници су заузели железничку станицу Блатна на Унској прузи која је повезивала Нови Град са Бихаћем, а народ из Баштре, Бањана, Доброг Села, Главице и Зборишта је позван да пружи отпор усташама. Већ 31. јула усташе су из Отоке нападе српска села у долини Уне због чега народ креће у збег на Банију. Срби који су остали у својим кућама су побијени, 2. августа усташе су запалиле православне цркве у Добром Селу и Бањанима, а срушен је споменик краљу Петру I Карађорђевићу на брду Ђорковачи. Након овог таласа убијања наступило је кратко затишје у коме су усташке власти предвођене Мартином Пилингером позивале Србе да се врате својим кућама уз гаранције за безбедност. Већи део Срба прихвата ове гаранције, а неке породице добијају пропуснице за одлазак у Србију.⁹⁵

Усташка команда из Загреба је наредила да терен дуж железничке пруге Босанска Костајница – Нови Град – Бихаћ буде „очишћен“ од војно способних

приказује податке по местима већ само по општинама Отока (срез Босанска Крупа) 6.518 Срба, 4.584 Муслимана, 64 Хрвата; Бужим (срез Босанска Крупа) 4.596 Срба, 5.763 Муслимана, 10 Хрвата; Врнограч (срез Цазин – подаци за Бојну и Глиницу дати су збирно) 4.257 Срба, 5.381 Муслиман, 19 Хрвата. *Дефинитивни резултати пописа становништва: од 31 јануара 1921 год.* (Београд: Општа државна статистика, 1932), 162–165, 172–173; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine. Knj. 2, Prisutno stanovništvo po veroispovesti* (Београд: Општа државна статистика, 1938), 110–111; *III Шемаћизам Православне Српске Митрополије Бањалучко-Бихаћке: за јодину 1923. према сјању 31. децембра 1923.* (Бања Лука, 1925), 67–73.

⁹⁴ Број Срба које су одвеле усташе из села Суве Међе је следећи: Ивањска 42, Бањани 3, Баштра 4, Добро Село више од 50, Главица 1, Стабанца 40, док је остатак био из Глинице и Босанске Бојне. М. Ољача, *н. д.*, 89–112; Б. Врањешевић, *н. д.*, 69–71.

⁹⁵ М. Ољача, *н. д.*, 120–124.

мушкараца. Извршење наредбе је започело 22. августа 1941. године када су усташе из Отоке, Бужима, Врнограча и Велике Кладуше, помогнуте усташама из Бихаћа, Цазина и Глине, кренуле на српска села дуж Суве Међе. У данима који су уследили на најсвирепији начин побијено је преко 1.000 Срба из Стабанце, Доброг Села, Зборишта, Градине и њихових засеока. Народ из Баштре и Бањана који је кренуо да се склања у збег на Банију усташе су делом масакрирале у потоку Јавници код села Котарана и у шуми Растовачи у близини Двора на Уни.⁹⁶

У прва два месеца устанка по српским селима Суве Међе, као и на читавом простору среза Босанска Крупа, створене су мање наоружане групе које су имале између 10 и 50 људи. Устаници су себе називали „герилцима“, а негде „четницима“, пошто комунисти још увек нису имали велики утицај у народу. На челу ових наоружаних устаничких група били су по правилу људи који су прошли војну обуку, храбри и одлучни у борби. Неки од њих су у бившој југословенској војсци били подофицири или су служили у жандармерији. Свака група је имала свој терен где је изводила акције, давала стражу и извиђала. Нису се удаљавали од свог села, осим у случајевима када су морали да се повлаче пред нападом бројчано јачих и боље наоружаних усташа. Непосредно пред усташки покољ 21. августа 1941. године формирана је јединствена команда ових наоружаних група када су комунисти основали Штаб герилских одреда Крупа–Сана. Овој групи одреда прикључили су се устаници из села у долини реке Уне, док су устаници из Зборишта, Босанске Бојне, Стабанце и Глинице били повезани са партизанским одредима на Банији. За време док се народ налазио у збегу на Банији, устаници су се држали пасивно и осим заштите народа није било напада на усташе. Након повратка из збегу у Ивањској се осамосталила група од око 20 устаника под командом Николе Дакића, док је бројнија била група на Бањанима којом је командовао Божо Скенцић. У овим групама није било комуниста, а Божо Скенцић је био осуђен на смрт од стране партизана у Подгрмечу због национализма и убијања Муслимана. Њих двојица су одбијали да се ставе под команду партизана, а крајем децембра 1941. године своје групе ујединили су и назвали „Команда Ђорковача“. Овакво деловање партизанска команда није прихватила, и када се ова група јануара 1942. године нашла на Банији, била је расформирана. Вође групе Никола Дакић и Божо Скенцић су стрељани заједно са још двојицом бораца, док су остали распоређени у састав крајишких партизанских јединица.⁹⁷

Почетком 1942. године након повлачења партизана усташе су 26. јануара организовале нови упад у села Суве Међе у долини Уне. Због брзине усташког упада знатан део народа није успео да пође у збег на Банију, а највише су страдали Бањани и Добро Село где су усташе побиле читаве породице Стојисављевића, Ландупа, Поповића, Дејановића, Крнетића, Родића, Керкеза и Шибара. Из збегу на Банији народ се вратио тек када је дошло пролеће, а заштиту им је пружала партизанска чета из Дворског батаљона. Током пролећа у Ивањску су дошле јединице Вермахта. Немачки војници су водили борбе са партизанским одредима на Сувој Међи, а почетком новембра дошло је до њиховог повлачења.⁹⁸

⁹⁶ Б. Врањешевевић, *н. г.*, 73–78.

⁹⁷ *Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji...*, 95–116.

⁹⁸ М. Ољача, *н. г.*, 159–166, 168.

Партизанске снаге су 4. новембра 1942. године заузеле Бихаћ, а убрзо после тога Босанску Крпу, Цазин, Бужим и Велику Кладушу. Слободна територија је названа Бихаћка република, а народ се вратио у српска села на Сувој Међи. Велики број младих из овог краја понесен победом партизана ступа у редове јединица 1. босанског народноослободилачког корпуса који је формиран 9. новембра 1942. године. Комунисти нису дозволили освету Срба према Муслиманима за почињене злочине током 1941. и 1942. године. Народ је био слободан око сто дана и током тог времена појавила се нада да је дошао крај страдању и патњи. Међутим Немци, Италијани и усташе су за то време припремили напад на Бихаћку републику који је отпочео 22. јануара 1943. године. Немачка 369. „Вражја дивизија“⁹⁹ је 26. јануара 1943. године из правца Глине заузела Босанску Бојну, а затим и Цазин, док је 3. усташка планинска бригада преко Ивањске и Отоке ушла у Босанску Крпу. Овај нагли продор усташа натерао је српски народ са Суве Међе на нови збег који се по великој зими и снегу кретао ка Босанској Крпи и Грмечу. У том збегу од смрзавања, исцрпљености и глади страдало је много људи, а највише старије особе и деца. Велике губитке у биткама на Неретви и Сутјесци 1943. године претрпела је 7. банијска дивизија у чијим јединицама је било пуно бораца из села Суве Међе.¹⁰⁰ Преживели су се вратили својим кућама где их је дочекало ново страдање када је избила епидемија тифуса коју су донели мушкарци пуштени из усташког логора у Костајници. Од тифуса умире велики број људи пошто нису имали помоћ лекара, као ни лекове.¹⁰¹

Усташе уз помоћ јединица немачког Вермахта су јаким снагама браниле Унску пругу, из својих утврђења непрестано су упадале у Ивањску, Баштру, као и засеок Бањана и Доброг Села. Ипак од 1944. године усташе се више нису усуђивале да улазе дубље у простор Суве Међе те су они засеци који су били даље од пруге били безбедни. Народ је могао да предахне од сталних збегова и погрома којима је био изложен. Своја утврђења усташе су напустиле априла 1945. године, а у исто време партизанске јединице улазе у Босанску Крпу, Отоку, Цазин, Велику Кладушу, а после шестодневне борбе ослобођен је и Бихаћ. Српски народ са Суве Међе дочекао је слободу од усташких злочина и погрома. Наступило је време сабирања ратом растављених породица и рођака, пребројавања страдалих, ишчекивања повратника из логора и рата. У данима који су следили многи се нису вратили у своја родна села. Срби из села Суве Међе дали су партизанским јединицама бригаду са преко 1.000 бораца, највећи број њих се борио у редовима 7. банијске дивизије.

Тачан број страдалих Срба са Суве Међе током Другог светског рата никада није утврђен. Према резултатима Савезне комисије за попис жртава рата 1941–1945. коју је 17. јуна 1964. године формирало Савезно извршно веће СФР Југославије на простору Суве Међе страдало је 3.087 људи.¹⁰²

⁹⁹ 369. легионарска дивизија Вермахта формирана је током лета и јесени 1942. на немачком војном полигону Штокерау у Аустрији од регута из НДХ и немачког командног и војно-стручног особља. Наследила је традицију хрватске 369. легионарске пуковније која се борила код Стаљинграда.

¹⁰⁰ Према подацима Бранка В. Врањешевића, из села Суве Међе погинуло је 108 бораца у редовима 7. банијске дивизије током 1943. године. Б. Врањешевић, *н. г.*, 98–106.

¹⁰¹ М. Ољача, *н. г.*, 170–184.

¹⁰² Број жртава преузет из пописа: *Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 1],*

	злочини устаха и Немаца, болест, збег	погинули борци у НОБ-у	умрли заробљени војници	погинули у Априлском рату
Ивањска	199	40	1	-
Главица	61	41	-	-
Баштра	76	12	-	2
Бањани	194	48	-	-
Добро Село	446	77	2	-
Стабанца	466	56	-	-
Збориште	465	24	-	-
Глиница	332	79	1	-
Градина	118	6	-	-
Босанска Бојна	237	104	-	-
УКУПНО	2.594	487	4	2
УКУПНО СУВА МЕЂА	3.087			

Табела 3. Страдали и погинули Срби са Суве Међе у Другом светском рату
према Савезној комисији за попис жртава рата 1941–1945.

Донекле другачије бројке погинулих борца у НОБ-у изnose хроничари села Суве Међе. Према Младену Ђ. Ољачи из Баштре је погинуло 17 бораца, из Доброг Села 67, из Главице 32, из Ивањске 55, из Бањана 61; док је према Бранку В. Врањешевећу из Стабанце, Зборишта, Босанске Бојне, Градине и Глинице погинуло 290 бораца, укупно 522 борца.¹⁰³ Када су у питању цивилне жртве рата, према подацима које је сакупио Младен Ђ. Ољача у Баштри је страдало 36 људи, у Добром Селу 177, у Главици 22, у Ивањској 60, у Бањанима 172 човека; док је према истраживањима Бранка В. Врањешевећа у Стабанди страдало 518 људи, у Зборишту 450, у Босанској Бојни 266, у Градини 173, у Глиници 341, укупно 2.215.¹⁰⁴

Завршетак Другог светског рата је српском народу на Сувој Међи донео период мира, током кога је морао да се суочи са новим околностима живота у социјалистичкој Југославији. Нове револуционарне власти настале у рату, на челу са комунистима, политиком братства и јединства спречиле су кажњавање већине припадника усташког покрета међу Хрватима и Муслиманима за почињене злочине током рата. Када су се вратили својим селима после четири ратне године, Срби су се сусрели са спаљеним

Banovići – Bosanski Novi (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992); *Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 2], Bosanski Petrovac – Ključ* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992); *Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 3], Konjic – Sanski Most* (Beograd: Savezni zavod za statistiku 1992); *Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 4], Sarajevo – Živinice* (Beograd : Savezni zavod za statistiku, 1992).

¹⁰³ М. Ољача, *н. г.*, 195–198; Б. Врањешевећ, *н. г.*, 99–106.

¹⁰⁴ М. Ољача, *н. г.*, 198–211; Б. Врањешевећ, *н. г.*, 112–144.

кућама, запуштеним њивама, уништеним сточним фондом и недостатком радне снаге која је побијена у рату. Од нове државе потребна помоћ никада није стигла, уместо ње понуђена им је могућност за нову сеобу у Војводину. Многе српске породице су прихватиле позив да се преселе и отпочну нови живот, а разлога је било превише. Главни разлози су били економске природе пошто у пасивним крајевима, какав је била Сува Међа, није постојала могућност за напредак. Важан разлог су били несигурност и одсуство вере у даљи заједнички живот са комшијама Муслиманима који су починили страшне злочине који се нису могли заборавити и потиснути. Такође, у социјалистичкој Југославији свака врста јавног манифестовања припадности српском народу сматрала се националистичким испадом и повлачила је за собом мере репресије. На просторе Војводине са Суве Међе прве су стигле породице које су рат провеле на територији Србије као избеглице. Ове породице су у мају 1945. године дошле прво у Темерин, где су се сусреле са родбином која је овде колонизована између два светска рата, а затим су пребачене у Парабућ.¹⁰⁵ Овде су били ангажовани на пољопривредним радовима по имањима Немаца који су напустили своје куће јесени 1944. године. Међутим, када су послови завршени, нове власти су одлучиле да ових стотинак породица врате на Суву Међу пошто је у Парабућ требало да се доселе колонисти са југа Србије из Прокупља и Куршумлије. Организованом колонизацијом било је обухваћено становништво Босанске Бојне, Стабанце, Зборишта, Глинице и Градине, одакле су се у периоду 1945–1948. године одселиле 333 породице са 1.827 људи. Прва група колониста је колонизацију добила почетком 1946. године у банатским селима Потиском Светом Николи¹⁰⁶ и Шупљаји.¹⁰⁷ Касније је 110 породица колонизовано у Парабућ, а 58 породица колонизовано је у Темерин. Поред ових насеља мањи број Срба из ових села колонизацију је добио у Оцацима 25 породица, Руми 13, Вршцу 11, Светом Хуберту¹⁰⁸ 7, Бачком Јарку 4, Бочару 5, Кули 3, Новој Паланци¹⁰⁹ 4, Новим Шовама¹¹⁰ 4, Инђији 2, Степановићеву 1, Жабљу 1, Каћу 1, Старој Пазови 1 и Зрењанину 1.¹¹¹ У селима Суве Међе дуж долине реке Уне изостала је организована колонизација већих група, осим 23 породице из Ивањске које су насељене у Нову Тополу код Бањалуке и 49 породица из Доброг Села које су колонизоване у Руми. Становништво ових села је било разбацано по више насеља широм Југославије; из Ивањске је у Земун насељено 6 породица, у Шупљају 1, у Бочар 2, у Славонску Пожегу 3, у Букин¹¹² 9, док је у села Баната отишло 7 породица, а у Славонију 2; из Главице је у Нову Гајдобру отишло 9 породица, у Букин 3, у Футог 4, у Земун 1, у Бочар 1, у Куцуру 2, у Обровац 1, у Шупљају 1, у Кленак 1, у Руму 3, у Бачко Добро Поље 4, у Бјелу Лозу¹¹³ 1, Карађорђево 1 и Стару Пазову 2; из Баштре је

¹⁰⁵ Данас село Ратково у општини Оцаци.

¹⁰⁶ Данас Остојићево у општини Чока.

¹⁰⁷ Данас Крајишник у општини Сечањ.

¹⁰⁸ Данас Банатско Велико Село у општини Кикинда.

¹⁰⁹ Данас Бачка Паланка.

¹¹⁰ Данас Равно Село у општини Врбас.

¹¹¹ Б. Врањешевих, *н. г.*, 281–291. За више о колонизацији која је спроведена у периоду 1945–1948. вид: Nikola L. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji: 1945–1948* (Novi Sad: Matica srpska, 1984).

¹¹² Данас Младеново у општини Бачка Паланка.

¹¹³ Општина Подгорац, средишња Славонија.

у Оцаке насељено 12 породица, у Куцуру 9, у Букин 6, у Темерин 2, у Шупљају 1, у Футог 2, у Нови Сад 2, у села широм Војводине 7, а у Славонију 12; из Бањана у Гајдобру су насељене 2 породице, у Бочар 13, Руму 37, у Куцуру 5, у Оцаке 17, у Футог 10, у Путинце 11, у Бачко Добро Поље 2, у Земун 4, у Сарчу¹¹⁴ 6, у Бачку Паланку 2, у Кленак 1, у Буљкес¹¹⁵ 1, у Апатин 1, у Вршац 1, у Обровац 1, у села широм Војводине 16, а у Славонију 7; из Доброг Села у Руму је насељено 49 породица, у Никинце 3, у Бачки Јарак 1, у Куцуру 3, у Бочар 3, у Темерин 4, у Гајдобру 2, у Оцаке 4, у Путинце 3, у Буљкес 7, у Нове Шове 1, у Футог 2, у Сарчу 1, у села широм Војводине 14, а у Славонију 24.¹¹⁶

Колонизација становништва Суве Међе већим делом у Војводину и мањим у Славонију означила је почетак опадања укупног броја становника, односно тихог одласка Срба са овог простора. Породице су кретале у сеобе за својим рођацима, млади су одлазили у градове на школовање одакле се више никад нису вратили, а развој индустрије је тражио радну снагу на селу. Временом у селима Суве Међе остајала су старачка домаћинства и она су била осуђена на тихо нестајање. У исто то време Муслимани полако постају већинско становништво у некада српским селима. Од свих села једино у Босанској Бојни, Ивањској и Главици није било досељавања Муслимана. Растао је притисак на Србе који су преостали да напусте своја имања. Српска имања су се продавала за мале паре ако је било заинтересованих, својим комшијама Муслимани су поручивали: „Зашто не идете и ви када су ваши отишли“ или „Зашто да купујем када ће нам остати цабе када ви одете“.¹¹⁷

	1948/1951. ¹¹⁸		1961.		1971.	
	Срби	Мул.	Срби	Мул.	Срби	Мул.
Ивањска	807	-	792	7	703	1
Главица	308	-	284	-	221	2
Баштра	287	-	241	-	150	57
Бањани	930	-	926	1	658	47
Добро Село	999	-	496	668	181	1.179
Стабанца	552	-	259	59	172	575
Збориште	214	-	269	211	84	710
Глиница	815	-	1.230	10	247	50
Градина	967	-	122	9	44	165
Босанска Бојна	927	-	902	1	721	-
УКУПНО	6.806	-	5.521	1.047	3.181	2.984

Табела 4. Кретање броја становника Суве Међе 1948–1971.¹¹⁹

¹¹⁴ Данас Сутјеска у општини Сечањ.

¹¹⁵ Данас Бачки Маглић у општини Бачки Петровац.

¹¹⁶ М. Ољача, н. г, 292–298.

¹¹⁷ Б. Врањешевих, н. г, 283.

¹¹⁸ Резултати пописа 1948. и 1951. М. Ољача, н. г, 294–295; Б. Врањешевих, н. г, 279.

¹¹⁹ *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini. Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije podaci po naseljima i opštinama*, Knjiga III (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1994), 54, 61, 118; *Popis stanovništva*,

	1981.		1991.		2013.	
	Срби	Мусл.	Срби	Мусл.	Срби	Мусл.
Ивањска	580	-	616	-	291	2
Главица	157	-	119	-	7	-
Баштра	94	89	66	120	4	198
Бањани	328	181	255	244	39	292
Добро Село	87	1.469	52	1.673	-	2.239
Стабанца	105	758	87	852	1	814
Збориште	65	957	82	1.240	-	1.188
Глиница	182	151	195	137	-	119
Градина	7	277	5	287	27	298
Босанска Бојна	516	2	457	1	47	14
УКУПНО	2.121	3.884	1.934	4.554	416	5.045

Табела 5. Кретање броја становника Суве Међе 1981–2013.¹²⁰

Смрћу Јосипа Броза 1980. године нестала је личност која је својим ауторитетом била један од најважнијих темеља на коме је почивала социјалистичка Југославија. Изостанак реформи политичког и економског система, као и међународни утицај, били су главни разлози њеног распада. Комунистички једнопартијски систем није успео да пронађе решења за економску кризу која је за последицу имала јачање национализма у југословенским републикама што је обновило националне сукобе из прошлости. Народе Босне и Херцеговине у првом вишестраначком парламенту представљале су Српска демократска странка (СДС), муслиманска Странка демократске акције (СДА) и Хрватска демократска заједница (ХДЗ). Након што је јуна 1991. године избио грађански рат у Југославији, посланици СДА-а и ХДЗ-а октобра 1991. године, на предлог председника Председништва БиХ Алије Изетбеговића, усвојили су Акт о суверености Босне и Херцеговине. Следећег месеца хрватски народ је прогласио Хрватску заједницу Херцег-Босне. Одговор Срба у БиХ уследио је у јануару 1992. године, када су прогласили Републику српског народа Босне и Херцеговине, која је касније названа Република Српска (РС). Пуцњи на српске сватове у Сарајеву 1. марта 1992. године од стране наоружаних Муслимана означили су

domaćinstava i stanova u 1971. godini. Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije podaci po naseljima i opštinama, Knjiga II (Београд: Савезни завод за статистику, 1994), 43, 50, 105.

¹²⁰ *Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije, Knjiga I podaci po naseljima i opštinama* (Београд: Савезни завод за статистику: Савремена администрација, 1991), 70, 76, 132; *Попис 1991*, електронски извор (Београд: Савезни завод за статистику, 1998); *Становништво. 1. Национална припадност: подаци по насељима и општинама: Попис становништва, домаћинства, станова и пољопривредних газдинстава у 1991. године* (Београд: Савезни завод за статистику, 1993); Резултати пописа у Босни и Херцеговини 2013. године, <http://www.statistika.ba/> (приступљено 31. марта 2025).

почетак оружаног сукоба који је убрзо прерастао у грађански рат. Европска заједница је Босну и Херцеговину априла 1992. године признала као независну државу. Југословенска народна армија (ЈНА) се до 20. маја 1992. повукла са територије Босне и Херцеговине, а пре тога је, 12. маја 1992. године, Скупштина РС донела одлуку о формирању Војске Републике Српске (ВРС).

Од тренутка избијања сукоба у Хрватској током пролећа и лета 1991. године односи између Срба и Муслимана на простору Суве Међе били су напети. Провокације Муслимана који су имали апсолутну већину у Бужиму, Отоци и Цазину према српским селима од реке Уне до реке Глине бивале су све чешће. Међу Србима је владао страх да им се не понове погром и страдање као 1941. године. Самоиницијативно организовале су се сеоске страже које су биле слабо наоружане, углавном ловачким и трофејним наоружањем. Средином маја 1992. године јединице ЈНА су напустиле Бихаћ, претходно уништивши војни аеродром Жељава. Срби запослени у органима управе, као и у индустријским предузећима, добијали су отказе, а били су смењени са руководећих места у привреди, просвети и здравству. Са простора Баније која се налазила у саставу Републике Српске Крајине (РСК) на Сувој Међи упала је српска паравојна формација „Шилтови“¹²¹ која је пуцала на муслиманска села. Након њиховог повлачења Муслимани су по правилу нападали српска села, а у једном од тих напада од гранате августа 1992. погинула су два Србина у Градини. Током састанка са представницима власти Републике Српске становништву Босанске Бојне, Глинице, Градине, Зборишта и Стабанце било је саопштено да не могу добити војну помоћ, те да је за њих најбоље да се организовано иселе у Приједор. На збору у Босанској Бојни донета је одлука да се српски народ из ових села исели. Највећи део је прешао на простор Баније и Кордуна, док је мања група отишла у село Трнопоље код Приједора. Приликом повлачења припадници 505. бужимске и 506. кладушке бригаде Армије Босне и Херцеговине (АрБиХ) минобацачима су напали Босанску Бојну и том приликом су погинула 24 цивила, док је њих 18 рањено.¹²²

Српска села Суве Међе која су се налазила у долини реке Уне била су у повољнијем положају јер су се наслањала на Нови Град и територију РС. Током пролећа 1992. народ се био повукао јужно од Ђорковаче, а на Ђурђевдан 6. маја пале су прве српске жртве када су убијена двојица младића из засеока Глодина који су држали стражу на коти 405. Двадесетак дана касније на брду Ђуша убијена су још два Србина, након чега су Муслимани запалили 20 српских кућа у Баштри. Наређењем команданта 1. Крајишког корпуса ВРС 15. јуна 1992. године формирана је 1. лака пешадијска бригада (1. лпбр) у Новом Граду чији су делови јединица одмах упућени да заштите Србе на Сувој Међи. До 1. јула 1992. године формирала се линија одбране која се потезала линијом река Уна – Осмача – Пањак – Шербула – кота 405 – Бањани – Николића Глава, чиме је исцртана граница српског етничког простора на Сувој

¹²¹ Командант ове паравојне формације је био Синиша Мартић Шилт по чијем надимку је јединица добила име. Фебруара 1993. ова паравојна јединица је распуштена, а њени припадници су ушли у састав Војске Републике Српске Крајине (ВСК).

¹²² Бранко В. Врањешевећ, *Тромеђа на којој Срба више нема: Босанска Крајина, Банија и Кордун* (Нови Сад: Прометеј, 2014), 97–116.

Међи. Током маја формиране Ивањштанска и Бањанска чета улазе у састав 3. батаљона 1. лпбр, а команду над бригадом у августу 1992. године преузима потпуковник Ранко Дабић. Реорганизацијом 13. септембра 1992. јединица мења име у 1. новоградска пешадијска бригада (1. нгпбр), а 15. новембра 1994. године бригада је ушла у састав 2. крајишког корпуса ВРС.¹²³

Осим повремене размене ватре, на линији фронта дуж Суве Међе владало је релативно затишје све од 11. јануара 1993. године када су три батаљона из састава 505. бужимске бригаде АРБиХ помоћу диверзантских групама „Хамзе“ и „Газије“ изненада извршили напад. Муслиманске снаге су нападе на правцу Бањани – Добро Село и успеле су да преузму контролу над стратешки важним тачкама кота 405, Кедића Глава и Николића Глава. Контранапад јединица 1. нгпбр 24. јануара 1993. године није успео, при чему су укупни губици били 52 погинула, 37 рањених и 4 заробљена борца. Нова линија фронта се протезала правцем Грковац – Велика Окретаљка – Булеђани – Липа, са помоћном линијом Грковац – кота 447 – Глодина, одбрана је била организована за све чете у првој линији, док је резервна чета била смештена на Вајагића Коси.¹²⁴

Током априла 1993. године Србе родом из Босанске Бојне који су били распоређени у јединицама ВСК на простору Баније и Кордуна тада пуковник Илија Исак¹²⁵ је организовао у Бојанску чету која је имала 210 бораца. Након припрема 27. априла 1993. године на фронту ширине 10–12 км нападнуте су снаге АРБиХ. Ефекат изненађења довео је до повлачења муслиманских снага и ослобађања Босанске Бојне, Буковља, дела Глинице и Градине. Током стабилизације линија фронта Градина је морала бити напуштена, али је ово село враћено Србима септембра 1993. године, након сукоба Фикрета Абдића са Алијом Изетбеговићем. Линију раздвајања сукобљених снага преузеле су војници из мировне мисије Уједињених нација у Хрватској.¹²⁶ Српска енклава Босанска Бојна са околним селима одржала се до августа 1995. године, када је током операције „Олуја“ поделила судбину српског народа из РСК.¹²⁷

Операција „Бреза 94“ коју је ВРС започела 5. септембра 1994. године имала је за циљ уништавање 5. корпуса АРБиХ. Успехом операције би се омогућила боља веза између Баније и Кордуна са Книнском Крајином, а у исто време би се ослободиле значајне снаге ВРС и ВСК које су овде биле везане. Задатак 1. нгпбр био је да изврши пробој линија АРБиХ правцем Ђорковача – Николића Глава – Орловача, а затим да пресече пут Цазин – Велика Кладуша. Због добре утврђености непријатељских снага и контроле које су имали на стратешким тачкама на одсеку фронта дуж Суве Међе није постигнут успех током офанзиве која је окончана 25. октобра 1994. године. Са

¹²³ Ранко Дабић, *Прва пјешадијска бригада из Новог Града: формирање и рајини љуш* (Нови Град: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2022), 74–116.

¹²⁴ *Исто*, 134–147.

¹²⁵ Илија Исак (Босанска Бојна, 1947), генерал-мајор Војске Југославије. Издијање грађанског рата га је затекло у чину пуковника на дужности команданта 549. моторизоване бригаде у Призрену. Фебруара 1993. преузео је дужност начелника штаба 39. банијског корпуса Војске РСК, а у јуну је преузео команду над корпусом. У априлу 1994. враћен је на дужност у Трећу армију Војске Југославије.

¹²⁶ УНПРОФОР.

¹²⁷ Б. Враћешевић, *Тронежа на којој Срба више нема...*, 117–134.

завршетком ове операције започела је контраофанзива 5. корпуса АРБиХ названа „Грмеч 94“ на коју је ВРС одговорила операцијом „Штит“. У овим борбама 1. нгпбр је била ангажована на правцу Босанске Крупе где је држала више од седам месеци положај на реци Уни и мостобран Кобиљак.¹²⁸

Сукоби већег интензитета нису вођени на Сувој Међи све до 3. јула 1995. године када су јединице 1. нгпбр биле напали 505. бужимска бригада и делови 511. крупске бригаде. После целодневног отпора српска војска се морала повући са положаја на Вајагића Коси где су били распоређени ЗИС-ови.¹²⁹ До 7. јула јединице 1. нгпбр на Сувој Међи су биле потиснуте на линију кога 336 – западне падине Близнице – Башиновац – Видрача – Миладиновац – Глодина. На овим положајима јединице 1. нгпбр су дочекале почетак операције „Олуја“ коју је започела Хрватска војска 5. августа 1995. године. Након што је престао отпор 33. бригаде ВСК на правцу према Двору на Уни, команда 1. нгпбр је током ноћи 6/7. августа повукла преостале јединице са Суве Међе на десну обалу реке Уне са циљем да се организује одбрана Новог Града. Са српском војском у избеглиштво су кренуле и последње српске породице са Суве Међе. У Одбрамбено-отаџбинском рату погинуло је 246, а рањена су 744 борца из редова јединица 1. нгпбр.¹³⁰ Из села Суве Међе у долини Уне Ивањске, Бањана, Баштре и Главице током Одбрамбено-отаџбинског рата у редовима ВРС погинула су 33 борца, а поред њих страдало је 11 цивила.¹³¹

Дејтонским мировним уговором из 1995. године којим је завршен грађански рат у Босни и Херцеговини простор Суве Међе се нашао у границама Федерације Босне и Херцеговине. Српско становништво је трајно напустило своја села раселивши се по читавом свету. Тек мали број Срба се вратио на своја вековна огњишта без перспективе за напредак. Према попису из 2013. године овде је живело њих 416. Од овог броја 291 Србин је живео у Ивањској која је најзападније српско село у Босанској Крајини.

Кроз присуство Срба на простору Суве Међе кроз историју XIX и XX века можемо посматрати трагику једног народа на овом микро простору. Његов живот и напредак био је одређен кроз сеобе, ратове и страдања. У многобројним круговима и правцима сеоба српског народа на просторима Суве Међе трајно се насељавају почетком XVIII века. Прва сеоба Срба са Суве Међе била је изазвана дешавањима за време Лаудоновог или Дубичког рата (1788–1791). Уследио је дугачак период у коме су Срби у Босни и Херцеговини били изложени насиљу локалног муслиманског

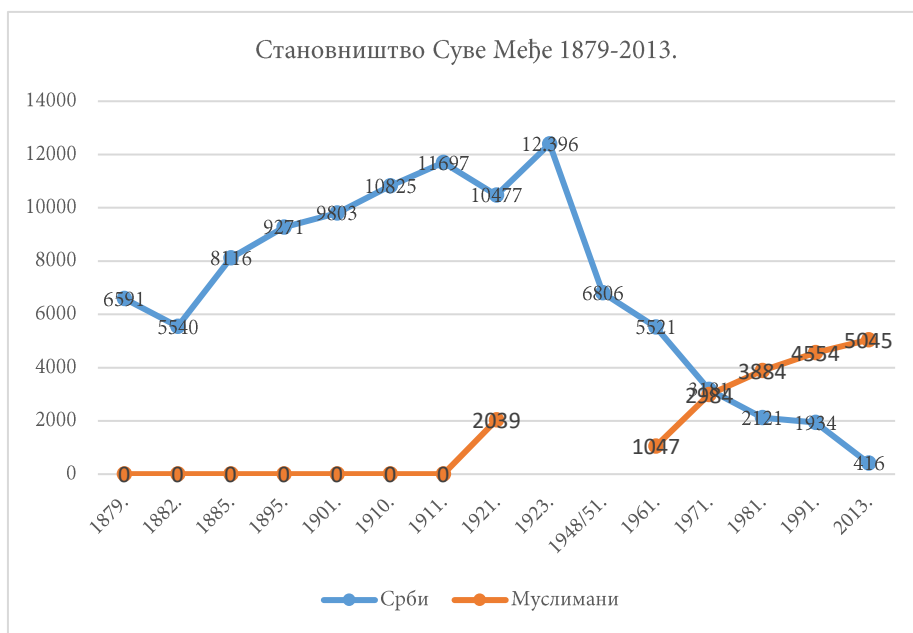
¹²⁸ Р. Дабић, *Прва ијешадијска бригада из Новог Града...*, 165–185.

¹²⁹ ЗИС-3 артиљеријско оружје.

¹³⁰ Р. Дабић, *Прва ијешадијска бригада из Новог Града...*, 193–289.

¹³¹ Према подацима које је сакупило становништво приликом подизања спомен-обележја у Одбрамбено-отаџбинском рату као војници Војске Републике Српске страдали су: Драган Бајић, Мирко Божић, Милан Гајић, Предраг Грубор, Милан Дакић, Миодраг Дакић, Милорад Дејановић, Мирко Дејановић, Слободан Дакић, Спасе Дакић, Горан Дакић, Небојша Дакић, Раде Дражић, Перо Живковић, Грујица Зећ, Ђорђо Зећ, Душан Јовановић, Славољуб Кеџман, Богдан Кљајић, Марко Кљајић, Сретко Кљајић, Милорад Крнетић, Младен Ловрић, Никола Лончина, Милорад Лончина, Бошко Николић, Васо Николић, Здравко Поповић, Рајко Поткозарац, Марко Стамболија, Јово Стоисављевић, Боро Ђулибрк и Зоран Ђулибрк. Цивилна лица која су страдала током рата: Илија Адамовић, Младен Беровић, Јела Вујиновић, Стоја Дакић, Никола Дакић, Душан Дакић, Нада Дакић, Марко Дражић, Миле Зећ, Стана Ландуп, Томиславка Ландуп, Јована Николић и Тодор Тудин.

племства на који се одговарало отпором 1809. у Јовичиној буни и 1834. године у Поп Јовичиној буни. Спас од насиља део Срба са Суве Међе је пронашао у сеоби у Србију где их је прихватио кнез Милош Обреновић. Нова буна је букнула 1858. године у Ивањској, а на њено чело се ставио Петар Поповић Пеција. Буна је сурово угушена, Сува Међа је спаљена, а народ је спас тражио у збеговима који су се склањали на Банију и Кордун под заштиту аустријских власти. У устанку који је букнуо 1875. године у Босни и Херцеговини територија Суве Међе је била значајан центар отпора, нарочито након што на чело устаника стаје Петар Карађорђевић. Његова краткотрајна појава и командовање устаницима остало је у сећању народа кроз многобројне приче и легенде. Период у коме се Сува Међа налазила у оквирима Аустроугарске монархије Србима није донео напредак и просперитет. До избијања Првог светског рата одвијала се сеоба у Сједињење Америчке Државе куда су мушкарци одлазили у потрази за бољом будућношћу. За време Првог светског рата Срби са Суве Међе нашли су се у редовима аустроугарске војске која их је мобилисала, док су се неколико стотина њих као добровољци борили у редовима српске војске. Управо ови добровољци ће добити колонизацију у Војводини и Славонији због чега ће напустити своја родна села, а део аграрне сиротиње биће насељен на Косово и Метохију и у Македонију. Други светски рат ће Србима са Суве Међе донети велико страдање и патње – као жртве погрома и геноцида од стране усташке НДХ и отпора немачкој окупацији и усташком терору страдало је више од 3.000 људи. Ова демографска катастрофа оставила је последице по Србе на Сувој Међи која је према пописима 1921. и 1923. године бројала између 10.477 и 12.396 људи, што је била апсолутна већина наспрам 2.309 Муслимана. Средином XX века број Срба на Сувој Међи се преполовио и прелазео је 6.000 људи. Енорман демографски пад био је изазван страдањем током Другог светског рата и планском колонизацијом становништва из пасивних крајева у Војводину коју су спровеле нове револуционарне власти. Катастрофалне последице миграција и изузетно мала стопа прираштаја након Другог светског рата за последицу су имале то да су према резултатима пописа 1981. године Срби постали мањина на простору Суве Међе. Нови демографски пад српског народа на Сувој Међи започео је ратом 1992. године. Преостали Срби су протерани из села у којима су вековима живели, а након склапања мира Сува Међа је остала ван граница Републике Српске. То је за последицу имало готово трајни нестанак српског народа са овог простора, осим у случају Ивањске где су задржали већину али са неизвесном будућношћу.

Објављени и необјављени извори:

Архив Војводине

Фонд 98, Комисија за ликвидацију аграрне реформе

Фонд 496, Лични фонд Михајла Стојаковића

Дефинитивни резултати пописа становништва: од 31 јануара 1921 год. Београд: Општа државна статистика, 1932.

Попис 1991, електронски извор. Београд: Савезни завод за статистику, 1998.

Резултати пописа у Босни и Херцеговини 2013. године, <http://www.statistika.ba/> (приступљено 31. марта 2025)

Становништво. 1, Национална припадност: подаци по насељима и општинама: Попис становништва, домаћинстава, станаова и пољопривредних газдинстава у 1991. години. Београд: Савезни завод за статистику, 1993.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine. Knj. 2, Prisutno stanovništvo po veroispovesti. Београд: Општа државна статистика, 1938.

Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910. Сарајево: Landesdruckerei, 1912.

Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. april 1895.: nebst Angaben über territoriale Eintheilung, öffentliche und Mineralquellen: mit einer Übersichtskarte = Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895.: sa podacima o teritorijalnom razdjelenju, javnim zavodima i rudnim vrelina: sa preglednom kartom. Сарајево: Landesregierung für Bosnien und Hercegovina = Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, 1896.

Nacionalni sastav stanovništva SFR Jugoslavije, Knjiga I. Podaci po naseljima i opštinama. Београд: Savezni zavod za statistiku: Savremena administracija, 1991.

Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und Hercegovina = Štatistika mesta i pučanstva

- Bosne i Hercegovine: Po stanju 15. VI 1879.* Sarajevo: C. i kr. vladina tiskarna, 1880.
- Ortschafts- und Bevölkerungs-Statistik von Bosnien und der Hercegovina = Štastika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine: Po popisu naroda od 1. maja 1885. : Nach dem Volkszahlungs-Ergebnisse vom 1. Mai 1885.* Sarajevo: C. i kr. odeljenje, 1886.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1971. godini. Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije podaci po naseljima i opštinama,* Knjiga II. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1994.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1961. godini. Nacionalni sastav stanovništva FNR Jugoslavije podaci po naseljima i opštinama,* Knjiga III. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1994.
- Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 1], Banovići – Bosanski Novi.* Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992.
- Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 2], Bosanski Petrovac – Ključ.* Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992.
- Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 3], Konjic – Sanski Most.* Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992.
- Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 4], Sarajevo – Živinice.* Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992.

Литература:

- Билбија, Илија. „Моји доживљаји“, *Развѣѣак: часоѣис за ѣросвјетѣу и књижевностѣ*, бр. 12, (1936), 388–399.
- Бокан, Бранко Ј. *Геноѣид над Србима Босанске Крајине: 1941–1945.* Београд: Европско слово, 1996.
- Бокан, Бранко Ј. „Кулминаѣија усташког геноѣида над Србима у Босанској крајини у љето 1941. године“. у: *Геноѣид над Србима у II свейском раѣу.* Уредник Радован Самарѣић, 224–258. Београд: Музеј жртава геноѣида: Српска књижевна задрѣга, 1995.
- Вајаѣић, Предраг М. *Добровољѣи војске Краљевине Србије – девейѣориѣа браће Вајаѣић.* Бачка Паланка: Друштво наставника историје Бачке Паланке; Нови Сад: Удружење „Браћа Вајаѣић“, 2018.
- Вајаѣић, Предраг М. „Вајаѣићи из Америке – добровољѣи српске војске“. у: *The Great War 1914–1918: the Kingdom of Serbia, the United States of America and the Serbian American diaspora.* Editor Krinka Vidaković Petrov, 335–351. Alhambra, California: Sebastian Press, 2018.
- Вајаѣић, Предраг М. *Добровољѣи војске Краљевине Србије колонизовани у Бачкој и Барањи*, књ. I А–Љ. Нови Сад: Удружење грађана Сасвим друга прича, 2021.
- Вајаѣић, Предраг М. *Добровољѣи војске Краљевине Србије колонизовани у Бачкој и Барањи*, књ. II М–Ш. Нови Сад: Удружење „Браћа Вајаѣић“, 2022.
- Вајаѣић, Предраг М. „Срби из Босанске Крајине међу добровољѣима српске војске из Сједињених Америчких Држава“. у: *Година 1918. у срѣској истѣорији и истѣориоѣрафији; Срѣски добровољѣи из Русије и Америке у Великом раѣу – Ђоровићеви сусрѣији 2018/2019. године.* Уредник Драга Мاستиловић, 286–314. Гацко: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“, 2021.
- Вајаѣић, Предраг М., Маодуш, Дејан М., Павлов, Владимир М. *Амерички Срби добровољѣи срѣске војске у Великом раѣу.* Бачка Паланка: Друштво наставника историје Бачке Паланке, 2024.
- Врањешевѣић, Бранко В. *Срѣска села на Сувој Међи: (од Ђорковаче до Пеѣшрове ѣоре): Сѣаѣанѣа, Здориѣиѣе, Градина, Бојна, Глиница, Пољана, Дреноваѣ.* Нови Сад: ЈКП Информатика: Змај, 2004.
- Врањешевѣић, Бранко В. *Тромеђа на којој Срѣа више нема: Босанска Крајина, Банија и Корѣун.* Нови Сад: Прометеј, 2014.
- Грѣић, Манојло. *Карловачко Влаѣичансѣтво: ѣрилоѣ к истѣорији Срѣске ѣравославне цркве*, књ. 1. Карловаѣ, 1891.

- Ђорђевић, Тихомир Р. „Насељавање Србије за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815–1839)“, *Гласник Географској друштва*, св. 5, (1921), 116–138.
- Екмечић, Милорад. „Почетак босанског устанка 1875. године“, *Годишњак Историјској друштва Босне и Херцеговине*, год. 6, (1954), 267–305.
- Екмечић, Милорад. *Устаник у Босни 1875–1878*. Сарајево: Веселин Маслеша, 1973.
- Екмечић, Милорад. „Српски народ у Турској од средине XIX века до 1878.“ у: *Историја српској народа*, књ. 5, том 1. Уредник Владимир Стојанчевић, 449–526. Београд: Српска књижевна задруга, 1981.
- Екмечић, Милорад. *Сиварање Југославије 1790–1918*, књ. 1. Београд: Просвета, 1989.
- Екмечић, Милорад. *Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у Новом веку: (1492–1992)*. Београд: Завод за уџбенике, 2008.
- Живојиновић, Драгољуб Р. *Петар I Карађорђевић – животи и дело: У изјансију 1844–1903. године*, књ. 1. Београд: Београдски издавачко-графички завод, 1994.
- Ивић, Алекса. *Фрајменити из историје босанској устанка 1875. и 1876. год.* Загреб, 1918.
- Јиричек, Константин Јозеф. *Историја Срба*. Књ. 2, *Културна историја*. Београд: Научна књига, 1952.
- Јовановић, Александар С. „Узроци великих губитака 1. српске добровољачке дивизије у Добруци 1916.“ у: *Добровољци у ослободилачким рајонима Срба и Црногораца*. Уредници Петар Качавенда, Никола Б. Поповић и Милорад Манић, 125–134. Београд: Институт за савремену историју: Удружење ратних добровољаца 1912–1918, њихових потомака и поштовалаца; Кикинда: Комуна, 1996.
- Јокановић, Алекса (уред.). *Први шемајизам Православне српске митрополије бањалучко-бихаћке : за годину 1901*. Бања Лука, 1903.
- Јокановић, Алекса (уред.). *Други шемајизам Православне српске митрополије бањалучко-бихаћке : за годину 1911*. Бања Лука, 1912.
- III *Шемајизам Православне Српске Митрополије Бањалучко-Бихаћке: за годину 1923. према стању 31. децембра 1923*. Бања Лука, 1925.
- Карановић, Милан. *Четиновање војводе Петра Мркоњића – Краља Петра – во Босанској Крајини 1875–1876*. Сарајево: Штампарија Петра Н. Гаковића, 1921.
- Карановић, Милан. „Поуке у Босанској Крајини.“ у: *Насеља и порекло становништва*, књ. 20. Уредник Јован Цвијић, 277–724. Београд: Српска краљевска академија, 1925.
- Карановић, Милан. „Босанска крајина: Кратак историјски, антропогеографски и етнографски преглед“, *Гласник Југословенској професорској друштва*, књ. XIV, св. 1–12, (1934), 868–877.
- Карановић, Милан. „Дуж Суве Међе“, *Политика*, 24. 9. 1936, 12.
- Максимовић, Војин. *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*. Београд: Просвета, 1926.
- Милошевић, Боровоје. „Свештенство Босанске Крајине у устанку 1875–1878. године.“ у: *Зборник за историју Босне и Херцеговине* књ. 7. Уредник Милорад Екмечић, 239–255. Београд: Српска академија наука и уметности, Одбор за историју Босне и Херцеговине, 2012.
- Милошевић, Боровоје. „Српско свештенство и ослободилачки покрети Срба у Босни у посљедњем вијеку турске управе.“ у: *Херцеговачки устаник 1875–1878 – Ђоровићеви сусрећи 2015. године*. Уредник Драга Мاستиловић, 113–134. Гацко: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“, 2016.
- Мишић, Милан. „Српски добровољачки покрет у Великом рату (1914–1918)“, *Војноисторијски гласник*, посебно издање, (2014), 112–141.
- Николајевић, Ђорђе (уред.). *Шемајизам Православне митрополије и архидијецезе Дабро-Босанске. За год. 1882*. Сарајево, 1882.
- Ољача, Младен Ђ. *Дубока Крајина: Ивањска, Главица, Башића, Бањани и Добро Село испод*

- иланине Ђорковаче. Београд: Одбор за проучавање села САНУ: Институт за економику пољопривреде: Завод за проучавање културног развоја Србије; Ђуприја: Скупштина општине, 1994.
- Павловић, Александар. „Просторни распоред Срба и Црногораца колонизованих на Косово и Метохију у периоду између 1918. и 1941. године“, *Башићина*, бр. 24, (2008), 231–245.
- Павловић, Александар. *Свакодневни животи колониста на Косову и Метохији 1918–1941. године*. Лепосавић: Институт за српску културу, 2011.
- Пејановић, Ђорђе. *Сјановништво Босне и Херцеговине*. Београд: Научна књига, 1955.
- Поповић, Васиљ. *Ајрано њишање у Босни и њурски нереди: за време реформног режима Абдул-Меџида (1839–1861)*. Београд: Српска академија наука, 1949.
- Пузић, Предраг. *Трајом очева: Срби из дихањкој, крујској и цазинској среза као аустро-ујарски војници и добровољци у српској војсци 1914–1918*. Пећинци: Народна библиотека, 2017.
- Скарић, Владислав. „Поријекло православног народа у сјеверозападној Босни“, *Гласник Земалској музеја у Босни и Херцеговини*, XXX, (1918), 221–265.
- Стојанчевић, Владимир. „Српски народ у Босанском пашалуку у првим деценијама XIX века“. у: *Историја српској народа*, књ. 5, том 1. Уредник Владимир Стојанчевић, 215–232. Београд: Српска књижевна задруга, 1981.
- Страњковић, Драгослав. „Буна Срба хришћана у Босни 1834. године“, *Годишњица Николе Чујића*, књ. 40, (1931), 122–169.
- Страњковић, Драгослав. „Како је постало Гарашаниново 'Начертаније'“, *Сјоменик – Српска краљевска академија*, том XCI, бр. 70, (1939), 76–102.
- Теиновић, Братислав. *Српски усјанак у Босни 1875–1878*, (каталог изложбе). Бања Лука: Музеј Републике Српске, 2006.
- Теиновић, Братислав М., Милошевић, Боровоје М. „Успомене Илије Билбије из српског устанка 1875–1878. године“, *Брајисјтво: часојис Друштва „Свети Сава“*, књ. 27, (2023), 131–147.
- Ђоровић, Владимир. *Црна књија: њишање Срба Босне и Херцеговине за време светској рата 1914–1918*. Београд: Portalibris: ЦЕТ, 2020.
- Урић, Ненад. „Српска мемоарска литература и усмено предање о учешћу кнеза Петра Карађорђевића у устанку у Босни 1875–1878“. у: *Нововековне српске династије у меморисјци*. Уредник Тибор Живковић, 223–259. Београд: Историјски институт, 2007.
- Цвијић, Јован. *Населја и њорекло сјановништва: Мејанасјазичка крејтања: њихови узроци и њоследице*, књ. 12. Београд: Српска краљевска академија, 1922.
- Чубриловић, Васо. „Босански фрајкори у аустриско-турском рату: 1788–1791.“, *Књије Друштва Светија Сава*, бр. 43, (1933), 102–131.
- Чубриловић, Васо. „Револуционарни покрети у Босанској Крајини у XIX веку“, *Гласник Јујословенској ѡрофесорској друштва*, књ. XIV, св. 1–12, (1934), 902–910.
- Чубриловић, Васо. *Први српски усјанак и босански Срби*. Београд: Геца Кон, 1939.
- Чубриловић, Васа. *Босански усјанак 1875–1878*. Београд: Службени лист СРЈ: Балканолошки институт, 1996.
- Шовљаков, Мара. *Глад у Босни и Херцеговини и смејшање 10.000 деце у Карловачку мијројолију: 1917–1920*. Бања Лука: Архив Републике Српске: Удружење архивских радника Републике Српске; Нови Сад: Архив Војводине; Ужице: Историјски архив, 2021.
- Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji*. Urednik Rajko Jovčić. Bosanska Krupa: Skupština opštine: Opštinski odbor Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata, 1969.
- Bučin, Rajka. „Prilog poznavanju institucija: zakonski okvir rada velikih župa NDH“, *Arhivski vjesnik*, god. 44, (2001), 209–225.
- Гаћеџа, Никола Л. *Аграрна реформа и колонизација у Југославији: 1945–1948*. Нови Сад: Мatica српска, 1984.

- Jovanović, Vladan. „Vardarska banovina: društveno-politička skica“, *Istorija 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju*, god. 28, br. 1, (2010), 57–72.
- Lopašić, Radoslav. *Bihać i Bihaćka krajina: mjestopisne i poviestne crtice*. Bihać: Dina: „Ivan Goran Kovačić“, 1991.
- Milojević, Momir. „Bosna i Hercegovina za vreme Prvog svetskog rata“, *Crimen*, vol. 9, br. 1, (2018), 19–37.
- Petrić, Mario. „O migracijama stanovništva u Bosni i Hercegovini: doseljavanja i unutrašnja kretanja“, *Glasnik Zemaljskog muzeja, nova serija*, sv. XVIII, (1963), 5–16.

PREDRAG M. VAJAGIĆ

The Ministry of Education

The School Administration of Novi Sad

HE SERBS FROM SUVA MEĐA IN MIGRATION, WARS AND THEIR SUFFERING DURING THE 19th AND 20th CENTURIES

Summary

Suva or Suha Međa represented in the past, geographically speaking, the border between the Ottoman Empire and the Habsburg Monarchy, and today it is located on the border of Bosnia and Herzegovina and Croatia. The border between the two once powerful empires was drawn along the river courses by the Treaty of Karlovac (1699), and only Suva Međa was a land border. The westernmost point of Suva Međa is the tripoint where Bosnian Krajina, Banija and Kordun meet, the areas that were inhabited by the Serbian population. Serbs arrived in the areas of Suva Međa in migration during the 14th century and participated in all the uprisings and wars that the Serbian people went through during the 19th and 20th centuries: they rose up against Turkish violence in the Pop Jovica's Rebellion in 1834; They placed themselves under the command of Petar Mrkonjić in the uprising that swept through Bosnian Krajina in 1875-1878; as volunteers of the Serbian Army in World War I, they participated in the breakthrough of the Salonika Front and the liberation of Serbia in 1918; they resisted the Ustasha terror during World War II; they fought in the 1991-1995 Civil War, in which the Republic of Srpska was created. In all these uprisings and wars, the Serbian people of Suva Međa went through terrible suffering and had a lot of victims. A lot of Serbs from this area were displaced in the colonization carried out by both Yugoslav states, while the remaining part left their homes in 1995 when, with the Dayton Peace Agreement, the area of Suva Međa became the part of the Federation of Bosnia and Herzegovina. Today, the Serbian people are the minority in Suva Međa, with the prospect of complete disappearance from this area. In this paper, we intend to present the chronology of the suffering and the migration of Serbs from Suva Međa in the wars during the 19th and 20th centuries.

Keywords: Suva Međa, the Uprising in Bosnia and Herzegovina 1875-78, World War I, volunteer movement, World War II, crimes, genocide, agrarian reform, colonization, Defensive-Patriotic War, the Republic of Srpska.

ПОГРОМ НАД СРБИМА У ЈАЈЦУ 1941. ГОДИНЕ

Сажетак: Јајачки крај (у периоду између два светска рата срез Јајце) био је вековима место сусрета и живота различитих нација, култура и вероисповести. Од 1941. године, са успостављањем Независне Државе Хрватске (НДХ), Јајце је постало и седиште велике жупе Плива и Рама, а током 1943. и неформална партизанска престоница. Током рата 1941–1944. на овом подручју десили су се бројни усташки злочини над српским народом. Ови злочини у граду Јајцу, као симболу победничке идеологије „братства и јединства“, донедавно нису наишли на адекватну научну валоризацију. На основу постојеће литературе и архивске грађе, пре свега из Хисторијског архива у Сарајеву (Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача), као и Архива Србије (Комесаријат за пресељенике и избеглице), у овом раду реконструисаћемо злочине над српским народом Јајца и околине током 1941. године. У истраживачком фокусу су нам општине Јајце и Језеро.

Кључне речи: Други светски рат, 1941, НДХ, Јајце, усташки геноцид, страдање Срба.

Град Јајце са околином био је, као и Босна и Херцеговина, вековима место сусрета, преплитања, али и судара различитих култура. У срезу Јајачком¹, према последњем попису становништва у Краљевини Југославији из 1931, живело је 48.510 становника, што га је чинило највећим у региону и седмом по величини у Врбаској бановини. Конфесионална структура била је следећа: 24.176 православних, 14.205 муслимана, 10.080 римокатолика. Број припадника других религија био је незнатан: 49 јудаиста и евангелиста. Према овоме би се могло рећи да је у срезу живело 49,85% православних Срба, 29,28% национално неодређених муслимана и 20,78% Хрвата, те да је број Срба отприлике био изједначен са бројем муслимана и Хрвата.² Срез је био подељен на седам општина. Мада је било и мешовитих подручја, по распореду становништва могло би се рећи да су западни и јужни делови среза били углавном настањени Србима, а источни део претежно муслиманско-хрватским живљем.

Национални састав одражавао се, између осталог, и на резултате парламентарних избора, па су и 1935. и 1938. побеђивале владине – режимске листе (ЈНС, односно ЈРЗ), а за посланика био биран Симо Маријанац, народни трибун и велепоседник из Стројичке

¹ Приближно у границама данашњих општина Јајце, Шипово и Доњи Вакуф.

² Дефиницијски резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године (Београд: Државна штампарија, 1938), 112; *Јајачко подручје у ослободилачком рату и револуцији: 1941–1945: зборник сјећања*. Књ. 1, уредник Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 11.

општине.³ Ипак, већ тада је постало уочљиво да листу Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ), чију су окосницу у Босни и Херцеговини чиниле највећа српска и највећа муслиманска политичка организација, углавном подупиру српски бирачи. Јајачки муслимани доминантно су се одредили „за муслиманско-католичку изборну листу“ и тако наступали на изборима 1938; дисиденти Југословенске муслиманске организације (ЈМО) на челу са адвокатом др Исламом Филиповићем своје ће кандидате истицати на листи Удружене опозиције коју је предводио лидер Хрватске сељачке странке (ХСС) Владко Мачек. И Филиповић ће 1939. бити именован за сенатора Краљевине Југославије као кандидат ХСС-а.⁴ Већ то је говорило о стварању новог блока, који ће у судбоносним догађајима суштински бити окренут против већинског српског народа.

У односу на оближња места, попут Бугојна, Купреса или пак Ливна, која су 1939. припала Бановини Хрватској, Јајачки срез према постојећим изворима није постао место значајнијих међунационалних сукоба. Томе је засигурно допринела везаност за Бањалуку у административно-политичком (Врбаска бановина) и духовном смислу (Бањалучка епархија). Сачуване фотографије из међуратног периода показују виталну и организовану српску заједницу у Јајцу, са уређеним књижницама, хуманитарним, спортским и просветним друштвима. Један од доказа те виталности била је и изградња велелепне Цркве Успења Пресвете Богородице у Јајцу, у српско-византијском стилу, која је довршена и освештана 1935. године. У њену изградњу били су уткани и леви примери националног заједништва. Исте године отворен је и Соколски дом, назван именом краља Петра Првог Ослободиоца. Ипак, савременици су описали да је у времену које је наступило после убиства краља Александра Карађорђевића, а које је настало баш у време завршавања радова на цркви и дому, у околини Јајца међу Хрватима и муслиманима забележено „ширење усташтва“. Његова појава забележена је у Јајцу, Језеру и Шипову. Идеолошки ослонац екстремни хрватски националисти су налазили међу некадашњим франковцима, али и у крилу Римокатоличке Цркве чији је млађи клер према једном исказу на овом подручју био проусташки оријентисан, додуше „с малим изузетком“.⁵ Муслимани су им приступали на темељу предратне политичке сарадње са ХСС-ом и антијугословенских осећања која су се с временом појачавала. „Ти изроди [су] већ увелико били дигли главе и почели да пријете својим бритким камама које су слободно носили за појасевима“, записао је један од сведока о успону усташког покрета у предвечерју новог светског рата. Немачка мањина такође се током 1930-их организовала кроз своје друштво Културбунд, милитантно и окренуто према својој матици под влашћу нациста. Истовремено и с тим у вези је и „настало неспокојство код Срба“, који су да би се заштитили прибегли оснивању четничког удружења.⁶ У освит рата уследили

³ *Стајистика избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије* (Београд: Државна штампарија, 1938), 71.

⁴ Zlatko Hasanbegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929–1941, u ratu i revoluciji 1941–1945*. (Zagreb: Fortuna, 2022), 323, 423, 626.

⁵ *Јајачко подручје...*, 16; Милан Илић, *Ојрашћане са животојм јајачкој њароха* (Јајце: Друштво за заштиту културно-повијесних и природних вриједности Јајца; Бања Лука: Независна радио телевизија, 2005), 354, 360–361, 402, 417.

⁶ *Јајачко подручје...*, 90; М. Илић, *н. г.*, 354; *Тко је тко у NDH: Хрватска 1941–1945*. (Zagreb: Minerva, 1997), 114, 410.

су и појединачни сукоби са националним предзнаком. Може се стећи утисак да су се Срби у последњим годинама постојања југословенске државе нашли у дефанзиви, о чему посебно сведоче записи јајачког свештеника Милана Илића. „Нијемци и усташе све су отвореније дизали нос. Цео живот био је затрован“, закључио је овај сведок.⁷

Прекретницу која се одразила и на ову локалну средину представљали су мартовски догађаји 1941. године. На вест о придруживању Југославије Тројном пакту, а потом и о пучу од 27. марта, и овде су забележена комешања у народу, о којима савременици остављају противречне закључке. Док фра Јосип Маркушић, некадашњи гвардијан католичког самостана у Јајцу, у свом дневнику закључује да је „у Јајцу опћенито весеље“, православни свештеник Милан Илић детаљније описује како су те демонстрације изгледале. „Та је поворка била мала, можда њих тридесетак. [...] Град је није прихватао и њихова манифестација је стога изгледала као жалобна поворка, као глас вапијућег у пустињи. Послије подне заказан је збор у Соколском дому. Одзив је био јадан.“⁸ Овакви описи одударали су од касније редукованих слика о антифашизму и једнакој укључености сва три народа у ослободилачку борбу. Напротив, 27. март у Јајцу био је показатељ да су верске и националне поделе већ оствариле својеврсну поларизацију и да долазе времена неизвесности и мржње. Рат који ће уследити кроз непуне две недеље само ће их продубити – и оставити трајне последице.

Три месеца 1941: од окупације до првих злочина у Јајцу

Априлски рат 1941. није донео значајније сукобе на јајачком подручју. Југословенска војска у повлачењу и осипању тек је успела да минира и онеспособи пешачки мост на Пливи и железнички у Пијавицама. Веће борбе су изостале, али не и жртве, које су забележене током наступања окупатора од Мркоњић Града према Јајцу и приликом немачког бомбардовања града 13. априла. Немачка претходница ушла је у варош на Пливи 14. априла, а сутрадан и њихове јаче снаге ојачане оклопним возилима. Од тада је наступио период дуге, троипогодишње окупације.⁹

Долазак немачког окупатора у Босну и Херцеговину изазвао је двојака осећања унутар три народа који су је насељавали. У Јајцу их је хрватско и муслиманско становништво дочекало са одушевљењем, уз велики скуп који је каснији хроничар описао као скуп „гомиле изрода“ и додатак да „фашистичким овацијама и поздравима није било краја“. Међу њима су препознати и они који су се пре рата експонирали као присталице усташа, али и поједини руководиоци локалних одбора ХСС-а и ЈМО-а. Ове структуре, уз подршку немачког Културбунда, одмах по окупацији формирале су и нову власт: било је то „вијеће грађана“ без Срба, на чијем се челу нашао др Ислам Филиповић, водећи заговорник заједничког политичког фронта муслимана и Хрвата. Ускоро ће ово веће заменити власти новоуспостављене Независне Државе Хрватске (НДХ). Одмах се организују и хрватске оружане снаге: усташе, домобрани, жандармерија.¹⁰

⁷ М. Илић, *н. г.*, 408–410, 415.

⁸ Fra Josip Markušić, *Ratne zabilješke 1941–1945*. (Zagreb: Sinopsis; Jajce: Samostan Svetog Luke, 2019), 23; М. Илић, *н. г.*, 423.

⁹ Ј. Маркушић, *н. г.*, 24–25; *Јајачко подручје...*, 112.

¹⁰ *Јајачко подручје...*, 111–114.

За српски народ наступио је тежак период, обележен страхом и неизвесношћу. Већ на крају априла више јајачких Срба и Јевреја добили су отказе, пре свих инжењери и лица са одговорних позиција из „Електробосне“. Сведоци из фрањевачког самостана без много коментарисања пренели су и вест о томе како су Срби у Јајцу провели Васкрс: „20. IV православни ускрс. Не слави се у цркви“. А истог дана нова јајачка власт је на спортском стадиону одржала велики митинг, који је постао још један у низу претећих догађаја.¹¹ Многи су већ наслутили трагичне догађаје и почели да се склањају – са улице у кућу, из града на село, ускоро и из села у шуму. Можда је најбољи опис атмосфере оставио свештеник Милан Илић, препричавајући свој разговор (из априла 1941) са једним парохијаном из Бравнице:

„Отишао сам у Бравнице код куће Лазе Попржена, председника црквене општине и политичке општине Винеце. [...] Кућа је била поред саме цесте за Сарајево. Лази сам нашао код куће. Рекао сам Лази шта намјеравам и препоручио му да се и он склони с цесте, да оде својој матичној кући у село Ципићи, јер да ће ту сигурно изгубити живот, нарочито у првим данима. Лазо ми је одговорио да, ако мора да погине, да жели погинути на свом прагу. [...] Лазо се уздао у Јозу Прањка, трговца на Хан Скели, око 2 километра далеко од Бравница. Са њим се врло добро пазио и надао се да ће га он заштити. [...] Послије неког времена Лазо је одведен у Соколски дом (данашњи дом АВНОЈ-а), заклан, исјечен у подруму и бачен у Пливу“.¹²

Главну власт у Јајцу у првим месецима окупације формално су задржали Немци, али је на терену она фактички припадала усташама, чији је политички утицај превагнуо и потиснуо све предратне организације. Зато је главна манифестација у граду била посета усташког повереника за некадашњу Врбаску бановину, Виктора Гутића, до које је дошло већ 28. априла. Гутић је важио за једног од инспиратора геноцида у НДХ и Крајини, па се може замислити у каквој је атмосфери протекао овај скуп (иначе су власти практиковале да једном у месецу организују понеку манифестацију која би мобилисала масе и хомогенизовале два народа). Више савременика потврдило је да након Гутићеве посете Јајцу „атмосфера постаје све мучнија“.¹³ Уочава се да су надаље паралелно текла два процеса: ојачавање капацитета власти НДХ и прогон и елиминација „непоћудних елемената“. До јуна 1941. власт у граду држали су Немци и до тада није започео погром над Србима; истог месеца Јајце по новој административној подели НДХ постаје седиште жупе Плива и Рама, и спирала насиља је покренута.

И овом приликом главна реч препуштена је муслиманима, па је за великог жупана именован Хилмија Бешлагих, а након њега Бахрија Кадић. Управни органи нису се бирали из редова домаћих муслимана, већ се радило о политичким кадровима из других средина који су именовани на службу у Јајцу.¹⁴ Поджупан је зато биран из редова Хрвата, то је био судија Анто Шуњић. Котарски предстојник (срески начелник) постао је Антун Стефанић, пореклом из Лике, а усташки логорник (срески

¹¹ Ј. Маркушић, *н. г.*, 25–26; *Јајачко подручје...*, 121.

¹² М. Илић, *н. г.*, 428.

¹³ М. Илић, *н. г.*, 463; Ј. Маркушић, *н. г.*, 28.

¹⁴ Ј. Маркушић, *н. г.*, 30.

командант) Звонко Коренички, студент рођен у Новој Градишки. Хрватско-муслиманска коалиција последно је спровођена и у другим местима Јајачког среза, па поред наведених муслимана налазимо и др Алију Курта на месту шефа усташког редарства, те Фахрију Капетановића као таборника (носиоца усташких оружаних власти у општини) у Језеру и Мухарема Кошмића као таборника у Шипову.¹⁵ На основу наведеног могао би се потврдити и раније изношен закључак у историографији, да је у срединама као што је било Јајце удео локалних „револуционара“ био значајан, негде и пресудан, али да је неопходан био и подстицај са стране, пре свега усташа који су дошли из уже Хрватске.¹⁶

Када су власти консолидоване, започео је нов талас репресије. Можемо тачно да пратимо појачавање терора током маја и јуна. Наводно страхујући од српске побуне, 6. маја (Ђурђевдан) из редова српског народа узети су први таоци. Њих су узеле немачке власти, вероватно на предлог и уз карактеристике усташа. Почело је са привођењем седморице угледнијих грађана (свештеник, срески начелник, посланик) и њиховим затварањем у некадашњем среском начелству у Јајцу; тај број се у наредним данима повећавао тако што су неки таоци пуштани на слободу, а други довођени у већем броју. Били су то људи често супротстављених политичких гледишта, представници различитих класа и позива, са заједничком „карактеристиком“ да су били православни Срби, утицајни у свом народу. Интересантно је да су једно време провели заточени и у фрањевачком, римокатоличком самостану. Група од 30 талаца пуштена је на слободу 8. јуна, пошто су се немачке јединице повукле из Јајца и власт препустиле усташама. А усташе су крајем месеца наставиле лов на исте таоце које су нацисти ослободили: неколико њих су поново ухапсили и одвели из града и више се нису вратили живи. Таква је била судбина некадашњег посланика Симе Маријанца, за ког се касније чуло да су га усташе мучиле и убиле надомак Бањалуке. Ухапшен је и Стеван Звицер, предратни градоначелник и први човек ЈРЗ-а у Јајцу, и он се наводно убио у затвору. До краја окупације, од 30 првобитно ухапшених остали су живи свега осморица.¹⁷

Током маја и јуна постепено су сужавани оквири друштвеног деловања, али и других животних токова српске и јеврејске заједнице у граду Јајцу. У складу са расно-дискриминационим законским актима НДХ, и у Јајцу је 19. маја обнародован проглас намењен Србима и Јеврејима, у којем је свако њихово окупљање забрањено, с том разликом да је Јеврејима забрањено да посећују ма коју гостионицу или услужну радњу, а Србима дозвољено да се окупљају у једној кафани чији је власник био локални активиста ХСС-а – дакле и тада под строгим надзором. Свим јеврејским

¹⁵ Жељко Јандрић, „Усташки затвори за Србе у Јајачком срезу 1941. године“, *Тойола*, бр. 5, (2019), 206–207. Представници јајачких муслимана налазе се и у јулу 1941. у Сарајеву, на састанку са Павелићевим доглавником Адемагом Мешићем, где се актуелизује питање „поновног решавања аграрног питања“ у Босни и Херцеговини (*Јајачко подручје...*, 123).

¹⁶ Adnan Jahić, *Između čekića i nakovnja: bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci) u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*. (Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica: Zagrebačka županija, 2023), 135.

¹⁷ *Јајачко подручје...*, 121; Ј. Маркушић, *н. г.*, 24, 27; М. Илић, *н. г.*, 439–441; Ж. Јандрић, „Страдање Срба у сливу ријека Плива и Јањ у Независној Држави Хрватској 1941. године“, *Годишњак Музеја жртјава теноцида*, год. 11, бр. 1, (2019), 67.

трговцима одузете су радње, а за исте одређени комесари у име власти НДХ.¹⁸

Фра Маркушић је у свом дневнику записао да је одмах по одласку Немаца (запис од 16. јуна) пооштрена агресија према Србима, па с тим у вези закључује да „који могу умичу у Србију, неки већ данас“, а „све им ствари остају и пропадају“.¹⁹ Учестала су привођења и преметачине по кућама, а затим и насумична пресретања Срба на улици, уз шиканирање, претње, напослетку и физичку тортуру. „До сада никоме није ни длака са главе фалила, па што не бих и ја отишао у Јајце да видим како изгледа та нова власт“, питао се један од сведока из оближњег села. Убрзо се због такве наивности нашао у животной опасности: „Кренуо сам у град са шубаром на глави. Није ми било ни на крај памети да би то могло сметати усташама. У чаршији ме сретосе неки моји сељани и рекоше ми да усташе скидају Србима шубаре и шајкаче са главе, те да их с гађењем бацају у јарак поред пута, говорећи да је то 'српско'.“ За кратко време безбедност Срба се нагло погоршала, па су сељаци из околних села почели да оклевају да уопште прилазе граду: надаље су махом долазиле жене ради основне трговине и снабдевања, али и оне само периодично. У јуну су Јајчани путем плаката обавештени и о стрељању групе побуњених Срба на оближњем Комару крај Травника, што је додатно раширило страх.²⁰

Паника усташких власти се појачала после напада Немачке на СССР и уочи Видовдана, када су опет очекивали српску побуну и додатно наредили будност снагама војске и полиције. Тако је 29. јуна прекопавана и православна црква, након обавештења да се у њој крије оружје. Од 1. јула преузете су и зграде свих српских и православних друштава, од парохиског дома и Просвјете до Братства Светог Саве, Кола српских сестара. По хрватским изворима, ове је објекте преузео на коришћење немачки Културбунд, али сећања свештеника Милана Илића наводе супротно: да су их скоро све запосели Хрвати, притом пљачкајући и уништавајући архиве и матице.²¹

Крај јуна и почетак јула били су и време првих убиства у Јајцу. По упоређивању са „ритмом смрти“ у околним местима, злочини у Јајцу започели су касније, али по монструозности нису заостајали за њима – напротив. По сећањима савременика, прва жртва у граду био је пекар Никола Малић, пореклом из оближњег села Језера. Њега је ноћу 27. јуна са групом усташа ухапсио језерски таборник Фахрија Капетановић и спровео га у Јајце; после неколико дана изведен је из затвора и одведен до једне ћуприје уз Пливу где је подвргнут мучењу. „Сјекли [су] му уши, нос и очи вадили, а затим на послијетку га заклали и везаног бацили у ријеку Пливу“, како је стајало у закључку једног документа насталог непосредно по завршетку рата.²²

¹⁸ *Јајачко подручје...*, 122; Ј. Маркушић, *н. г.*, 28; М. Илић, *н. г.*, 458.

¹⁹ Ј. Маркушић, *н. г.*, 29.

²⁰ *Јајачко подручје...*, 123, 138, 145.

²¹ Ј. Маркушић, *н. г.*, 32–33; М. Илић, *н. г.*, 459. Детаљ који је вредан пажње говори и да су током јуна власти лишиле слободе и поједине Хрвате и муслимане, делом као комунисте а делом као присталице интегралног југословенства. Међутим, већина њих (изузев комунисте Јусуфа Филиповића и његовог брата Ирфана) ускоро је пуштена на слободу. Интересантно, уз гаранције из врха колаборационистичког режима, укључујући Адемагу Мешића и Бахрију Кадића (*Јајачко подручје...*, 123, 224).

²² Архив Босне и Херцеговине (даље: АБиХ), Земаљска комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача (даље: ЗК), кутија 117, 55077, заједничка изјава жртава из Језера.

Његова сахрана била је забрањена. Разлози за тако монструозно убиство били су лични; више сведока навело је да је таборник исказао своје мотиве за smakнуће Малића, али је требало да пошаљу поруку и другим Србима каква их судбина чека уколико буду проглашени за „непријатеље државе“. Недуго иза Малића у Језеру је убијен и жандармеријски наредник Јанко Бубало, који је осумњичен да подстиче устанак. И он је погубљен јавно, пред кафаном, опет од усташа Капетановића. Трећа жртва је био Станко Пашалић, сеоски кнез из Бучића, који је нађен заклан у шуми. Железнички радник Бранко Новак из Бравница ухапшен је и одведен у Јајце, а после неколико дана заклан је само зато што се чуло да је опсовао поглавника. Сва ова smakнућа одиграла су се у првој декади јула.²³

У граду Јајцу и околним местима већ је владала паника, а да није прошло ни три месеца од окупације и оснивања НДХ. Реакција је била двојака. Фратар Маркушић записује у дневник да су многи похитали и ка предатним пријатељима – Хрватима који би могли имати утицаја на нове власти, не би ли се спасили. „2. VII Од данас почеше долазити Срби са села к нама у самостан молећи за интервенцију и помоћ од разних прогонства. Чинило се што се је могло.“²⁴ Но био је то и прекид многих предатних пријатељстава. „Кад сам гласно изразио чуђење што је постао усташа, уз напомену да му није место међу њима, познаник ми је опсовао мајку и краља Петра. Потом је заједљиво додао да су моја краљевина и краљ отписани. [...] Упозорио је другог усташу да посебно припази на мене и додао да ће се слатко пити моје крви“, пренео је своје искуство један од Јајчана који је ослонац потражио у предатном колеги.²⁵ У таквој ситуацији други су, не би ли сачували голи живот, бежали у шуму. Маркушић још од почетка маја наводи да се у околини Јајца чуло за „четнике“, односно некакве наоружане српске одметнике од власти.²⁶ С временом се овакве вести, за усташке власти узнемирујуће, само умножавају, али на терену нема никаквих сукоба нити акција ових група.

Да су прогоњени Срби од маја појединачно а од јула и групно одлазили у шуму, сведочи и искуство Митра Тривунчића из Пљеве:

„Скоро сви мушкарци-муслимани су били наоружани и они су били као нека унутрашња хрватска власт. Они су хапсили Србе и одводили их у неизвесност, а неке су и убијали. Дошао је ред и на мене. Једног мајског поподнева кроз прозор приметих да се мојој кући приближују два наоружана муслимана. Један је био мој ближњи комшија Ибрахим Капић, а другог нисам познавао. Закуцали су на моја врата, али док им је моја жена врата отворила, ја сам на друга побегао. Више нисам у кући преко ноћи био, а и дању сам се ретко ту задржавао. Кретао сам се од куће до куће, од села до села. Крајем јуна прикључило ми се још осам мојих земљака, међу којима је био и мој брат Перо. И даље смо се кретали, или боље рећи, лутали по пољима, а ноћу по селима.“²⁷

²³ Архив Србије, Г-2, Комесаријат за пресељенике и избеглице, фасцикла 10, предмет 32 (даље: 10/32), изјава Пере Рајака, Луке и Гојка Пијетловића из Језера; АБиХ, ЗК, к. 114, 3003, изјава Антуна Стефанића из Јајца; к. 117, 29866, изјава Акифа Малкоча из Језера; М. Илић, н. г, 467; *Јајачко њодручје...*, 224.

²⁴ Ј. Маркушић, н. г, 33.

²⁵ *Јајачко њодручје...*, 211.

²⁶ Ј. Маркушић, н. г, 27.

²⁷ Митар Тривунчић, „Народни устанак Срба у Босанској Крајини“, *Равнојорска мисао*, бр. 31, (1982).

Тривунчић ће убрзо постати вођа отпора у својој средини.

Даља акција усташких власти у Јајачком срезу превазишла је сва ранија појединачна смакнућа и водила је ка истребљењу мушког српског становништва, поготово у компактним српским селима. Под изговором да се ради о елиминацији „четника“, а да устанка није ни било, у тајности и убрзано се припремао велики злочин.

Транспорт смрти ка логору Јадовно

Власти НДХ у Јајцу су и током јула 1941. деловале неометано, у пуном капацитету. Амбиције су им биле високе, и даље су ишле у сусрет „решавању“ српског питања. Према цитираним дневничким записима фра Јозе Маркушића, тих дана „на конференцији у опћини говори се о добровољцима на Русију, као и да ће се одузети бивша кметовска земља, рекоше само Србима, те повратити власницима, а нешто дати и сиромашним“. На српски празник Петровдан, 12. јула, у дневнику фрањевца уписано је да су „два камиона пуна православних парока са породицама отјерани за Бањалуку, веле за Србију“.²⁸ Показало се да су у самостану били добро обавештени, будући да је тог дана заиста српско православно свештенство из Јајачког среза депортовано за Бањалуку, па преко логора у Цапрагу наредног месеца протерано за Србију. Међу овима су се налазили јајачки прота Милан Илић и шиповски прота Петар Ђуровић са породицама. Историчар Ж. Јандрић ова хапшења и протеривања тумачи као „својеврсно обезглављивање“ српског народа на овом подручју.²⁹

Раније смо напоменули да су злочини у Јајцу започели касније него у другим деловима НДХ. Разлог за то налазио се очигледно у дугим и темељним припремама усташа да униште већинску заједницу у срезу; требало је „неутралисати“ компактне српске територије које је настањивало преко 25.000 људи. Тај посао се није могао завршити преко ноћи и акција је спровођена поступно. Од 15. јула у Јајцу је дата узбуна и појачане су усташке посаде, тобож у страху од напада Срба из околних места. Нервоза је посебно уочена после 27. јула и вести да је у Оштрељу и Дрвару започео „устанак“.³⁰ После појединачног терора наступила су и масовна хапшења мирних грађана, како у граду тако и у оближњим селима. На мети се поред Срба нашла и малобројна јеврејска заједница. Према једном каснијем исказу тадашњег котарског предстојника Стефанића, до овога је дошло пошто је у усташки логор у Јајцу стигао телеграм „из Загреба“ у којем се захтевало да се елиминишу „сви Јевреји и сви симпатизери одметничког покрета

²⁸ Ј. Маркушић, *н. г.*, 33.

²⁹ Ж. Јандрић, „Усташки затвори за Србе у Јајачком срезу 1941. године“, 209–210. О томе опширније сведочи и прота Петар Ђуровић, који се у избеглиштву настанио крај Бајине Баште. „Уочи Петровдана 11. јула 1941. године у 11 ч. ноћи изненада је дошло у моју авлију 8 до зуба наоружаних усташа, пробудили ме и [...] саопштили су ми да у року од 30 мин. са целом својом породицом морам напустити стан, дозвољавајући да са собом понесемо најнужнији пртљаг до 50 кг. [...] На врат на нос избудимо децу те у трку прикупимо најнужнији пртљаг и изашли на кишу у мрак – на улицу, где су нас чекала кола у која смо поседали, заједно са 5 усташа, не знајући куда ће нас окренути.“ Усташе су их након пљачке одвеле у Соколски дом у Јајцу, одакле су сутрадан одведени у Бањалуку, па у Цапраг. Понижавање и мучење српских свештеника у овом усташком логору трајало је све до августа, када су депортовани у Србију (АС, Г-2, 10/21, изјава Петра Ђуровића из Шипова).

³⁰ Ј. Маркушић, *н. г.*, 34.

(четника и партизана)³¹ Оваква тврдња у складу је са познатим директивама НДХ о логорисању лица у Јадовну.³² Као руководећи је, уз локалне усташе, био именован логорник Звонко Коренички, чије је име остало у рђавој успоми породича убијених јајачких Срба.³³ Остало је отворено и ко је и како одредио квоту за хапшење, као и одабир лица која ће ускоро бити логорисана. „Симпатизер устаника“ је свакако била широка категорија која је остављала простора за манипулације и личне освете. И за изнуде новаца и услуга, чега ће, показало се, бити у изобиљу. „Ко је спискове састављао и имена Срба мени није познато, а држим да је те спискове састављала општина“, каже касније Салко Идриз из Јајца, осумњичен да је био саучесник у злоделима у свом родном месту.³⁴ Дакле, свака локална самоуправа била је дужна да одреди „своје“ – познате суседе и земљаке које би требало елиминисати.

Одмицали су последњи дани јула 1941. када су се усташе размилеле по српским селима широм иначе разуђеног среза. У Јајцу су у дану издвојени и хапшени радници „Електробосне“, а брзо је извршено хапшење и осталих лица. По селима су сељаци пресретани, хватани на њивама, отимани на путу. Како је рација спровођена види се из неколико исказа преживелих српских логораша и чланова њихових породица. Ухапшени у Шипову и оближњим местима укрцани су у теретне вагоне, па пошто су пребачени у Јајце затворени су у среском начелству и основној школи која је променила намену и постала један од логора.

„Прије него што су нас затворили у једну учионицу основне школе, наредили су да скинемо одјећу, па смо остали само у кошуљама и доњем рубљу. Потом су нас постројили уза зид и стално тукли, а истовремено једног по једног одводили у другу учионицу да би нам узели неке податке. Мучење, глад, малтретирање и понижавање доводили су поједине затворенике до ивице лудила. Поступци усташа према нама били су заиста звјерски. Чини ми се да то најбоље потврђује начин мучења и убиства Тодора Келеча из Пљеве. Наједном је у затвореничку просторију ушао неки крупни усташа и затражио да се јави најјачи међу нама. Наслуђујући да је то нека провокација, сви смо ћутали. Међутим, кад је [...] поновио питање – јавио се Тодор Келеч. Усташа му је наредио да легне на под, а потом одмах, као звијер, скочио на њега. Газио га је и немилосрдно ударао чизмама све док му није смрвио грудни кош и нанио многе друге смртоносне повреде. Тодор је убрзо умро у мукама, наочиглед великог броја људи које је очекивала иста или слична судбина.“³⁵

И Јакуб Рибич из Јајца био је један од сведока хапшења и мучења Шиповљана. Њему је посебно остао у сећању Перо Крндија из Језера, ког је уочио рашчереченог преко неког стабла; данима је молио пролазнике да га убију и скрате му муке. Но онда су му се „смиловали“ и отерали га у логор. „Ја сам у вечер кад је воз дошао био пред

³¹ АБиХ, ЗК, к. 114, 3003, изјава Антуна Стефанића из Јајца.

³² *Злочини на југословенским територијама у Првом и Другом светском рату, зборник докумената* (Београд: Војноисторијски институт, 1993), 414.

³³ АБиХ, ЗК, к. 114, 3003, изјава Антуна Стефанића из Јајца.

³⁴ АБиХ, ЗК, к. 115, 302306, изјава Салка Идриза из Јајца.

³⁵ *Јајачко погаче...*, 154.

својом гостионом и видео сам да усташе гоне око 100 Срба тежака из Шипова, међу којима сам видео и Перу Крндију. Ови људи су одмах спремљени на станицу потрпани у воз и одпремљени за логор од куда се више нису повратили“, сведочио је Рибић после рата.³⁶

Један од очевидаца, који је био међу реткима који су успели да се бекством спасу из овог конвоја смрти, описао је судбину одведених из околине Језера.

„Ти злочинци су нас петорицу угурали у вагон из којег се ширио несношљив смрад. Јер унутра је, без икаквог претјеривања, био човјек на човјеку. Уз вагонска врата сједио је Никола Ружичић, старац седамдесетих година. На релацији од Пливског моста до Језера влак се зауставио између Љољића и Черказовића. Усташе су и ту предузеле хајку на недужне људе који су радили на својим имањима или се одмарали око кућа. Међу зликовцима су се налазили и добри познаваоци становника тог краја. Њихова ријеч била је, у ствари, најважнија кад је требало одлучити кога издвојити за упућивање у логоре смрти. Зато смо поред вагона чули повике: 'Овога убади!', 'Овога пусти, наш је човјек'³⁷

Хроничар Јајца Маркушић кроз кратке коментаре наводи да су већ 28. јула у граду „скоро сви мушки Срби затворени“, а да је неколико десетина њих дотерано возом из околних села. Идентичну информацију о довођењу Срба из села даје и сутрадан. По њему је 29. јула ноћу забележена „некаква пуцњава око творнице“, а под датумом 31. јул оставио је узнемирујућу белешку: „Мушки Срби и Жидови депортирају се некуд према Броду. За све вријеме отишла су три мушка транспорта.“³⁸

И други сведоци су били упућени да транспорти – композиције испуњене Србима и Јеврејима, одлазе некуд, али куда, то се још увек није знало. Трбало је да прође времена па да се у чаршији пронесе глас да они нису у Броду, већ у Госпићу. Наводно: у радном логору. Међутим, из тог логора се више нико није враћао кући. Котарски предстојник Стефанић је на послератном саслушању разјаснио шта се са овим несрећним људима десило:

„Усташе су уз помоћ оружника из цијелог подручја среза покупили око 500 до 700 лица – највећим дијелом православаца и отпремили их за конц. логор у Госпић. Отпремили су их у групама под пратњом усташа. Путем су их на разне начине мучили. Некоји запраченици приликом прелаза преко моста на Сави поскакали [су] у Саву и утопили се.“³⁹ Ови шути подаци тек донекле илуструју трагедију јајачких Срба. Оно што су пак преживели у Госпићу, односно у логорском систему Госпић-Јадовно-Паг у лето 1941. до своје кончине, остало је заувек непознаница. По Ђури Затезалу, већи број њих бачен је у јаму Близница већ 17. августа 1941. године.⁴⁰

³⁶ АБиХ, ЗК, к. 114, 56110, изјава Јакуба Рибића из Јајца.

³⁷ *Јајачко њогручје...*, 212–213.

³⁸ Ј. Маркушић, н. г, 34.

³⁹ АБиХ, ЗК, к. 114, 3003, изјава Антуна Стефанића из Јајца.

⁴⁰ Ђуро Затезало, *Јадовно, комилек усташких логора 1941.* (Београд: Музеј жртава геноцида, 2007), 598–599.

Слично је било и у осталим јајачким селима. „Одмах по стварању НДХ у нашем подручју формирали су се Усташки одреди од наших сусељана у главном од муслимана и католика који су били наоружани од усташа из Јајца. Њихов вођа био је Инко Иван Малић. [...] Ове наведене усташе одмах у почетку пљачкали су становништво по селима а купили су из кућа са пруге и из Јајачке фабрике око 15 становника наших села те су их одвели у Јајце а одавле са транспортом су отпремљени за логор Госпић па се ни један од њих више није вратио“, сведочили су преживели из Бравница непосредно по завршетку рата 1945. године.⁴¹ Идентична судбина задесила је и ухапшене на територији општине Винац:

„Концем јула из разних села нашег мјесног одбора одведено је 18 људи за Јајце од којих се ниједан није више вратио. Ови људи одведени су тако да је надзорник пруге Станко Фелшар који се сада налази у затвору окружног суда у Травнику телефонски из Јајца обавјестио станицу Винац и Догановци да се жељезнички радници сакупе на станицама [...] и да ће им дати плату, па кад су се они заиста и сакупили стигао је воз са усташама и Фелшаром који су одмах по позиву похапсили све те људе, потрпали у вагоне и одвезли за Јајце. Истом композицијом одведено је још мноштво људи из других мјесних одбора који су сви наводно одведени у логор у Лику, али се ни један није жив вратио.“⁴²

Одвођени су и мирни сељаци из Ћусина, Каменица, Језера... Само из села Љољићи одведено је 58 Срба: најпре у Језеро, па у Јајце и потом у Госпић где им се изгубио траг.⁴³ Велики број је био отеран и из општине Доњи Вакуф, наводно чак 200 лица. И њима је пут ка Госпићу био карта у једном правцу – у смрт.

Сачувано је и више сведочења како је злочиначка рација спроведена и у самом Јајцу. „Након успоставе НДХ ухапшен је мој отац Стево Рајак по Михи Метзу, културбундовцу, Прањко Анти, усташа, и неком чиновнику из пореске управе чије име неznam. То је било онда када је 700 Срба одведено из Јајца. Он се такођер више никада није јавио и није ми позната његова судбина“, дала је исказ 1945. истражним органима Стојанка Рајак, којој је отац убијен 1941. у Јадовну, а мајка 1942. у Јасеновцу.⁴⁴ Супруга једног од убијених Јевреја, Емануела Лихтнера, изнела је сећање да се о одведенима задуго ништа није чуло и да су породицама о њима стизале противречне информације. Усташа Петар Першић, иначе један од организатора њиховог спровода, казао јој је „да је он већ био у Госпићу и да га је препоручио као доброг радника, да се ја не бојим ништа“. И она је у рату остала без мужа и малолетног сина.⁴⁵ Трагичних прича је и превише.

Поред поименце наведених учесника у хапшењу и спровођењу Срба у логор, које потврђују и други сведоци, породице жртава препознавале су још нека лица која су познавала пре рата, што јасно говори да је акцију извео усташки логор Јајце. Као

⁴¹ АБиХ, ЗК, к. 115, 55079, заједничка изјава жртава злочина из Бравница.

⁴² АБиХ, ЗК, к. 121, 55096, заједничка изјава жртава злочина из Винца.

⁴³ АБиХ, ЗК, к. 119, 48285, заједничка изјава жртава злочина из Љољића.

⁴⁴ АБиХ, ЗК, к. 114, 1, изјава Стојанке Рајак из Јајца.

⁴⁵ АБиХ, ЗК, к. 114, 56098, изјава Љубе Лихтнер из Јајца.

главног одговорног више сведока наводило је пак име придошлице, логорника Кореничког. Све ово је у послератној истрази потврдио и бивши котарски предстојник Антун Стефанић, апострофирајући и директиву „одозго“. Ако је до пред крај јула 1941. број српских жртава у Јајачком крају био двоцифрен, већ у наредном месецу могло би се закључити да је с крвавом жетвом у Јадовну (Госпићу) он износио више стотина мртвих. Усташе су сматрале да су тиме казнили српске родољубе („симпатизере устаника“), али и значајно сузиле оквире за могуће регрутовање у устаничке јединице, будући да су убијени били мушкарци и то махом они способни за рад и војску. Међутим, чињеница да су сви ови људи убијени далеко од Јајца, чак изван Босне и Херцеговине, допринела је да се у првој фази о њиховој смрти не говори, чак да се и чињеница да су сви они побијени релативизује. Породице не само да се нису покретале на отпор и освету већ су и дуго након одвођења својих очева, мужева и браће очекивале да се они врате кућама.

Размере трагедије нису у потпуности проучене. Неке процене смо већ навели: фра Јосипа Маркушића који говори о „три транспорта“ који су отишли из Јајца за Госпић – без одређивања о бројци; котарског предстојника Антуна Стефанића који број одведених и погубљених у Госпићу процењује на 500 до 700; сведока Стојанку Рајак, која је изнела податак о 700 убијених; сведоке који су говорили о 100 Шиповљана и 200 Вакуфљана...

Рада Чубић, чији је супруг Милан Чубић из Јајца такође одведен у Госпић/Јадовно и тамо погубљен, изнела је сећање да је у јулу 1941. на пут у неповрат „одведено пуних 8 вагона Срба и Јевреја из Јајца и околице“.⁴⁶ Учитељ Ђуро Дракулић из Јајца навео је 1942. своја сазнања: „Знам поуздано, да су прошлог љета у месецима јуну и јулу одпремљени из Јајца у Госпић три транспорта Срба. У сваком транспорту било је најмање 150 до 200 Срба. Свима овим Србима, који су одпремљени у Госпић, замео се је сваки даљни траг.“⁴⁷ По Хазиму Еминефендићу такође се радило о три транспорта који су објединили „велике групе“. „У Јајцу није остао ниједан мушкарац јеврејске народности, а слично је било и са Србима“, закључује овај сведок.⁴⁸ Вођена свим овим проценама, среска испостава Земаљске комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача закључила је непосредно након Другог светског рата следеће:

„29. јула те године [1941] усташе су зашле по кућама у граду те су одводили Србе и Јевреје мушкарце и позатварали по разним зградама, а 31. јула све ове похапшене људе одпремили су у три транспорта за логор Госпић, од којих се нико није жив вратио. Дне 31. јула и 1. и 2. августа купљени су опет Срби и Јевреји те су и ти транспорти одпремљени за логор Госпић. У тим транспортима били су грађани из Јајца и сељаци из околине Јајца. Одведено је око 7 до 800 људи од којих се није нико жив вратио.“⁴⁹

⁴⁶ АБиХ, ЗК, к. 114, изјава Раде Чубић из Јајца.

⁴⁷ АС, Г-2, 10/26, изјава Ђуре Дракулића из Јајца.

⁴⁸ *Јајачко подручје...*, 124.

⁴⁹ АБиХ, ЗК, к. 114, 35076, заједничка изјава жртава злочина из Јајца.

Ове цифре прихваћене су коначно и у савременој српској историографији, односно међу историчарима који су проучавали питање жртава НДХ у Јајцу.⁵⁰

Међутим, идентитети жртава никада нису утврђени. Иако су сведоци углавном сагласни да је из Јајца пут Госпића отишло три транспорта логораша, може се само лицитирати колико је сваки од њих имао вагона, а онда и жртава. У првим послератним евиденцијама ратних злочина и пописима жртава, свега петнаестак пријава из града Јајца тицало се убијених у Госпићу/Јадовну. Сведоци из Језера наводили су 1942. да је само из њихове општине у Госпићу усмрћено око 200 Срба, од чега су њих 39 навели по имену и презимену. Друга група сведока из овог места, пред другом комисијом 1945, ценила је број жртава из општине Језеро на око стотину.⁵¹ Али најсвеобухватнији државни попис жртава Другог светског рата из 1964. дао је сасвим другачије резултате. На територији општине Јајце евидентирано је свега 20 Срба убијених у Госпићу/Јадовну! Њима би требало придодати још петорицу евидентираних са територије (новонастале) општине Шипово и још 20 евидентираних на територији општине Доњи Вакуф. Свеукупно – 45 жртава из некадашњег Јајачког среза.⁵² Посебну забуну уноси то што у овај попис нису унета многа имена оних који су евидентирани у налазима Земаљске комисије 1945–1946. године. На пример, у селу Љољићи, где је Земаљска комисија пописала 58 лица убијених у Госпићу, види се да у новом попису из 1960-их није урачуната ниједна жртва на овој локацији. Уписиване су пак у нешто већем броју, у овом и другим селима, жртве Јасеновца, које Земаљска комисија није евидентирала.

Да ли је у новом попису 1964. дошло до некакве забуне, или је непрецизношћу анкетара и истраживача део јадовничких жртава грешком приказан као јасеновачки? Да ли је за део лица уместо Јадовна за место смрти уписано Јајце – свакако место где се са сигурношћу може тврдити да су последњи пут виђени живи? Многе породице покојника без гроба после рата су о својим ближњима говориле управо то: „Одведен у Јајце и више се за њега не зна“. Или пак попис који се сматра најсвеобухватнијим има толике недостатке и непрецизности да само у једној општини-срезу није приказао стотине српских жртава? Сва ова питања остају отворена. Даља истраживања и поређења два постојећа пописа, уз допуне са терена (и додатна истраживања на тлу Шипова и Доњег Вакуфа), довели би до прецизније процене жртава из Јајачког среза у систему логора Госпић-Јадовно-Паг. До тада, остајемо у уверењу да се радило о стотинама убијених, али ближе одређење о њиховом броју тешко можемо да дамо.

Језеро: генеза злочина геноцида

Општина Језеро (раније под именом Језеро – Присоје) као саставни део среза Јајце обухватала је петнаестак села, углавном мешовитих или чисто српских. Према

⁵⁰ Ж. Јандрић, „Страдање Срба у сливу ријека Плива и Јањ у Независној Држави Хрватској 1941. године“, 68; Драга Мاستиловић, *Затварање Срба у Босни и Херцеговини у 20. веку* (Бања Лука: Српско-руски мост, 2017), 114.

⁵¹ АС, Г-2, 10/32, изјава Пере Рајака, Луке и Гојка Пијетловића из Језера; АБиХ, ЗК, кутија 117, 55077, заједничка изјава жртава из Језера.

⁵² Музеј жртава геноцида, Жртве рата 1941–1945, подаци за БиХ, општина Јајце.

попису становништва из 1931, у овој општини живело је укупно 4.415 становника, од чега: 2.676 православних, 932 муслимана и 807 римокатолика.⁵³ Изузетак је био центар општине Језеро, у ком је према подацима месног православног свештеника било око 300 муслиманских и свега 24 православна домаћинства.⁵⁴ Као што је већ напоменуто, у Језеру је међу муслиманима још пре рата деловала усташка организација, али је одређен утицај имала и ћелија КПЈ, коју су предводили такође муслимани, браћа Филиповићи. Од 1941. ово место било је седиште усташког табора, на чијем је челу био Фахрија Капетановић, по занимању опанчар. Уз њега се као носиоци усташког поретка у документима помињу и Фехко Рамић, Сакиб и Шериф Рибић и други.⁵⁵ Ускоро су међу сељацима регрутовали још људи, уз комбинацију националних и социјалних паролa; како се један од сведока сећао, муслиманима се пре свега обећавало да ће уколико уђу у месну милицију „добро живити“.⁵⁶ Национална нетрпељивост према Србима као носећа компонента политике НДХ обзнањена је одмах по успостављању нових власти: „Кад је чуо како се зовем, Фахрија се иронично насмијао и рекао да су Митрићи били његови кметови и да ће опет бити 'ако бог дадне'“.⁵⁷ Црква Светог кнеза Лазара у Језеру је оскрнављена, свештеник протеран, а његову имовину одузеле су усташе. „Нико се није ни од муслимана ни од католика заузимао за Србе, него су се напротив дочепали оружја и одмах кренули у српска села да отимају“, био је утисак једног од сведока.⁵⁸

Већ у мају и јуну по околним селима нанизала су се насиља, пребијања и пљачке језерских усташа. Као присутне их видимо и у хапшењима и злостављањима у Јајцу, а значајна је и чињеница да су прва убиства Срба у Јајачком срезу починили управо људи Фахрије Капетановића. Током јула, они асистирају и приликом хапшења мушкараца и њиховом спровођењу у Јајце – одакле су ови превезени у логор смрти у Госпићу/Јадовну. Процене броја одведених из језерских села варирају између 80, 100 и 200, но нико од њих није преживео нити се више ико вратио у родно место.⁵⁹

Страховлада јајачких и језерских усташа убрзала је распламсавање устанка током августа 1941. године. Српски сељаци одбегли од кућа пред погромима НДХ, које су власти још у мају означиле као „четнике“, с временом су почели да се повезују и организују отпор. Тако на периферији Јајачког среза настају и први устанички одреди, слабо наоружани и опремљени, уз то и идеолошки разнородни. Локални комунисти жалили су се да је у овом крају њихов утицај на устанак био слаб и „све [је] мање-више било препуштено великосрпским елементима“.⁶⁰ Њих заправо на акцију није нагонила ма која идеологија, већ свест о угроженој егзистенцији: нож је био за вратом

⁵³ Дефинитивни резултати пописа становништва 1931, 112.

⁵⁴ АС, Г-2, 10/27, изјава Лазара Ђукановића из Језера.

⁵⁵ АБиХ, ЗК, к. 117, 55077, заједничка изјава жртава из Језера.

⁵⁶ АБиХ, ЗК, к. 117, 48250, изјава Смаја Ђукле из Бумезлија.

⁵⁷ *Јајачко подручје...*, 184.

⁵⁸ АС, Г-2, 10/27, изјава Лазара Ђукановића из Језера.

⁵⁹ АС, Г-2, 10/26, изјава Ђуре Дракулића из Јајца; АБиХ, ЗК, к. 117, 48283, изјава Лазе Даниловића из Језера; к. 117, 55077, заједничка изјава жртава из Језера.

⁶⁰ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, том 4, knjiga 1, (Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1951), 488.

пружали они отпор или не. Онда се, после масовног одвођења њихових земљака у Госпић, тај сељачки стихијски покрет ипак определио за борбу.

Епицентар устанка био је западни део среза, у зони око Пљеве и Јања. Ту је српска устаничка војска протерала хрватско оружништво (жандармеријску станицу) и суспендовала власт НДХ, али није остала тек на тој позицији и локалној побуни.⁶¹ Према извештају власти, 6. августа нападнуто је и делимично спаљено насеље Љубово, а „насељеници овог села, који су муслимани, правовремено су се склонили“. Десет дана касније у селу Горици су нападнуте хрватске војне снаге, о чему је сачуван и њихов извештај:

„Једно одељење војника 2. дојнице, Травничке пуковније у Јајцу, која се је састојала од 40 војника и 5 оружника под заповједништвом сатника г. Шоштарића [...] наишла је у селу Горица, опћине Пљева, котара Јајце, на масу наоружаних четника-побуњеника, који су их са свих страна осули са пушчаном ватром и опколили. У борби је лакше рањен заповједник сталне опходње Језеро, оружнички разводник Ахмет Цакић и три војника, а оружнички наредник [...] Август Фалат и 8 војника нестали су и о њима се до данас ништа не зна. Остали војници и оружници са сатником Шоштарићем, због надмоћности четника повукли су се према селу Дре(но)в-Дол. Оружнички разводник Вјекослав Шкртић, прије борбе ухватио је и везао у ланце двојицу четника, који су за вријеме борбе искористили прилику и са ланцима на рукама побјегли у шуму.“⁶²

Ова акција имала је великог одјека и међу српским становништвом и међу хрватским властима. Околина Јајца, које су само два месеца раније усташе тријумфално прогласиле за седиште своје жупе, постала је несигуран терен за деловање њихових снага. Савременик пише да су власти већ тада започеле да деле наоружање и муницију и сељацима (католицима и муслиманима) по селима.⁶³ С друге стране, устаници осокољени првим успесима кренули су у борбу за ослобођење од усташке власти.

Прва реакција власти НДХ била је појачавање терора. И то најпре у Језеру, где су злочини и започели. Неутврђеног датума средином августа, месне усташе на челу са Фахријом Капетановићем похапсили су преостале Србе из тог места и околних села и затворили их у сеоску школу и цркву. Овога пута, мета им нису били само мушкарци већ сви цивили који су им се нашли у домаћају; процене су биле да је тада похапшено око 300 лица свих доби. Ухапшени су данима држани у затвору без хране, а мета иживљавања посебно су биле жене и девојчице. Онда је почело њихово извођење и клање, „по партијама“. Несрећни људи потом су сахрањивани у две масовне гробнице недалеко од места злочина. Био је то до тада најтежи масакр на територији Јајачког среза.⁶⁴ Сведоци покоља били су локални муслимани и неки од представника власти НДХ. По Акифу Малкочу, „у Језеру је по чувењу заклано 100 Срба, а може бити и

⁶¹ Ж. Јандрић, „Страдање Срба у сливу ријека Плива и Јањ у Независној Држави Хрватској 1941. године“, 69. *Зборник НОР*, 4/1, 589.

⁶² Ј. Маркушић, *н. д.*, 37.

⁶⁴ АБиХ, ЗК, к. 117, 55077, заједничка изјава жртава из Језера.

више“.⁶⁵ „У Језеру било је више покоља од стране усташа и како сам чуо поклано је преко 100 људи жена и дјеце“, сведочи Хилмо Рибић.⁶⁶ По котарском предстојнику НДХ Стефанићу, покољ се десио на две локације: у жандармеријској станици и општини, и том приликом је уморено 120 људи. „Ушао сам у општинску зграду и установио да је велика просторија у приземљу изрибана и окречена али је јако заударало по људској крви.“⁶⁷

О покољу Срба у Језеру августа 1941. посведочили су и неки од саучесника и директних очевидаца. По Смаји Ђукли, после масакра потерано је троје кола лешева према Барама и Мркоњићу. А „нисам чуо пуцња“, додао је овај.⁶⁸ Лутво Попаја који је био задужен за пренос лешева од жандармеријске станице до масовне гробнице говорио је да је „у касарни гдје је покољ извршен било закланих 260 Срба, било је ту људи, жена и дјеце“. И описује: „Сви су ови људи били заклани ножем испод врата“.⁶⁹ Према послератном попису жртава рата (из 1964), број убијених 1941. на локацији Језеро износи 171 лице.⁷⁰ После покоља у Језеру уследили су још једно велико хапшење по околним местима (већину одведених ускоро су ослободили устаници при заузимању Шипова), па злочин у Присоју, вероватно 18. августа 1941. године.⁷¹ Убиства су забележена и у Каменицама („5 људи и то у кућама на спавању“), Бравницама, Билинчићу.⁷²

И српски одговор на последње покоље није могао да буде другачији до даља борба. После неколико мањих диверзија на прузи средином августа, устаници 24. августа прекидају и важну комуникацију, пругу Јајце–Травник. Други део њихових снага заузео је тог дана и усташко упориште у Воларима, па након ослобађања ухапшених Срба запалио куће муслимана из Волара, „иначе никога нису лично злостављали“. Дана 27. августа долази и до ослобођења Шипова, где су пре тога забележени тешки усташки злочини. Локалне хрватске снаге, односно 28. походна бојна, у овим и наредним борбама су десетковане. Падају и прве хрватске цивилне жртве у неким од побуњених села, а према Јајцу се из правца Шипова и Мркоњић Града ненадано слежу колоне избеглица, муслимана и нешто Хрвата, са стоком коју терају пред собом.⁷³ За овима, напредују и српске снаге, које су у Шипову дошле и до значајног ратног плена у наоружању и муницији. Уз мањи отпор, хрватске снаге напустиле су сва места која су се нашла у зони дејства устаника, па се 28. августа српске снаге налазе испред Језера, и с друге стране испред Мркоњић Града. У Језеру

⁶⁵ АБиХ, ЗК, к. 117, 29866, изјава Акифа Малкоча из Језера.

⁶⁶ АБиХ, ЗК, к. 117, 29867, изјава Хилме Рибића из Језера.

⁶⁷ АБиХ, ЗК, к. 114, 3003, изјава Антуна Стефанића из Јајца.

⁶⁸ АБиХ, ЗК, к. 117, 48250, изјава Смаја Ђукле из Ђумезлија.

⁶⁹ АБиХ, ЗК, к. 114, 30001, изјава Лутва Попаје.

⁷⁰ МЖГ, Жртве рата 1941–1945, подаци за БиХ, општина Јајце.

⁷¹ АБиХ, ЗК, к. 120, 29873, изјава Боје Глигорић из Присоја. Злочин у Присоју поновио се и три недеље касније, па у реконструкцији тешко можемо да разлучимо колико је жртава настрадало у августу, а колико у септембру 1941. године. Такође није до краја јасно да ли се радило о два одвојена масовна злочина, или о једном који је у каснијој реконструкцији сведока само погрешно датован.

⁷² АБиХ, ЗК, к. 115, 55079, заједничка изјава жртава из Бравница.

⁷³ Ј. Маркушић, *н. г.* 35–36, 38; Ж. Јандрић, „Страдање Срба у сливу ријека Плива и Јањ у Независној Држави Хрватској 1941. године“, 73–74.

се тог дана водила жестока борба, у којој је погинуло пет бораца српског устаничког Пљевског одреда, а његов командант Митар Тривунчић био рањен. Ипак, на попришту борбе остало је још више изгинулих домобрана, део њих се и предао, а део просто побегао како се не би нашао у окружењу. Те вечери устаници су славили победу и ослобођење Језера.⁷⁴ „Војска и оружници повукли су се на нове положаје према Јајцу. Губици на нашој страни још нису познати“, стајало је у првом извештају заповедника оружништва из Јајца вишим властима НДХ.⁷⁵ Већ сутрадан „пао је“ и Мркоњић Град. Према муслиманском и хрватском становништвом није дошло ни до какве одмазде, а устаници су их чак задржали у њиховим кућама и узели у заштиту.⁷⁶

Заузимањем Језера устаничке снаге нашле су се на свега 11 километара удаљене од Јајца. Обе стране сада су се припремале за опсаду града. Савременик из хрватске средине записао је на дан ослобођења Језера да је „у Јајцу паника да ће четници провалити“. Додаје: „Жупан хтјео да бјежи, да су га смели, тако веле, усташе“. Радило се о великом жупану Бахрији Кадићу, који се изгледа заиста био припремио за бекство из Јајца, у страху од надирућих устаника. Неколико виђенијих Хрвата, укључујући и неке од сеоских жупника, такође се одлучило на бекство.⁷⁷

Међутим, већ 1. септембар донео је преокрет на бојишту. Одбрани града одмах по угрожавању Језера пристигла су у помоћ значајна појачања, како усташких тако и немачких јединица из Бањалуке. Усташке снаге које су биле искоришћене за ову акцију као да су плански биле одабране да почине масовни покољ. Радило се о Мостарској бојни или тзв. бојни Херенчић, која је назив добила по свом команданту Иви Херенчићу. Један од Павелићевих „расова“ и његов лични пријатељ из периода емиграције, Херенчић је након службе у Главном усташком стану постао повереник у равнатељству за јавни ред и сигурност; од лета 1941. налазио се у Херцеговини, одакле је упућен у Јајце са „окорелим“ усташама, да гуши српску побуну. Савременицима је остало у сећању да је једна од његових сатнија уместо војничких капа носила фесове са словом „У“, то су били гатачки муслимани – усташе. Навикло на верске сукобе, сељачке буне и збегове, месно становништво на њихову појаву је упозоравало: „Бјежимо народе, ето Турака“.⁷⁸

Од 3. септембра започела је и контраофанзива немачко-хрватских снага према ослобођеним селима западно и северно од Јајца. Наводно су усташе пред сам почетак акције растурили летке – плакате под називом „коцка је пала“, где су позвали српско становништво да преда устаничке вође или ће у супротном ови „истријебити“ и „ваше семе“.⁷⁹ Разуме се да сељаци нису могли да учине ништа против устаника (мада је било примера да су неки од њих отишли у Јајце и пријавили се за објаве), док је усташама то дошло као изговор да све затечено становништво дословно препусте мачу и огњу. Већ

⁷⁴ М. Тривунчић, н. г; *Јајачко подручје...*, 373.

⁷⁵ *Зборник НОР...*, 4/1, 641.

⁷⁶ Ј. Маркушић, н. г, 39.

⁷⁷ *Истио*, 38–39.

⁷⁸ Бојан Димитријевић, *Усташка војска Независне Државе Хрватске 1941–1945*. (Београд: Институт за савремену историју, 2016), 98–100; *Ко је ко у НДХ*, 155–156; *Јајачко подручје...*, 127; Војни архив (ВА), фонд НДХ, к. 61а, док. 6/10.

⁷⁹ *Зборник НОР...*, 4/1, 193.

3. септембра пуца устаничка линија одбране и у Јајцу се види како „у ноћи горе многа села од стране Језера“.⁸⁰ Једно за другим падају Језеро, Шипово и Мркоњић. Комунистичка пропаганда говори да се „хрватска војска углавном неће борити против народно-ослободилачке босанско-херцеговачке војске“, што показује и у Јајцу, када је иста „прелазила на страну партизана, предавала оружје и опрему и враћала се својим домовима“.⁸¹ Десило се управо супротно: не само да су усташе и хрватске оружане снаге пошле да „истребе“ српски живаљ, како су то већ нагостили у свом летку, већ су за њима пошле и наоружане скупине цивила Хрвата и муслимана и укључиле се у масакре над недужним сељацима. „Сва села кроз која су пролазиле усташке јединице док су се кретале од Јајца према Јању – Ћусина, Жаовине, Заскопље, Љољићи, Дренов Дол, Горица и друга – постала су права попришта усташког терора.“⁸²

Првог дана акције масакр је спроведен у мешовитом (српско-муслиманском) селу Бравнице. Изгледа да је преко једног мештанина, муслимана блиског усташама, непосредно пред напад стигла дојава да се припрема покољ, па је део сељака успео да се склони у шуму. Сви који су затечени у селу су побијени.

„Ове усташе зашле су по кућама и истјерали напоље све укућане што су затекли, па је међу њима било немоћних стараца жена и нејаке деце, и кад су их тако сабрали усташе су их отјерали на једно сто метара од кућа, од села у једну малу шумицу и на једном потоку све су ове људе побили из пушака и искасапили ножевима. Тога дана усташе су у Бравницама побили заклали 63 људи жена и дјеце. [...] Жртве су побацане око потока и ако је која још показивала знаке живота онда су је усташе дотукле ножем. Свега двије жене од ове групе остале су живе и један дјечак који су успјели да се извуку испод гомиле мртвих кад су се усташе удаљиле. [...] То су Стана Јовичић пок. Симе из Бравница и Марија Вујић из Каменица те Миле Зекоња из Зеленковића коме су усташе приликом клања одсјекли руку. [...] Истог дана након овог покоља наведене су усташе запалиле село Бравнице и опљачкали га.“⁸³

Ово је била послератна реконструкција групе преживелих сведока, помало хладна и административна да би приказала сав ужас који је задесио село. Слични су били и други искази забележени 1945. у локалном огранку Земаљске комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача под контролом КПЈ, али на основу њих можемо делом да реконструишемо злочине почињене у Бравницама.

По исказима других сведока број жртава је био нешто мањи од наведеног, али је свакако прелазио бројку од 50 убијених. „Видио сам да су куће попаљене и видио сам мноштво народа покланог“, наводио је Мухарем Сирић.⁸⁴ И један Хрват био је сведок масакра у овом селу:

„Видио сам лежећи троје људи који су били заклани а Ники Марјановићу био је

⁸⁰ *Јајачко подручје...*, 377; Ј. Маркушић, *н. г.*, 41.

⁸¹ *Зборник НОР...*, 4/1, 501.

⁸² *Јајачко подручје...*, 438.

⁸³ АБиХ, ЗК, к. 115, 55079, заједничка изјава жртава из Бравница.

⁸⁴ АБиХ, ЗК, к. 115, 47732, изјава Мухарема Сирића из Бравница.

нос отсечен и на три мјеста убоден у трбух. [...] У једној шумици спазео сам много љешина па сам отишао да видим и установио сам да ту се налази око 33 мртвих особа из истог села који су били сви преклани. Међу њима било је људи, жена и нејаке дјеце.“⁸⁵

Размере злочина сагледавају се тек када се прочитају изјаве породица убијених. „Дошли су Усташе мојој кући и затекли ми код куће свекра Максима, свекрву Стану, дјевера Вукосава, 4 дјеце од Вукосава и жену, и дијете, кћи од Максима. Сви су одведени по Усташама, недалеко у шуму, гдје су постријељани“, посведочила је Јока Ивановић.⁸⁶ „Затекли [су] ми код куће: оца Јову, жену Боју, дјецу: Петра, Стојана и Стојанку Вујић“, навео је Велимир Вујић, допуњавајући да су сви они побијени.⁸⁷ У локалној хроници НОБ-а штампаној безмало четири деценије након прикупљања ових изјава, један од сведока навео је још један детаљ: „Трудној жени Веле Вујића, из села Бравница, распорили су стомак бајонетом, а она је носила двојке“.⁸⁸ Да ли је преживели отац навео у пријави имена само своје рођене деце, па овим детаљем који није ушао у штуропис који је формулар дозвољавао трагедија породице Вујић бива и већа?

Током ове акције, усташе су попалили српске куће и све помоћне зграде, опљачкале стоку и покућство, однели намирнице. Али су један број заробљених мушкараца поштедели и одвели са собом пут Јајца. Целате нико од сведока није могао да наведе, будући да су и према њиховим сазнањима то били „Херцеговци“. Но оно што се десило у Бравницама било је матрица по којој су уништена и друга српска села.

Каменице и Дренов До задесила је иста судбина. У првом селу било је убијених још током јула и августа, а након доласка Херенчићеве казнене експедиције један број људи убијен је у селу, а друга група од око 20 људи одведена у Јајце. Вида Гајић из Каменица сведочила је како су јој усташе у једном дану у септембру 1941. убиле оца Цвију и мајку Јелу, брата Перу, сестру Стану и стрица.⁸⁹ Стојан Савић је као жртве послератној комисији пријавио оца Крстана, брата Славка и сина Дану.⁹⁰ Марија Вујић, исто тако, мужа Божу и синове Перу и Симу.⁹¹ Било је још породица које су поднеле жртве и све су делиле искуство да су изгубиле све укућане које би усташе затекле при упаду у село. У Дреновом Долу део Срба је такође побијен у свом атару (неки код куће, а неки у масовној ликвидацији у шуми), а други су одведени у Јајце. „Нашли [су] ми оца Шпиру, жену Драгињу, кћери Цвиту и Љубу. Све су усташе постријељали у кући, јасам побјего у шуму иначе би и мене убили“, сведочио је мештанин Жарко Попржен. Из његове пријаве не види се да су му деца била млађа од 11 година.⁹² „Нашли [су] ми жену Боју, брата Паву и Мићу и сестру Стану. Сви су изведени из куће и недалеко у шуми постријељани“, сведочи Симо Петрићевић.⁹³

⁸⁵ АБиХ, ЗК, к. 114, 47730, изјава Јозе Прањка из Јајца.

⁸⁶ АБиХ, ЗК, к. 115, 29974, изјава Јоке Ивановић из Бравница.

⁸⁷ АБиХ, ЗК, к. 115, 29897, изјава Велимира Вујића из Бравница.

⁸⁸ *Јајачко подручје...*, 460.

⁸⁹ АБиХ, ЗК, к. 116, 29956, изјава Виде Гајић из Дренова Дола.

⁹⁰ АБиХ, ЗК, к. 116, 29958, изјава Стојана Савића из Дренова Дола.

⁹¹ АБиХ, ЗК, к. 116, 29954, изјава Марије Вујић из Дренова Дола.

⁹² АБиХ, ЗК, к. 116, 29946, изјава Жарка Попржена из Дренова Дола.

⁹³ АБиХ, ЗК, к. 116, 29923, изјава Симе Петрићевића из Дренова Дола.

Страшан злочин десио се и у дому Стевана Тркуље.

„У септембру 1941. г. дошли су усташе мојој кући и затекли ми жену Ану и дјецу Илу и Божу из Дренов-Дола, Јајце. Све троје су усташе отјерали у Јајце, а одатле у логор. Ја сам био заробљен по Њемцима још за Југословенског рата и био у логору 4. године. Тек ових дана сам дошао и нисам нашао нигдје ништа и никога код куће“, говорио је овај несрећни човек пред пописивачима Земаљске комисије у јуну 1945. године. Свима, па и њему, попаљени су куће и пратећи објекти и отерана је стока.⁹⁴ „Како нису никога у мојој кући нашли, то су ми запалили 2 куће и 1 шталу у вриједности 28000 дин. Отјерали су 2 вола, 1 коња, 15 оваца, 2 краве и теле, 1 крме, 4 козе“, пријавио је Симо Ковач, а уз то му је сва летина – жито, сено и слама – спаљена. „Покућство и одијело све је изгорело у кући.“⁹⁵

Они који су остали без ичега а сачували главе на раменима и породицу колико-толико на окупу сматрали су се тада срећним људима.

Следеће место страдања биле су Ћусине, но овде је у налету херцеговачких усташа ликвидирано свега неколико особа, док је већи број мушкараца различитог узраста одведен у Јајце. Нарочито је трагична била судбина породице Попратин. Поступак је био као и у другим местима: поред ликвидација и масовна паљевина и пљачка.⁹⁶ У Грабанте, где је убијено неколико особа, издваја се исказ Анђе, удове Милана Сребре: „Усташе [су] дошле мојој кући и узеле мога мужа и одвели у подрум и заклали га, а мене затворили у кућу док није злочин извршен. И тада су истјерали двојицу моји комшија да га носе. Однијели су га мало даље од куће у шуму и затрпали га гранама. Послије неколико дана он је нађен у шуми раскомадан од звјери.“⁹⁷ У *Љољићима*, селу из ког је највише жртава настрадало у Госпићу, у септембру 1941. такође није убијен већи број људи, али је поново било одведених у Јајце и Језеро – и опет се није знала њихова судбина. Пример како је радила послератна комисија под контролом КПЈ која је требало да прикупља и документује сведочења о геноциду види се и из исказа Милана Ружичића из Љољића, који као да успут констатује да је у усташким злочинима убијено и „мојих дванајест чељади“. Трочлана комисија сачињена од представника три народа није нашла за сходно чак ни да забележи њихова имена.⁹⁸ И у Ипоти је мање људи страдало у свом атару, али је одавде и из суседног села *Касуми* одведено за Јајце 15 до 20 особа.⁹⁹

Слично је било и у селу Винац, где је у атару заклано најмање 7 особа, један број њих стрељан и запаљен у својим кућама, а још 21 мушкарац одведен за Јајце.¹⁰⁰ Издвајају се само неке у мору трагичних судбина. „Кад су усташе запалиле наше село у септембру 1941. [...] ми смо тада утекли у шуму. Они су запалили у мојој кући шесторо

⁹⁴ АБиХ, ЗК, к. 116, 29977, изјава Стевана Тркуље из Дренова Дола.

⁹⁵ АБиХ, ЗК, к. 116, 29975, изјава Симе Ковача из Дренова Дола.

⁹⁶ АБиХ, ЗК, к. 116, 23159, изјава Саве Попратина и Миле Дакића из Ћусина.

⁹⁷ АБиХ, ЗК, к. 117, 30061, изјава Анђе Сребре из Грабанте.

⁹⁸ АБиХ, ЗК, к. 119, 48285, изјава Милана Ружичића из Љољића.

⁹⁹ АБиХ, ЗК, к. 117, 30082, изјава Мехе Макула из Ипоте.

¹⁰⁰ АБиХ, ЗК, к. 121, 55096, заједничка изјава жртава из Винаца.

чељади из мога села. Најприје су и побили из митраљеза па су и онда запалили.“¹⁰¹ „Убили су моју матер и сина од 12 година.“¹⁰² „Моју матер на сред њиве заклали и још једно дијете.“¹⁰³ Већина ових жртава није евидентирана у званичним пописима.

Како се ишло дубље према Језеру, односно према епицентру устанка у Јању и Пљеви, злочини су били све монструознији. Једно од најстрадалнијих било је село Присоје, где је још у августу забележен први усташки масакр. Почетком септембра село је спаљено и према реконструкцији злочина део мештана је убијен на лицу места, део у Језеру, део на Барама код Беглука (заједно са групом младића из Ђумезлија) – и део одведен у Јајце. Укупно је евидентирано преко 60 жртава у Присоју. Неке од њих биле су стрељане, док су друге „мучили и касапили ножевима“. Домаћинства из којих је погинуо по један укућанин била су ретка, а било је и оних која су у потпуности затрta. Милан Вођевић је убијен са женом, шесторо деце и две снахе (Стана, Пера, Станка, Душан, Митар, Јанко, Стева, Милица, Анђа), Јанко Вођевић такође са женом и петоро деце (Анђа, Перо, Станко, Миле, Марко, Станка); у кући Стеве Глигорића убијено је седам чланова породице (Божа, Мара, Симо, Миле, Стана, Миља); Крстан Станковић и брат му Илија, Тодор Јовановић и Лука Топић – такође су убијени са женом и децом. У дому Лазе Станковића убијени су његова четири сина, кћер и снаха. У Гогићима су побијена деветорица блиских рођака Гогића.¹⁰⁴ Нека од имена жртава се не могу установити: грешке и лош рукопис послератних пописивача не дозвољавају потпун попис. Од ових губитака се нису опоравиле ни страдалне породице ни читаво село. Један од сведока који је спас нашао у избеглиштву у окупираној, тзв. Недићевој, Србији, описивао је дубину трагедије у Присоју:

„Било је породица са преко 30 чланова, од којих је, после овога покоља остао само један, или ниједан. На пример, у породици Станковић у Присоју било је у једној кући 32 члана, од којих је остао на животу само куће домаћин, који се је пре доласка усташа спасао бегством у шуму, а сви остали су поклани. Двије друге породице Станковић у истом месту, потпуно су поклане.“¹⁰⁵

Усташко крваво коло продужено је и у Горњој Перућици, где је око 60 особа сабијено у једну кућу, побијено из митраљеза и затим запаљено. „Истог дана зашле су усташе по кућама у селу и клали сву заосталу дјецу, па нису поштедили ни дијете од 6 недеља у бешици.“ Заиста, у поименичном попису забележено је више жртава – деце рођене 1941, које су у часу смрти биле старе свега неколико месеци. Затим су при уништавању Доње Перућице опет запалили сељаке у кућама, неке од 25 жртава чак су биле и живе спаљене. О овим зулумима остало је мало трагова у архивским изворима.

¹⁰¹ АБИХ, ЗК, к. 121, 30190, изјава Паве Шарић из Винаца.

¹⁰² АБиХ, ЗК, к. 121, 30907, изјава Милице Шарић из Винаца.

¹⁰³ АБиХ, ЗК, к. 121, 30104, изјава Јеле Гаврић из Винаца.

¹⁰⁴ АБИХ, ЗК, к. 120, 29873, изјава Боје Глигорић из Присоја; 29877, изјава Јане Станковић из Присоја; 29907, изјава Тоде Вођевића из Присоја; 29925, изјава Јоке Вођевић из Присоја; к. 114, 368, изјава Марка Гогића из Јајца; АС, Г-2, 10/32, изјава Пере Рајака, Луке и Гојка Пијетловића из Језера.

¹⁰⁵ АС, Г-2, 10/26, изјава Ђуре Дракулића из Јајца. Више: Вељко Ђурић Мишина, *Саслушања српских изабелица, историјски контекст и анализа саслушања* (Бања Лука: Архив Републике Српске; Нови Сад: Архив Војводине, 2023).

Тек неколико пријава послератним истражним органима (неке породице су потпуно искорењене) не могу да буду узорак који би дочарао тежину страдања Перућице. Једну упечатљиву наводимо ради илустрације: „Стрељано и попаљено фамилије: стриц Качар Симо, стрина Качар Пана, стрина Качар Ика, Качар Миле братово дијете, дијете Качар Невенка, дијете Качар Ђука, дијете Качар Стана кћи Зоркина, дијете Качар Перо син Илијин“. Ово је био покољ у само једној кући, који је преживео и о њему посведочио Нико Качар; многи други нису забележени. Покољ се наставио и у селима Ступна, Черказовићи, Ковачевац и Лазићи, где је број масакрираних и спаљених сељака такође троцифрен. Тиме је у збиру у овим малим селима забележено скоро 200 жртава.¹⁰⁶

Покољ је настављен и у већ страдалном Језеру: преостала нејач, чији су домаћини већ делом били побијени током претходних месеци, покушала је бег према Шипову – али су их усташе сустигле. Том приликом покљано је најмање још 22 жена и деце. Језиво је само набрајање сведока: „Маркић Зора, домаћица из Језера и њезино троје деце, Јовичић Милица, домаћица из Језера и њезиних троје деце, Пашалић Јања, домаћица из Језера и њезиних двоје деце, Бркић Риста и њезиних двоје деце, Гогич Стана, домаћица из Језера и њезиних двоје деце...“¹⁰⁷ Остали су побијени у самом месту, попут породице Стевана Алексића који је изгубио жену Јованку и децу Боју, Перу и Саву.¹⁰⁸

Једино су већу погибел изbegли мештани Жаовина, будући да се њихово село налазило близу планине Виторог која им је постала прибежиште. Ипак, и у овом спаљеном и опљачканом селу стављени су под нож сви они који су ту затечени. Јованка Бужанин изгубила је мужа Милана, стрину Босиљку и синове Митра и Мила млађе од пет година. Зорка Ковачић браћу Душана и Станка и оца Симу. Милева Вукадин, чија је фамилија посебно настрадала у септембарском масакру у Жаовинама, од ближих је послератној комисији пријавила страдање мужа Боре и чланова уже породице: Цвите, Стоје, Боје и Николе.¹⁰⁹ У Крезлуку и Царевом Пољу, где су српске енклаве биле окружене муслиманско-хрватским становништвом и где није било устаничких акција, такође је убијено више особа, мушкараца које су пресреле и заклале Херенчићеве усташе. И у Бучићима је било много уморених у мукама: закланих, масакрираних, спаљених. Хрватски суседи њима су замерали што су последњих дана Југославије били много „весели“, што је овима послужило као изговор да им затиру читаве породице и покољу децу.¹¹⁰ У малим заједницама у Лендићима, Крушчици и Смионици, на самом истоку среза, злочини су изостали, а у хрватским изворима констатовало се да тамошњи Срби „живе посве у миру, никуд их није потезало“.¹¹¹ Злочин је био нешто мањих размера и у национално мешовитом селу Бареву.

То је била само прва фаза усташког терора у општинама Јајце и Језеро. Готово

¹⁰⁶ АБиХ, ЗК, к. 119, 61103, изјава Ника Качара из Перућице; к. 117, 55077, заједничка изјава жртава из Језера; Ж. Јандрић, „Страдање Срба у сливу ријека Плива и Јањ у Независној Држави Хрватској 1941. године“, 79.

¹⁰⁷ АБиХ, ЗК, к. 117, 29865, изјава Милеве Ковачић из Језера.

¹⁰⁸ АБиХ, ЗК, к. 114, 323, изјава Стевана Алексића из Језера.

¹⁰⁹ АБиХ, ЗК, к. 121, 30021, 23139, изјаве Јованке Бужанин и Зорка Ковачић из Жаовина; 300/7, изјава Милеве Вукадин из Жаовина.

¹¹⁰ АБиХ, ЗК, к. 118, 55088, заједничка изјава жртава из Крезлука; к. 115, 55091, заједничка изјава жртава из Царевог Села; *Jajačko područje...*, 391.

¹¹¹ Ј. Маркушић, *н. г.*, 38.

сва српска села том приликом су темељно опљачкана и спаљена, а жртва је, по постојећим истраживањима која нису прецизна и свеобухватна, само у неколико дана било преко 400! У даљем напредовању, у зони Пљеве и Јања, према хроникама НОБ-а побили су „на звјерски начин“ 1.681 цивила, од чега 589 деце и 286 жена. Дакле, губици су били још већи. Неки од злочина на овом терену превазилазе по монструозности (степен иживљавања, затирање читавих родова) усташке масакре у другим срединама. У овом подручју изгорело је преко 1.700 српских кућа и уз њих све помоћне зграде и пољопривредни објекти.

„Убијали су мајке са дјецом у грчевитом загрљају, породиље и новорођенчад, дјецу која су се приликом бјежања изгубила од родитеља, болеснике, старце и старице... Неке жене и дјевојке су силовали, а потом их звјерски убијали. Масовно убијање људи било је врло честа појава. Похватане групе сељака обично су затварали у неку зграду, косили их рафалима из митраљеза и аутомата, а потом спаљивали заједно са кућом или појатом.“

Исто се догодило и у Шипову, где је из масовне гробнице касније ископано више од 500 мучки побијених српских цивила.¹¹²

Убијени су, без икакве разлике, и богати и сиромашни, и неписмени и интелектуалци, и национално ангажовани и аполитични – Срби. Како су они истребљени, „очишћена“ је и њихова имовина: радње и магаци, штале и грађевински материјал из домаћинских и убогих кућа, са великим залихама летине или пак скромном уштеђевином. У послератним пријавама ратне штете дешавало се да неки од оштећених из села око Језера властима пријаве да им је током усташке акције одузето неколико литара ракије или симболична количина намирница уз скромно покућство, али то је заправо било све што је тај сиромашни сеоски свет тада и имао код куће. „Мој муж био је стар 56 год. а остало је нас 7 незбринутих чланова које ја издржавам. Истодобно сам била опљачкана, однешено ми је сво жито, стока, хаљине, покућство“, упечатљива је пријава штете Ристе, удове Шпире Пуцара из Ипоте.¹¹³ У похари су предњачиле херцеговачке усташе, али су у неким селима жртве препознавале и своје суседе муслимане и римокатолике: за главнином војске ишла је, као у древним ратним походима, и наоружана маса цивила која је додатно допринела „успеху акције“. Неки од њих касније су се по Јајцу хвалили како су „смиривали“ по Језеру, што је еуфемизам за клање. Једна од таквих прича дошла је и до месних фрањеваца: „Кад су почели питао је [старешина] прво: знате вашу дужност, тко не може поднијети нека иде на страну. Одвојило се 10. Међу јунацима и један од 16 година“.¹¹⁴

Јајце и Подмилачје: симбол страдања Срба

У опису усташких злочина у јајачким селима навели смо да је током њихове акције безмало у сваком насељу, паралелно са убиствима, један број мушкараца био

¹¹² *Јајачко подручје...*, 440–444.

¹¹³ АБиХ, ЗК, к. 117, 30080, изјава Ристе Пуцар из Ипоте.

¹¹⁴ Ј. Маркушић, *н. г.*, 44, 50.

издвајан и одвођен за Јајце. У коначном збиру, испоставило се да их је преко две стотине. Њихова судбина била је неизвесна: да ли ће бити задржани као таоци, логорисани или једноставно ликвидирани. Као притворске јединице за ухапшене Србе у Јајцу одређено је у различитим периодима чак 11 објеката, између осталог предратни Соколски дом, силос у Пијавицама, среско начелство, основна школа, Привредна банка. Од септембра 1941. у затворе су претворени и јеврејски храм (темпл) и Црква Пресвете Богородице у Јајцу.¹¹⁵ То је био моменат који је посебно допринео трагедији јајачких Срба: храм у ком су се до пре неколико месеци молили, венчавали и крштавали децу постао је од тада њихово мучилиште и место ишчекивања смрти.

На дан 4. септембра ратни хроничар града, фра Јосип Маркушић, навео је следеће: „У православној новој цркви у граду затворено преко 100 ухаћених Срба сељака, у јидовском темплу жене Српкиње с дјецом. За црквом се копа велика јама“.¹¹⁶ О судбини ухапшених Срба драгоцене податке је дао и котарски предстојник А. Стефанић: по њему, сељацима (њих око 170) који су били затворени у српском и јеврејском храму колективно су приписане оптужбе да су проносили вести и шпијунирали у корист устаника. Испрва их је чувало хрватско оружништво, али су једног дана обе групе покушале да преузму Херенчићеве усташе. По Стефанићу, њихова интервенција ишла је преко Томислава Сертића из Главног стожера усташке војнице, који се тада налазио у Мркоњић Граду, а онда им је „министар Андрија Артуковић под власторучним потписом дрзојавно наредио да се стража преда усташама“. Тако се и десило 7. септембра: „Дошао је око 12 сати у ноћи један вод усташа пред православну цркву а други пред темпл. Растјерали су жандаре, повезали у жицу притворенике два по два и отјерали их у Подмилачје, гдје су их све поклали и затрпали у већ припремљене јама“.¹¹⁷

Очевидац покоља у Подмилачју, хрватском селу у непосредној близини Јајца, био је један од локалних муслимана:

„Кад сам стигао до моста на Врбасу, зора је почела да руди. Послије ноћне тишине, до мене су сасвим неочекивано допрли некакви мукли ударци. Бојажљиво сам наставио према мосту и убрзо угледао грозан приказ на лијевој обали Врбаса. У првим тренуцима нисам вјеровао својим очима. Погледао сам боље и видео како усташки злочинци ножевима боду и кољу људе повезане у жицу. Видјевши то, скаменио сам се. Имао сам осјећање да ми се крв следила. Тресао сам се од језе и нисам могао даље. Кад сам мало дошао себи, повукао сам се назад и кренуо према Јајцу заобилазним путем“.¹¹⁸

Фра Јосип Маркушић је у свом дневнику изнео да се покољ у Подмилачју одиграо 7. септембра, и то „одмах преко жељезничког моста на десној страни Врбаса, у Драмчевим расадницима“. Злочин је именовао као „покољ око 153–165 Срба“, уз

¹¹⁵ *Јајачко подручје...*, 114, 124.

¹¹⁶ Ј. Маркушић, *н. г.*, 41.

¹¹⁷ АБиХ, ЗК, к. 114, 3003, изјава Антуна Стефанића из Јајца.

¹¹⁸ *Јајачко подручје...*, 209–210.

додатак да је то било „дјело страних усташа“ и себи својствен закључак да је догађај потресао чак и римокатолике, утолико да је њихов локални свештеник „прекуко цијелу ноћ“ али није могао ништа да учини пред „мрачним силама“.¹¹⁹

Са овим датумом, локацијом злочина и бројем жртава у Подмилачу сагласни су и послератни партизански мемоаристи; своје закључке поткрепљују и каснијом ексхумацијом и бројем људских скелета који су ископани из масовне гробнице. А Маркушић касније описе допуњује и још неким детаљима: да су овде побијени невини људи од који су неки чак и „ишли на руку хрватским властима“, те да су у обезбеђењу и припреми локације за покољ учествовали и локални Хрвати.¹²⁰ Последњу тврдњу потврђује и налаз Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, с тим да се ту наводи да је злочин почињен ноћу 14/15. септембар и да број жртава износи око 156, а „ове жртве су заклане ножем а било је случајева да су их недоклане затрпали у јаме“.¹²¹ Сведок Милица Шарић, која је у усташким покољима изгубила мужа и више чланова фамилије, навела је такође да су њени ближни погубљени у Подмилачу 15. септембра са „осталих 186 Срба“.¹²² Коначно, каснији пописи жртава рата 1941–1945. (из 1964) препознају 134 српске жртве ликвидиране на овој локацији, с тим да се она некада грешком назива „Подмилочје“ или „Подмиљача“. Било их је из готово свих већински српских села око Јајца и Језера.¹²³

Покољ у Подмилачу, на најсвирепији начин надомак града, унео је велики страх не само међу преостале јајачке Србе него у одређеној мери и међу локално хрватско становништво. О томе говори и више сачуваних извештаја из система власти НДХ. Извештај заповедника Војне крајине пуковника Мате Рупчића од 1. октобра 1941. вели да „стари Јајчани“ (мислећи на локалне Хрвате) не желе „никаких догађаја који би довели у питање њихов спокојни живот“, али да је ситуација промењена доласком „Херцеговаца“. Њихови злочини почели су у Језеру, након борби, где је „сиротиња поклана на најгрознији начин без икаквог разлога и повода“; „још онда када је власт службено извршила увиђај, било је међу закланима још живих, који су молили да им се живот докрајчи“. Уз доста веродостојних детаља Рупчић констатује да је тих дана кроз Јајце Врбас носио бројна „трупла“ српских жртава, „ради чега је морало бити обустављено купање на јајачким плажама“. Онда прелази и на опис злочина у Подмилачу:

„Једне ноћи око 11 сати око 100 усташа свладају стражу, изводи из цркве и храма неиспаване и изгладњеле старце, жене и дјецу, веже их жицом двоје и двоје, трпа у камион и вози у правцу католичког села Подмилача на удаљености од 4 км. Овдје ови несретни људи излазе на заповијед из камиона да би могло одпочети једно од незапамћених, најстрашнијих и најкрвавијих звјерстава. Док 97 чува стражу, тројица почињу немилосрдно да кољу. Пресецају крвнички вратове из којих шиба крв. Оно што није на овај приказ изгубило свијест надчовјечанским

¹¹⁹ Ј. Маркушић, *н. г.*, 42.

¹²⁰ Ј. Маркушић, *н. г.*, 43, 49–50.

¹²¹ АБиХ, ЗК, к. 114, 35076, заједничка изјава жртава из Јајца.

¹²² АБиХ, ЗК, к. 116, 30049, изјава Милице Шарић из Ћусина.

¹²³ МЖГ, Жртве рата 1941–1945, подаци за БиХ, општина Јајце.

криковима и јауком, који се проламају кроз ноћ, буде добре сељаке католике села Подмилачја, који беспомоћно доживљавају исто толико тешке тренутке. Никакве молбе изнемоглих стараца, заламање руку жена и дјеце не помаже. Чује се кроз ноћ само избезумљени глас крвника у људској сподоби: 'Кољи, ударај за врат ножем, више се копрца' – Већ свиће, а клање још траје. Три су крвника, а сто и осамдесет пет мученика. Све мање крикова, док није умукнуо и послједњи. Упрскани невином крвљу траже од сељака католика, да копају раке. Бацају се полуживи људи у раке. Хумак на овом невиђеном гробљу још се креће од живих тјелеса, а из земље чује се још по који глас пола живог очајника.¹²⁴

Више инстанце власти из Загреба очигледно су наредиле истрагу поводом Рупчићевих извештаја (упутио је још један извештај, сажетији али једнако драматичан), тако да је 9. октобра о ситуацији на терену реферисао и оружнички поручник Смолчић:

„У православној цркви и у храму у Јајцу било је притворено под стражом оружника 151 грчко-источњак, који су за вриеме чишћења од стране војске дјелимиче похватани по шумама, а дјелимиче нађени код својих кућа. Херцеговачке Усташе су често у групама долазили стражи и тражили од оружника, да их се пусти међу притворенике, али им ово није допуштено. Дана 18. рујна 1941. у 22 сата дошао је к цркви усташки водник Иван Срдановић са једном сатнијом Усташа и без даљег преузео притворенике. Потписати је посредовао, да се притвореници без налога котарскога предстојника несмију предати и тражио, да кад их већ Усташе преузимају, нека их бар преузму по именику уз потврду, нашто се је један Усташки дочасник разгоропатио и енергично захтјевао, да му се каже име котарског предстојника, чије је име прибиљежио уз пријетњу, да ће он са њиме обрачунати. На ово сам се повукао, а Усташе су све притворенике одвели у непознатом правцу и шта су са њима учинили, односно коме су их даље предали, могу казати само они. [...] Да ли усташе убијају или кољу, провјером нисам могао установити.“

Но и Рупчић и Смолчић апострофирају да су се под усташком („Херцеговаца“) репресијом нашли и локални носиоци власти НДХ, пре свега велики жупан Бахрија Кадих и котарски предстојник Стефанић, а да „виђенији грађани и интелигенција међусобно у повјерењу оштро критицирају и осуђују [...] поступак Усташа и то сви без разлике и без обзира на вјеру, дочим у јавности из разумљивих разлога већином повлађују ономе, што усташе говоре и чине и ако то не одобравају.“¹²⁵

Злочини у Јајцу нису престали с покољем у Подмилачју. Извештај М. Рупчића говори да је трагична судбина сустигла и Србе затворене у Соколском дому. Клање на овој локацији зауставила је, по њему, тек интервенција заповедника немачке војске у Јајцу. Рупчић детаљно описује злочине у соколани:

„Ови људи без икаквог разлога, осим тога што су грчко-источне вјере, тучени су

¹²⁴ ВА, НДХ, к. 61а, док. 6/10.

¹²⁵ Исто.

немилосрдно кундацима, по прсима, леђима и крстима до несвијести, заповјеђено им је да се скину, вучени су затим за мошње по читавој соби у којој су се налазили, ударани оштрим гвозденим предметима у главу све дотле док лубања не би прсла и тако даље, да напакон буду одведени и убијени могуће на најгрознији начин. Прича се, да је те ноћи у подруму соколског дома између осталих заклан један намјештеник Шипада иначе Хрват. Један 'Херцеговац' послјије оваквог огавног посла, појављује се на запрепаштење присутних сав крвав у локалу јајачког гостионичара Аугуста, пијан вади крвав нож, лиже га на очиглед запрепаштених погледа гостију и наручује два шприцера... један за себе и један за свог друга (крвавом ножу)¹²⁶.

И други хрватски извори говоре о месту злочина у Соколском дому: на спрату су боравиле Херенчићеве усташе, а од подрума су направљени затвор и мучилиште. Већ цитирани срески начелник А. Стефанић говори да су овде, поред тортуре, затвореници на крају поклани и бачени у реку Пливу.¹²⁷ Ј. Маркушић пак наводи случајеве мучења, силовања и оргијања над српским девојкама и женама, чак и то да су неки од затвореника уморени изгладњивањем.¹²⁸ Малобројни преживели сведоци са српске стране такође су оставили сећање на пакао у соколани. Међу њима се посебно издваја исказ Милета Вукадина из Ћусина који потврђује наведене тврдње:

„У затвору сам нашао Ракиту Чеду из Бравница, жену Павла Продана из Засопља са двоје дјеце, Радојку Продан из Засопља, Милу Петричевића из Љољића. У затвору сам био 3 и пол дана па су ме из затвора пустили. За то вријеме усташе су нас свију тукли и мучили. Милу Петричевића су тукли кундацима од пушке по тијелу, по глави, па се је овај почео бранити прихвативши од Усташе за пушку, али је тај усташа убио га пред нама са 6 хитаца из пушке. [...] Како сам сазнао Радојку су изводили из затвора и силовали а касније их је ноћи из затвора нестало, али ми је Ракита Чедо рекао да су оне са дјецом убијене једне ноћи у Соколском дому у подруму јер је он чуо помагање“.¹²⁹

У хроници НОБ-а ово место означава се као „људска клаоница“:

„Била је то, у ствари, нека врста експерименталне станице за мучење, клање и убијање људи тупим предметима (ватрено оружје нису могли употребљавати, јер се зграда налазила усред града). То мјесто је било изванредно за брзо уклањање жртава, без крамп и лопате. Злочинци су лешеве једноставно бацали преко оgrade у плаховиту Пливу, која их је за трен ока односила и низ водопад висок 25 метара убацивала у дубоки кањон Врбаса. Вода је већину жртава избацивала послјије неколико дана на површину. [...] Надути лешеве су се клатили у плићацима и уз врбаке. Тих језивих призора почели су да се стиде чак и неки грађани који су стварање НДХ дочекали као озебао сунце“.¹³⁰

¹²⁶ *Истио*.

¹²⁷ АБиХ, ЗК, к. 114, 3003, изјава Антуна Стефанића из Јајца.

¹²⁸ Ј. Маркушић, *н. г.* 57, 69.

¹²⁹ АБиХ, ЗК, к. 116, 30007, изјава Миле Вукадина из Ћусина.

¹³⁰ *Јајачко подручје...*, 124–126.

Према истраживању Земаљске комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача извршеном непосредно по завршетку рата, у Соколском дому је зверски убијено око 50 особа, и након тога бачено у реку Пливу.¹³¹

Интересантно је да је четврта велика група Срба (око 60 људи), која се налазила заточена у Привредној банци, за разлику од својих земљака из цркве, темпла и соколане, непосредно након ових злочина – ослобођена. Различите су верзије како је до овога дошло: по једном тумачењу њих су као лојалне грађане током дивљања „Херцеговаца“ по Јајцу склониле локалне хрватске власти – па их по њиховом одласку и пустиле, док им је по другом помогло то што су поднели захтев за примање римокатоличке вере.¹³² У ово време, заиста, затирање српства у Јајачком срезу помагано је и принудним покатоличавањем. „Мањина Срба, мислећи да ће се тако спасити, прешла је на римо-католичку веру, али већина није хтела“, наводи један од преживелих логораша.¹³³ Јосип Маркушић потврђује ове наводе, уз додатак да је Римокатоличка Црква у Јајцу током септембра добила „власт“ од бискупа Гарића из Бањалуке да треба „да одмах крсти дјецу и прима Србе у цркву, без питања жупаније, да им да одмах увјерење да су католици за слободу кретања, и да то јави бискупу“. То је надаље чињено по најкраћој процедури.¹³⁴ За многе Србе, ово је био једини начин да преживе и да се заштите од сталних злостављања, у ком је са хрватске стране у појединим случајевима било истинске помоћи, али много чешће и злоупотребавања немоћних и незаштићених.

Ово је и један од најпотреснијих момената из Маркушићевог дневника, где се описује судбина деце – српских сирочића из околних села која се након пуштања из затвора одвајају од мајки и дају на усвајање богатијим католичким породицама у Јајцу, а доцније врши и њихово католичење. „19. IX дијели се око 40 српске дјеце мушке и женске грађанима на уздржавање (која су остала без оца), а матере се пуштају кућама. Ромонила је кишица кад су дјеца дијељена из дворишта каване за апотеком. Било је жалосно гледати ове трагичне призоре из каменог доба!“ И њега је дирнуло „сухо око“ мајки која су насилно одвојене од своје деце, а које су у њиховом одвођењу у неку врсту савременог јаничарства („да се прехране и одрасту“) виделе једини могући спас.¹³⁵

Септембар 1941. је био време када је, након незапамћених усташких злочина, и становништво из околних српских села почело масовније да тражи прелазак у римокатоличку веру. Хрватски свештеници су им као никад пре „излазили у сусрет“. Забележено је и да су у мешовитим селима где су Срби били мањина добијали помоћ (пре свега у храни) од комшија Хрвата, али би заузврат морали да долазе код њих да изнова уче „кршћански науку“. Међутим, многи од покатоличених су, када је опасност прошла, изнова бежали у шуму и прекидали везу са Римокатоличком Црквом.¹³⁶

¹³¹ АБиХ, ЗК, к. 114, 35076, заједничка изјава жртава из Јајца.

¹³² ВА, НДХ, к. 61а, док. 6/10; АБиХ, ЗК, к. 114, 3003, изјава Антуна Стефанића из Јајца; АС, Г-2, 10/26, изјава Ђура Дракулића из Јајца; 10/32, изјава Пере Рајака, Луке и Гојка Пијетловића из Језера.

¹³³ АС, Г-2, 10/32, изјава Пере Рајака, Луке и Гојка Пијетловића из Језера.

¹³⁴ Ј. Маркушић, *н. г.*, 47.

¹³⁵ *Истио*, 46, 48.

¹³⁶ *Истио*, 47–49, 57, 77–78.

Епилог: српско згариште у Јајцу 1941.

Злочини над Србима у Јајцу нису били окончани у септембру 1941: десетковани народ и даље је био убијан, протериван, превераван. Но растао је и отпор – бирајући да ли да буду заклани пред кућом или да погину у гори са пушком у руци, преостали мушкарци махом су се нашли међу устаницима. Јајачки хроничар пише да је 1. октобра вођена нова „крвава борба“ између усташа и четника у Језеру, а да су потучене усташе дотерале у Јајце мноштво својих погинулих људи, међу којима је било и официра. Пошто су уследиле освета и паљевина муслиманских кућа у Језеру, у Јајцу је пред новим устаничким таласом поново проглашена узбуна. Читав октобар био је испуњен борбама и устаничким акцијама, а појачања која су усташама долазила из средње Босне преносила су исте вести и из њихове зоне: „Не можемо их побједити, ничу из земље“. С друге стране, Срби говоре: „Језеро је наше, јер су ту многи српски старци, жене и дјеца поклани“.¹³⁷ То је био само увод у масовно страдање српског народа на овом простору, које се наставило и кроз 1942, па до краја Другог светског рата. Мученичка Богородичина црква, као место заточеништва локалних Срба одакле су одведени на стратиште у Подмилачју, додатно је оштећена; у олтару на трпези усташе су вршиле нужду, а на иконостасу проболи иконе ножевима.¹³⁸ Онда је покрај ње 1942. стрељано око 50 Срба из околине Мркоњића и затрпано у оближњој јами.¹³⁹ У неким селима попут Крезлука, где су изостали масовни злочини током 1941, уследио је покољ током 1942. године.¹⁴⁰ Фра Маркушић пише како „Власињци“ (последње јајачко хрватско село према Мркоњић Граду) јављају да у суседним српским местима после усташких зулума почињених над нејачи „дјецу српску дозивају мајке у лелеку и врискању, кокад се прасад кољу“.¹⁴¹ Куће и домаћинства можда донекле и јесу обновљени, али се после ових догађаја виталност српске заједнице у Јајцу, коју смо запазили пре рата, никада нијеновила.

После масовног страдања у Јадовну, Јајчани током 1942. постају жртве логора у Јасеновцу. С друге стране, јајачке усташе – муслимани налазе се крајем 1941. и почетком 1942. у обезбеђењу Јасеновца.¹⁴² Тако су се и једни и други нашли и на најстрашнијем месту у НДХ, као жртве и злочинци. Па чак и на врху усташке лествице, с обзиром на то да је командант логора у Јасеновцу једно време био фра Мирослав Филиповић, рођени Јајчанин. Тек већа концентрација партизанских јединица у Јајцу од 1943. донекле појачава одбрану локалних устаничких снага и спречава сталне масакре над српским становништвом.

Срби Јајачког среза су на разним локацијама убијани метком, ножем, маљем, батилама, изгладњивањем, бацањем у јаме, живи су спаљивани заједно са својом чељади; пребијани су и мучени као у инквизицији, жене би биле силоване, па дотучене каменом, коцем или врелом водом.¹⁴³ Број убијених се не зна. Прве пописе и

¹³⁷ *Истио*, 51–52, 60–61, 65.

¹³⁸ АС, Г-2, 10/26, изјава Ђуре Дракулића из Јајца.

¹³⁹ АБиХ, ЗК, к. 114, 35076, заједничка изјава жртава из Јајца; 47748, изјава Драгомира Делића из Јајца.

¹⁴⁰ АБиХ, ЗК, к. 118, 55088, заједничка изјава жртава из Крезлука.

¹⁴¹ Ј. Маркушић, *н. г.*, 73.

¹⁴² Б. Димитријевић, *н. г.*, 183.

¹⁴³ АБиХ, ЗК, к. 121, 55095, заједничка изјава жртава из Волара.

истраживања чинила је од 1945. испостава Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, али уз бројна ограничења: недостатак стручног кадра и немање одговарајућег материјала (чак ни хартије), непознавање методологије, национална искључивост.¹⁴⁴ Комисија се није превише задржавала на детаљима злочина, нити је покушавала да забележи имена свих убијених ни онда када су за то постојали услови. Такође су у појединим примерима, иако је јасно да се радило о злочинима усташа, наводили Немце као егзекуторе. Па ипак, у закључним разматрањима, дошло се до процене да је у срезу Јајце током рата убијено најмање 3.000 Срба.¹⁴⁵ Скоро све њих погубиле су хрватско-муслиманске оружане снаге, док су немачке јединице у зони Јајца окривљене за смрт свега неколико десетина цивила. Четничким јединицама из околине није приписан ниједан већи злочин.¹⁴⁶

Процене сведока изнесене у време рата биле су произвољне, али и сагласне у оцени да је то била трагедија невиђених размера. Цитирани учитељ Ђуро Дракулић ће у писаној изјави из 1942. закључити да „је покљано у срезу Јајце најмање око 3.000 Срба“.¹⁴⁷ „Језеро је до темеља изгорело тако да у њему не постоји жива душа а и црква је на првом месту запаљена. Становништво је редом покљано и људи и жене и деца. [...] Све у самом мјесту је побијено као и околна села сва су проријеђена и побијена“, говорио је свештеник Лазар Ђукановић, као избеглица у Шумадији, о трагедији свог места.¹⁴⁸ Његови земљаци Перо Рајак и Лука и Гојко Пијетловић су у заједничкој изјави закључили следеће: „Ми не можемо навести нити приближан број убијених Срба у срезу Јајчком, али знамо поуздано, да их је убијено више хиљада. Већина српских села остала су скоро пуста, јер је у њима до 90% житеља убијено“.¹⁴⁹ Све ове податке сабрао је још у ратно доба Комесаријат за избеглице при влади генерала Милана Недића.

Ново истраживање из 1964. показало је да је у општини Јајце (сада другачије организовано у односу на предратни срез) за 1941. пописано укупно 968 жртава, од чега је чак 958 (99%) било српских. Хрвати и муслимани вероватно су имали и већи број погинулих, али у усташким и квислиншким формацијама које попис није обухватио. Од 958 Срба погинулих 1941, цивила је било 941, а посебну димензију трагедији додаје чињеница да је међу њима по грубој процени било 266 њих који су били млађи од 15 година. Чак ни то нису коначни подаци. Најмлађе евидентиране жртве биле су рођене 1941, а најстарије 1850. године.¹⁵⁰ Овај попис обухватио је само три предратне општине среза Јајце (Јајце, Језеро и Винац), у којима је по попису становништва из 1931. живело једва нешто више од 6.000 Срба, што значи да је проценат убијених износио 16%, и то према попису жртава који није потпун. Он се додатно повећава када се овом броју додају и српске жртве из Шипова и Вакуфа, али

¹⁴⁴ Више: Јован Бајфорд, *Геноцид у Независној Држави Хрватској на сликама: фотодокументи зверства и спорно сећање на Други светски рат у Југославији* (Београд: Фабрика књига, Пешчаник, 2022), 83.

¹⁴⁵ Д. Мاستиловић, *н. г.*, 114.

¹⁴⁶ АБХ, ЗК, к. 114, 35076, заједничка изјава жртава из Јајца.

¹⁴⁷ АС, Г-2, 10/26, изјава Ђуро Дракулића из Јајца.

¹⁴⁸ АС, Г-2, 10/27, изјава Лазара Ђукановића из Језера.

¹⁴⁹ АС, Г-2, 10/32, изјава Пере Рајака, Луке и Гојка Пијетловића из Језера.

¹⁵⁰ МЖК, Жртве рата 1941–1945, подаци за БиХ, општина Јајце.

и временски оквир од четири ратне године, будући да је масовних злочина било и током 1942. и касније. Дакле и овај узорак показује да је процена о 3.000 и више српских цивилних жртава 1941–1942. у Јајачком срезу највероватније тачна. Било је много затрених породица и опустелих насеља. Овоме треба додати и демографски губитак настао масовним убијањем деце и млађе популације, те последице насилног проверавања и протеривања. Од настале демографске катастрофе српски народ се на овом подручју никада није опоравио.

Када је 1945. започело евидентирање усташких злочина у бившем Јајачком срезу, јавила се и потреба ексхумације из означених масовних гробница. Преживели мештани Језера са жалошћу су констатовали да се њихови мртви, закопани у гробници према Мркоњић Граду, „и данас тамо налазе и нису одкопани“.¹⁵¹ Највећи подухват у овом делу посла био је ексхумација у Подмилачју, која је уследила у септембру или октобру 1945. године. Сведок је био Хазим Еминефендић: „Убијено је између 153 и 165 српских сељака. Били су везани жицом по двојица. Тај податак може се узети као приближно тачан, јер је толико људских костура ископано 1945. године. У то сам се лично увјерио. Као комесар Команде мјеста у Јајцу, био сам задужен за организовање ископавања и преношења посмртних остатака жртава усташких злочина“.¹⁵² Приликом ексхумације је настала и фотографија која је овековечила тренутак жалости – у кадар нису стале све наслагане лобање закланих Срба. Али и одређене правде: дошла је слобода и породице и пријатељи жртава бар су успели да их после четири године пронађу, ископају и пренесу на парастос, и то у цркву где су до извођења на губилиште били заточени и мучени. Сахрањени су у нову заједничку гробницу, али су касније поново ископани и пренети на нову локацију, тзв. партизанско гробље. На надгробној плочи постављен је натпис уз повреду историјске истине а у складу са новом владајућом идеологијом: „Њемачки фашисти и домаћи издајници на најсвирепији начин убише 167 невиних људи, жена и дјеце код моста у Подмилачју“.¹⁵³

Онда се кренуло и у потрагу за злочинцима. Најодговорнији, попут Иве Херенчића, измакли су правди: некадашњи командант „Херцеговаца“ који су Јајце завели у црно умро је у Буенос Ајресу 1978. године.¹⁵⁴ Судбина јајачког логорника Звонка Кореничког, ког је највећи број оштећених означио као одговорног за организовање конвоја смрти ка Госпићу, није позната. Котарски предстојник Антун Стефанић преживео је рат и 1945. сведочио о усташким злочинима. Први председник „вијећа грађана“ при трансферу власти у Јајцу и овдашњи идеолог политичке сарадње Хрвата и муслимана, Ислам Филиповић, стрељан је у Загребу 1945. године.¹⁵⁵

Крвник из Језера Фахрија Капетановић налазио се током истраживања злочина „у бекству“ (вероватно у одступању са главнином усташких снага у Словенији), мада је

¹⁵¹ АБиХ, ЗК, к. 117, 55077, заједничка изјава жртава из Језера.

¹⁵² *Јајачко подручје...*, 124.

¹⁵³ Драган Ј. Пејановић, „Глигорићи убијени од усташа“, *jadovno.com*, сајту приступљено марта 2025.

¹⁵⁴ *Ко је ко у NDH...*, 156.

¹⁵⁵ *Сенатори Краљевине Југославије: биографски лексикон*, ур. Момчило Павловић, Небојша Стамболија, Милан Гулић (Београд: Институт за савремену историју; Загреб: Хрватски институт за повијест, 2016), 97–98.

до Језера дошла вест да се налази – у партизанима!¹⁵⁶ Многи од његових сарадника и саучесника у злочинима заиста су у прво време тако и избегли казну, представљајући се као присталице и помагачи нових „народних власти“. Капетановићев сарадник Фехко Рамић налазио се 1945. у НОВ, а касније је откривен и стрељан. Петар Першић, један од најактивнијих у хапшењу и спровођењу грађана ка Јадовну 1941, дуго је био на слободи у Вуковару где се преселио, па је тек по пријави из Јајца ухапшен, затворен и, извесно, стрељан 1946. године.¹⁵⁷ Напослетку, рођени Јајчанин, а у рату један од команданата логорског комплекса у Јасеновцу, фра Мирослав Филиповић Мајсторовић, дочекао је смртну казну. Чланови његове породице у Јајцу, испитивани о његовој улози у злочинима, као да нису имали приговор савести: његов отац Анте Филиповић жалио се како је 1942. примао претње од четника, но „немогу рећи зашто су се четници окомили баш на мене и моју фамилију“.¹⁵⁸

Али многи уплетени у злочине наставили су миран живот после рата. Један такав случај описала је жртва из Присоја.

„Милановић Перо, мој први муж, био је стар 35 година када је почетком септембра 1941. године одведен од усташа из села Присоја [...] Разлог његовог хапшења био је што је Србин. По њега су дошла двојица усташа од којих је један био Адем Бурак наоружан са пушком, док другог нисам познавала. Њих је у моју кућу довео комшија ми Ибро Жајо, обућар, сада настањен у Јајцу. Он је како сам чула био тајни усташа. [...] Ибро Жајо и даље живи у Јајцу, а познато ми је да је био два пута затваран и испитиван, а потом пуштен на слободу.“¹⁵⁹

Тај случај није изузетак. Мештани Ковачевца именовали су муслимане – усташе који су у рату чинили злочине а после 1945. наставили миран живот са својим породицама, исто је било и са онима из Крезлука, који су злочинца Јозу Џидару идентификовали у победничкој војсци.¹⁶⁰

Фратар Маркушић је у јулу 1941. забележио да је у Јајцу било свега 30 домаћих усташа¹⁶¹, што се уклапало у идеолошку слику насталу у социјалистичкој Југославији о „два камиона усташа“ који су преузели власт у читавој НДХ. На страну то што их је, према исказима сведока, само у Јајцу било више од 30 и више од два камиона: идеолошка подршка НДХ и усташком покрету била је знатно шира. Домаће усташе саме су спровеле терор над Србима, Јеврејима и идеолошким противницима у првим месецима окупације, најревносније следећи све директиве врха НДХ; исто тако сами су извели хапшење и депортовање стотина будућих жртава Јадовна; пратили су Херенчићеву бојну у „чишћењу терена“, притом убијајући и пљачкајући језерске и шиповске Србе; дали су сву логику масовном злочину у Подмилачју. Стотине њих би се, по теорији Раула Хилберга о саучесницима у злочину, нашле међу „помагачима,

¹⁵⁶ АБиХ, ЗК, к. 117, 55077, заједничка изјава жртава из Језера.

¹⁵⁷ АБиХ, ЗК, к. 114, 56090.

¹⁵⁸ АБиХ, ЗК, к. 114, 56091, изјава Анте Филиповића из Јајца.

¹⁵⁹ АБиХ, ЗК, к. 120, 681, изјава Виде Милановић Магазин из Сарајева.

¹⁶⁰ Вид. више: АБиХ, ЗК, к. 118, 61097–61183; к. 118, 55088.

¹⁶¹ Ј. Маркушић, *н. д.*, 33.

шићарџијама и гледаоцима“¹⁶² Муслимани и римокатолици у том послу су били ангажовани готово у идеалној пропорцији. Када се реконструишу њихове биографије, види се да су се међу убицама налазили многи пре рата интегрисани у југословенско друштво, неки чак и блиски са Србима које ће касније сатирати. Број јајачких Хрвата и муслимана који је помагао Народноослободилачки покрет био је нешто виши него у суседним местима, али и овде ипак симболичан. Но пропагандна слика о Јајцу као симболу братства и јединства у Југославији замаглила је стварност да је то 1941–1945. било једно од најстрадалнијих места за Србе у НДХ.

Објављени и необјављени извори:

Архив Босне и Херцеговине, Сарајево

Земаљска комисија за утврђивање злочина и њихових помагача

Архив Србије, Београд

Комесаријат за пресељенике и избеглице

Војни архив, Београд

Фонд Независна Држава Хрватска

Музеј жртава геноцида, Београд

Жртве рата 1941–1945, подаци за БиХ, општина Јајце

Дефинитивни резултати истраживања о савезничким злочинима од 31. марта 1931. године. Београд: Државна штампарија, 1938.

Ђурић Мишина, Вељко. *Саслушања српских избеглица, историјски контекст и анализа саслушања*. Бања Лука: Архив Републике Српске, Нови Сад: Архив Војводине, 2023.

Злочини на југословенским просторима у Првом и Другом светском рату, зборник докумената. Београд: Војноисторијски институт, 1993.

Статистика избора народних посланика за Народну скупштину Краљевине Југославије. Београд: Државна штампарија, 1938.

Јајачко подручје и ослободилачком рату и револуцији: 1941–1945: zbornik sjećanja. Knj. 1. Urednik Pero Morača. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.

Markušić, Josip. *Ratne zbilješke 1941–1945*. Zagreb: Sinopsis; Jajce: Samostan Svetog Luke, 2019.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom 4, knjiga 1. Београд: Војноисторијски институт ЈНА, 1951.

Литература:

Бајфорд, Јован. *Геноцид у Независној Држави Хрватској на сликама: фотодокументи зверства и савремено сећање на Други светски рат у Југославији*. Београд: Фабрика књига: Пепчаник, 2022.

Димитријевић, Бојан. *Усташка војска Независне државе Хрватске*. Београд: Институт за савремену историју, 2016.

Затезало, Ђуро. *Јадовно, комплекс усташких логора 1941*. Београд: Музеј жртава геноцида, 2007.

Илић, Милан. *Општајна слика са животног јајачког пароха*. Јајце: Друштво за заштиту културно-повијесних и природних вриједности Јајца; Бања Лука: Независна радио телевизија, 2005.

Јандрић, Жељко. „Усташки затвори за Србе у Јајачком срезу 1941. године“, *Тојола*, бр. 5, (2019), 205–218.

Јандрић, Жељко. „Страдање Срба у сливу ријека Плива и Јањ у Независној Држави Хрватској 1941. године“, *Годишњак Музеја жртава геноцида*, год. 11, бр. 1, (2019), 65–87.

Мастиловић, Драга. *Затварање Срба у Босни и Херцеговини у 20. веку*. Бања Лука: Српско-руски мост, 2017.

¹⁶² Раул Хилберг, *Злочинци, жртве, посредници. Јеврејска катастрофа 1933–1945*. (Београд: Самиздат Б92, 2001), 246–251.

Сенаџори Краљевине Југославије: биографски лексикон. Уредници Момчило Павловић, Небојша Стамболија, Милан Гулић. Београд: Институт за савремену историју; Загреб: Хрватски институт за повијест, 2016.

Тривунчић, Митар. „Народни устанак Срба у Босанској Крајини“, *Равногорска мисао*, бр. 31, (1982). Хилберг, Раул. *Злочинци, жртве, посматрачи. Јеврејска катиастрофа 1933–1945*. Београд: Самиздат Б92, 2001.

Hasanbegović, Zlatko. *Jugoslovenska muslimanska organizacija 1929–1941*. Zagreb: Fortuna, 2022.
Jahić, Adnan. *Između čekića i nakovnja: bosanskohercegovački muslimani (Bošnjaci) u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*. Zagreb: Bošnjačka nacionalna zajednica: Zagrebačka županija, 2023.
Tko je tko u NDH, Hrvatska 1941–1945. Zagreb: Minerva, 1997.

Интернет:

Пејановић, Драган. „Глигорићи убијени од усташа“, jadovno.com (приступљено марта 2025).

NEMANJA DEVIĆ

Institute for Contemporary History, Belgrade

THE POGROM AGAINST THE SERBS IN JAJCE IN 1941

Summary

The pogrom against the Serbian people in Jajce (within the NDH) in 1941 had several phases: first, repression and discrimination began in April 1941, with individual liquidations during July; in the following period, during July, several hundred Serbs were deported and soon liquidated at locations outside Jajce – mainly in the Gospić-Jadovno-Pag camp system; in the third phase, during September 1941, more than 2.200 Serbian civilians were liquidated in the Jajce district. The first two phases of repression and crimes took place before the armed resistance of the Serbian population began in these areas; at first, it affected only the male Orthodox population, and then all Serbs within the range of the Ustasha forces became victims of mass crimes, regardless of gender and age. The largest execution site in the territory of Jajce was recorded in the village of Podmilačje, but the places of massacre were also the city of Jajce itself, the town of Jezero, Šipovo, Donji Vakuf, as well as almost all the surrounding villages. During 1941 alone, direct war losses of the Serbian people in Jajce amounted to 16% compared to the pre-war population, and the crimes of the NDH continued throughout the war. The majority Serbian population in the Jajce district was significantly weakened and suffered a blow from which it never recovered. Although one of the most suffering Serbian cities in Bosnia and Herzegovina during World War II, Jajce became an ideal place in communist propaganda after 1945, as one of the wartime centers of the partisan movement, to promote the policy of ‘brotherhood and unity’. In the building of the Sokol House, where the massacre of local Serbs was committed in 1941, the second session of Avnoј was held in 1943, and in the later politics of memory, the war history of this region was linked to the epic of the revolution, with the truth about the events that preceded it being suppressed. Thus, Jajce also becomes a kind of symbol of the fate of the Serbian people in Bosnia and Herzegovina in the 20th century, who experienced new suffering and exodus here during the civil war in the 1990s.

Keywords: World War II, 1941, the Independent State of Croatia, Jajce, Ustasha genocide, the suffering of Serbs.

СВЕДОЧЕЊА И КАЗИВАЊА О СТРАДАЊУ СРПСКОГ ЖИВЉА У ЈАЊУ 1941.

Сажетак: Јањска висоравац носи име по реци Јањ која извире и протиче дужином те регије и налази се у западном делу Босне, дубоко ушукана у Динарски масив планина. Искључиво је насељена становништвом српског етничког порекла са изразитим осећањем православног идентитета и чврстог исповедања и практиковања своје православне вере, уобличене у црквеном канонском поретку и богатству обичајног православног духовног етоса. Са северне стране омеђена је мешовитим хрватским и муслиманским становништвом (Шипово, Јајце), а са јужне стране хрватским становништвом (Купрес, Ливно). Након немачке окупације и формирања Независне Државе Хрватске којој је вештачким путем припојен Јањ, истовремено су почели репресија, прогон и убијања становништва Јања, од стране припадника поменутих народа са којима се Јањска висоравац граничи. Првих дана септембра 1941. године немачке окупационе снаге уз подршку усташко-домобранских јединица нападе су Јањску висоравац и том приликом извршиле злочин над недужним цивилним становништвом, палећи га у шталама, убијајући на кућном прагу, стрељајући у збеговима. Преживевши та страдања и страхоте, усменим казивањима су својим потомцима преносили глас о овим немилим догађајима. Сведочанства најближих потомака очевидаца страдања Срба у Јању тема су којом ће се бавити у овом раду. Рад доноси интегрална сведочења из којих читалац може да закључи како је живо сведочанство најтемељнија историјска чињеница, која вапи за својим писаним обликом како би на том паралелном колосеку усменог и писаног предања била сведок чисте истине и тиме заувек истргла из заборавља тешка и бременица времена и догађаје.

Кључне речи: страдање, Јањ, Независна Држава Хрватска, сведочанства.

МАРТИРИ – МУЧЕНИЦИ – СВЕДОЦИ

Христос васкрсе из мртвих, смрћу смрт уништи и онима у гробовима живот дарова!

„Од ове љубави нико нема веће, да ко живот свој положи за пријатеље своје.“ (Јов. 15, 13).

Химнографијом Цркве која произлази из освештаних текстова Светог Писма, увек се преноси порука благе вести и вести које пружају утеху и наду у овом животу, а кроз ту призму и загладаност у обећани живот вечни. Од страдања невиних витлејемских младенаца, преко крсне жртве Господње која осмишљава сваку

муку, патњу и страдање, па преко првог мученика Христовог Светог архиђакона Стефана, безбројних великомученика и мученика ране Цркве Христове, знаних и незнаних страдалника, па све до наших дана њихова имена су уписана у вечност у бесмртну књигу живота. Својим сведочанством потврђују и сведоче непромењиве истине Христове и због тога јесу сведоци – марири – истински мученици.

Међу многобројним истинским мученицима јесу нама знани и незнани Срби са простора слива река Јања и Пливе који су пострадали за време Другог светског рата. Трагедија српског народа започела је Априлским ратом 1941. године и нестанком Краљевине Југославије чија је територија подељена између Немачке, Италије, Бугарске и Мађарске. Простор Хрватске, Срема, Босне и Херцеговине ушао је састав Независне Државе Хрватске (НДХ) коју су прогласили припадници усташког покрета, уз сагласност Немачке и Италије. Одмах по преузимању власти усташе ће покренути талас злочина према српском народу на читавом простору НДХ. Злочини су по свом обиму и страхотама превазишли сва до тада српском народу позната страдања и невоље. Како би се српски народ обезглавио, први на удару усташких власти у овом крају нашли су се православни свештеници, бивши народни посланици и сенатори. Они су почетком лета 1941. године похапшени, неки од њих су убијени, док су они срећнији протерани на територију окупиране Србије. Пламен општеномодног устанка који је букнуо у Босни и Херцеговини као реакција на усташке злочине врло брзо је захватио крајеве дуж долина река Јања и Пливе. Почетком августа 1941. године усташе започињу са првим масовним убиствима Срба у Шипову. Са циљем да ослободе заточене Србе и спрече њихову ликвидацију, устаници у току ноћи 27. августа нападају Шипово и одатле протерују усташке снаге. Суочени са опасношћу да изгубе контролу над стратегијски важним Јајцем, Немци у сарадњи са усташко-домобранским снагама покрећу напад на устанике почетком септембра 1941. године. Овим снагама прикључене су и локалне усташе из редова Муслимана који су живели у околним селима. За српско становништво Јања и Пљеве наступили су најтежи дани у којима ће мученичком смрћу у најстрашнијим злочинима страдати на хиљаде људи.¹

Вишедеценијско ћутање, трпљење у болу кроз време које је носило тиху патњу сваког појединца који је изгубио најближе своје, шапутајући тихо само својим ближњима о незапамћеним зверствима усташког терора, та реч сведочанства и истине је ипак дочекала да доживи своје васкрсење у директним потомцима који су у скорија времена без страха, у перо, диктафон и камеру са пуно емоција изнели своја аутентична сећања на те догађаје. Крајем деведесетих година прошлог века и почетком новог миленијума, након поновног прогона са својих огњишта и повратка истим, педантним бележењем и архивирањем у протоколе Црквене општине, свештеници су изречена сведочанства од још живих потомака сачували од трајног нестанка са лица земље. Благословом Његовог Преосвештенства тадашњег Епископа бихаћко-петровачког господина Атанасија Раките, свештенство је кроз његов Распис добило послушање да се потруде на

¹ Жељко Јандрић, „Страдање Срба у сливу ријеке Пливе и Јањ у Независној Држави Хрватској 1941. године“, *Годишњак за истраживање геноцида*, 11/1, (2019), 66–76.

прикупљање података, фотографија, сведочанстава о страдању Срба на Јањској висоравни. Истовремено је свештенство заједно са верним народом Јања почело и обележавати места страдања кроз подизање спомен-капелâ и постављање надгробних крстова. По благослову Епископа Хризостома Јевића који је у време грађанског рата управљао Епархијом бихаћко-петровачком саграђена је црква на Дивану у спомен свих страдалих у Јањској долини, а цркву је посветио Светом великомученику Прокопију. Највећи део сведочанстава је забележио свештеник Митар Керлец, који је приликом обиласка парохије, нешто записивао, нешто снимао и све педантно ставио у архиву Црквене општине у Бабићима. Други део сведочанстава је аутор приликом прикупљања података за овај рад прикупио одлазећи на кућне адресе људи који су потомци жртава, а живе у Новом Саду и околини и том приликом је углавном у аудио-формату сачувао њихове изјаве, које су изузетно драгоцене и на првом месту аутентичне.

Сведочанства Витомира и Саве Малиновића, Ђуре Антића и Луке Тешића о страдању у Подобзиру и Гавранићима²

Село Подобзир имало је 46 житеља, од којих се тог дана у селу нашло 35 јер су неки били у роду, а неки од млађих су отишли минирати пругу, а неки опет су били одсутни из других разлога. 3. септембра народ је чуо шта би могло да се деси, те су спаковали себе и своје породице који су били кућама и сакрили се у једну долину недалеко од села. Усташе су тога дана у Рјечици у млину Јовишевића затекли домаћина Саку Јовишевића са женом и троје дјеце и заклали. Извјесни Муарем прије тога злодјела обратио се Саки и рекао – дошао сам Сако да те закољем иако сам појео доста твога хљеба. Сако је са неповјерењем одговорио – а побогуси како то? Касније је отац Муарема грдио сина, од кога се ово и сазнало, а и сам се Муарем хвалио по Доњем Вакуфу о том догађају. Усташе које су убиле Саку кретали су се даље на Обзир и ту су запалили лугареву кућу. Лугар се није налазио кући, а ту је доселио ради посла са породицом. Усташе су затекле породицу и одвели у засеок Пољице код Гавранића гдје су их свирепо побили са укупно још 32 мјештана Божића и Квргића. Није обиљежено мјесто стратишта. Друга група усташа од лугареве куће кретала се ка засеоку Малиновићи. Пошто се лугарева кућа налазила на висини, усташе су видјели прије на дан куд су сељани отишли. Мјесто збјега видјели су да је љешчар и кретали су се око долине.

Страдање у кући и штали Станка Тулаћа³

По свједочењу баке Виде Малиновић, која је причала своје унуку Витомиру и преживјела 4. септембар са девет пушчани рана, казивала је овако: За усташама је ишао пас и народ је имао пса са собом у долини и крећући се око долине како смо и

² Свједочење Витомира и Саве Малиновића, понешто слушано и од Ђуре Антића и Луке Тешића. Изјава дата свештенику Митру Керлецу. Архива Православне црквене општине Бабићи (АЦОБ).

³ *Исто.*

навели, пси су залајели један на другога и тако су открили скривени народ. Група од десетак усташа је узвикнула – ево народа. Сишли су у долину и опколили их. Кад су им пришли рекли су да им неће ништа и питали су их гдје има најближа кућа да их сакрију јер иду други за њима да их убију и закољу. Затечени народ се комешао гдје има најближа кућа. Једни су помињали Радину, други засеок Вујићи да је најближи, а опет неко од њих помињао је, да је Станка Тулаћа најближа кућа која је била осамљена и одаљена од збјега неких 500 метара. На ту чињеницу да је осамљена, усташе су одмах донеле одлуку да би их ту „сакрили“. Кад су их повели у том правцу, из затечене масе, Мирко Малиновић (40) је процијенио намјеру усташа и побјегао према шуми. Бјежећи за њим је потрчао усташа и хтјео га стићи, али не и пуцати, да се не би отказали народу већ га је хтјео живог стићи и заклати. После тог потрчала је и дјевојка Радојка (17), а за њом и дјечак Драгољуб (11) и сестра му Милка (9). И кад су истрчали на врх лешчара дочекао их је усташа који је трчао за Мирком, а био је сав крвав и држао је крвав нож у руци. Драгомир и Милка нису знали шта се догодило и комешајући се око једне лијеске усташа их је звао да му приђу, а они се опирајући врате међу народ. Касније се испоставило да је Мирко побјегао, а усташа је у повратку пресрео Радојку и заклао је. Злочинац вративши се код својих и народа у збјегу, рекао је својим да могу да крену. Кад су кренули пут Тулаћеве куће Миркова жена Зорка опирала се да иде без мужа, а он је рекао – слободно ти ајде он ће доћи. Кад су дошли пред саму кући један од усташа је заповједио да се у шталу одвоје мушкарци, а жене и дјецу да уведу у кућу. Кад су их раздвојили закључали су врата куће и обрушили се на шталу и убили шест мушкараца колико их је и било. Који су по свједочењу Драгољуба Малиновића који је био се мајком, а памет га и дан данас добро служи, били преклани или на други начин убијени али без пуцања, јер до куће су долазили звуци јаукања, али не одјек пушке. Кад су њих поубијали пришли су кући гдје су били жене и дјеца међу којим је настао метеж што су већ чули шта се десило са њиховим мужевима и очевима. Затим су се отворила врата од куће и на њима је стајало 4–5 усташа са упереним пушкама. Баба Вида предосјетивши шта ће се десити легла је уз праг са својом ћерком Росом (3). Пуцали су! Крици и јауци устријељених су одјекивали. Падали су искрвављени једни преко других. У тренутку је један од усташа повикао – пуцај чедо. А други видјевши да не реагује, одгурнуо га и узео пушку те наставио оно што он није могао. Кад су престали, један од њих је ушао са ножем и провјерава да није ко жив. Мала Јелена од свега три мјесеца зачула се, а злочинац узевши је за ножице, и тако држећи, ману ножем преко врата. Дјечака Јову (7) видјевши живог избодје седам пута у леђа мислећи да га је убио. Док је провјеравао стао је на дјечака Драгољуба који није био ни рањен, а није ни гласа испуштао. Изашавши усташа из куће, настао је тајац, који је трајао неко вријеме. Баба Вида, а тада млада жена, је устала да провјери јесу ли отишли и отворивши врата угледала је усташу са упереном пушком у њу, опсовао је краља Петра и пуцао. Задобила је девет рана и пала у несвјес и више се није сјећала тога дана. А Роса (3) која је исто том приликом погођена у стомак, и сада живи у Шипову, је некако мајку искомељала из лешева, али је није могла извући из куће. Затим усташе мислећи да су завршили свој крвави пир, донјеше сјена и запалише кућу и шталу. Прије него што се пламен почео дизати, Драгољуб је погледао на прозор, да види да ли су отишли и

угледао једног од њих и вратио се те опет легао међу мртве. Ватра је већ захватала и кров, подигавши се Драгољуб опет је погледао на прозор и видео да су отишли, па је са својим братом од стрица Момчилом, који је такође остао жив, искочио на прозор. Кад су изашли, разгледали су око куће имали усташа и угледали су кроз дим само дјечака Јову који је избоден седам пута како лежи пред кућом. Подигавши се сам, са њима је побјегао у долину гдје су се првенствено крили, знајући да тамо има одјеће и хране. Драгољуб који и данас живи, каже да је осјећао као да су они једини становници на свјету у том тренутку. У међувремену из запаљене куће изашла је и Роса (21) заова Видина лакше рањена у браду, која се опет повратила у горијелу кућу да види има ли ко жив, и нашла у свесном стању Виду и ћерку јој Росу и успјела их извући из куће. Види су биле пребијене обе ноге и рука. Из све ове агоније страдања од 35 житеља, који су били на мјесту мучења, преживело их је 12. Од тога 6 рањених и 6 неповређених.

Из прича Миле Раките, Милована Раките, Марице Црепуље и Васкрсије Раките о страдању на Кичеловом брду – Турски чардак⁴

Видјевши из села да Натпоље гори, а и сами знајући за дешавања тих дана која су се збивала у Јајачком срезу, и да је Шипово заузето од стране усташа, а и то да је на Горици била битка гдје је Војо Ракита погинуо, старији мјештани су се састали 3. септембра и одлучили да склоне своје породице по гајевима и оближњим долинама. Дјевојке су посебно одвојили да их не би обешчастили у једну Глигину јаругу. Неколико стараца одустало је од првобитног плана да се склоне из села, мислећи да ће ако изиђу пред њих и повинују им се само проћи и да ће све остати као и раније. Догађаји су се убрзо показали као кобни по њих и по село. Међутим, прије тога, било је и оних који су увиђали шта би могло да се догоди попут Васкрсије Раките „Кисиног“ дједа који је говорио народу – бјежите! – видите ли да ћемо сви изгинути или попут Јове Раките „Шијера“ који је такође говорио – бјежите једна вам мајка, сви ћете изгинути. Једни су са колима бјежали даље од села попут Милана Раките, једни без ичега преко Јања, а други опет негдје у околним долинама у близини села тражили су склониште, како су се мјештани и договорили. После неког времена, Јусуф Муртић пристигне у село, жандар који је долазио често и код појединих сељана сједио и пио кафу. Старци су се охрабрили видјевши га јер је малтене познавао читаво село и редовно долазио код њих. Мислили су да ради тог познанства поштедјећи им село. Подмукли Јусуф је осјетио повјерење стараца, па је затражио да позову мјештане, обећавајући да се ником неће ништа догодити, почео их је хвалити својим друговима „балавци“ које је повео са собом. Чак је замолио старог Митра Ракиту да му његова снаха Бјелица спреми нешто за јело. Кад је Бјелица дошла с њом се срдечно упитао како би отклонио сумњу и учврстио људе у убјеђењу да им се неће ништа догодити. Зато су они одлучили да позову све мјештане у близини. Говорили

⁴ Слушано од Миле Раките који се није ту налазио у тим тренуцима, али зна шта се дешавало, Милована Раките, Марице Црепуље и Васкрсије Раките, који је о догађајима слушао од преживелих. Изјаве дате свештенику Митру Керлецу, АЦОБ.

су – ево наше браће! Неки су дошли, а неки су се досјетили усташкога лукавства те побјегли, што на Љушу, што у Осоје, а неки нису хтјели да се јаве и дођу натраг у село. Но многи су ипак дошли. Кад су се скупили, направили су обруч око њих и уперили пушке, а затим су почели да узимају од њих злато, накит и новац, тражећи истовремено било какав повод да их малтретирају, чак је и џепни нож код неког сељана био разлог за пребијање. Свима је било јасно шта их чека! Потом је Јусуф наредио да их утјерају у турски чардак. А Милан Ракита је из чардака извео коња на ког је усео Јусуф, хотећи да преда узде жандарму, он га је шчепао за косу и преклао вјешто са коња. Закључао врата и почео да пуца са митраљезом. Јаук и лелек убијаних почео је да одјекује. Марица Црепуља и Петра Ракита, а испред њих нешто млађе Роса и Дара, искочиле су из чардака на прозори и почеле бјежати преко ливаде. Неко свједочи да су прокопале пролаз и туд прошле. Петра је умрла 1962. године, а прије смрти ишла је на суд да свједочи за злочине које су починили Јусуф Муртић и Гргић, који су и осуђени на смрт, а Марица, која се тог дана на шљиву попела и сакрила, и дан данас жива и настањена у засеоку Пратићи. Тривун Ракита отац од Владике Атанасија, видјевши да дјед Лука који га је држао за руку није жив, иако је био неко вријеме у несвјести, устао је и кад су усташе отвориле врата да провјере да ли има живих, скочио је преко митраљеза и почео да бјежи. У том тренутку за њим су пуцали двојица усташа и ранили га у кук, пао је на земљу, а један од њих је реко – да га убијемо. Други је одговорио – остави га видиш да је већ готов. Склонивши се испод амбара, нападе су га домаће свиње и бранио се неком мочицом и не би се одбранио, али Симан Ракита дошао и спасао га. Тај дан преживели су још Благоја Ракита, Ђуро Ракита са супругом Станом и бебом у колијевци која је живјела после тог догађаја 14 дана. И Дара Бјелица покојна свједочила је да су и у долини гдје су се скривали побили пар дјевојака које нису дошле у село. Било је и оних који су сасвим случајно избјегли смрт тога дана попут Петра Раките којем су козе побјегле, те је ишао да их потражи. А било је и оних који су гледали из даљине шта се дешавало и због бојазни слали млађе да провјере да ли су усташе отишле. Такође и Радован Ракита (6) је преживео страдање. Иако је налетио на Швабу тих дана, а овај га је само погледао и пустио. Даље су наставили преко Бабиног Дола и Бабића гдје су наставили палити и убијати.

О спомен пострадалих тог дана у селу је подигнута спомен Црква и исписана њихова имена да се памте и почитују за сва времена.

Сећање Слободана Клисарића и Стеве Тошића о страдању Гређана и скривању у Кнежевићима⁵

У селу Кнежевићи страдало је много житеља. Преко педесет. Најчешће су убијани из ватреног оружја. Они који су живи остајали скривали су се у Стипиној пећини недалеко од села Кнежевића, а у Греди око седамдесет страдало у штали тако што је запаљена. Имена и податке не знају.

⁵ По причању Слободана Клисарића и Стеве Тошића. Изјава дата свештенику Митру Керлецу, АЦОБ.

Сведочење Станка Раките, његовог сина Радована и унука Станка о страдању у Илића Кошари⁶

Свједочи о попу Милану и осталим поповима који су изгнани са простора на миран начин и да су се 1945. године вратили сви. Такође, каже Радован, усташе су палиле села Грбавицу, Кнежевиће и Чуклић. Старци, жене и дјеца су из сусједног села Греде повлачили у групама према врлетној долини ријеке Јањ. Каменисти шумарци су скривали напаћени народ. Видјело се после извјесног времена у пламену и родно село Грета. Пошто усташе нису никог затекли у селу, тражили су народ по околним брдима и долинама, и идући за њима, кад су нашли мјесто бијега, дозивали су их по имену „Мирко, Станко, Перо... – одите вамо нећемо вам ништа, ако вас ови други сретну убиће вас, ми смо ту да вас заштитимо“. Знајући да их „пријатељи“ зову долазили су многи вјерујући им. Сјатили су њих око двјесто у Илића кошару и казали – сад вам је овде удобно и сигурно. Међутим, Јово Малеш је знао шта ће се догодити, па је плаћао дукатима једном од њих да поштједи дјецу. Крвник је зграбио дукате и угурао и њега са осталима. И кад су их затворили, пуцали су митраљезом, а потом полили бензином и запалили. Из јата пострадалих и велике пламене стихије, побјегли су Јока Малеш и Јово Малеш, и Глиго Илић, тако што су прокопали испод прага од штале и побјегли.

Радован много зна и о четницима и дешавањима после 1941. године. Међутим, пошто је дјете партије, не говори никако о дешавањима, чак и ову 1941. штуро помиње као да није ни битна на основу оних дешавања у потоњим годинама, које су се по њему тицале партије.

Сведочења Миће Илића, Ђуре Антића и Луке Тешића о страдању у Прибељцима⁷

Пошто сам увидио да јако мало података има за навести из њихових прича, да ли због заборавља или не причања годинама, или због неких других разлога, не знам, сем тога да је пострадалих било доста и из Луке Тешића куће да их је највише пострадало, питао сам о четницима. Мићо Илић свједочи да четника и није могло бити кад су убијани или протјеривани, а многи да не би отишли са својих огњишта прихватили су се партије. Четници Јово Радуљица и Милош Плавшић су бачени у Маринкушу.

Сећања Милене и Милке Поњевић о страдању у Натпољу – Растику⁸

Бака Милена Поњевић: На Растику, негдје између Натпољског поља и Грбавице да их је пострадало четрдесет и двоје. Да су двадесет троје Горичана усташе пресрели у путу крећући се према Бабином Долу и убили. Изрекла је и цитат који су пјевали стари о дешавањима на шиповачким барама: „ово дрво, ова врба, под њом лежи петстотина

⁶ Свједочење Радована Раките, његовог сина Станка и оца Станка. Изјаве дате свештенику Митру Керлецу, АЦОБ.

⁷ Свједочења Миће Илића, Ђуре Антића и Луке Тешића. Изјаве дате свештенику Митру Керлецу, АЦОБ.

⁸ Свједочења Милене и Милке Поњевић. Изјаве дате свештенику Митру Керлецу, АЦОБ.

Срба“. Каже да их је највише пострадало у Поњевићима, Ђуђузима и на Горици.

Милка Поњевић: Спомине два имена: да је заклана Пејка Ракита и Радојка Дамјановић да је запаљена. И на Растуку каже да је страдало преко осамдесет Срба с Напољског краја.

Сећања о страдању у Бабићима и Бабином Долу⁹

Сведочење Реље Комљеновића:

„Историја треба да зна истину хрватских усташа шта су починили Србима у овом крају. Јуришали су пушкама и бајонетама на голоруку српску дјecu, жене и старце правећи себи херојска дјела. Јуришали су на Србе, своју браћу који су их ослободили од мађарског и аустријског ропства. Срби и Србија су им дали, тим усташама сва законска права. Дали им право да живе заједно, равноправно у једној држави, Југославији, Краљевини СХС. Треба да се зна да су Хрвати и Хрватска заједно са Њемцима, као непријатељима, ратовали против Срба и Србије. Наравно, ратовали су и против САД, Енглеске и Француске у Првом свјетском рату. А Срби, као побједници у рату, примили своје непријатеље да са њима живе. Па Хрватску државу још и наградили. Као побједници у рату и највише страдали Срби дају територије Хрватима које су за учешће у рату биле обећане Италији. Истина је драга и Богу и поштеним људима. Ничији злочин не треба да се заборави – да се не би опет поновио и оживио. Ни превара и издаја исто тако. Све док нека држава брани своје злочинце и не осуђује их за злочине које су починили, то значи да је и та држава злочиначка. Таквој држави не треба вјеровати и да не намјерава нове злочине чинити. Од државе која своје грађане подстиче на злочине и одгаја их да буду злочинци, не требаш имати и вјеровати у искрени мир и помирење са таквом државом. Такво помирење је лажно помирење, има циљ да твоју будност успава и да те превари, да би те лакше и поново напали и уништили и себи присвојили сва твоја добра која имаш. Вук је вук и никад се не одриче масног залагаја. А наша браћа Хрвати имају и сада све веће апетите против Срба и српског народа. Имају тајни план да истријебе Србе и српски народ са Балкана и да они буду једина моћна држава на Балкану. Јер убрзо после уједињења са Србима 1918. године, убише и српског краља Александра у Марсеју и српског патријарха у Београду. Да Србе нема ко да води! То је био њихов циљ. А кад Хитлер ступи на сцену у Њемачкој 1937. године, издадоше Србе и удружише се са Хитлером да очисте Србе са Балкана. А шта су све чинили Србима и српском народу од 1941. па до 1945. године то ни историја није забиљежила. Права истина о покољима 1941. године у Југославији српског народа добро је сакривена од свијета, уз помоћ Тита и комуниста. Па и данас свијет и моћне државе Европе и Америка, наши бивши пријатељи Енглеска и Француска, не знају праву истину о страдању и покољу Срба и

⁹ Прикупљено од Реље Комљеновића, а свједочили су поред њега, свако за свој засеок још: Марко Радованац, Роса Радованац, Сава Радованац, Мирко Квргић, Богдан Квргић, Станко Црепуља, Милорад Шумар, Симо Ракита, Миле Кокошар, Душан Плавшић, Јово Будаћ, Алекса Јефтенић, Јово Цумбо, Петар Ракита. Изјаве дате свештенику Митру Керлецу, АЦОБ.

српског народа. А Хрватска ових дана улази у Европу. Улази прије Србије и БиХ. Какав парадокс! Испаде да је дражи правди и правној Европи онај ко је веће злочине почињо. Вјерујем да ће и Европа чинити оно што је чинила и Србима. Навика је друга природа, ђаволска природа. Ње се не можеш одрећи док себе не уништиш. А од старог непријатеља не можеш никад имати новог пријатеља, каже мудрост људска. Свијету ће се све показати. Раније или касније. Паметнима раније, глупима касније.

Усташки план о потпуном уништењу српског народа у овоме крају био је злочиначки смишљен да буде у позну јесен када се и све животне намирнице са кућама могу уништити, попалити и сагорети ватром и пламеном. Па ако који Србин, или српско дете или жена, неким чудом остане жив мораће умријети без хране и без дома од глади и хладноће. Јер зима долази... тако је и било. Многи Срби, жене и дјеца су помрли од глади и хладноће тих дана. А нису пописани у овоме свједочењу.

Ове податке дала су и потврђивала часна лица, свако за свој засеок, која су лично преживела усташка разбојништва по Бабићима 1941. године. Паљење кућа, клање, убијање и паљење Срба, жена и српске дјеце од стране усташа НДХ – Анте Павелића 1941. Само зато што су Срби!!!

А многа лица су помрла и од тифуса.“

Појата Мирка Плавшића

За коју се зна даје страдало њих седморо!

Страдање на Чуклићу

Убијено четрдесет седам лица.

У збијегу на Зборишту

Убијена четрдесет четири лица. Налазећи жене и дјецу у збјеговима, прво су их звјерски мучили, мрцварењем носева, ушију и других дјелова тјела, појединим су вадили очи, а потом редом убијали. Убијања су вршили ватреним оружјем, клањем, паљењем. Опијени тим успјехом, зликовци су се у неким селима поигравали са живом дјецом, који су отимани од мајки, истовремено су пјевали, узвикивали разне паролe. Бацали су их један другом на војничке ножеве постављење на пушкама и ликовали говорећи, „ово је бандитска застава.“ Неке жене су силоване поред пута и у збјеговима. Из неких трудница из стомака вађена су нерођенчад и постављани на „диреке“ поред пута, а неки су били и набијани на колац, а неки чак и живи одрани. Паљене су куће, вајати, штале, усјеви... све што им се нашло на путу, а да је човјеку тог краја могло помоћи, гледано је како да се како уништи. Све то и још ко зна каква нељудска звјерства су чињена према овим Мученицима.

Мјеста која су описана или споменута на којим су учињени злочини, нису ништа друго, но само дјелови једног великог збијега званог Јањ у којем је постарало преко двије хиљаде невиних. У спомен тим мученицима, излазећи из комунистичког „ропства“, наши очеви подигли су и Цркву на Дивану у Бабићима, да им буде као једно

велико збориште у Христу са Светима Његовим, у којој ће се, ако Бог да, и помињати имена ових пострадалих мученика. А она поједина мјеста страдања је и немогуће обиљежити, па чак и попатити, јер она су, не само у шталама или кућама, него и у збјеговима, и на путу и поред пута, и на пољима и по ливадама, и под дрветом и по гудурама. Нема гдје их нема! Просто! – сваки педаљ земље јањске је освештан мученичком крвљу страдалника за вјеру Православну, попут оне Косовске земље коју освешташе Њени мученици. Могли би га и назвати Босанско Косово, с тим да имамо у виду да је Босна српска земља.

У овом изношењу података о страдању и стратиштима испитани су скоро сви парохијани с којима сам ових дана имао било какав контакт, многи само знају за страдања и ништа више. Они од којих се могло нешто чути, написано је на ових пар страница. Због тог сматрам да књига Шпире Јовишевића који је са ових крајева, који је и сам учесник тих стравичних догађања, и који прикупља податке годинама, најбоља по питању имена и начина страдања православних на овом простору па чак и шире! Те у прилогу документа шаљем копирана имена са моје парохије пострадалих, а која су копирана из његове књиге.¹⁰

Сећања Савка – Саве Малиновића из Подобзира¹¹

Најмлађа жртва у том страдању. 4. септембра 1941, у мојој фамилији је пострадао двадесет и троје. У Подобзиру је дванаесторо преживело и ако се ја могу бројати тринаестим у мајчином стомаку. Моја мајка рањена са 9 пушчаних рана, мене носила у стомаку, пребијена јој нога, рука, сатерали све у једну кућу и пуцали рафално са врата, онда су зашли и боли ножем, моја мајка тако са тешком раном у тој крви је лежала и гледала како усташа коље младића дјечака од 7 година Светковог брата. Њега кољу га и мајка мисли сад ће мене клати, жива гледа, они су мислили да је мртва и сестра од три године и она исто била рањена и лежала у крви без свести, преживели су и мајка и сестра. Онда су усташе запалили зграду да изгори и отишли су, а сестра Драганова, Милка дошла до штале и викала „Имали ико жив? Бјегте“ отишли су, побјегли су, које био жив искочио је, а била су и нека дјеца и жена која је побјегла. Моја мајка не може изаћи јер јој је пребијена нога, рука, њена јетрва Роса рањена кроз браду, изњела је из те ватре и моју мајку и моју сестру. Побјегли су сви, мајка моја остала ту рањена близу штале три дана без икакве помоћи, без заустављења крви, каже теже ми било трпети жеђ нег тебе родити. Никога нема, трећи дан дошо власник куће Тула Станко, донео јој воде, напојио је, наложио ватру, отишо у Црепуље њеној браћи казао и они су дошли и носилима одњели, мајка остала жива и мене доњела на овај свет. И отац и мајка су били развијени кад сам се родио, а кажу нису видели мање створење од овог дјетета што се роди. А моја вредна мајка његовала, кад сам пошо у школу први разред, сви су били јачи од мене и крупнији, и хвала Богу, Бог ми био водич пута. У животу сам после прошао добро, радио сам на западу, шта су нам Њемци све радили, поштован сам био код тих Шваба, бијеше добро плаћен, у животу сам хвала Богу

¹⁰ АЦОБ-04/16. Забележио свештеник Митар Керлец 22. фебруара.

¹¹ Савко Сава Малиновић је рођен 25. априла 1942. Изјава дата аутору.

прошао добро, одранио сам шесторо дјеце, школовао свију, радио сам и градио сам објекте, само је мили Бог био на помоћи.

Пострадало је тај исти дан од стране усташа, побили су на Кичеловом брду 76, код нас је 23, у Љешару нису биљежени 36, у Ђатама 47, у Подобзирима равно 100 који нису биљежени, читавом Јању 3.000 пострадало, јер су три пута наврат усташе палили и убијали, зла, ту је погинуо мој деда и деда од Драгана, тако је то било, позапалили усташе, зло.

Одакле су биле ње усташе?

Сматра се, колко се могло знати да су то били из Прусца муслимани, који су познавали.

Од мог деде братић Милош, који дан прије на Св. Илије продавао је неке волове у Доњем Вакуфу то је била пијаца доље, и пита га по имену Милоше ће су ти паре што си продао вола, нема на њега притисак, моја матер прича она извади из чарапа и даде му паре, значи да се познавао, нажалост је то било.

Рекоше у њи навраћа да је било?

Јањ је три пута гори, тај први 4. септембар 1941.

Дрући њуи 1942. јел?

Сад не знам баш тачан датум, само знам да Јањ три пута горио, тако да 3.000, баш су водили рачуна да се запише, 3.000 Јањана пострадало.

Јел њо било за сво време раћа или само кад су усташе силазиле доле?

За сво време рата, за читавог рата.

Успели смо подићи капелицу, црквицу, наш владика каже да је црква као и она на Врачару Светог Саве и ако је она тако малена, на Кичеловом брду направили добру црквицу, њих седамдесет шест погинуло, горе у Ђатама направио доктор Стојан фину црквицу, само то обиљежели, Љешћару није обиљежено ништа, ни у Миличићима.

Какав је ваш однос, како се њај народ њосле односио њрема вама знајући да су вас удијали?

Никад не желимо ником освету урадити, али никад не можемо заборавити ја сам касније са тим муслимнима из Прусца сарађивао као најбољи пријатељ, долазио сам ја њима кући, долазили су они мени, сарађивали смо ко са правим људима, али то зло не можемо никад заборавити.

Где су они све њохваћали њај народ у њу кошару зиурали?

Сви су избјегли доле у Ромиће долина и морали су их они видјети, они су од Вакуфа ишли доле и опколили су долину и све су их пофатали, ће ће их склонити него у прву зграду, прва зграда је била кућа, прво су одвојили мушкарце, њих су прво побили, па су одвојили дјецу и жене.

Од кој узрасћа су била ња деца?

Свих узраста је било, од пола године најмлађи, 1, 2, 7, не знам, мој стриц од 7 година сав избоден ножем преживео, осто је жив, после био јуначина, Драганов отац и један мој стриц дјечаци од 11 година скочили кроз прозор и побјегли. Његов отац Драгољуб 93 године живио, био човек способан до краја.

Моја мајка је тешко преживела, после се опоравила, после 8 година родила још два дјетета, сестре, данас нас има потомака 42 очекујемо још 3, дакле нас 45 ускоро из таквог страдања

На њему био дебели капут па га није толико пробадао.
Кад су сахрањени њи људи? Где су сахрањени?
 Сахрањени су одма близу где су пострадали у Ромића долини, па су после пренети на наше гробље па смо направили црквицу.
Како сће овај њраћански рај ѡреживели?
 Хвала Богу, ми смо избјегли ја сам последњи из села изашао,
 Тај дан 8. септембра 1995. ми је мајка умрла. 9. септембар је била сахрана, навече смо ми остали да сједимо скоро је било дванаест сати ноћи и видело се где гори Драгић. На радио станици јавља се из Бабића, јавља се центар везе и ПВО, и од Стројица се јавља да долазе хрватске снаге, скупим народ, ја са трактором све те старије потриам пуна приколица па прво до Бања Луке, ту је био краћи застој па смо потом отишли за Брод ту смо остали месец дана и потом смо дошли за Нови Сад.
Шта се десило са Драћуном Божићем?
 Ја сам отишо тада у село њихово, отишо по њега. Он каже неће да иде ни да бјежи, шта ће му ја, отишо горе у селу.
Да ли си њи видео касније Драћуна?
 Наводно да се обесио, неки кажу да су га видели мртвог. Прича је таква.

Сећања Јове Ђукића¹²

Други ме одхранили, мајка није, а жена ми из Подобзира, Божић Петра ћерка. Изгорела је мајка и сестра од годину дана, тешко је то причати јер стеже човека у грлу кад зна како је то било. Сви су изгорели у штали или кошари Трубунића, то је село Марићевина, а између Гавранића и Марићевине је била кућа и та кошара где су изгорели. Њих 9 из Божића куће, а било би још горе да није био један Муслиман усташкој војсци који је ишао да спашава, и то ти мука. Кад су га ухватили партизани, хтели да га убију, сви су засведочили и говорили убијте нас немојте њега. Кога је он нашао живог тај је остао жив. То је гробница једна, сви су сахрањени у ту гробницу њих девет, из Божића куће покојни Петар сведочи да је по одећи познао да му је то жена и дете, како је држала ћерку у крилу тако су се угушили у диму и ватри, а она само годину дана имала. Од кошаре до гробнице где су сахрањени има око 800 метра, то би тако могло бити, Радојкин брат Душан Плавшић ми је причао о месту где почивају.

Сведочанство Стане Тривунчић¹³

Ја сам остала од мајке нејака. Не знам ни ја, нисам је запамтила, ни ја ни брат. Нас је тата од'ранио, мене давао у најам, сестре отишле у партизане. Ја и Војко остали сами кући, Љуба ми сестра удала се, нас двоје остали живети са татом. И тако да смо порасли, у томе се тако заратило.

Рођена сам 1927. године у Ријеки, отац ми је Родић Божо из Ријеке. Некоме

¹² Изјава Јове Ђукића (рођеног у селу Брдо 1939) из Равног Села дата аутору.

¹³ Изјава Стане Тривунчић (рођене Божић у селу Ријеки 1927) из Равног Села дата аутору.

капетану жандару ме је отац дао, па сам му чувала краве, служила сам га три године и онда се заратило, и онда нас једног дана усташе ухвате и сав комшилук на сејању њиве и отераше нас доле у кућу. Одозго кад нас је потерало ја сам видеела испод ораса нешто одунда црно и човек стоји. Ја питам газдарицу „шта је оно?“, она мени каже „ћути!“, у томе домобран долети одозго, мене звао Станко, ја имала капу неку јањску на глави, а он мени каже „Ако прва пушка бубне, пукне, падај земљи ја ћу те спасити“. У томе се расуло све, воз налетио, све се расуло и нас отерало у подрум и тако да нас је спасило и остали смо живи.

Нисам знала ништа, шта то значи, умријети или погинути, то ја нисам знала шта је, само сам видеела кад сам изашла напоље горе, видеела сам људе мртве поред наше куће где смо живели, изгинули, све мртви леже, то нисам знала шта то значи. Ја мислила они спавају, и то је све.

Неки човек није дао да се пуца на нас и стално је викао „престани, не пуцај“. Они су престали па су нас потом хтели запалити, па су нас отерали у подрум и кажу и вичу за дом, ја нисам ни знала шта је то. Нас у подрум су закључали и отишли, а ми смо остали сами. И онда кључ је пао ја сам видеела и кажем својој Мари, газдарици, „ај ти мене дигни на прозор ја сам чула кључ“. И она мене дигне, ја откључам нас свију из подрума.

Стана се удала у кућу Тривунчића, а била сам Родић девојачко. Мојој газдарици Мари је све опљачкано и краве, а газду отерале усташе никад га више вратили нису. Ми смо тако пролазили с муком, а у Маре деца мала остала. Оно најмање било 3 године, најстарије имало 9 година.

Сведочанство Николе Миличића из Будисаве¹⁴

Кошара у Миличићима у којој су наши убијени па потом спаљени било је после рата место које нико није дирао, осећали смо сви неки страх од те штале и тог места. По мом сећању била је то 1959. по налогу тадашњих власти у крошњама за сено смо из штале носили људске кости за Стројице где су их сахранили у партизанско гробље. Колико се сећам чак су нам и дневницу платили за тај посао.

Сећања Момира Миловца Даке из Будисаве, рођеног у селу Стројице 1941. године¹⁵

У септембарском нападу на Јањ била је општа бежанија у планину и шуму. Иза наших кућа почињао је успон према планини Виторог, где смо иначе одлазили свакодневно јер нам је сво благо односно стока била у планини и горе смо имали своје „зграде“. Покојни дид Јосип – Јосо, звани Дака већ је био у позним годинама и није хтео да бежи, уздао се у своју старост, праведност и поштење те му је била мука и напор да бежи, те је тако остао на огњишту. Седео је Дака на арману испред куће са гуслама у руци где је дочекао усташку војску. Пљачкали су и палили све што су стигли, а од њега су тражили да им призна која војска је прошла, има ли он кога са пушком и

¹⁴ Изјава Николе Миличића (рођеног у селу Подосоје 1939) из Будисаве дата аутору.

¹⁵ Изјава Момира Миловца Даке (рођеног у селу Стројице 1941) из Будисаве дата аутору.

тако редом друга питања. Ништа им није знао казати, но међутим без обзира на све добро је претучен да се од тих батина једва опоравио и од тог тренутка и силних удараца изгубио је вид и слух.

Попис жртава усташког терора у Јању

Попис жртава усташког терора, погинуле борце и имена жртава усташког терора прикупио је етнолог Раде Ракита на основу записника Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача. Из пописа се може видети да усташе нису бирале своје жртве него су подједнако, на најсвирепији начин, уништавале све што је носило српско име, почевши од деце из колевке па до најстаријих особа. Према његовом мишљењу био је то класични пример геноцида над једним народом какав је тешко наћи у цивилизованом свету.¹⁶

Бабићи

Кућа Бужанин Милана – некрштено дете (1); кућа Бужанин Пере Саво (70); кућа Црепуље Иле – Лука (70); кућа Црепуље Недељка – Цвијан (65); кућа Црепуље Ристе – Вида (55); кућа Црепуље Росе – Марко (52); кућа Црепуље Симе – Маринко (1), некрштено дете (1); кућа Црепуље Станка – Јованка (5), Јово (80), Мара (30); кућа Црепуље Станка – Анђа (30), Милан (25), Роса (7), Стана (65); кућа Црепуље Стевана – Бојан (1), Мара (90), Радојка (2); кућа Црепуље Трифуна – Толе (1); кућа Цумбе Цвије – Јока (40); кућа Цумбе Душана – Јованка (60); кућа Цумбе Мирка – Јово (70); кућа Гавранић Станка – Стоја (1); кућа Јефтенић Илије – Јованка (24), Тоде (1); кућа Јефтенић Милана – Јока (2); кућа Јефтенић Митра – Госпава (20); кућа Јефтенић Миле – Госпава (17); кућа Комљеновић Саве – Јово (75), Мара (18), кућа Ковач Петра – Лазо (80); кућа Квргић Јове – Станко (78); кућа Квргић Милке – Михајло (40); кућа Квргић Петра – Симо (55); кућа Квргић Стеваније – Богдан (3); кућа Миловац Јованке – Милан (50); кућа Нинић Миленка – некрштено дијете (1); кућа Паншић Милорада – Перо (75); кућа Панић Томе – Тома (64); кућа Плавшић Милана – Ђуро (38); кућа Плавшић Петра – Милица (4); кућа Радованац Душана – Трифун (50); кућа Радованац Ђуре – Госпава (4), Крсто (2), Стана (38), Тривуна (4); кућа Радованац Ђуре – Јово (60), кућа Радованац Ристе – Јово (75); кућа Радованац Станка – Анђа (30); кућа Раките Ј. Љубомира – Митар (66); кућа Раките Милана – Тоде (75); кућа Раките Недељка – Ђука (75); кућа Раките Пере – Петар (65); кућа Виловић Милана – Јово (45), Милка (12), Осто (7), Симо (2), Стана (35), Шпиро (40) из рода Гра(х)овца – Јово (85), Крсто (8), Максим (4), Миле (8), Милиа (33), Момчило (13), Недељко (35), Петар (10), Симо (40), Симо (18), Стана (3), Тодор (48).

Из рода Шумара – Душан (45), Крсто (50), Тодор (47).

Укупан број настрадалих становника у прошлом рату у овом селу износи 117.

¹⁶ Попис је сачињен по селима. Ради лакшег идентификовања лица, ишло се по кућама тако што се уз кућу наводило презиме и име укућана који је пријавио настрадале чланове, а онда су се наводила имена настрадалих, стављајући уз свако име настрадалог у загради и годину старости.

Бабин До

Кућа Грабеж Маре – Милош (2); кућа Јефтенић Јове – Сава (35); кућа Јефтенић Шпире – Паво (80), Петар (40); кућа Ковач Љубе – Шпиро (50); кућа Митрић Николе – Дева (27), Лазар (10), дијете (2 мјесеца); кућа Панић Петра – Никола (75); кућа Панчић Симеуна – Драгољуб (22), Јово (53), Мара (22), Милорад (4), Сава (1), дијете (3 мјесеца); кућа Перичић Илије – Перо (55); кућа Радман Драгоје – Иле (45), Стака (40); кућа Радман Петра – Перо (65); кућа Радош Станка – Лука (58); кућа Ракита Анђе – Цвита (7), Госпава (30), Јованка (47), Крстан (52), Миле (16), Миленко (5), Мира (13), Мирко (18), кућа Раките Цвије – Боја (4), Деса (22), Драгомир (6), Гоша (50), Јованка (28), Љубица (3), Милан (52), Петар (46), Риста (45); кућа Раките Миле – Пегар (15); кућа Раките Милосава – Божо (12), Милан (10), Мирко (6), Паво (75), Роса (31), Сава (8), Спасоја (53); кућа Ракита Мирка – Митар (65), Јела (46); кућа Ракита Николе – Роса (28); кућа Ракита Павла – Сава (50); кућа Ракита Симе – Дара (27), Драгоје (12), Јово (4), Крсто (12), Мара (2), Милан (3), Милан (50), Милица (1), Милица (5), Милка (39), Момир (5), Петра (30), Вида (40); кућа Шумар Миле – Душан (47), Коста (57), Мара (12), Петар (10), Тоде (52).

Укупан број жртава у овом селу износи 99.

Брдо

Кућа Ђукић Стане – Вакрсије (18); кућа Гућ Саве – Јела (45); кућа Гутић Симе – Стана (48), кућа Гутић Шпире – Дева (65); кућа Ракита Блаже – Перо (35); кућа Ракита Осте – Милица (55); кућа Раките Славка – Стана (45).

Укупан број жртава у овом селу износи 13.

Чуклић

Кућа Блажић Јове – Јован (28); кућа Блажић Тоде – Јела (36), Мирко (4), Неђо (3), Вишња (5 мјесеци), Војо (6); кућа Џакић Росе – Неђо (16); кућа Гајић Крсте – Јово (80); кућа Митрић Ђуре – Петра (35), Станко (8); кућа Митрић Крсте – Крстан (9); кућа Митрић Петра – Боја (36), Јања (2), Мирко (11), Петра (15), Сава (6), Вида (8); кућа Митрић Ристе – Алексије (6), Госпава (8), Мирјана (2), Митар (58), Стоја (35); кућа Митрић Савка – Дара (33), дијете (6 мјесеци), Јово (11), Миле (7), Милица (4), Милица (21), Перо (18), Ристе (7), Сава (21), Стана (32), Стана (56), Вила (4); кућа Мирић Томе – Дара (5), Ђорђе (2), Јока (58), Јованка (45), Јово (6), Милан (4), Милка (6), Роса (27), Сава (4), Вида (36); кућа Ракита Саве – Цвијан (8), Цвита (16), Пегар (2); кућа Томић Митра – Крсто (17), Симо (18), Загорка (2); Томић Мара – Неђо (15); Топић Шпиро – Љуба (3), Вида (30).

Из рода Гајића: Милан, Паво, Васо. Из рода Митрића: Максо, Марко, Недељко, Радојка, Светко. Из рода Плавшића: Душан, Јока, Недељко, Роса, Вишња. Из рода Топића: Сима.

Укупан број жртава у овом селу износи 87.

Ђукићи

Кућа Ђукић Јеле – Стеван (48); кућа Ђукић Јове – Михајло (60), Милица (50), Сава (28); кућа Ђукић Мирка – Иле (3), дете (1 мјесец); кућа Ђукић Станка – Грозда

(32), дете (3 мјесеца), Радојка (8); кућа Ђукић Тоде – Ана (8), кућа Ђукић Вуке – Сава (70); кућа Гајић Крстана – Јованка (30); кућа Јерковић Јове – Јово (70), Спаса (60); кућа Јеркић Васа – Ана (4), Бојан (50), Дара (30), дете (3 мјесеца), Ђуро (35), Мира (16), Младен (18), Петра (45), Раде (12), Радојка (12), Сава (6); кућа Миличић Стоје – Крсто (40), Мирко (6); кућа Нахерац Драгољуба – Анђа (2); кућа Попалић Симе – Тоде (35); кућа Рађен Душана – Сава (30); кућа Сакан Васкрсија – дете (5 мјесеци), Мара (6), Петра (45), Стојан (3); кућа Томић Маре – Мирко (3).

Укупан број жртава у овом селу износи 57.

Горица

Кућа Девић Ђуре – Боја (35), Џвијан (?), Драгица (3), Јово (4), Милиша (7), Момчило (2), Сава (28), Стана (4); кућа Јандрић Боје – Бранко (20), Саво (70), Свето (25); кућа Јандрић Стане – Митар (50); кућа Лончар Јове – Јово (35), Симо (20) кућа Лончар Росе – Мара (?), Милан (2); кућа Максимовића: Војин (20); кућа Војиновић Станка – Ђујо (65), Јованка (3), Мара (22), Пико (35), кућа Војиновић Пере – Лука (?), Џвита (12), Џвита (60), Љепосава (10), Миле (40), Милка (5), Ратко (?), Стоја (42), Тривко (?); кућа Војиновић Миле – Богдан, Ђурђа (25), Коста (23) Митар (?); кућа Савуљић Лазара – Нико (5), Радојка (5). Из рода Гајића – Сава (36). Из рода Радоша – Ана (52).

Укупан број жртава у овом селу износи 26.

Грбавица

Кућа Малеш Душана – Петра (3), Милева (25); кућа Марић Николе – Деса (25), Мара (5), Мара (20), Мирко (7), Неђо (1), Петар (3), Петра (35), Радојка (30), Савко (3); кућа Михајловић Џвије – Стеван (55); кућа Михајловић Јове – Миле (8), Славко (10), Стана (45), Станко (53); кућа Михајловић Јове – Сава (85), Џвија (34); кућа Миловац Маре – Анђа (35), Ђука (55), Крстан (25), Љубица (16), Невенка (7), Симо (9), Стана (9), Шпиро (3), Зорка (5); кућа Пиљић Миле – Даница (12); кућа Ракита Миле – Адам (70), Дара (17), Љубица (17), Мара (7), Милева (2), Натка (15), Петра (35), Слободан (16), Стана (13); кућа Ракита Пере – Боја (40), Душан (6), Ђуро (11), Глиго (9), Љепосава (8), Јела (24), Јока (11), Јока (30), Јово (12), Јово (70), Мирко (5), Неђо (1), Рајко (13), Роса (20), Саво (45), Сима (43), Слободан (15), Стана (5); кућа Ракита Симеуна – Љубица (16), Мара (5), Недељка (13), Стана (11); кућа Ракита Симе – Томо (30); кућа Ракита Станка – Данило (12), Дара (40), Душан (10), Јока (85), Марко (50), Милан (48), Мирко (30); кућа Ракита Шпире – Деса (25) (15), Савко (4); кућа Савић Љубомира – Стево (37), Мара (4); кућа Савић Савка – Роса (12), Сима (35), Стана (50), Зорка (9); кућа Суруке Гаје – Анђа (?), Ђоко (55), Роса (?), Сава (40), Сока (40), Стака (16), Здравко (2); из рода Ивановић – Анђа (23); из рода Миловац – Јово, Крстан, Стана, Стенко; из рода Пиљић – Ђуро, Радован, Зела; из рода Попржан – Ана (52); из рода Радман – Јово, Роса; из рода Ракита – Аћим, Мијат, Пегар, Сима, Симеуна, Станко, Тодор; из рода Савић – Јово; из рода Сурука – Данило.

Укупан број погинулих особа из овог села износи 119.

Греда

Кућа Аврам Шпире – Перо (50); кућа Дамјановић Петра – Божо (70), Илија (10), Јела (50), Јованка (28), Нетко (18), Радмила (8), Радмила (4), Радован (8), Сава (4), Саво (60), Симо (50), Станко (4), Стоја (30), Зорка (25); кућа Дамјановић Шпире – Анђа (50), Деса (4), Јово (70), Савка (14); кућа Дамјановић Милисава – Томо (56); кућа Гајић Нике – Драгица (6), Мара (50), Роса (8), Славица (3); кућа Гајић Станка – Божо (43); кућа Голубовић Иле – Добрила (10), Ђуро (4), Миле (7), Пантелија (50), Петра (17), Сава (1), Сава (25), Тоде (5); кућа Голубовић Маре – Дара (12), Даринка (1), Јока (70), Јованка (90), Неђо (7), Петар (50), Ристо (6), Шпиро (47); кућа Илић Јове – Крстан (68); кућа Илић Луке – Глигорија (16), Крстан (70), Сима (38); кућа Ивановић Боје – Јово (70); кућа Јандрић Митра – Иле (12), Љупко (18), Манојло (40), Мара (9), Милан (7), Роса (34), Сава (40), Вида (3); кућа Малеш Гоше – Даница (8), Мара (6), Митар (5), Сима (45), Стеван (14); кућа Малеш Јеле – Боја (25), Грујо (5), Љубица (15), Јока (50), Маринко (3), Милица (7), Мирко (1), Стана (20); кућа Малеш Миле – Ана (40), Тоде (12); кућа Малеш Мирка – Анђа (9), Дара (5), Милан (35), Милица (30), Шпиро (12); кућа Малеш Симе – Ана (55), Драгомир (2), Љубица (33), Радојка (8), Тома (19), Зорка (48); кућа Митрић Маре – Цвијо (8), Милица (26), Митар (3); кућа Ранисав Ђуре – Јово (45), Мићо (70), Митар (2), Митар (17), Спасен (50), Стана (25), Стеван (6), Шпиро (45); кућа Ранисав Јове – Милан (18), Сава (50), Стана (13), Шпиро (47), Вида (30), Зело (15); кућа Ранисав Мирослава – Неђо (65), Стево (32); кућа Ранисав Петра – Алекса (55), Душан (16), Крстан (23); кућа Ранисав Саве – Цвита (25), Даринка (25), Ђуро (26), Јованка (2), Мара (5), Милева (27), Неђо (5), Петра (11), Сава (6), Стеван (65), Стево (6); кућа Ранисав Станка – Тодор (19); кућа Тркуља Симе – Милка (11), Мирко (8), Митар (5), Петра (50), Стана (50); кућа Унчанин Петра – Нико (55); кућа Војиновић Милана – дијете (1), Милица (35), Остоја (8), Симо (30); кућа Вулете Крстана – Гојко (4). Из рода Дамјановића – Борка, Даринка, Милица, Радојка, Смиља; из рода Драгичевића – Лазо; из рода Гајића – Васкрсија; из рода Голубовића – Драгомир, Јока, Милан, Неђо, Боја, Цвијан, Јованка, Јово, Милка, Ристе; из рода Ивановића – Тошо, Ика; из рода Јокића – Даринка, Јово, Крстан, Љепосава, Маринко, Недељко, Петра, Тоде; из рода Малеша – Милица; из рода Миловац – Џуја, Миле, Милица, Мирко, Перо, Ристе, Милан, Тоша; из рода Поњевића – Божо, Илија, Јока, Марко, Перо, Стана, Станко, Вила; из рода Пурњага – Зела; из рода Радоша – Боја, Ђорђе, Ђуро, Госпава, Јово, Јово, Крсто, Марко, Момир, Наталија, Недељко, Остоја, Петар, Петра, Петра, Раде, Роса, Роса, Сава, Симо, Сима, Томо; уз рода Ранисава – Анђа, Милка, Мирко.

Кнежевићи

Кућа Драгичевић Крстана – Миле (50), Станко (38); кућа Јовишевић Петра – Јока (20); кућа Клисарић Шпире – Гојко (4), Милица (6), Сава (8), Стана (45), Зорка (14); кућа Клисарић Шпире – Бранко (20), Петра (22), Стево (30); кућа Кнежевић Душана – Стана (30); кућа Кнежевић Максе – Ристо (60), Загорка (2); кућа Кнежевић Мирка – Миле (40); кућа Кнежевић Нике – Душанка (7), Марко (5), Милица (25), Станко (35); кућа Кнежевић Петра – Мара (18), Миле (43), Неђо (2), Сава (4), Стана (35); кућа Кнежевић Саве – Миле (12), Петар (45); кућа Кнежевић Симе – Анђа (12), Боја (4), Ђуро

(8), Јока (25), Јово (28), Паво (52), Ристе (6), Ристе (46), Стана (10); кућа Кнежевић Стевана – Сава (18); кућа Кнежевић Тоде – Мара (3), Милица (5), Милица (60), Невенка (5), Спасана (6); кућа Кнежевић Тоде – Чедо (11), Гојко (8), Павле (35), Паво (50), Симо (40); кућа Кнежевић Воје – Марко (55); кућа Полић Јове – Божо (?), дијете (5 мјесеци), Душан (4), Анђа (60); кућа Тошић Павла – Петра (7), Стана (27); кућа Тошић Боже – Цвијан (2), Иле (14), Миле (30), Миленко (14); кућа Тошић Станка – Даринка (5), дијете (3 мјесеца); кућа Зечак Љубе – Јово (65). Из рода Клисарића – Радован; из рода Кнежевића – Боја, Цвијан, Даринка, Јока, Лука, Мирко, Петра, Перо, Сима; из рода Митрушић – Драгица, Паво, Роса, Зорка; из рода Полића – Станко; из рода Тошића – Чедо, Даринка Душан, Јово, Мара, Милица, Неђо, Нико; из рода Зечака – Ђуро.

Укупан број жртава из овог села износи 111.

Крчевине

Кућа Гајић Ђуре – Станко (45), Стојан (48); кућа Ивић Ђорђа – Ђуро (55), дијете (2), Нико (40); кућа Јандрић Илије – Бојко (3), Душан (7), Максо (3), Миле (27), Радојка (12), Риста (28), Стана (30), Тоде (10), Зорка (25); кућа Јандрић Марка – Иле (?); кућа Јандрић Николе – Босиљка (27), Гојко (3), Јованка (25); кућа Јандрић Спасана – Радојка (12); кућа Јандрић Шпире – Бранко (7), Цвита (16), дијете (8 дана), Ђука (14), Јока (5), Мара (45), Миле (3), Петра (8), Роса (40), Сава (8), Станко (13), Стеван (45), Васкрсије (12); кућа Муждека Тоде – Паво (45); кућа Нинић Божане – Цвијо (25); кућа Нинић Ђорђе – Стеван (38); кућа Перковић Илије – Јово (17); кућа Перковић Стојана – Крстан (60), Нико (50), Станко (45), Војин (18); кућа Перковић Васкрсија – Данило (17); кућа Ступар Миле – Анђа (40), Бојана (7), Борислав (4), Бранко (7), дијете (2 мјесеца), Деса (2), Јока (9), Марко (5), Рајко (2), Саво (20), Станко (3 мјесеца); кућа Ступар Шпире – Сима (65).

Укупан број жртава у овом селу износи 78.

Липовача

Кућа Џакић Миле – Ристо (70); кућа Керчец Јове – Милан (70), кућа Лекић Сава – Симо (60); кућа Вранић Симе – Иле (79), Ковиљка (18), Милан (8), Стана (6).

Укупан број жртава у овом селу износи 23.

Љуша

Балабан Цвијан (49), Балабан Сава (45), Гламочак Шпиро (44), Јоветић Ристо (38), Јовишевић Бранко (30), Јовишевић Цвијан (44), Јоветић Ристо (38), Јовишевић Јово (1), Јовишевић Љупко (3), Јовишевић Роса (3), Јовишевић Сава (46), Јовишевић Саво (41), Јовишевић Славко (6), Лукић Душан (40), Лукић Милан (39), Лукић Мирко (26), Лукић Недељко (24), Лукић Перо (52), Максимовић Бранко (30), Максимовић Душан (40), Максимовић Ђуро (6), Максимовић Иле (30), Максимовић Љупко (28), Максимовић Радојка (16), Максимовић Саво (3), Максимовић Станко (40), Максимовић Станко (56), Максимовић Стеван (2), Никић Душан (38), Никић Млађан (31), Никић Момчило (22), Никић Перица (91), Обрадовић Ђуро (31), Обрадовић Илија (29), Обрадовић Милан (13), Обрадовић Тодор (42), Писарић Душан (6), Поњевић Јово (60), Поњевић Роса (14), Поњевић Јела (36), Поповић Миле (41), Поповић Нико (26), Поповић Симо (29), Поповић

Шпиро (39), Ракита Томо (75), Симетић Цвијан (45), Симетић Ристо (32), Тулаћ Тоде (60), Зечевић Илја (51), Зечевић Милан (33), Зечевић Милица (43).

Мочиоци

Кућа Јандрић Ђуре – Петра (20); кућа Јандрић Момчила – Ђуро (23), Перо (27); кућа Јандрић Толе – Нетко (4); кућа Мартић Госпаве – Дара (1), Марија (30), Милка (8), Млађен (4), Стана (6), Стојан (1); кућа Тркуље Митра – Богдан (19), дијете (5 мјесеци), Љубица (5), Милица (40), Перо (12), Симо (8), Василије (5); кућа Тркуље Симеуна – Анђа (20), Јово (2), Млађен (1), Сава (18), Васкрсије (8); кућа Тркуље Стане – Шпиро (50); кућа Тркуље Стеве – Анђа (2), Даница (6), Ђуро (55), Јованка (14), Марија (35), Миле (35), Ристе (6), Саво (8). Из рода Миловац – Ђуро, Момчило, Петар, Сава, Симо, Васкрсије; из рода Тркуља – Цвита, Љубо, Нетко, Петра.

Укупан број жртава у овом селу износи 58.

Натпоље

Кућа Ђуђуз Максима – Зорка (26), Божо (?); кућа Гајић Ђуре – Савко (41), Цвијан (33); кућа Јокић Крстана – Дара (5), Маринко (5), Петра (15), Тодор (25); кућа Јокић Луке – Петар (45); кућа Јокић Нике – Цвијан (8), Госпава (48), Јока (57), Мирко (12), Роса (12), Симо (56), Стана (16), Стоја (32); кућа Јокић Симе – Миленко (19); кућа Јокић Станка – Тоде (54); кућа Косовац Мирка – Миле (55); кућа Поњевић Ђуре – Роса (30); кућа Поњевић Јованке – Ђуро (35), Крсто (7), Миле (58), Неђо (4), Петра (28), Роса (6), Сима (62), Томо (65); кућа Поњевић Јове – Лазо (10); кућа Поњевић Пере – Цвита (45), Роса (30), Сава (12); кућа Радман Илије – Илија (48); кућа Радман Нике – Анђа (45); кућа Радош Боже – Остоја (37); кућа Радош Луке – Ђорђе (6), Јелица (10), Наталија (8), Роса (35); кућа Радош Нике – Душан (7), Савко (26), Стана (2), Тоде (5), Вида (25); кућа Радош Радојке – Шпиро (50); кућа Радош Ристе – Цвита (18), Марко (12), Милица (6), Мирко (1), Младинко (6), Петар (7), Рале (8), Сава (31), Савко (34), Стана (13); кућа Радош Симе – Јово (45); кућа Радош Тоде – Момир Симо (60); кућа Радош Тривуна (5); кућа Тркуље Марка – Вида (18); кућа Ралош Виле – Душан (20), кућа Тркуље Митра – Симо; Тркуље Стане – Шпиро (52).

Борци погинули у НОБ-у:

Јокић Јово (50), Јокић Мирко (34), Јокић Нетко (23), Јокић Рале (?), Јокић Спасен (32), Косовац Јово (21), Поњевић Богољуб (2), Поњевић Цвијан (1), Поњевић Душан (23), Поњевић Јово (24), Поњевић Максим (36), Поњевић Милан (21), Радош Драгоје (25), Радош Ђуро (?), Радош Крстан (22), Радош Момир (16), Радош Шпиро (42), Томић Тоде (6), Тркуља Илија (42), Тркуља Лазо (23), Тркуља Марко (6), Тркуља Милан (21), Тркуља Милан (20), Тркуља Станко (?), Тркуља Стеван (23).

Укупан број жртава у овом селу износи 94.

Подосоје

Кућа Граховац Тоде – Миле (70), Сава (22); кућа Јосић – Петра (80); кућа Кузман Цвијана – Митар (70); кућа Лекић Стане – Иле (65); кућа Миличић Росе – Јела (40), Ковиљка (20), Мирко (5).

Укупан број жртава из овог села износи 15.

Подобзир

Кућа Јовишевић Илије – Мирко (6), Наталија (40); кућа Квргић Миле – Јефто (40); кућа Квргић Милице – Љуба (8), Стана (2), Тривуна (4); кућа Квргић Мирка – Алекса (62); Квргић Савка – Госпава (6); кућа Квргић Шпире – Јела (80); кућа Малиновић Ане – Иле (5); Љубина (30), Мара (?), Осто (1), Роса (1); кућа Малиновић Боже – Стана (63); кућа Малиновић Милана – Бранко (2), Обрад (5), Радојка (12), Сава (50), Стана (?); кућа Малиновић Мирка – Босиљка (2), Бранко (36), дијете (6 мјесеци), Глиго (3), Гојко (15), Јела (70), Јованка (35), Маринко (7), Миле (?), Милош (43), Симо (55), Зорка (26). Из рода Божића – Божо (45), Цвијо (46), Драгица (5), Ђуро (6), Ика (30), Љубица (20), Марко (9), Милош (3), Митар (34). Божо (4), Никола (?), Перо (6), Радојка (2), Роса (28), Роса, (6), Остоја (42), Сава (40), Сава (?), Спасен (4), Вида (48), Владо (?), Зорка (16); из рода Квргића – Ђуро (50), Јован (36), Јово (85), Милан (52), Саво (30); из рода Малиновића – Даринка (29), Душан (9), Гојко (?), Ика (60), Мићан (39), Милка (?), Мирко (?), Ристо (4), Саво (48), Симо (3) Станко (?), Божо (28), Јованка (1), Митар (31); из рода Плавшића – Цвита (35), Даница (3), Илија (0), Ковиљка (12), Милан (?), Слободан (6), Стана (72), Стана (4), Здравко (?).

Укупан број жртава у овом селу износи 100.

Попуже

Кућа Гајић Виде – Милица (7), Перо (4), Перо (70); кућа Јандрић Јове – Вида (8), Жарко (12); кућа Јандрић Стевана – Боја (65); кућа Крмпот Јове – Петра (60); кућа Лујић Јоке – Борислав (17), Нико (60), Спаса (17), Станко (40), Ставан (50); кућа Пиљић Илије – Стана (15), Стоја (50); кућа Пиљић Станка – Милан (30); кућа Проле Лазара – Стево (65); кућа Ракита Пере – Госпава (35), Милица (37), дијете (2); кућа Шевар Стевана – Гојко (28).

Укупан број жртава у овом селу износи 36.

Прибељци

Из рода Ацаипа – Станко (42); из рода Ћата – Илкан (47), Максим (65), Ђуро (51), Илија (2), Јованка (8), Мара (10), Милан (1), Милан (4), Милан (30), Милева (17), Милица (1), Недељко (20), Паво (4), Петар (4), Петар (31), Радојка (2), Роса (5), Роса (33), Саво (10), Симо (18), Станко Вила (50); из рода Илића Даринка (32), Десанка (32), Десанка (35), Душан (20); из рода Јандрића – Цвијан (38), Дамјан (70), Гоша (32), Јованка (1), Јово (2), Јово (4), Лука (70), Мара (3), Маринка (10), Милица (6), Перо (3), Петар (37), Раде (7), Ристо (23), Роса (32), Сава (4); из рода Малиновића – Иле (6), Јованка (5), Јово (38), Милица (30), Мирко (51), Митар (65), Мара (60); из рода Михајловића – Ђуро (4); из рода Плавшића – Ђуро (37), Милица (32), Никола (3), Радојка (6), Ристо (52), Саво (31), Стоја (2), Перо (16); из рода Радуљина – Даринка (3), Гојко (?), Јово (5); Михајло (?); из рода Тешића – Анђа (13), Божо (13), Цвијо (1), Цвијо (1), Душан (3), Илија (91), Јока (5), Јованка (9), Мара (27), Маринка (9), Милан (?), Миле (3), Милица (31), Никола (16), Перо (31), Роса (5), Роса (28), Симо (20), Симо (3), Смиљка (7), Тривун (3).

Укупан број жртава у овом селу износи 119.

Тодорићи

Кућа Ђорђа Медића – Никола (40); кућа Керлец Милана – Стана (7); кућа Максимовић Иле – Божо (7), Јованка (?), Меланија (6); кућа Максимовић Неђе – Крстан (70); кућа Максимовић Станка – Госпава (13), Петар (8), Сава (10), Тома (42), Зорка (27); кућа Маријанац Госпаве – Симо (64); кућа Медић Јосе – Крстан (40); кућа Медић Симе – Бранко (43); кућа Тешић Загорке – Бранко (40); кућа Тодорић Крстана – у кући спаљено 17 лица; кућа Тодорић Станка – Сима (7).

Укупан број жртава у овом селу износи 42.

Ваган

Кућа Маријанац Ђуре – Сава (65); кућа Маријанац Гавре – Ђорђе (6), Милица (38), Милица (30), Петра (7), Сава (72), Владо (38); кућа Маријанац Маре – Јово (50); кућа Полетановић Душана – Симо (65); кућа Полетановић Јове – Јово (50); кућа Полетановић Боје (50), Јово (5).

Укупан број жртава у овом селу износи 26.

Водице

Кућа Илић Јованке – Обрад (65); кућа Илић Маринка – Симо (55); кућа Илић Миленка – Мића (45), Невенка (1), Стана (50), Загорка (20); кућа Јандрић Бојана – Ристо (20), Сава (17); кућа Јандрић Јованке – Бојан (35), Ђуро (65); кућа Јандрић Милице – Максим (28), Станко (10); кућа Поповић Милице – Десанка (28), Милан (28), Милева (17), Радован (?), Вида (55); кућа Поповић Тоде – Бранко (28). Из рода Ћате – Анђа (3), Бојан (8), Даринка (6), Деса (4), Иванка (?), Јованка (45), Коса (?), Лазо (3), Љепосава (10), Максим (45), Миле (2), Миле (20), Милица (20), Милка (1), Радован (1), Симо (60), Симо (3), Томислав (4), Тривуна (45), Вида (2), Вида (45); из рода Илића – Деса (4), Никола (9), Радован (?). Стеван (40), Тома (12); из рода Вранића – Шпиро (60).

Укупан број жртава у овом селу износи 47.¹⁷

Током Другог светског рата српски народ који је живео на простору Јања и Пљеве прошао је кроз страшне патње и мучења. Српска села на Јањској висоравни су спаљена, а већина становништва страдала је мученичком смрћу. О том страдању остала су забележена сведочанства преживелих сведока. Ова трајно урезана сећања на страдалништво невиног народа јесу најтемељније историјске чињенице, које вапе за својим писаним обликом како би на том паралелном колосеку усменог и писаног предања биле сведок чисте истине. Тако је могуће заувек истргнути из заборавља ова тешка и бремениста времена и догађаје. Дешавања тих смутних септембарских дана 1941. године није лако описати. О тим данима није лако ни причати, није лако сведочити, ко год да слуша или чита о том дану, од ужаса застаје сваки дах, о тим данима било би најлакше ћутати и кроз то ћутање приносити молитве оним пострадалим Христовим мученицима за себе, за своје ближње, за све православне свуда по свету и за саме починитеље.

¹⁷ Раде Ракита, *Јањ: географскоисторијска и антропогеографска студија*. Књ. 1. (Бања Лука: Књижевна задруга, 2003), 171–185.

Објављени и неођављени извори:

Архив Православне Црквене општине Бабићи

Изјава Јове Ђукића (рођеног у селу Брдо 1939) из Равног Села дата аутору

Изјава Стане Тривунчић (рођене Божић у селу Ријеки 1927) из Равног Села дата аутору

Изјава Николе Миличића (рођеног у селу Подосоје, 1939) из Будисаве дата аутору

Изјава Момира Миловца Даке (рођеног у селу Стројице, 1941) из Будисаве дата аутору

Литература:

Јандрић, Жељко. „Страдање Срба у сливу ријеке Пливе и Јањ у Независној Држави Хрватској 1941. године“, *Годишњак за истраживање јеноцида*, 11/1, (2019), 65–90.

Ракита, Раде. *Јањ: географскоисторијска и антропогеографска ситуација*. Књ. 1. Бања Лука: Књижевна задруга, 2003.

BRANE MILOVAC

The Cathedral Church of the Saint George Novi Sad
Serbian Orthodox Diocese of Bačka

THE TESTIMONIALS AND STORIES ABOUT THE SUFFERING OF THE SERBS IN JANJ, 1941

Summary

The Janj Plateau is named after the Janj River, which originates and flows along the length of the region, and it is located in the western part of Bosnia, deeply nestled in the Dinaric mountains. It is exclusively inhabited by the population of Serbian ethnic origin with a strong sense of Orthodox identity and a firm confession and practice of their Orthodox faith, shaped by the naturally canonical church order and the richness of the traditional Orthodox spiritual ethos. It is bordered in the north by the mixed Croatian and Muslim population (Šipovo, Jajce), and in the south by a Croatian population (Kupres, Livno). After the German occupation and the formation of the Independent State of Croatia, to which Janj was artificially annexed, the repression, persecution and killings of the population of Janj began at the same time, by the aforementioned nations with whom the Janj Plateau borders. In the first days of September, 1941, the German occupation forces, with the support of the Ustasha-Home Guard units, attacked the Janj plateau and on that occasion committed a crime against the innocent civilian population, burning them in stables, killing them on their doorsteps, and shooting them in refugees' camps. Those who survived these disasters and horrors passed on the news of these unfortunate events to their descendants through oral stories. The testimonies of the closest descendants of the eyewitnesses to the suffering of the Serbs in Janj are the topic that this work will deal with. The work brings integral testimonies from which the reader can conclude that living testimony is the most fundamental historical fact, which certainly cries out for its written form in order to be a witness to the pure truth on that parallel track of oral and written tradition and in this way, difficult and burdensome times and events are rescued from oblivion forever.

Keywords: suffering, Janj, the Independent State of Croatia, testimonies.

СТРАДАЊЕ НАРОДА ОПШТИНЕ ШИПОВО У УСТАШКОЈ ОФАНЗИВИ 3–10. СЕПТЕМБРА 1941. ГОДИНЕ

Сажетак: Рад у уводном делу доноси приказ основних карактеристика општине Шипово из предратне и ратне административне поделе. Посебно су приказани основни подаци о предратном стању и успостављању окупаторске власти у Јајцу као тадашњем средишту Велике жупе Пливе и Раме, а затим и Шипову коме су административно припадале области Јања и Пљеве. Описани су услови у којима је самоорганизован и организован устанак у Јању и Пљеви. Он је почивао на испољеној самоиницијативи, док су важну улогу одиграле партијске ћелије и истакнути појединци који су се ставили на чело устаничких група и јединица. Као реакција на устанак уследила је усташка офанзива – нападна операција на Јањ и Пљеву. Она је у почетном распореду имала кружну основицу, са карактеристикама напада са артиљеријском и авијацијском подршком и дејствима по дубини тадашње слободне територије. Паралелно с тим приказане су и основне карактеристике одбране устаничких јединица. У посебном делу рада смо набројали карактеристичне примере масовних злочина над јањским и пљевским мученицима – невиним људима: старим и немоћним, женама и децом. Посебна пажња је дата улози жена – хероина и рата и мира. Указано је на њихове жртве и бригу о породици, деци, болесним људима, рањеницима и борцима уопште.

Кључне речи: предратно стање, успостављање окупационе власти, устанак народа, усташка офанзива, масовни злочини (јањски мученици), улога жена.

Увод

„Ко заборави жртве треба му избити једно око,
а ко то користи ради освете – оба ока“
Руска народна изрека

Проблем страдања народа општине Шипово у септембарској усташкој офанзиви 1941. године веома је актуелан и недовољно истражен. Актуелност проблема проистиче из саме вредности људског живота и значаја мира у коме би се људски век одвијао према нормалним природним и биолошким законима. У миру људи слободно стварају и размењују материјална и културна добра, организују спортска и друга такмичења и, без страха за лични живот и егзистенцију, стварају сопствено потомство. Као такав, мир је стално био актуелан, али је данас најактуелнији зато што постоје убојна и борбена средства која могу уништити људе,

материјална добра и целокупан живот на Земљи – јединој зеленој планети Сунчевог система. У миру, како је Херодот истицао, „деца сахрањују своје родитеље, а у рату – родитељи сахрањују своју децу“.

У конкретном примеру, стање је још трагичније и бруталније. Овде није реч о колатералној штети и случајном страдању људи у рату. Реч је о очигледној намери да се све српско становништво једне мале општине Шипова (тадашњих Јања и Пљеве) уништи заједно са његовим домовима и другим елементима инфраструктуре потребним за живот. Људи нису убијани и спаљивани само у својим кућама и селима већ су прогањани као дивље звери и уништавани у разним склоништима и збеговима. Зато је сваки покушај да се њихово страдање забележи и да им се ода почаст вредан пажње.

Узроци недовољном истраживању проблема су бројни, а основни су: недостатак поузданих докумената и политичка клима која је уследила после рата. Подаци о жртвама су систематски, од стране агресора, спаљивани и уништавани заједно са људима, објектима за становање и другим елементима инфраструктуре. Тако су, на пример, у Другом светском рату нека подручја Шипова са целокупним елементима инфраструктуре спаљивана три до пет пута. Заједно са кућама и другим објектима спаљивани су и људи – најчешће деца, стари и немоћни. Преживели нису остајали само без својих најмилијих и крова над главом, већ и без елементарних услова за биолошки опстанак – нарочито без хране и одеће. Због несношљиве хладноће у збеговима и на отвореним и полуотвореним просторима у жестоких зимама, затим гладовања, психичких траума, непрекидне опасности од непријатеља и дивљих звери, као и због честих болести, као што су пегави тифус, дизентерија и друге, преживели су веома често завидели мртвима. Заједно са изгорелим кућама и другим објектима (месним канцеларијама, богомољама, школама и сл.) нестајали су и подаци историјског карактера, и то првенствено они који се односе на становништво Шипова: појединце, породице, заједнице и братство у целини.

Неповољна политичка клима наметнута је одмах после рата. Политичка елита, која је после рата дошла на власт, заузела је генерални став да жртве и класичан геноцид над српским народом, у име братства и јединства, треба заборавити. Тај мотив да, у име братства и јединства свих народа и народности Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ), треба јаме затрпати и жртве заборавити је можда и био људски, али се он касније показао као контрапродуктиван.

Време је показало да, декретима и наредбама, није могуће из свести људи избрисати њихове најмилије. Јаме и стратишта јесу затрпани, али жртве нису заборављене. Поред декрета и наредби, постоје и обичајне, моралне, људске, хришћанске и уопште религиозне норме и обавезе да се ти мученици идентификују, сахране и обележе, а успомене на њих да се брижљиво чувају у сећањима и срцима њихових рођака, пријатеља и народа коме припадају у целини. Последице наведеног политичког промашаја су биле очигледне, а детаљније анализе ће показати у коликој мери је то био један од узрока сукоба и понашања појединаца у грађанским ратовима који су вођени на просторима СФРЈ у последњој деценији XX века.

Друга је ситуација са опроштајем и помирењем. Они долазе изнутра, из душе човека, најчешће у ситуацијама када су злочинци идентификовани и кажњени. Без казне или макар покајања не може се ни опростити злочин који је у конкретном примеру намерно планиран и учињен над потпуно невиним цивилима – јањским и пљевским мученицима.

Проблем је такође и веома сложен и обухвата бројне науке и научне дисциплине. Његово комплексно истраживање зато превазилази амбиције овог рада. У овом раду биће речи само о: предратном стању, подизању устанка, септембарској усташкој офанзиви и њеним последицама и улози жена – хероина и рата и мира.

Предратно стање и успостављање окупаторске власти

Припрема за успостављање окупаторске власти је отпочела знатно раније од избијања агресије на Југославију. У самом Јајцу и Шипову, као и другим градовима Босанске Крајине, идентификовани су проусташки елементи који су постали језгро и окосница будуће власти која је основана непосредно после капитулације Краљевине Југославије и стварања фашистичке творевине, усташке, Независне Државе Хрватске (НДХ).

Град Јајце је, одмах након окупације, постао седиште Велике жупе Пливе и Раме.¹ У њен састав ушли су котари: Јајце, Ливно, Томиславград (Дувно), Гламоч, Прозор, Бугојно и Варцар Вакуф (Мркоњић Град), као и котарске испоставе: Купрес, Горњи и Доњи Вакуф. На дужност Великог жупана Жупе, поглавник Анте Павелић је 10. јуна 1941. године, именовао др Бахрију Кадића, адвоката из Тузле. За поджупана је постављен бивши судија из Жепча др Анте Шуњић, који је истовремено обављао и дужност прочелника Усташког суда и са те дужности је отерао у смрт много невиних људи.

За котарског предстојника постављен је Антон Стефанић, а за усташког логорника бивши бјелогардејац Звонко Коренички. За шефа Усташког редарства постављен је др Алија Курт из Сарајева, а за командира страже Ивица Јакешевић из Јајца. Усташком војном која је стигла из Сарајева командовао је злогласни емигрант Иво Херенчић, а једном домобранском сатнијом – Алојз Манђеле, предузимач из Јајца. За председника општине постављен је трговац и земљопоседник Назмибег Капетановић. Постојале су и патроле састављене од усташа и немачких војника које су безобзирно претресале куће и вршиле терор над недужним становништвом. Виђеније људе су хапсили и одводили у затворе.

Непосредно после успостављања усташке власти почео је терор над српским и јеврејским становништвом. Тако је, на пример, одмах после капитулације, 20. априла, допутовао у Јајце Виктор Гутић, усташки повереник за територију бивше Врбаске бановине, и одржао чувени збор пред огромном масом народа. Претио је Србима и Јеврејима и свим другим родољубима позивајући на њихово истребљење са тих простора. Хрватски народ и усташе је позвао да буду достојни синови Павелићеве државе. Обећао је да ће довести Црну легију из других крајева НДХ која ће „огњем и мачем уништити све што је српско, јеврејско и комунистичко“, уколико то они не буду урадили.²

Терор против Срба је успостављен као систем. Донете су и законске одредбе о

¹ Hazim Efendić, „Uspostavljanje ustaške vlasti u Jajcu“, у: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 3, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1987), 111–113.

² Hazim Efendić, „Teror i zločini ustaša u Jajcu“, у: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 121.

забрани ћирилице и српске православне вере, преласку са једне вере у другу, ограничењу кретања Срба и обавези да на рукаву морају носити плаву траку са словом П. Усташка руководства су развила јавну пропаганду, којом су позивала на прогоне, убиства и насиље над Србима и Јеврејима. Обећавали су да ће подстрекачима и организаторима насиља и злочина доделити трговачке радње, гостионице, куће и имања, станове и драгоцености свих убијених и прогнаних Срба. Таква пропаганда налазила је плодно тле у најнижим слојевима друштва, међу људима који су били склони разбојништву, пљачки и насиљу.

У Јајцу је основано 11 затвора кроз које је прошао велики број Срба. У једном од њих су били и прота Милан Илић и Симо Маријанац који је одведен у Бањалуку, ликвидан и бачен у Врбас.³ У почетку су чувари били Немци који су били знатно коректнији. Касније, после агресије на Совјетски Савез, дужност преузимају окореле усташе и тада започиње прави пакао. Почели су нагло злостављање и ликвидација људи, одвођење у друге логоре или протеривање у Србију. У затворима су приређивана ритуална убиства праћена садистичким иживљавањима. Затворенике су тукли гуменим палицама, „боксерима“ и ногама, главе су им стезане конопцима све до губитка свести. Главама затвореника ударали су о зидове затворских просторија итд. Затвореници су „тучени немилосрдно кундацима по прсима, леђима и крстима до несвести; заповијеђено им је да се скину; вучени су затим за мошње по читавој соби у којој су се налазили; ударани оштрим гвозденим предметима у главу све дотле док лубања не би прсла и тако даље, да напоскон буду одведени и убијени могуће на најгрознији начин. Један 'Херцеговац' последије оваквог огавног посла, појављује се на запрепаштење присутних сав крвав у локалу јајачког гостионичара Аугуста, пијан вади крвав нож, лиже га наочиглед запрепаштених погледа гостију и наручује два шприцера... један за себе и један за свог друга /крвавом ножу/“.⁴

У Јајцу је од 1922. године деловала и једна група припадника Културбунда који је основан као пункт Савеза немачке мањине у Јајцу. Њихова првобитна намена је била неговање културе, традиције, обичаја и начина живота народа из кога су потицали. Како је време одмицало, група је, од културне мисије, ескалирала до субверзивне делатности на линији фашизма. Према радницима и људима друге националности односили су се као прави господари према слугама; понижавали су их на разне начине и физички малтретирали. Себе су сматрали припадницима више расе која је требала

³ Кад је усташки логорник Звонко Коренички питао заточеника проту Милана Илића шта је по занимању, он му је одговорио: „Заточеник“. „Не питам те, стоко брадата, шта си сада, него шта си до сада радио“, подвриснуо је логорник. „Заточеник господине усташки логорниче... Сложићете се, господине, да ја заиста више немам занимања, јер је вера којој сам служио цео свој живот стављена ван закона, а црква за моје вернике је затворена и претворена у губилиште.“ Milan Ilić, *Opraštanje sa životom jajačkog paroha*. Knj. 1 (Јајце: Друштво за заштиту културно-повијесних и природних вриједности Јајца; Бања Лука: Независна радио-телевизија, 2005), 421–475; H. Eminefendić, „Teror i zločini ustaša u Jajcu“, 120–127.

⁴ „Извештај заповједништва Војне крајине од 1. октобра 1941. доглавнику – војсковођи о извршеном поколју православнога живља у Јајцу и околини“, у: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu: zbornik dokumenata. Tom 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske: 1941–1945. Knj. 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske: 1941*, urednik Slavko Vukčević (Београд: Војноисторијски институт, 1993), 768–773; <https://www.poreklo.rs/2020/10/29/zaboravljeni-zlocin-nad-jajackim-srbima-u-podmilacju/> (приступљено 11. јуна 2024).

да уреди свет према својим регулативама. Један од њихових основних задатака односио са на фашизацију маса и стално придобијање нових истомишљеника. Педантно су евидентирали све важније објекте на пливском и горњеврбаском подручју. Урадили су и прецизне мапе сеоских и шумских путева, а неке и маркирали уобичајеним шумским ознакама. Проводили су агресивну пропаганду ширећи дефетизам и игноришући све људе који су заговарали пружање отпора. Утврдили су и све појединости у вези са преузимањем власти и поделом надлежности. Формиран је и њихов партијски суд који је осудио на смрт девет грађана из Јајца и седам сељака из околних села, а неколико десетина грађана је стрељано без суђења.⁵

У Шипову су и пре Априлског рата, такође, постојали проушташки и профашистички настројени појединци – људи врло лоших карактерних и моралних особина чија се активност осећала на сваком кораку. Од тих елемената Немци су, одмах по агресији на Југославију, оснивали органе власти. Основали су ушташки табор као војно-политичку институцију, са основним задацима одузимања оружја и завођења терора над недужним становништвом. За првог таборника постављен је проверени ушташа Мухарем Комшић из села Волара – раније десетар на шипадовој прузи. За његовог заменика именован је Станислав Тољ – пропали студент из Шипова, а за командира жандармеријске станице Јаков Бубало. У ушташки табор су укључени и други проверени проушташки оријентисани појединци из редова хрватске и муслиманске националности.⁶ Међу њима су се нарочито истицали локални муслимани: беспосличар Мујо Башић (каснији починилац многих злочина) из села Чифлука, Мехо Кос из Шипова, кочијаш Хумо Бркић и Мехо Фејић из села Волара, Бахто Шушкић, беспосличар из Шипова, Неџиб Малкоч из Мујџића, Алија Хасић из Бешњева, Махмут Рибић из Горњег Шипова, шеф железничке станице Лука Тољ, кафеџије Јуре и Анте Јурановић и други. Ти људи су отворено и добровољно ступили у ушташке редове и органе власти и безрезервно се предали повереним им задацима.⁷ За председника општине именован је Јаков Макетало који није био проушташки оријентисан. Држао се по страни, али није ни имао нарочити ауторитет. Устаници су према њему на дан ослобођења Шипова поступали веома коректно.⁸

У Шипову се организовала жандармерија, док је у неким селима било наоружано по 10–15 људи са старешином на челу који су имали неограничену власт. Понашали су се силеџијски, нарочито према српском становништву. Пљачкали су и малтретирали људе, затварали их и премлаћивали без икаквог разлога. У селу Вражићу ухватили су 7. јула петнаест људи и отерали их у затвор. Тамо су их дивљачки

⁵ Hazim Efendić, „Organizovanje i djelatnost Kulturbunda“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 132–136.

⁶ Momčilo Simidžija, „Nastanak i aktivnosti ustaške vlasti u Šipovu“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 116–120.

⁷ Битно је истражи да се део муслиманског становништва са подручја Шипова није сврстао у редове ушташа, нити је одобравао њихове поступке против српског становништва. Они који су се сврстали у партизанске редове показали су се као веома храбри и одани борци. Број пријављених у партизане повећан је тек након капитулације Италије септембра 1943. године.

⁸ M. Simidžija, *n. d.*, 117.

мучили, па су двојица – Остоја Дакић и Младен Крндија – подлегли повредама. Из села Вражића 2. августа су без икаквог повода отерали и убили четрдесет пет људи.⁹

У Стројицама су за председника општине, уместо Петра Миловца Стрикана, усташе одабрале себи приврженог Милана Миловца. Он је, заједно са учитељом Борисом Хајрапином, емигрантом из Првог светског рата, правио спискове и одређивао људе за таоце.¹⁰

Усташки органи власти су одмах по пријему дужности промовисали пљачку и драконске прогоне српског народа. По селима су патролирале усташе Мујо Башић и Мехо Кос (оба родом из Шипова) са словом „У“ на црвеним фесовима. У обављању те функције показали су право лице, од арогантног понашања, малтретирања и узнемиравања обичних људи, преко батинања и силовања до свирепих убистава. Хапсили су претежно радно способне мушкарце, на веома груб начин уз озбиљне претње да ће убити њих и њихове породице. При томе су безочно уживали у очајним криковима жена, које су гледале како њихове мужеве, очеве и синове воде у канце усташких крвника без наде у повратак.

Подизање устанка

Народни устанак у Јању и Пљеву почео је веома нагло и масовно. Томе је допринело неколико битних услова, од којих су најзначајнији били: слободарски дух, национална хомогеност, социјални фактор и усташки терор.¹¹ Прво су постојале мале групе, сеоске страже, које су нагло прерастале у веће јединице. Једноставно речено, у народу се осећала снажна потреба за отпором усташама. Само се чекао тренутак када ће он и званично да отпочне. Томе су нарочито допринели и комунисти који су били основни агитатори и покретачи народа. Носиоци тих активности биле су партијске ћелије, учитељи у сеоским школама и виђенији појединци по селима и у самом Шипову.¹² На та збивања велики утицај су имале и партијске ћелије из Јајца и Језера.

У међувремену у народу су почеле да се протурају и разне вести. Причало се да је краљ Петар II Карађорђевић подигао општенародни устанак и да се у Млиништима и Пљевским подовима налази бројна војска која се бори против усташа и да планира да нападне Шипово. Говорило се, такође, да се на железничкој станици у Пљевским подовима налази пун вагон оружја који су послали Руси и да се бројна руска војска налази у непосредној близини (у Бурековој долини). Од тога међутим није било

⁹ Spaso Kalaba, „Formiranje i borbene akcije 7. čete (Lisinske)“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 533–534.

¹⁰ Детаљније у: Jovo Todorčić, „Strojice poslije kapitulacije“, Milan Radovanac, „Kako su Janjani pošli u borbu“, Simo Popadić, „Strojičani u ustanku“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 141–143; 310–312; 317–318.

¹¹ Раде Ракића, *Јањ: географскоисторијска и антропогеографска студија*. Књ. 1 (Бања Лука: Књижевна задруга, 2003), 85–111; S. Popadić, n. d., 317–318; M. Radovanac, n. d., 310–312.

¹² Radomir Mitrić, „Prva ćelija KPJ u Janju i njena politička aktivnost“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 65–70.

ништа. Ширила се и вест да ће комунистичка партија руководити устанком и да ће после рата нестати економска неједнакост. То богатијим људима није одговарало.

Народни устанак је отпочео 29. јула. Тога дана у Стројицама је било окупљено 600–700 људи.¹³ „Појавиле су се и бројне ватре по брдима, запраштале су пушке, огласила се звона. Сви су били на ногама – од дјеце до стараца...“¹⁴ Одмах су изведени напади на жандармеријске станицу у Глоговцу, Пљеви и Мујџићима. У почетку устаници нису имали довољно оружја. Многи од њих су носили тољаге, секире, виле и друга приручна средства. Били су наоружани и копљима која су ковали Симо Ковач из Мујџића и Јово Тешић из Бабића. Одмах након избијања устанка формиране су војне јединице. Прво су формиране чете, а затим батаљони: јањски и плевљски.

За команданта јањског батаљона изабран је Савко Поњевић,¹⁵ а за комесара Ђоко Јокић. Командири чета били су: прва чета – Гојко Ракита, сељак из Кичеловог Брда; друга – Станко Кутањац, радник, родом из Љољића; и трећа – Марко Поњевић, сељак из Натпоља. У састав батаљона ушле су још две чете (љушанска и подобзирска) и једна самостална група бораца. Командир љушанске чете био је Светко Обрадовић, а подобзирске – Петар Пепа Црепуља. Самосталном групом бораца која је претежно изводила диверзантске акције командовао је Душан Метлић. Батаљон је добио назив „Горки“. За команданта плевског батаљона („Искра“) изабран је Митар Тривунчић (почетком 1942. прешао на страну четника), а за његовог заменика Симо Шолаја. Командири чета: прва чета – Симо Шолаја (његов заменик Чедо Кљајић), друга – Ристо Марковић (почетком 1942. прешао у четнике), трећа – Стојан Савић, четврта – Саво Вранић (после његове погибје Раде Марковић), пета – Петар Проле Петровић и Раде Маријанац (касније Сава Унчанин). Непосредно после тога формирана је још једна чета која је ушла у састав тог батаљона. Њен први командир био је Никола Савковић, а потом Мирољуб Сакан.¹⁶

Формирањем чета и батаљона створени су основни предуслови за организовану активност устаника и прелазак у активна дејства. Поред бројних акција изведен је и напад на Воларе са Шарићке косе, 24. августа 1941. године. У једној штали у Воларима борци 2. чете су пронашли 25 затворених Срба који су били предвиђени за стрељање управо те ноћи. Међу њима су били и Ђуро Мрђан, Милан и Станко Ружичић, Миле и Јаков Пешић, Симо и Никола Поњевић. Успешно је изведен и напад на Шипово 27. августа. Заробљено је 89 домобрана, 3 официра и 2 подофицира. Заробљени домобрани су смештени у зграду Основне школе у селу

¹³ M. Radovanac, *n. d.*, 310–312.

¹⁴ Nemanja Vlatković, „Prvi dani ustanka u jajačkom srežu“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 244–248.

¹⁵ Савко Поњевић је у лето 1943. године пришао четницима и постао њихов командант. Погинуо је 1947. пружајући отпор новим револуционарним органима власти. Оба његова сина Милан и Мирко (погинуо 6. јануара 1943) ступили су у партизанске редове. Radomir Mitrić, „Janj i Pljeva u ustanku“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 261.

¹⁶ Jovo Kljajić, „Ustanički dani u dolini Pive“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 279–280.

Мујџићима и пуштени су на слободу 3. септембра. Устаници су запленили: 1 топ – хаубицу 105 мм са 45 граната, 7 митраљеза, 12 пушкомитраљеза, око 350 пушака са 10.000 метака и другу војну опрему.¹⁷ Ослобођено је и око 80 Срба који су били затворени у подруму куће Радуловића. Људи су били углавном у доњој одећи, а било је и оних који су били наги. Сви су били осуђени на смрт. Устаници су у Жандармеријској станици пронашли 27 убијених људи. Код врбе у Шиповачким барама (лева обала реке Пливе) затрпано је било преко 500 лешева.¹⁸

Одмах по заузећу Шипова, успостављена је народна власт. За команданта општине постављен је Ђоко Јокић, а за његовог заменика Есад Адемовић. Формирани су и народноослободилачки одбори са задацима: прикупљање хране, одеће и обуће за потребе партизанских јединица и команди; организовање и склањање народа у збегове; организовање смештаја и исхране народа у попаљеним селима; организовање сетве и прикупљање летине; организовање каравана за пребацивање жита и робе из других крајева; организовање евакуације рањеника и њихово смештање на сигурно место; и други.

После Шипова уследио је напад и на Језеро и Мркоњић Град. Језеро је ослобођено 28. августа и том приликом је заробљено: 20 војника, око 2.000 метака и топ „пито“ 37 мм са око 60 граната. Мркоњић Град је ослобођен 30 августа, и овде су устаници заробили око 300 пушака, 5 пушкомитраљеза и врло мало муниције – у просеку 20 метака на пушку. После ових успеха ослобођења Језера и Мркоњића устаници су били усмерени према Јајцу као најзначајнијем окупаторском упоришту на том терену. Рађени су и озбиљни планови да се Јајце нападне 4. или 5. септембра у јутарњим часовима. Непријатељ их је, међутим, предухитрио и 3. септембра са постојећим и пристиглим снагама из оближњих гарнизона отпочео офанзиву широких размера.¹⁹

Усташка офанзива на Јањ и Пљеву

Непријатељ је у неколико колона 3. септембра 1941. године, веома јаким снагама (са око 5.000 војника), предузео офанзиву на слободну територију Јања и Пљеве. У офанзиви су учествовале: снаге састава једног ојачаног батаљона 718. немачке дивизије, злогласна 10. усташка херцеговачка бојна²⁰ под командом бојника Иве Херенчића, 9. домобранска (Злирићева) пуковнија са седиштем у Травнику и наоружани цивили који су се прикључили регуларним јединицама ради пљачке покретне имовине народа Јања и Пљеве. Напад на слободну територију је изведен са кружне основице, само је правац преко Булета ка Гламочу остао непосреднут. Напад је изведен следећим правцима: од Кључа, Ситнице и Бањалуке нападале су јаке непријатељске снаге. Оне су 3. септембра

¹⁷ R. Mitrić, „Janj i Pljeva u ustanku“, 264–265.

¹⁸ Stojan Savić, „Prve borbe 3. čete Bataljona 'Iskra'“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 375–377; J. Kljajić, n. d, 285.

¹⁹ Simić Lazar, „Odbrana dolinom Plive i naši protivnapadi“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 489–494; R. Mitrić, „Janj i Pljeva u ustanku“, 271.

²⁰ Пук.

заузеле Мркоњић Град и наставиле дејства према Млиништима. У даљем задатку планирале су да се преко Млиништа споје са усташким јединицама које су наступале из Гламоча и да, заједно са њима и снагама у Јању и Пљеви, у потпуности ликвидирају устанике тог краја. У свом казненем походу су палили и пљачкали српска села и убијали невино становништво. Успели су да се споје са снагама у рејону Шипова, али су их на Млиништима дочекале гламочке партизанске јединице и онемогућиле њихово даље напредовање. Главне снаге, састава једног ојачаног батаљона 718. немачке дивизије са тенковима, артиљеријом и механизованом пешадијом, непријатељ је усмерио долином реке Пливе према Шипову. Тенковима и артиљеријом тукли су положаје наших јединица и тако подржавали усташке (пешадијске) снаге које су нападале на тим правцима.²¹

Десни бок тим снагама обезбеђивала је усташко-домобранска бојна која се кретала преко села Ступне са задатком да левим крилом иде према Шипову, а главним снагама ка Трнову и Герзову како би затим преко села Драгнића и Подгорје избила на железничку станицу Млиништа и повезала се са усташком бојном која је од Мркоњић Града преко Медне и Пецке надирала према том правцу. Леви бок главних снага обезбеђивали су делови 10. усташке херцеговачке бојне и 9. домобранске пуковније. Нападале су правцем Јајце – Заскопље – Ћусине – Дренов До на положаје 1. и 2. чете батаљона „Горки“ и 6. јањске чете. На њиховом левом крилу, преко Чојлука и Циплића, нападале су по једна усташка и домобранска сатнија.²² Задатак им је био да потисну 3. чету и осигурају железничку пругу и цесту код Бравница, а затим да, из кањона потока Шединца, заобиђу село Горицу, нападну на десни бок 1, 2. и 6. чете и овладају Горичком висоравни. Једна домобранска сатнија је нападала од Винца преко Билинчића на десни бок 3. чете. Са истока, са широког фронта Винац – Догановци – Доњи Вакуф – Бугојно нападале су такође јаке усташко-домобранске снаге. Из села Догановци у правцу Љуше и Бабиног Дола нападале су једна домобранска и једна усташка сатнија. Исте снаге су напредовале од Доњег Вакуфа ка Бабићима и Подбозиру. Из Бугојна ка Прибељцима нападале су бугојанске усташе са око 400 наоружаних сељака који су убијали и пљачкали све што су могли однети и отерати са територије Јања. Из Купрешког поља и села Благаја у правцу Водице и Вагана нападала је једна домобранска сатнија 9. пуковније и једна сатнија купрешких усташа. Кретале су се преко огољених делова испод планине Виторог и палиле чобанске стаје, најчешће са избеглим становништвом. Главним непријатељским снагама дуж комуникацијског правца Јајце–Језеро–Шипово супротстављале су се пљевске чете. На местима где је цеста била прокопана, организоване су заседе уз истовремено повлачење преко села Ступне ка Шипову и Пљеви. Тако је спречаван брз и неометан продор непријатељских јединица које су тек увече 3. септембра успеле да уђу у напуштено Шипово. Трећа чета јањског батаљона је 2. септембра прекинула железничку пругу код тунела испод села Ципић и дочекала путнички воз који је око 13 часова стигао из Травника. У композицији се налазило око 80 непријатељских војника који су одмах заузели повољне законе и пружили жесток отпор. Следећег дана на положаје чете су

²¹ Radomir Mitrić, „Neprijateljska ofanziva na Janj i Pljevu“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 434–435.

²² Чета.

напале три усташко-домобранске сатније (две из Јајца и једна од Билинчића) и присилиле је на повлачење према Шединцу и Грбавичком пољу.²³

Најжешћа борба вођена је изнад Ораховице, на Горичким ливадама. Непријатељ је, користећи минобацачку и авио подршку, те положаје заузимао неколико пута у току дана. Устаничке јединице су успевале да поново освоје изгубљене позиције наносећи непријатељу озбиљне губитке, али су, после погибљи командира 1. чете Гојка Раките, биле присиљене да се повуку према Грбавичком пољу. Организовани отпор на том подручју је престао 3. септембра навече. Битно је истаћи и да је морал бораца те народне војске нагло опао. То се помало осећало и непосредно после ослобођења Шипова, Језера и Мркоњић Града, али је доживело кулминацију у току саме усташке офанзиве. Узроци су бројни. Чини се да је дошло и до одређеног засићења у борби и локалног начина размишљања. Било је бораца који су одлазили из јединица да обиђу породицу. Појединци су се враћали у своју јединицу или су слали замену, али било је и оних који се нису ни одазивали позиву. Многи су подлегли утицају непријатељске пропаганде и уносили немир и неизвесност у јединицама и становништву. Проносиле су се и разне гласине и алармантне вести. Неки борци са леве стране реке Јањ напуштали су положаје на Горици и код Љуше уз коментар: „Нећемо да гинемо бранећи Горицу, Натпоље и Љушу. Идемо да бранимо своја села“.²⁴ Било је и породица које су потрошиле залихе хране у збеговима, што је негативно утицало на понашање људи.

Озбиљнији отпор пружен је тек 7. септембра у рејону Козила и Пљевских подова где су остаци народне војске сачекали непријатељске снаге које су прешле реку Јањ. Група од двадесетак пљевских бораца разбила је колону која се кретала према Самограду и Шумској прузи. Затим је и група од око 100 устаника Пљеве под командом Симеле Шолаје и Чеде Кљајића напала и разбила непријатељеве снаге које су продрле до ивице Пљевских подова. Том приликом заплењени су: брдски топ 65 мм, 3 митраљеа, неколико пушака, око 2.000 метака и 8 коња. Устаници су у тој борби ослободили и неколико десетина сељака које су усташе похватале и повеле у сигурну смрт.²⁵

Разбијена је и јединица јачине једне бојне која је кренула да се освети за пораз код Козила. Једну домобранску сатнију су сачекали борци под командом Раде Маријанца између села Попужа и Козила на брисаном простору и потукли их у краткој и жестокој борби. У међувремену је Симела Шолаја разбио три сатније које су биле упућене преко Пљеве. Од тог момента, охрабрене устаничке јединице су почеле да прикупљају снагу и праве планове за контранападе и поново ослобађање Шипова. У Шипово су ушле 10. септембра око 18 часова, а непријатељске снаге су натерале у панично бекство према Јајцу.²⁶

²³ Ilija Ponjević, „Treća četa Bataljona 'Gorki' u odbrani Janja“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 447.

²⁴ R. Mitrić, „Neprijateljska ofanziva na Janj i Pljevu“, 438.

²⁵ *Истио*, 443.

²⁶ *Истио*, 443.

Усташки злочини – класични примери масовних убиства –

У септембарској офанзиви усташе су извршиле стравичне злочине над недужним српским становништвом. Села кроз која су наступале постала су попришта злочина незабележених размера. Да несрећа буде још већа, народ је био необавештен о усташким намерама. Неки људи су полазили од тога да никоме нису ништа скривили и да се немају чега бојати. Други су сматрали да треба склањати само мушкарце способне за оружану борбу, а да старцима, женама и деци не прети никаква опасност. Било је и оних, наивних, који су на своје куће стављали беле крпе, као знак покорности и предаје, очекујући да ће на тај начин заштитити своје породице и домове. Ништа од тога, нажалост, није помогло. Сви они који су тако поступали своју наивност и лакомисленост платили су сопственим животом и животом својих најближих. Један део је схватио да усташе не сме дочекати код куће и ужурбано се скривао у збеговима.

Усташе су у свом крвавом походу палиле и убијале све живо, без изузетка. Жене и децу у селима и збеговима прво су зверски мучиле, а затим редом убијале. Убијали су мајке с децом у грчевитој загрљају; породице и новорођенчад; децу која су се, приликом бежања, удаљила од родитеља; болеснике, старце и старице. Неке девојке и жене су прво силовали, а потом их зверски убијали. Веће групе људи су, обично, затварали у неку зграду, косили их рафалима из митраљеза и аутомата, а потом спаљивали заједно са објектом. Мање групе су клали ножевима, мрцварили резањем носева, ушију и других делова тела. Често су жртву после убиства „оверавали“ војничким бајонетом. У неким селима зликовци су се просто поигравали са живом децом коју су отимали од мајки. Бацали су их један другоме на војничке ножеве постављене на пушкама и ликовали узвикујући разне нацистичке паролe и певали увредљиве песме. Призори су били ужасни.

Тачан број страдалог народа није коначно утврђен. Постоје подаци да је на том, веома малом подручју данашње општине Шипово, на зверски начин ликвидирано 1.681 лице, од чега 806 одраслих мушкараца, 286 жена и 589 деце.²⁷ Према другим подацима тај број је знатно већи: убијено је 2.360 становника Срба и 792 деце – од које 237 испод 6 и 555 од 6 до 15 година старости. Материјални губици су, такође, били велики. У општини Шипово, од 2.172 куће из 1931. године, запаљено је 1.709 или 79%, уз 3.849 помоћних објеката, 7 школа и 2 цркве, а опљачкано је око 11.000 грла крупне и ситне стоке. Укупно су у 1941. години, на зверски начин, ликвидиране 2.433 особе што са 90 погинулих партизана укупно износи 2.523.²⁸

Карактеристични примери масовних убиства су у: Барама, Греди, Кичеловом Брду, Просјеку, Кнежевићима, Натпољу, Подобиру, Бабићима, Љуши, Бабином Долу, Доњим Мујџићима и другим.

Прво масовно хапшење догодило се у Шипову 29. јула 1941. године. Ухапшено је и у Шиповачким барама ликвидирано 413 Срба. Касније су довођени и други па се број убијених повећао на 530. Површински слој земље, измешан са живим кречом, био

²⁷ Извесно је да у тај број нису урачунати они који су ликвидирани у усташким затворима: 530 особа у Барама (Шипово), 200 у Подмилачју (Јајце) и других.

²⁸ R. Mitrić, „Neprijateljska ofanziva na Janj i Pljevu“, 440.

је толико танак да су местимично вириле ноге и руке људи повезаних бодљикавом жицом, а изливена крв је прекривала околну траву. По крвавој земљи налазили су се и остаци одеће и обуће и разни ситни предмети.²⁹

У селу Грета усташе су 4. и 5. септембра убиле 167 лица: 78 одраслих мушкараца, 28 жена и 61 дете. Недалеко одатле налазила се Илића кошара у коју су зликовци утерали престрашене жене, децу и старце. Наслутивши зло које ће их снаћи, стари Јово Малеш прогутао се до прага, извадио из недара ниску дуката и почео молити: „Ево, господине, преклињем те, немој мучити ову дјецу. Нису ништа крива. Сви смо ми људи...“ Крвник је зграбио дукате и снажно гурнуо старца у гомилу престрављених жена и деце. Затим је наслонио митраљез на праг кошаре и сасуо смртоносне рафале у немоћна тела.³⁰

У Кичелевом Брду, у старом турском чардаку, 3. септембра спаљено је 76 особа. Разбежали народ је на превару успео да врати у село окорели усташа Јусуф Муртић обећавајући да никоме неће фалити ни длака с главе. Кад је закључио да су сви мештани на окупу, бандити су направили обруч око њих. Потом су од жена и мушкараца почели одузимати златан накит и новац, тражећи истовремено било какав повод за малтретирање. Јусуф Муртић је у међувремену ручао код Митра Раките и његове снаје Бјелице, а потом се са њих двоје упутио према чардаку. Наредио је Милану Ракити да из чардака изведе оседланог вранца. Узјахао је коња, а затим наредио потчињенима да жене, децу и старце утерају у чардак и запале. Милан је за то време стално држао вранца. Кад се приближио Јусуфу, да би му предао узду, он га је једном руком шчепао за косу, а другом спретно заклао.

Преживело је и неколико девојака које су се сакриле у јарузи на Глигиној страни недалеко од села. Са њима је била и трудна жена, Петра Ракита, са синчићем Миланом. Кад је видела да усташе иду право према њима, одлучила је да им привуче пажњу. Ухватила је малог Милана за руку и пошла право према усташама. Чим су их уочили, зликовци су пожурили према њима, скренувши тако са правца којим су били пошли. Сустигли су их и убили на око 500 метара од јаруге.³¹

У Просјеку у Ћатиној кошари спаљене су 44 особе. Међу њима се налазио и 21 члан домаћинства Михаила Ћате, а његово двоје деце је бачено у бунар.³²

У селу Кнежевићи убијено је 90 особа свих узраста, а највише деце и жена. Борац Шпиро Клисарић изгубио је целу породицу: жену и петоро деце. Извукао је њихове лешеве из згаришта. Није пустио ни сузе ни гласа. Деловао је као скамењен. Закопао их је у шљивику изнад сагорелих зидина свога дома. Није имао ни дасака да им скује сандуке, ни покрива да им покрије лица.

²⁹ Страхинја Курдулија, *Атлас усташког геноцида над Србима: 1941–1945* (Београд: Привредне вести Eurpublic, 1994), 33; Ј. Кљajiћ, *н. д.*, 285; S. Savić, *н. д.*, 375–377.

³⁰ Архив Босне и Херцеговине (даље: АБиХ), Земаљска комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача (даље: ЗК), Изјава Пере Дамјановића, Записник Среског одбора у Јајцу 17. маја 1946, 30423; Stanko Rakita, „Zločini ustaša u Ilića Košari“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 463; R. Mitrić, „Neprijateljska ofanziva na Janj i Pljevu“, 441.

³¹ Branko Rakita, „Pokolj u Kičelovom Brdu“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 464–466; R. Mitrić, „Neprijateljska ofanziva na Janj i Pljevu“, 441.

³² R. Mitrić, „Neprijateljska ofanziva na Janj i Pljevu“, 441.

У Натпољу је побијено и спаљено неколико породица. Томо Радош и цела његова породица спаљени су у родној кући. Из породице Шпирана Јокића убијено је 9 чланова. Стрељана је и породица Јове Тошића. Анђа Вукадин из села Горње Горице држала је у наручју и штитила рукама двоје мале деце, али јој је труд био узалудан. Зликовци су децу убили, а њу изболи бајонетима. Трудној жени Веле Вујића, из села Бравница, распорили су стомак бајонетом, а она је носила двојке.³³

У кући и штали Станка Тулаћа усташе су побиле и запалиле 30 људи породица Малиновић из Подобзира. Пронашли су их у збегу и оштро им наредили да пођу за њима. Уплашени људи, жене и деца су, без отпора, послушали наредбу и кренули у сигурну смрт. Усташе су их одвеле до куће и штале Станка Тулаћа где су их раздвојили у две групе. Жене и децу су утерали у кућу, а мушкарце у шталу. Испред врата су поставили пушкомитраље и уперили у невинне заточенике. Жене су наједном почеле да кукају и плачу, а деца су се тресла од страха, плашљиво гледала своје мајке и хватала их за руке.³⁴

У Бабићима су усташе запалиле све зграде и убијале све живо на шта су наишли. За два дана убијене су 24 невинне жртве. То су већином били немоћни старци, жене и деца. Убијали су их на различите начине. На пример, Перо Нерац распорен је ножем, Митар је убијен из ватреног оружја, а затим покривен сламом и запаљен, Мара Јефтенић је жива бачена у запаљену шталу. У појати Мирка Плавшића спаљено је 7 лица. На зверски начин убијена је и породица Осте Радованца; Џвијети су извађене очи, а деца Васкрсија, Госпава, Роса и Радојка поклана су једно поред другог. Мала Милка заклана је у наручју баке Милице.³⁵ На троје нејаке деце искалили су сву своју свирепост. Набацивали су једно по једно на бајонете и бацали их кроз прозор. Баки Милице је један усташа убацио пушчану цев у уста, повукао обарач и тако јој издио потиљак. Над малим Шпиром су изводили зверску игру секући му уши и нос. Најзад су га пред мајком заклали. Након тога, на исти начин су окончали и живот несрећне жене.³⁶

У Подосоју, у кошари Николе Миличића, званог Јандро, спаљена је група становника села Подгреде, Бабића и Грбавице који су се повлачили према збеговима у планини Виторог. Усташе су похватале 70–80 људи и све натерали у кошару. Оне који нису могли стати у зграду побили су и поклали напољу. Шталу су одмах запалили. Запалили су и читаво село Подосоје. Око зидова сагорелих зграда врзали су се пси, који су разносили кости и друге делове људских тела.³⁷ Приликом повратка из збег,

³³ Mirko Ponjević, „U zbjegu“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 459–461.

³⁴ Špiro Jovišević, „Tridesetoro u vatri“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 456–458.

³⁵ Simo Vidović, „Zločin u Babićima“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 467–470.

³⁶ Risto Radovanac, „Ratni dani u Babićima“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 2, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1983), 331.

³⁷ Pero Miličić, „Grobница nepoznatih“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 477–479.

„у једној долини нашли смо седамнаест колевки и у свакој од њих мртво дјете. Лешеви су се већ распадали. У том правцу је бежао народ из села Бабића. Кад су их усташе пристигле, мајке су за тренутак оставиле децу у намери да се врате по њих. А шта се потом десило – било је очигледно.“³⁸

У селу Љуши устаници су имали почетног успеха. Разбили су делове Херенчићеве бојне која је, уз помоћ „домаћих“ усташких јединица, кренула из Винца и Догановаца према Догановој коси. Дочекале су их Љушанска и Подобзирска чета и, у првом налету, разбиле и присиле на повлачење. У току одступања преко Ипоте и Грабанте према Винцу, усташе су ухватиле 21 невиног, одвеле у Јајце и ликвидирале у Подмилачју.

Један од најбогатијих у Љуши и Јању, Цвијан Поповић, после једног састанка са усташким сатником Шелом окупио је све борце Љушанске чете и убедио их да се добровољно предају усташама. Укупно се предало и отерано у Травник око 50 мештана. На путу према Доњем Вакуфу, усташе су најстаријем Пери Лујићу, који није могао да прати колону, испалиле метак у чело. Њих 25 „невиних“ је после суђења враћено кући. Остале су, након испитивања, спровели у Травнички затвор. Њих 13 је одмах осуђено на смрт и, након свирепог мучења, ликвидирано. Ударали су их маљевима, трнокопима, чекићима и ђускијама. То је било незапамћено мучење које је потресно деловало и на самог доктора Хаспидовића који је ишао на губилиште да би констатовао њихову смрт. По повратку кући, том поштенем човеку је од муке препукло срце. Њих 11 је осуђено на 5 година затвора, а само су тројица преживела.

У међувремену је усташки сатник Шел дошао са својом војском у Љушу и запалио цело село. Отерано је око 700 грла ситне стоке и 70 говеда. Док су се сељаци и бивши борци полако спуштали низ Јазмак, према Торлаковцу, остављали су за собом спаљено и опљачкано село.³⁹

Код Зечевића воденице усташе су 3. септембра 1941. године искасапиле Саку Јовишевића из Подобзира и његову породицу, Цвијана Симоћића и Перу Поповића из Љуше. Потерали си их према Зечевића воденици. Прво је Саки Мухарем ковач из Подобзира зарио нож у врат. Затим су се усташе бациле на остале, као дивље звери, и искасапиле их. Пошто су се мало одмориле крај својих жртава, усташе су мртва тела бациле у воденицу и запалиле је.⁴⁰

У Бабином Долу усташе су, да не би правиле буку, прво заклале Луку Радоша, а затим отишле у центар села. Кад је видео свог доскорашњег пријатеља Јусуфа Муртића, трговац Душан Шумар, инвалид из Првог светског рата, видно се обрадовао. Наивно је поверовао Муртићу да им неће бити ништа. Послао је Перу

³⁸ Исто, 479.

³⁹ Danilo Rakita, „Ljušanski slučaj“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 495–498; Radomir Mitrić, „Kako smo otkrili izdajnički rad Svijana Popovića“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 2, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1983), 227–228.

⁴⁰ Ранко Радман, *Седам дана ђама изнад Јања* (Бачка Паланка: издање аутора, 2021), 93–98; Cvijan Jovišević, „Izgorjeli su u vodeniци“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 475–476.

Радмана да позове све који су се налазили у близини. Кад су се мештани окупили, усташе су их утерале у шталу Мирка Панића и запалиле.

Усташе су у међувремену пресреле Јову Панџића који се са снахом Маром и унуком од годину дана враћао из гаја према кући. Јови је пришао један усташа и одмах му, без икаквог повода, ножем одсекао главу. Мару, са дететом у наручју, један од усташа потерао је испред себе. На малом пропланку изнад села су је прво силовали, а затим изболи бајонетима. Њеног уплаканог синчића је један усташа подигао са земље и бацио га према другом. „Малено тело направило је благи лук кроз ваздух, а потом се, уз језив врисак, наболо на вешто подметнути бајонет постављен на пушку... Али, крволоку то није сметало. Штавише, то га је забављало. Зградио је мртво телашце и набацио га на бајонет другом усташи. Зликовачку игру те двојице хладнокрвно су посматрале остале усташе из њихове групе.“⁴¹

Као и у многим другим местима, и у Саканима и Јеркићима се пронела вест да непријатељ неће убијати оне који остану у својим кућама. Тој пропаганди, нажалост, подлегли су Цвита Сакан⁴² и једна група Јеркића. За разлику од Јеркића, Цвита Сакан је тог кобног 8. септембра 1941. године имала невиђену срећу. Дошао је један усташа из претходнице и упозорио је да ће цело село бити спаљено и да хитно са децом бежи из куће. Саветовао је да се сакрију у једној долини испод куће. Чак јој је помогао да прикупи децу. Своју ћерку Милеву ставила је на рамена, млађу Стану је носила у наручју, а сина Павла водила за руку. Тај човек јој је ставио тек печени хлеб под мишку. Само неколико тренутака после тога село је почело да гори. Дим је наткрио цело то подручје, а чуло се и пуцкетање чамове грађе која је горела. Видео се дим и из Јеркића. У међувремену се изнад вртаче појавио тај човек, а Цвита Сакан се до краја живота сећала његових гласно изговорених речи: „Овде нема никога!“ Сви Сакани, међутим, нису имали ту срећу да сачувају голе животе. Тога дана, 8. септембра, убијено је или спаљено 7 људи, док је у Јеркићима тога дана спаљено или убијено 16 људи.⁴³

Усташе су, источно од Пљевских подова, у кући и гају Саве Бојандића, убиле и спалиле преко 40 особа које су се налазиле у збегу. Истог дана су и у кући Стевана Прола, а код куће Иле Кеце, у осоју званом Боцевина, убиле 15 особа. Овде су побиле и запалиле породице Стојана Зекића и Стојана Гвозденца у њиховим кућама (Горњи Мујџићи).⁴⁴

Само из породице Нике Раките, у збегу на Зборишту убијено је 16 чланова, међу којима и 4 мушка детета, док су 2 особе рањене. Усташе су убиле и 17 чланова породице Вакрсије и Миле Ступара из села Крчевина (4 жене, 2 одрасла мушкарца и 11 деце, међу којима и 2 новорођенчета). Истовремено су из породица Шпире и Илије Јандрића убијене 23 особе. У селу Чуклић убијено је 47 лица, од којих 29 само из породица Душана, Томе и Петра Митрића. Из породице Симе Кнежевића (село Кнежевићи) и Шпирана Јокића (село Натпоље) убијено је 9 чланова.⁴⁵

⁴¹ Mirko Šumar, „Dijete na bajonetu“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 484–485.

⁴² Мајка аутора Момчила Сакана.

⁴³ Момчило Сакан, *Мој завичај: (Шипово – Јањ)* (Београд: Добротољубље, 2020), 274–277.

⁴⁴ L. Simić, „Odbrana dolinom Plive i naši protivnapadi“, 492.

⁴⁵ Svetko Mitrić, „Kako sam preživeo septembarsku ofanzivu“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i*

У Подмилачју код Јајца је убијено је око 200 Срба, сељака. Прво су их сместили у Основну школу у Крпинама и наредили да скину са себе све сем доњег рубља. Избезумљени људи неспретно су скидали одећу и обућу: чакшире, гуњеве, црвене шалове које су носили око главе или појаса, капе везенице (кићанке), кожане шарпеље, буђеларе, ножеве склопце, дувањере, земљане луле, кремене, кресива и труд, торбе од вуне или кострети, и разне друге потрепштине. Покупили су им сав новац и друге вредности, а њих су усташки зликовци на челу са Нумом Бркићем из Волара и Мухаремом Кошмом из Шипова закључали у школу. Ликвидирали су их у недељу 7. септембра испод железног моста на обали Врбаса уз повике „Кољи – ударај за врат ножем – више се копрца“.⁴⁶ Убијено је између 153 и 165 српских сељака. Поклано је још 40 и бачено низ 25 метара високи слат Пливе. Постоји и податак да су једне ноћи средином септембра усташе у Соколском дому заклале 60 Срба и све их исте ноћи бациле у реку Пливу.⁴⁷

Слика 1. – Лобање Срба убијених у месту Подмилачје после ескхумације 1946. године⁴⁸

revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 480–481; R. Mitrić, „Neprijateljska ofanziva na Janj i Pljevu“, 441;

⁴⁶ *Izveštaj zapovjedništva Vojne krajine od 1. oktobra 1941...*, 767.

⁴⁷ Ramiz Nasup, „Očevicac zločina u Podmilačju“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 209; H. Efendić, „Teror i zločini ustaša u Jajcu“, 124–125; С. Курдулија, н. г, 33; „Pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini na teritoriji bihaćkog i travničkog okruga“, u: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu: zbornik dokumenata. Tom 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske: 1941–1945. Knj. 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske: 1941*, urednik Slavko Vukčević (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1993), 1036–1037.

⁴⁸ Фотографија преузета из: Жељко Јандрић, „Усташки затвори за Србе у Јајачком срезу током 1941. године“, *Тойола*, бр. 5, (2019), 209.

Језерске усташе, предвођене таборником Фахријом Капетановићем, у време усташке септембарске офанзиве ликвидирале су 192 недужна српска цивила из Ступне, Перућице, Присоја, Жаовина и других оближњих села.⁴⁹ „...сијевнуо је нож раскалашних и дивљих људи. Још онда када је власт службено извршила увиђај, било је међу закланима још живих, који су молили да им се живот докрајчи. Међутим, није искључено да је овај број већи, када би се рачунала сва она трупла, која је тих дана кроз Јајце носила ријека Врбас, ради чега је морало бити обустављено купање на јајачким плажама.“⁵⁰

О путовању главе Светка Обрадовића нема много података, а овај догађај је опевао Ранко Радман. Овај случај, због невиђене монструозности, где човек здраве памети не може ни замислити да ће у „том мутном двадесетом вјеку... главе отсјецај“ човјеку и на коцу у возу носити и срамним се дјелом поносити“ и „гдје тело лежи у дебелој коси, а глава се до Загреба носи“, заслужује посебно историјско истраживање.⁵¹

Усташе су у Горици прво пронашле децу код тора удаљеног око 1 км према Кнежевићима и побиле их. Истовремено су сустигле и колону мештана који су бежали низ стрмину и повеле их према Чуклићу. Њих 15 су довели у једну долину недалеко од Чуклића, поређали једно поред другог и опалили плотун, у животу је остало њих троје. Јоки Ракити су куршуми разбили зубе и оштетили језик. Дечаку Луки Митрићу је била сломљена нога, а Мијољки Ракити су меци само окрзнули главу. Мијољкиној сестри Стани су на другом месту злочинци поломили ноге.⁵²

У Чојлуку су усташе, поред осталих злочина, извукли су из трапа Радојку Самарџић. Одвели су је у шуму, силовали, а затим јој одсекли главу и ставили на грм. На крају су је мртву распорили, извадили дете из њене утробе и ставили на други грм. Анђи Вукадин су убили двоје мале деце у њеном наручју, а њу изболи ножем и оставили да се мучи. Павла Попржена бацили су живог у ватру. Ухватили су и рањеног борца 3. чете Станка Гајића и живог га испекли на ражњу у Чојлуку.⁵³

Слична је ситуација и у другим селима Јања и Пљеве. У селу Лубово је убијено је све затечено становништво.⁵⁴ У селу Перућици усташе су убиле 30 чланова породица Качар и Росић, а потом их спалиле у једној кући. Међу угљенисаним телима идентификоване су и мајке са децом у наручју.⁵⁵ Приликом поновног ослобађања Шипова 10. септембра 1941. године ослободиоци су наишли на трагове невиђених злочина. У шупи за дрва код жандармеријске касарне, пронашли су велику групу убијених људи. Сведоци су записали како је „крв је текла на све стране, пушила се и

⁴⁹ R. Mitrić, „Neprijateljska ofanziva na Janj i Pljevu“, 444.

⁵⁰ *Izveštaj zapovjedništva Vojne krajine od 1. oktobra 1941...*, 770.

⁵¹ Р. Радман, *н. г.*, 101.

⁵² Јока Ракита, „Најболнији дани у моме животу“, у: *Јајачко подручје у ослободилачком рату и револуцији: 1941–1945: зборник сјећања*. Књ. 1, уредник Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Јајце: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 471–474.

⁵³ I. Ponjević, „Treća četa Bataljona 'Gorki' u odbrani Janja“, 447.

⁵⁴ Miloko Suknjaja, „Sjećanje na 1941.“, у: *Јајачко подручје у ослободилачком рату и револуцији: 1941–1945: зборник сјећања*. Књ. 1, уредник Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Јајце: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 545.

⁵⁵ S. Kalaba, „Formiranje i borbene akcije 7. čete (Lisinske)“, 536.

ширила задах, а неки делови тела још су се трзали“.⁵⁶

Усташе су се у свом злочиначком походу служиле разним триковима и преварама.⁵⁷ Интересантни су и записи из фрањевачког самостана о протеривању православних свештеника у Србију, подели српске деце грађанима на издржавање и многим другим догађајима.⁵⁸

Улога жена – хероина рата

Посебну улогу у санирању последица и збрињавању чланова породица имале су жене – јањске и пљевске супруге и мајке. Оне су целим својим бићем, и у миру и у рату, биле посвећене материнству. Нису знале ни за планирање породице ни за прекид трудноће. Сматрале су да је спречавање рађања – „Божје воље“, највећи грех. Вечито су живе у страху и неизвесности о томе да ли ће донети на свет живо и здраво дете, као и о његовом каснијем подизању. Нису знале ни за медицину. Труднице нису имале поштеду од тешких физичких послова у кући и на пољу. Понекад су се порађале радећи на њиви или ливади, а порођаји су обављани без икакве стручне помоћи. То је био посао појединих жена, самозваних сеоских бабица.

На њиву су најчешће ишле са новорођенчетом у колевки на леђима. Радиле су све послове на њиви попут окопавања кукуруза, сакупљања сена, жетве, вађења кромпира. Чекали су их обавезе и послови око куће, укључујући снабдевање водом. Свакодневицу су чинили кување, прање, ткање, предење, плетење и везење. Ту су биле и брига за стоку и мужа крава, оваца и коза. Неке од ових послова су радиле и у покрету као, на пример, када натоваре на леђа букару са млеком или бардак са водом, обавезно понесу ручни рад, без обзира на мрак, блато, камење и друге препреке на путу.

Њихова снажљивост и храброст нарочито су долазиле до изражаја у ратним условима. Ангазоване су на скоро свим пословима: спасавање деце, прибављање хране, отимање одеће и намирница из згаришта. Ризиковале су сопствени живот и биле спремне на сопствену жртву да би спасиле друге, баш онако како је то урадила и Петра Ракита из Кичеловог Брда. Оне су већ првих дана устанка преузеле већину обавеза мушкараца. Оне, сем изузетака, нису „носиле пушку на рамену“, али се на њихова леђа свалио највећи део породичног терета. Најтеже је било у збеговима и у потпуно разрушеним и спаљеним домовима – без хране, одеће и других најосновнијих средстава за одржавање голог живота. И у тим условима оне су опстајале. Знале су да од нагорелог брашна замесе хлеб на камену, да наберу јестиве биљке попут зечјег лука, цријмуша, јагорчевине, младог буковог листа и плодове, па да од њих направе јело. Успевале су да сакрију нешто хране и одеће од окупатора, односно да се успешно сакрију са децом у збеговима. Једноставно речено, знале су да преживе у најтежим условима.

⁵⁶ L. Simić, „Odbrana dolinom Plive i naši protivnapadi“, 494.

⁵⁷ Jovo Todorić, „Divljačka najezda ustaša“, у: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 482–483; P. Rakita, *н. г.*, 103.

⁵⁸ Josip Jozo Markušić, „Bilješke iz franjevačkog samostana“, у: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981), 206–207.

Поред свега тога, оне су преузимале бригу и о смештају, исхрани и снабдевању устаничких јединица. Са представницима одбора народне власти биле су ангажоване у акцијама подизања скровишта на сеоским згариштима. Масовно су учествовале у коморама организованим од стране народне власти и устаничких јединица, нарочито после заузимања Шипова, Језера, Мркоњић Града, Јајца и других насеља. Истрајавале су на задацима прибављања и транспорта најосновнијих борбених и убојних средстава и животних намирница за становништво и устаничке јединице. Радиле су то по хладним јесењим и зимским ноћима, са голим коленима и без доњег веша, остајући на путу и по неколико дана.⁵⁹

О тим хероинама, које су издржале све страхоте рата и поднеле све могуће терете на својим леђима, у консултованој литератури, нажалост, није довољно писано. Историјска грађа је богата подацима о наоружаним борцима, укључујући и жене, а о осталим супругама и мајкама, које су стварни хероји и мира и рата, података је веома мало и фрагментарни су. Зато је и ово прилика да им искажемо велику захвалност за све жртве, патње и херојска дела која су учиниле у борби за голу егзистенцију и преживљавање.

Закључак

Припрема и успостављање окупаторске власти отпочели су знатно раније од избијања агресије на Краљевину Југославију. За ту намену ангажовани су проушташки и проокупаторски елементи као окосница власти Независне Државе Хрватске, која је основана непосредно после капитулације војске Краљевине Југославије. Усташка власт је у старту имала геноцидне намере, што се може видети из бројних докумената и говора у којима се распирује мржња према нехрватском народу. То се нарочито може видети кроз практичне поступке према Србима као што су забрана српског језика, ћириличног писма, православне вере, националних осећања и културних вредности. Затим, одузимање имовине, малтретирање породица, укључујући силовање жена и физичку ликвидацију људи; одвођење људи у затворе и логоре. Усташке власти су у старту званично прогласиле Хрватску као државу искључиво хрватског народа у којој Срби нису имали никаква права.

Такво стање народи слободољубивог Јања и Пљеве нису могли да толеришу и организовано су се подигли на оружани устанак против окупатора. Устанак је од самог почетка попримио масовне размере. За веома кратко време ослобођена је целокупна територија Јања и Пљеве. Намеру да се, након краћег одмора и попуне, нападне и ослободи и сâм град Јајце предухитрила је немачко-усташка офанзива која је темељито припремана и успешно изведена. Усташе су слободну територију напале са кружне основице 3. септембра, са геноцидном намером да у потпуности очисте простор Јања и Пљеве од српског становништва. Напад су извеле веома јаким усташко-домобранским снагама са кружне основице, само је правац према Гламочу

⁵⁹ Milka Bursać-Marijanac, „Ativnosti žena na oslobođenoj teritoriji Janja i Pljeve“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945; zbornik sjećanja*. Knj. 2, urednik Pero Morača (Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1983), 273–278.

преко Булета остао непосреднут. Устаничке снаге, нажалост, нису биле у стању да им се организовано супротставе. Јачи отпор су пружиле само у почетним дејствима, а затим су се нагло повукле и оставиле цивилно становништво на милост и немилост усташким и домобранским злочинцима.

У походу на слободну територију Јања и Пљеве усташко-домобранске снаге су уништавале све на шта су наишле. Цивилно становништво у селима и по збеговима спаљивано је заједно са кућама и другом непокретном имовином, а покретну имовину су, специјално припремљене хрватске банде, односиле и одводиле у хрватска села око Бугојна и Доњег Вакуфа.

Коначно, указано је на велику улога жена као хероина овога рата. То херојство се протезало не само на 1941. годину већ на цео Други светски рат, али и касније у целокупном послератном периоду када је требало обнављати села и описмењавати становништво.

Објављени и необјављени извори:

Архив Босне и Херцеговине

Земаљска комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача
 Slavko Vukčević (ured.). *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu: zbornik dokumenata. Tom 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske: 1941–1945. Knj. 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske: 1941.* Београд: Војноисторијски институт, 1993.

Литература:

Јандрић, Жељко. „Усташки затвори за Србе у Јајачком срезу током 1941. године“, *Тојола*, бр. 5, (2019), 205–218.

Курдулија, Страхина. *Айлас усташкој еноцига над Србима: 1941–1945*, Београд: Привредне вести Еуропублиц, 1994.

Радман, Ранко. *Седм дана тама изнад Јања*. Бачка Паланка: издање аутора, 2021.

Ракита, Раде. *Јањ: географскоисторијска и антропогеографска студија*. Књ.1. Бања Лука: Књижевна задруга, 2003.

Bursač-Marijanac, Milka. „Ativnosti žena na oslobođenoj teritoriji Janja i Pljeve“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 2. Urednik Pero Morača, 273–278. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1983.

Efendić, Hazim. „Teror i zločini ustaša u Jajcu“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 120–127. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.

Efendić, Hazim. „Organizovanje i djelatnost Kulturbunda“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 132–136. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.

Efendić, Hazim. „Uspostavljanje ustaške vlasti u Jajcu“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 3. Urednik Pero Morača, 111–113. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1987.

Ilić, Milan. *Opraštanje sa životom jajačkog paroha*. Knj. 1. Jajce: Društvo za zaštitu kulturno-povijesnih i prirodnih vrijednosti Jajca; Banja Luka: Nezavisna radio-televizija, 2005.

Jovišević, Cvijan. „Izgorjeli su u vodenici“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 475–476. Donji Vakuf: Skupština opštine;

- Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Jovišević, Špiro. „Tridesetoro u vatri“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 456–458. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Kalaba, Spaso. „Formiranje i borbene akcije 7. čete (Lisinske)“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 533–543. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Kljajić, Jovo. „Ustanički dani u dolini Pive“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 273–285. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Markušić, Josip Jozo. „Bilješke iz franjevačkog samostana“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 204–207. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Miličić, Pero. „Grobica nepoznatih“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 477–479. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Mitrić, Radomir. „Prva ćelija KPJ u Janju i njena politička aktivnost“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 65–70. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Mitrić, Radomir. „Janj i Pljeva u ustanku“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 249–272. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Mitrić, Radomir. „Neprijateljska ofanziva na Janj i Pljevu“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 434–445. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Mitrić, Radomir. „Kako smo otkrili izdajnički rad Svijana Popovića“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 2. Urednik Pero Morača, 227–228. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1983.
- Ponjević, Ilija. „Treća četa Bataljona 'Gorki' u odbrani Janja“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 446–449. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Ponjević, Mirko. „U zbjegu“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 459–461. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Popadić, Simo. „Strojčani u ustanku“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 317–318. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Radovanac, Milan. „Kako su Janjani pošli u borbu“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 310–312. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Radovanac, Risto. „Ratni dani u Babićima“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 2. Urednik Pero Morača, 330–334. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1983.
- Rakita, Branko. „Pokolj u Kičelovom Brdu“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 464–466. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Rakita, Danilo. „Ljušanski slučaj“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 495–498. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce:

- Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Rakita, Joka. „Najbolniji dani u mome životu“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 471–474. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Rakita, Stanko. „Zločini ustaša u Ilića Košari“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 463–464. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Savić, Stojan. „Prve borbe 3. čete Bataljona 'Iskra'“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 375–377. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Simić, Lazar. „Odbrana dolinom Plive i naši protivnapadi“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 489–494. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Simidžija, Momčilo. „Nastanak i aktivnosti ustaške vlasti u Šipovu“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 116–120. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Suknjaja, Milko. „Sjećanje na 1941.“, U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 544–547. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Šumar, Mirko. „Dijete na bajonetu“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 484–485. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Todorić, Jovo. „Strojice poslije kapitulacije“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 141–143. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Todorić, Jovo. „Divljačka najezda ustaša“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 482–483. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Vidović, Simo. „Zločin u Babićima“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 467–470. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.
- Vlatković, Nemanja. „Prvi dani ustanka u jajačkom srezu“. U: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945: zbornik sjećanja*. Knj. 1. Urednik Pero Morača, 244–248. Donji Vakuf: Skupština opštine; Jajce: Skupština opštine; Šipovo: Skupština opštine, 1981.

Интернет:

<https://www.poreklo.rs/2020/10/29/zaboravljeni-zlocin-nad-jajackim-srbima-u-podmilacju/>
(приступљено 11. јуна 2024).

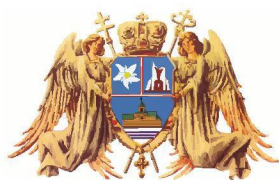
MOMČILO SAKAN
University of Defense

**THE SUFFERING OF THE PEOPLE OF THE MUNICIPALITY OF ŠIPOVO
IN THE USTASHA OFFENSIVE, 3rd-10th SEPTEMBER, 1941**

Summary

In its introductory part, the paper presents the basic characteristics of the municipality of Šipovo from the pre-war and wartime administrative division. In particular, the basic data on the pre-war situation and the establishment of the occupying power in Jajce as the center of the Great Parish of Pliva and Rama of that time, and then Šipovo, to which the areas of Janj and Pljeva administratively belonged, are presented. The conditions in which the self-organized and organized uprising in Janj and Pljeva took place are described. It was based on demonstrated self-initiative, while an important role was played by party cells and prominent individuals who placed themselves at the head of the insurgent groups and units. In response to the uprising, an Ustasha offensive followed - an offensive operation on Janj and Pljeva. In its initial layout, it had a circular base, with the characteristics of an attack and fire artillery-aviation support and operations in the depth of the free territory of that time. In parallel, the basic characteristics of the defense of the insurgent units are also presented. In a separate part of the paper, we have listed the characteristic examples of mass crimes against the martyrs from Janj and Pljevlja – innocent people: the elderly and the weak, women and children. Special attention is paid to the role of women – heroines of both war and peace. Their sacrifices and care for family, children, sick people, the wounded and fighters in general are highlighted.

Keywords: pre-war situation, the establishment of the occupying power, the uprising of the people, Ustasha offensive, mass crimes (the martyrs of Janj), the role of women.

ДРАГАН РАДОВИЋ

Фондација „Заборављени коријени“ Источно Сарајево

ondacija@zaboravljenikorijeni.org

ORCID: 0000-0003-0186-1825

УДК: 94(497.6 Бихаћ)“1941/1945“

341.485(497.6)“1941/1945“

DOI: 10.63356/978-99997-40-02-9_012

ВЛАДИМИР БУРСАЋ

Ветеринарски специјалистички институт Зрењанин

vidzr@mts.rs

ORCID: 0000-0002-5450-1324

СТРАТИШТА СРПСКОГ НАРОДА У БИХАЋКОМ КРАЈУ ТОКОМ ПОСТОЈАЊА НДХ И КОРАК КА УТВРЂИВАЊУ УКУПНОГ БРОЈА ЖРТАВА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Сажетак: Убрзо након оснивања Независне Државе Хрватске (НДХ), у Босанској Крајини се стварају органи власти те државе. Страшни злочини над Србима и Јеврејима бихаћког краја почињу одласком италијанских војних и цивилних власти 18. маја 1941. године. Кроз временску линију рад приказује злочине почињене над Србима и малобројним Јеврејима током четири периода: од стварања органа НДХ и локалне организације усташког покрета, потом од 17. јуна када је именован Пријеки суд за Велику жупу Крбава и Псат као оруђе казненоправног система НДХ, затим од 14. јула и именовања другог састава суда када почињу масовна стрељања мушкараца у Бихаћком пољу. Четврти период почиње оружаним отпором када настају сурове одмазде над живљем села у којима су жене, деца, стара лица и понеки мушкарац. Укупан број страдалих Срба у бихаћком крају, прве године рата, прелази 26.000 мушкараца, жена, деце и старца. Злочини у бихаћком крају су организовани раније, масовније и суровије у односу на друге делове НДХ, јер је Бихаћ био средиште области већински насељене Србима.

Кључне речи:

Бихаћ, Велика жупа Крбава и Псат, НДХ, злочин, стратиште.

Постојећа литература о злочинима НДХ над српским народом и споменичка баштина бихаћког краја

Први докази о организованим и систематичним злочинима над припадницима српског народа у околини Бихаћа потичу из августа 1941. године. У питању је Меморандум¹ Комисије о страдањима Српске православне цркве (СПЦ) и српског народа коју је основао Свети Архијерејски Синод СПЦ, односно каснији

1 „Memorandum Srpske Pravoslavne Crkve od avgusta 1941. g. generalu Fon Dankelmanu, vrhovnom vojnom zapovedniku u Srbiji o ustaškim zločinima nad Srbima od osnivanja NDH do avgusta meseca“, u: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu: zbornik dokumenata. Tom 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske: 1941–1945. Knj. 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske: 1941*, urednik Slavko Vukčević (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1993), 594–625.

меморандуми који су подношени војно-управним командантима зоне „Србија“.² Меморандум из августа 1941. године износи хронологију и размере злочина у Бихаћу и околини, даје примере одузимања имовине уцењивањем истакнутих и имућних Срба, имена привођених и хапшених људи као и податак о 81 особи које су у периоду од 17. јуна до 14. августа 1941. године одведене из Бихаћке куле и убијене. Следе две групе сведочења из више од 7.500 сачињених записника прогнаних и избеглих лица, свештеника и црквених службеника са територије НДХ на простор окупиране Србије 1941. и 1942. године. Записници су дело Комесаријата за избеглице и пресељена лица у Влади народног спаса генерала Милана Недића и Комисије о страдањима СПЦ и српског народа. Прва група сведочења потиче од око 130 жена и девојака са децом (10 их је из Бихаћа и околине) које су преко различитих логора НДХ током 1941. године стигле до логора Лоборград у Загорју. Из тог логора су крајем марта 1942. године транспортоване возом преко Загреба у Београд, где их је пописао и сликао Комесаријат за избеглице и пресељена лица. Сведочења жена из Бихаћа расветљавају организовано и присилно исељавање Срба и дела Јевреја из Бихаћа 24. јуна 1941. године, дајући имена и породичне везе значајног дела српске популације Бихаћа, као и њихову судбину.³ Друга група сведочанстава потиче од српских избеглица из НДХ пореклом из Босанске Крупе, Љубије, Приједора, Босанске Дубице, Босанског Новог и Цазина. Сведочења из Босанске Крупе и Санског Моста говоре о масовном приступању локалних Хрвата и Муслимана униформисаним усташама и њиховом активном учешћу у убијању и пљачки Срба, а број српских жртава у срезу Сански Мост до пролећа 1942. године прелазео је 10.000.⁴ Немачки извори наводе да је у западној Босни од успоставе НДХ до почетка октобра 1941. године процењени број жртава око 55.000 људи, жена и деце, у Бихаћу око 9.000 само на пољани званој Церавци током лета 1941. године, а у Кулен Вакуфу 4.500.⁵ Занимљиво је да у оригиналном документу стоји „око 9.000“, док у зборнику *Злочини на југословенским просторима у Првом и Другом светском рату* „стоји око 8000“.⁶ Процена од 9.200 страдалих Срба налази се у елаборату *Крајњак њрећед масовних злочина усташа у 1941*.⁷ Документа НДХ настала 1941. године дају опис, величину и стање три групе масовних гробница у Бихаћком пољу (Гаравице, Уљевите баре и Церавци)⁸ као и

2 Вељко Ђурић Мишина, *Меморандуми Светлој Архиепископској Синоди Српске Православне Цркве 1941–1942. године војно-управним командантима Србије* (Београд: Музеј жртава геноцида: Одбор за Јасеновац Светог Архиепископског Сабора Српске Православне Цркве, 2020), 128–158.

3 Детаљније код: Вељко Ђурић Мишина (прир.), *Лобор Град: хрватски логор српске жене и деце: саслушања српских избеглица* (Београд: издање аутора, 2022).

4 Вељко Ђурић Мишина (прир.), *Босна и Херцеговина: саслушања српских избеглица* (Скелани: Удружење Мост, 2022), 288–291.

5 „Izveštaj reonskog obaveštajnog centra Zagorje o zločinima ustaša 1941. i 1942. godine na teritoriji Zapadne Bosne o ustaškim koncentracionim logorima i imenima ustaških zločinaca“, u: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom...*, 1012–1030.

6 Војни архив (ВА), фонд НДХ, к. 312, док. 56/1; *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu...*, 1013.

7 У документу се наводе процене броја жртава у летњим месецима 1941. за Велику Кладушу око 4.700 жртава, Босанску Крупу преко 2.500 и Кулен Вакуф више од 2.000. Део документације из овог елабората је приказан у документарном филму *Гаравице*. „Pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini na teritoriji bihaćkog i travničkog okruga“, u: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu...*, 981–1011.

8 „Komisijski zapisnik od 6. avgusta 1941. o pregledu masovnih grobnica kod sela Karadordevo, reke Klokote i

на стратишту Мехино стање код Велике Кладуше.⁹ Потврде о злочинима и стратиштима могу се пронаћи у различитим документима НДХ.¹⁰ Историографија која за тему има Народноослободилачку борбу такође потврђује злочине над Србима у Бихаћком крају. У својим дневничким забелешкама Владимир Дедијер помиње да је у срезу бихаћком побијено око 12.000 Срба. Он преноси сведочење Јусуфа Пашагића, једног од осуђених злочинаца новембра 1942. године, који каже да је око 8.500 људи побијено на Гаравици. Покољ је трајао око двадесет ноћи, камиони су носили по 30 људи, а он је лично заклао преко 200 људи.¹¹ Такође у свом Извештају Коста Нађ, командант Оперативног штаба за Босанску Крајину, од 4. новембра 1942. године даје процену да је у Бихаћу и околини побијено „12–15.000 Срба“.¹² Генерал Мирко Турић 1987. године износи број од 14.500 убијених цивила у околини Бихаћа, позивајући се на британске изворе.¹³

Како се рат ближио крају, нове револуционарне власти формирају Земаљску комисију за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за БиХ, која почиње са стварањем локалних комисија које сачињавају записнике о саслушању сведока и злочинаца, као и извештаја о злочинима по општинама и срезovima.¹⁴ За проучавање страдања Срба у бихаћком крају значајне су и завичајне монографије аутора који порекло воде из овог краја.¹⁵

sela Cerovci u Bihackom kraju“, u: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu...*, 467–468.

⁹ „Извештај комисије за преглед масовних гробова из Пећиграда 20. августа 1941. године после обиласка више масовних гробова у близини Велике Кладуше са предлогом мера за спречавање ширења заразе“, у: Милан Кољанин (прир.), *Усташка зверства: зборник докумената: (1941–1942)* (Нови Сад: Архив Војводине: Беседа; Бања Лука: Архив Републике Српске, 2020), 72–73.

¹⁰ Потврде злочина и масовних стратишта и гробница могу се пронаћи у усташким Окружницама или Извештајима Равнатељстава усташког редарства, Оружничких пуковнија, Врбаског дивизијског подручја или Оружничких постаја. Детаљније у: Документима бр. 87, 88, 91, 102, 109, 121, 122 и 147. *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu*.

¹¹ Vladimir Dedijer, *Dnevnik. Knj. 1: od 6. aprila 1941. do 27. novembra 1942.* (Београд: Prosveta; Сарајево: Svjetlost, 1970), 337.

¹² „Извештај Оперативног штаба НОП и ДВ за Босанску Крајину од 4. новембра 1942. год. Врховном штабу НОП и ДВ Југославије о току борбе у Бихаћу и околним непријатељским упориштима“, у: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, тл. 4. књ. 8, Борбе у Босни и Херцеговини 1942 год.* уредник Фабијан Трго (Београд: Војно дело, 1954), 26–28.

¹³ Mirko Turić, „Cazinska krajina do formiranja Prvog hrvatskog korpusa (Četvrtog korpusa NOV i POJ)“, u: *Prvi korpus NOV Hrvatske odnosno Četvrti korpus NOV Jugoslavije: referati i diskusije s naučnog skupa održanog u Karlovcu 19, 20. i 21. novembra 1986.*, уредник Đuro Zatezalo (Karlovac: Historijski arhiv, 1987), 112–126.

¹⁴ Архивска грађа настала радом Земаљске комисије чува се у Архиву Унско-санског кантона у Бихаћу и Архиву Федерације БиХ у Сарајеву.

¹⁵ Детаљније у: Branko G. Bokan, *Tragom prošlosti i borbe: Perna Prištine i Čojluk u NOB-i 1941–1945. godine* (Zemun: izdanje autora, 1984); Branko J. Bokan, *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred* (Београд: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988); Ljubiša Savić (прир.), *Grmuša u NOR-u: (1941.–1945.)* (Бићац: Književni klub „Ivan Goran Kovačić“, 1988); Младен Ољача, *Дубока Крајина: Ивањска, Главица, Башитра, Бањани и Добро Село испод њанине Ђорковаче* (Београд: Одбор за проучавање села САНУ: Институт за економику пољопривреде: Завод за проучавање културног развоја Србије; Ђуприја: Скупштина општине, 1994); Мирко Рапаић, *Личка трагедија: хрватски злочини јеноцида над српским народом, 1941. до 1945.* (Београд: Српска реч, 1999); Бранко В. Врањешевећ, *Српска села на Сувој међи: (од Ђорковаче до Пеширове јоре): Стараданца, Зборишће, Градина, Бојна, Глиница, Пољана, Дреновац* (Нови Сад: ЈКП Информатика: Змај, 2004); Dušan D. Miljković, *Stradanja u Cazinskoj krajini i antifašistička borba:*

Први споменик подигнут је 27. јула 1949. године поред ливаде Гаравице десно од пута Бихаћ–Изачић, а на њему се налазио ћирилични натпис у коме се помиње 12.000 невиних пострадалих Срба.¹⁶ Овај скромни споменик је преувеличао број људи страдалих на месту где је постављен, преполовио је број страдалих у Бихаћу и околини, обезличио је починиоце називом усташе, сакрио истину да је убиства починио државни апарат НДХ уз огромну подршку локалног хрватског и муслиманског становништва. Друга два места убијања – Уљевите баре и Церавци, препуштена су забору. Подизање новог спомен-парка на Гаравицама започело је 1966. године када је општина Бихаћ за те намене определила 22 хектара. Посао израде идејног решења је поверен архитекти и уметнику Богдану Богдановићу. Идејно решење споменика носило је поруку „живот је јачи од смрти, правда јача од злочина, љубав од мржње“. Споменик је био без националних и социјалних обележја, односно обавештења шта се догодило, ко је страдао, ко је наредио и спроводио убијање, колико људи је завршило живот и где су њихови посмртни остаци, а чини га 15 каменних громада од камена бихаћита¹⁷. Радови су завршени 1981. године, а претходни споменик је уклоњен и одложен у двориште историјског музеја Капетанове куле у Бихаћу. Коначни изглед спомен парк је добио 1986. године постављањем каменог блока хрватског вајара Владимира Херљевића. Ново спомен обележје је подигнуто на брдашцу Козоморића главица, са десне стране речице Клокот. Ово брдашце је служило као бедем према коме је пуцано, и овде нико није сахрањен. Текст на споменику не наводи ко су злочинци, а ко су жртве, што је у духу споменичке културе социјалистичке Југославије и наратива који почива на политици „братства-јединства“.¹⁸ Спомен парк жртвама фашистичког терора Гаравице је 2011. године проглашен за Национални споменик Босне и Херцеговине – Културни пејсаж. Површина споменика се простире на 15 скулптура поређаних у простору са приступним стазама, платоом, брежуљком са околним ливадама и гробницом.¹⁹ У годинама које су следиле дошло је до парцелисања ливаде Гаравица где се изградила бензинска пумпа, а хале и пословни простор откидају делове гробница. Друго стратиште – поље Церавци, постало је грађевинско земљиште на коме током 80-их година XX века започиње изградња муслиманског градског насеља.²⁰ Ивицом поља Церавци данас се протеже нова и широка бихаћка улица Жртава сребреничког

(1941–1945) (Beograd: izdanje autora, 2011); Стево Ј. Ковачевић, *Крвава сјаја од окупирације до слободе: Горијевчани у НОБ од 1941. до 1945.* (Нови Сад: Удружење грађана „Српски крајеви“; Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“, 2019).

¹⁶ На споменику је стајао текст: „Народ среза и града Бихаћа подиже овај споменик, као трајну успомену на 12.000 невиних, звјерски убијених Срба од усташких злочинаца у времену од јуна 1941. до септембра 1941. Нека је слава и трајна успомена невиним палим жртвама. Гаравица 27. јула 1949“.

¹⁷ Врста лапорастог камена из околине Бихаћа.

¹⁸ На споменку се налази текст: „На подручју спомен парка Гаравице, лежи дванаест хиљада жртава са подручја Босанског Петровца, Цазина, Слуња, Босанске Крупе, Велике Кладуше, Титове Коренице, Доњег Лапца и Бихаћа које су на овом мјесту зверски побиле усташе од јуна 1941. до новембра 1941. г. Споменик подижу збримљени народи Лике, Кордуна и Босанске Крајине 1986. г.“

¹⁹ Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH 02-2-3-77/11 od 7.09.2011, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 18, 6. mart 2012.

²⁰ *Гаравице*, редитељ Драган Радовић (Источно Сарајево: Фондација Заборављени коријени, 2023), (00:23:05).

геноцида. Треће стратиште – Уљевите баре, исушено је и преко њега се полако шире баште мештана. Ни на једном од три стратишта нису организоване ексхумације.

Сва спомен-обележја касније подигнута у бихаћком крају и околини имала су латиничне записе, са звездом петокраком, а спомен је био на родољубе, припаднике народа и народности који су страдали од окупатора и његових помагача. У деценијама после рата настају едиције и зборници који ратна дешавања приказују кроз идеолошку димензију коју је диктирала владајућа партија. Објављена сведочења потичу од чланова Комунистичке партије и припадника напредне омладине. Опис дешавања не наводи узроке и начине на који су почињени злочини. Страдали Срби су претворени у родољубе и пролетере, при чему се велича ратна победа збртимљених народа Босанске Крајине, Кордуна и Лике.²¹

Нови подстицај истраживању истине о страдању Срба из Бихаћа и околине дошао је 2010. године одржавањем округлог стола у Бањалуци из ког је проистекао Зборник саопштења, сведочења и докумената.²² У ауторском тексту који је објављен на интернет-порталу 2019. године, први пут се именује права дефиниција злочина у бихаћком пољу, као места за извршавање смртних казни које је изрицао Пријеки суд за Велику жупу Крбава и Псат.²³ Пре тога је одбрањен магистарски рад на Филозофском факултету у Сарајеву који је на светло дана изнео фрагменте архивске грађе о природи злочина на Гаравицама и имена 255 жртава у бихаћком пољу у лето 1941. године.²⁴ Коначно, 2023. године долази до великог напретка у разумевању праве природе злочина над Србима у Бихаћу и околини, односно временске линије догађаја на терену и њихове везе са казненоправним законодавством НДХ.²⁵ Исте године је објављен историјски роман *Корана ко рана*, који је приређен на основу ратног дневника и сећања Драгана Гргића²⁶, носиоца Партизанске споменице 1941. године,

²¹ Детаљније у: *Bihaćka republika: 4. XI 1942 – 29. I 1943. Knj. 1 i 2, Zbornik članaka*, urednik Branko J. Bokan (Bihać: Muzej Avnoja i Pounja, 1965); *Podgrmeč u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji: 1941–1945: zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Bosanskoj Krupi, 10, 11, i 12. decembra 1979. godine*, urednik Ibrahim Karabegović (Sarajevo: Institut za istoriju; Bosanska Krupa: Skupština opštine, 1985); *Bihać u novijoj istoriji: (1918–1945)*, Tom 1 i 2, urednik Galib Šljivo (Banjaluka: Univerzitet „Đuro Pucar Stari“, 1987).

²² Зборник настоји да створи комплетну слику страдања на Гаравицама. Поред поновног објављивања већ публикованих изјава, докумената и сведочења, по први пут се објављују и нова аутентична сведочанства. Детаљније: *Први окруили сћо „Гаравице 1941.“: [зборник саопштења, сведочења и докумената]*, Бања Лука 05.05.2010. године, уредник Бранко Вукадиновић (Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“, Trivunija line, 2011).

²³ Владимир Бурсаћ, *Корак ка истини о Гаравицама*, 2019, <https://ssr.org.rs/vladimir-bursac-korak-ka-istini-o-garavicama/> (приступљено 1. августа 2024).

²⁴ Saima Lojić, *Bihać i okolina u Drugom svjetskom ratu prema izveštajima komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*, магистарски рад (Sarajevo: Univerzitet Sarajevo, Filozofski fakultet Sarajevo, 2018).

²⁵ Детаљније код: Владимир Бурсаћ, „Злочини НДХ у бихаћком крају током 1941. године“, *Тойола*, бр. 9, (2023), 108–159.

²⁶ Драган Гргић (Марин Мост, 1917. – Петроварадин, 1985). Школовање је завршио је у Тржачкој Раштели код Цазина. Војни рок у југословенској војсци служио је у авијацији, где се специјализовао за авиомеханичара. Почетак Другог светског рата затекао га је у родном селу, где се међу првима укључио у организовање отпора усташком терору. У рату је изгубио породицу – брат Радоња је погинуо као партизански борац НОР-а, оца Мила су заклале усташе, мајка Милија је умрла од тифуса, село и кућа су му запаљени, а он је из рата изашао као војни инвалид и носилац Партизанске споменице 1941. Након рата живео је у Бачкој Паланци и Врдику, а радио је у Служби државне безбедности. Своја

родом из засеока Марин Мост код села Мутник у општини Цазин. Роман из угла сведока дешавања описује како је заиста изгледала ратна 1941. година у Бихаћу и околини. Радња романа нам преноси сведочанства људи који су успели побећи са места масовних стрељања. Детаљно су описана страдања српских цивила у Дакића броду, Садиловцу, страдања збегова, напади на српска села, као и личне трагедије појединаца.²⁷ Овај роман је послужио Драгану Радовићу као основа за снимање документарног филма *Гаравице* који је октобра 2023. године премијерно приказан у Бањалуци. У њему се износе многи документи Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Архива Федерације БиХ у Сарајеву, Архива Југославије у Београду и Војног архива Републике Србије у Београду.

Организовање НДХ у бихаћком крају

У краткотрајном Априлском рату 1941. године немачка авијација је 7. априла бомбардовала касарну југословенске војске у Жегару,²⁸ док се 55. пешадијски пук распао и пре него што је завршена мобилизација његовог људства. Немачке јединице улазе без отпора 13. априла у Бихаћ, а 14. априла у Бањалуку.²⁹ Италијанска војска у Бихаћ стиже 17. априла, а представници хрватског и муслиманског становништва организују свечани дочек окупатора истицањем њихових застава.³⁰ За српски народ у Бихаћу, као и на територији западне Босанске Крајине, настаје период неизвесности и страха. Немачка војска до 8. маја напушта територију јужно од линије Нови Град – Приједор – Бањакука – Мркоњић Град – Јајце – Доњи Вакуф – Травник, а у поменутих местима задржава војне посаде. Истовремено, италијанска војска улази у Босанску Крупу, Сански Мост, Гламоч, Купрес, а након потписивања Римских уговора са НДХ 18. маја напушта Бихаћ, Дрвар, Книн, Грачац и Госпић. Одсуство италијанских окупационих власти од 18. маја до септембра 1941. године одређује временску линију злочина и погрома над Србима.

Младићима регрутованим за Домобранство или Усташку војницу обећавају посао, српска имања и привилегије.³¹ Успоставља се усташка организација: у селу рој, у општини табор, у котару логор, у жупанији стожер. Кључна особа НДХ у Босанској Крајини био је бањалучки адвокат др Виктор Гутић³², који као усташки стожерник већ

сећања на рат и страдање српског народа у родном крају бележио је све до 1961. године. Одлазио је у родни крај, сретао се са преживелима, фотографисао и прикупљао материјале за свој роман. Када је завршио са писањем, роман је понудио за објављивање Музеју Првог засједања АВНОЈ-а у Бихаћу. Музеј уместо да штампа роман, подноси кривичну пријаву против њега, оценивши да оно што је изнето у њему нарушава братство и јединство и шири мржњу на националној основи.

²⁷ Детаљније код: Драган Гргић, *Корана ко рана: шпатељница Срба у бихаћком крају и јужном Кордуну: 1941–1945*, приредио Драган Радовић (Источно Сарајево: Фондација „Заборављени коријени“, 2023).

²⁸ Градска четврт у Бихаћу.

²⁹ B. Bokan, *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred...*, 30.

³⁰ Мирко Турић, „Од фашистичке окупације до Бихаћке куле 1941.“, у: *Погірмеч у НОБ: зборник сјећања. Књ. 1, Погирмеч до устјанка и у устјанку 1941*, уредник Бранко Бокан (Београд: Војноиздавачки завод, 1972), 154–206.

³¹ B. Bokan, *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred...*, 35–36.

³² Виктор Гутић (Бањалука, 1901. – Бањалука, 1947), адвокат, хрватски политичар, члан илегалног усташког покрета и усташки функционер у Босанској Крајини за време НДХ. После рата је осуђен на

13. априла 1941. године потписује плакат којим хрватски народ, муслимане и католике упознаје са стварањем НДХ. Гутић именује носиоце власти и усташке организације у Бихаћу, Цазину, Босанској Крупи, Отоци и Новом Граду.³³ На врху усташког покрета су се налазили политичари, индустријалци, адвокати, судије, официри, учители и чиновници, као и римокатолички жупници и исламске хоџе. Присталице покрета из средњих слојева долазиле су из редова службеника и чиновника административног апарата, као и добростојећих трговаца и занатлија, иза њих су студенти и ђаци, док су на самом дну били полуписмени и необразовани људи. Административна организација НДХ је извршена *Законом одредбом о великим жупама* од 10. јуна 1941. године када су основане 22 жупе. Једна од њих је била Велика жупа Крбава и Псат која је обухватала котаре: Бихаћ, Босанска Крупа, Босански Петровац, Цазин, са испоставама Велика Кладуша, Кулен Вакуф и град Бихаћ.³⁴ За великог жупана је 16. јуна 1941. године именован Љубомир Кватерник,³⁵ који је у прогласу од 23. јуна за злочин велеиздаје запретио смртном казном – стрељањем као једином казном Изванредних народних и Пријекних судова НДХ.³⁶ Војну посаду у Бихаћу чине домобранска 11. пјешачка пуковнија са више од 1.400 домобрана.³⁷ као инструктор локалним усташким ројевима.³⁸ Током августа, преко Приједора и Босанске Крупе у Бихаћ долази Мостарска усташка бојна под командом Иве Херенчића.³⁹ За веома кратко време створен је својеврстан апарат власти као систем преко кога ће НДХ спровести погром над Србима и Јеврејима у пролеће и лето 1941. године. Погром се одвијао кроз четири периода:

1. од успостављања институција НДХ до 17. јуна (именовање Пријеког суда),
2. од 17. јуна до 14. јула (деловање првог састава Пријеког суда),
3. од 14. јула до почетка оружаног отпора (деловање другог састава Пријеког суда),
4. од почетка оружаног отпора до повратка италијанских власти (август–септембар).⁴⁰

смрт за почињене ратне злочине. *Тко је тко у НДХ: Хрватска 1941.-1945.* (Загреб: Minerva, 1997), 145.

³³ В. Bokan, *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred...*, 33. Факсимил плаката публиковао је Петар Боснић у листу *Политика* 19. октобра 1986.

³⁴ Котари Босанско Грахово (до 1. јануара 1942), Кореница (до 20. децембра 1941) и Доњи Лапац (до 1. јануара 1942) били су у овој жупи. Rajka Bućin, „Prilog poznavanju institucija: zakonski okvir rada velikih župa NDH“, *Arhivski vjesnik*, br. 44, (2001), 209–225.

³⁵ Љубомир Кватерник (1887–1980) био је рођени брат Славка Кватерника, заменика усташког поглавника Анте Павелића и носиоца највишег усташког официрског чина. Син Славка Кватерника био је Еуген Дидо Кватерник који је до септембра 1942. контролисао рад усташких логора смрти и организовао спровођење репресије и геноцида над Србима, Јеврејима и Ромима. Смењен је са места великог жупана септембра 1941. Марко Ручнов, *Зашићо Јасеновац* (Доња Градина: Јавна установа „Спомен-подручје Доња Градина“, 2022), 200–201.

³⁶ ВА, НДХ, к 151, ф 3, д 7, 12.

³⁷ ВА, НДХ, к 195, ф 10, д 61.

³⁸ М. Турић, „Од фашистичке окупације...“, 154–206.

³⁹ Иво Херенчић (Бјеловар, 1910. – Буенос Ајрес, 1978), усташки пуковник и један од блиских сарадника Анте Павелића. После рата преко Италије побегао је у Аргентину где је умро. М. Ручнов, *н. г.*, 477.

⁴⁰ Владимир Бурсаћ, „Анализа правног и казненог поретка Независне Државе Хрватске и дешавања на терену у периоду април – август 1941. године“, у: *Од њојрома до злочина над злочинима*, уредник Зоран

Попис стратишта у бихаћком крају⁴¹

1. Јама под Рисовом гредом

Општина: Босански Петровац, близу села Рисовца, крашка јама у шуми, на обронцима планине Грмеч. Овде су крајем маја довођени житељи Крњеуше и околине које је убијао усташки рој Крњеуше предвођен Илијом Павичићем Гужвином, Јосаном Томичићем и Перицом Каталинићем. По именовању Пријеког суда за Велику жупу Крбава и Псат у Бихаћу 17. јуна 1941. године већ прве ноћи тамо се воде групе затворених Срба из Бихаћке куле и ликвидирају, о чему сведоче Миркец Голубовић и Рашида Шакић.⁴² У елаборату који за тему има преглед масовних злочина усташа 1941. године у Крупском срезу наводи се да је овде убијено око 800 житеља Крпе.⁴³ Почетком 90-их година извршена је ексхумација са прве степенице јаме дубоке 55 метара, одакле су извучени остаци 274 људске жртве.⁴⁴

2. Окружна казниона Госпић

Окружна казниона Госпић је седиште Пријеког суда за Жупу Лика и Гацка и централно место система логора Госпић–Јадовно–Паг. Позната су три случаја одвођења мушкараца из бихаћког краја за Госпић. Први када је група од око 150 мушкараца из Отоке, Бушевића, Љусине и Глодине одведена почетком јула 1941. године.⁴⁵ Други случај се одиграо средином јула у селу Стабанци и околини када је усташки наредник Мартин Пилингер окупио око 50 виђенијих Срба овога краја које је послао за Госпић.⁴⁶ Трећа група, коју је чинило 105 мушкараца из села Ивањска (42), Баштра (4), Добро Село (58) и Главица (1), одведена је након сакупљања 19. јула, да би их колона возила предвече 21. јула довезла пред казниону Окружног суда у Госпићу.⁴⁷

Павловић (Нови Сад: Универзитет Привредна академија Нови Сад, 2024), 279–320; В. Бурсаћ, „Злочини НДХ у бихаћком крају...“, 108–159.

⁴¹ За свако стратиште дати су подаци: општина, ближа локација, врста стратишта (1. крашка јама или пећина, 2. природни или копани ровови, 3. насељена места). Водили смо рачуна да се исте особе не броје на два стратишта, јер се тако број страдалих увећава (нпр. мушкарци одведени за Госпић се не помињу код стратишта везано за село одакле су). У попису стратишта наведена су и она у којима је страдало становништво бихаћког краја, а да му она територијално нису припадала.

⁴² Детаљније код: Бранко Ј. Бокан, *Геноцид над Србима Босанске крајине 1941–1945*. (Београд: Европско слово, 1996.); Архив Босне и Херцеговине (даље: АБиХ), Земаљска комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача (даље: ЗК), к. 11, Изјава Милоша Шкорића 56134; „Dopis upravnog štaba vojnog zapovednika u Srbiji od 25. juna 1941. nemačkom poslanstvu u Zagrebu o teroru Hrvata nad Srbima u NDH“; „Memorandum Srpske Pravoslavne Crkve od avgusta 1941. g generalu Fon Dankelmanu, vrhovnom vojnom zapovedniku u Srbiji o ustaškim zločinima nad Srbima od osnivanja NDH do avgusta meseca“, u: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom...*, 139–142, 594–625.

⁴³ „Pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini na teritoriji bihaćkog i travničkog okruga“, u: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu...*, 981–1011.

⁴⁴ *Гаравице*, документарни филм (00:43:01).

⁴⁵ Наведена су имена 12 одведених, као и 11 имена усташких злочинаца. *Усташка зверство...*, 320–321.

⁴⁶ *Истио*, 322–323.

⁴⁷ М. Ољача, *н. г.*, 99–108.

3. Бихаћко поље: Гаравице, Уљевите баре, Церавци

Општина Бихаћ, простор западно и севернозападно, удаљено 2–3 километра од центра града. Три стратишта типа копаних јама и затрпаваних природних канала. Ове три групе гробова у Бихаћком пољу се данас називају Гаравице. То су места за извршење смртних казни стрељањем које је изрицао Пријеки суд у Бихаћу. Први Срби стрељани тамо потичу из група организовано расељених Срба са Плитвица и из Личког Петровог Села у првој половини јула. Од средине јула, према сведочанствима, број људи који дневно стижу затворе, а током ноћи се одводе на стратишта, кретао се између 300 и 700. Масовна стрељања су вршена ноћу, на сат времена⁴⁸ и трајала су од 27. јула до 5. августа 1941. године. Стрељања се настављају у мањем обиму до 3. септембра када се Бихаћка кула празни од заточеника, пред најављени повратак јединица италијанске војске. Процене броја страдалих су различите:

1. Абдулах Ибрахимпашић, бивши начелник Бихаћа – 7.000–8.000 страдалих, међу којима је око 15 жена, али није било деце;⁴⁹
3. Јусуф Пашагић (усташа извршилац злочина) – за око 20 дана, око 8.500, лично је убио око 200 људи;⁵⁰
3. немачки извори – 8.000–9.000 жртава само на пољу Церавци;⁵¹
4. Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и помагача (изјава Милоша Шкорића) – 10.000;⁵²
5. Савезно удружење бораца НОР-а Бихаћ – 2.926 лица из општине Бихаћ;⁵³
6. Бранко Вукадиновић – 8.841 (Бихаћ 4.388, Доњи Лапац 570, Босанска Крупа 1.581, Цазин 641, Кореница 910, Слуњ 121, Велика Кладуша 30, Дрвар 121, Петровац 479).⁵⁴

Сведоци говоре о бацању тела у реке, на Уљевитим барама настаје и трећа гробница, па је процена да је у Бихаћком пољу убијено 7.500–9.000 војно способних мушкараца. Мушкарци који су убијени у затворима Бихаћка кула и Бригада, у камионима, на улицама Бихаћа убацивани су у ископане канале. Сведочење Данице Ивковић појашњава како су изгледале групе Срба везаних један за другог, тако да нису могли ходати већ су скакутали и скоро газили један другог.⁵⁵

⁴⁸ Д. Гргић, *н. г.*, 45.

⁴⁹ Архив Југославије (АЈ), Фонд 110 Државна комисија за утврђивања злочина окупатора и њихових помагача (ДК), Изјава Абдулаха Ибрахимпашића о злочинима над српским народом у Бихаћу, 463851. V. Dedijer, *н. д.*, 337.

⁵¹ „Izveštaj reonskog obaveštajnog centra Zagorje o zločinima ustaša 1941. i 1942. godine na teritoriji Zapadne Bosne o ustaškim koncentracionim logorima i imenima ustaških zločinaca“, у: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom...*, 1012–1030.

⁵² АБиХ, ЗК, к. 11, 56134.

⁵³ *Гаравице*, документарни филм (00:34:53).

⁵⁴ Бранко Вукадиновић, *Гаравице злочини у низу* (Бања Лука: некаталогизовано издање аутора, 2013). 108–114, 119–313.

⁵⁵ АБиХ, ЗК, к. 11, Записник о сведочењу Данице Ивковић из Бихаћа 9369/303.

4. Перанића драга

Општина Бихаћ, око 3 км западно од села Заваље и 600 метара од пута. Скривена крашка јама. Сматрало се да су овде убачени лешеве групе бихаћких Јевреја пребачених из Цазина у Бихаћ или Јевреја из Госпића, септембра 1941. године. Сведочење Данице Јуричић каже да је група од 24 особе (19 Јевреја, 4 Срба, учитељица католикиња) убијена 8. септембра 1941. године у Жегару и затрпана у ђубре. Три недеље касније су откопани, потрпани на камионе и одвезени ка Гаравицама.⁵⁶

5. Делића јама, пећина или гротло

Општина Бихаћ, око 500 метара пре уласка у село Заваље из правца Бихаћа, са десне стране. Природна крашка јама. Овде је прво 27. јула 1941. године било доведено 85 мушкараца из Међиновца, 7 српских породица из Међудражја, једна из Заваља, као и мушкарци из Баљевца и Жељаве, укупно око 200 особа. Направили су круг око гротла, а на њих је затим отворена ватра из митраљеза и пушака. Истога дана су биле доведене још четири овакве групе. Званичан број страдалих је 864 особе из Међиновца, Лохова, Међудражја, Баљевца, Жељаве и Врсте. Са стрељања су побегли и оставили сведочења Вучен Репац⁵⁷, Пајо Солаћ⁵⁸ и Милан Зеџ⁵⁹. Јама је напуњена до врха, па је престала да се користи. Италијанске окупационе власти су је забетонирале. Дане Гавриловић из Баљевца је након рата мацолом разбио бетонску плочу. Остаци лешева су били на пола метра од отвора.⁶⁰ Споменик страдалима је подигнут 1973. године.

6. Вучија јама у шуми Осоје код Врсте

Општина Бихаћ, око 13 км од Бихаћа, путем према Гати је село Врста. Између села Врста, Гата, Изачић и Турија налазила се храстова шума Осоје, пусто и ненастањено подручје кроз које је пролазио колски пут Врста–Изачић. Дубоке јаруге у шуми као и копане јаме искориштене су за масовне гробнице Срба из Бугара, Чавкића, Гате, Јанковца, Јасике, Врела, Злопољца, Велике Кладуше и Кордуна. Током јула овде су убијани искључиво мушкарци, а у августу и жене и деца. Сведочење о убиствима је дао Ђука Петковић из Рујнице.⁶¹ Главни организатор ликвидација био је Мехо Селимовић из Врсте, а стрељањима је командовао усташки поднаредник Мико Брињак. Стратиште се користило у исто време са Бихаћким пољем, жртве су превожене запрегама у пратњи Муслимана из Турије и Мајдана. Место сакупљања је била усташка постаја у Врсти и подруми кућа. У Мујичином гају изнад Злопољца

⁵⁶ АБиХ, ЗК, к. 10, Записник о сведочењу Данице Јуричић из Жегара 9369/277.

⁵⁷ Vučen Repac, „Bijeg sa gubilišta“, u: *Kotar Donji Lapac u NOR-u 1941–45*, urednici Đorđe Vezmar, Đuro Zatezalo (Karlovac: Historijski arhiv, 1985), 860–861.

⁵⁸ Детаљније у: Bogdan Čučak, *Nebljusi u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945*. (Nebljusi: Savez boraca NOR-a; Donji Lapac: Skupština opštine, 1981).

⁵⁹ Сведочење Илије Секулића, у: *Први окрупили сито „Гаравице 1941.“: [зборник саопштења, сведочења и докумената]*, Бања Лука 05.05.2010. године, уредник Бранко Вукадиновић (Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“: Тривунија лине, 2011), 262–264.

⁶⁰ Сведочење Дане Стевана Гавриловића, у: *Први окрупили сито „Гаравице 1941.“: [зборник саопштења, сведочења и докумената]*, Бања Лука 05.05.2010. године, уредник Бранко Вукадиновић (Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“: Тривунија лине, 2011), 158–163.

⁶¹ Д. Гргић, *н. г.*, 92; D. Miljković, *н. д.*, 49–52.

убијено је 16 младића⁶² и 3 жене из Јанковца⁶³. У Врсти је у ноћ 26/27. јул 1941. године убијено око 40 жена и деце, а истог дана је око 100 мушкараца одведено на Гаравице.

7. Кулен Вакуф

Општина Бихаћ, насеље Кулен Вакуф и околина. Ово место пред рат је имало око 1.950 Муслимана, преко 100 Срба и пар Хрвата. Окружење су чинила српска села, осим муслиманских Орашца и Ђукова. Средином јула 1941. године усташку власт су чинили: таборник Кулен Вакуфа Миро Матијевић, гостионичар из Врточа, његов помоћник Мехмед Алтић и организатор усташке организације Томислав Иваниш из Калата. Помоћ од 17 наоружаних људи стиже са Младеном Шњарићем, братом Анте Шњарића, усташког поручника који је у Петровац дошао 8. јуна.⁶⁴ Прва масовнија хапшења Срба из Кулен Вакуфа, манастира Рмња, Стијењана, Бушевића, Кестеноваца, извршена су крајем јуна када је 60–70 људи затворено у зграду школе у Кулен Вакуфу. Код православне цркве су убијени Владо Милановић, предратни председник општине, Давид Опачић, млинар, и Јово Радаковић из Брувна, државни надзорник за пруге.⁶⁵ Остали Срби су пуштени. Таборник Миро Матијевић у јулу организује почетна убиства сеоских кнезова и чланова бивше Радикалне странке, која су послужила за обуку усташких ројева.⁶⁶ Сеоски кнез у Калати Дамјан Комљен је са три мушкараца одведен у Боричевац, одатле у Доњи Лапац, где је убијен и убачен у јаму на Куку, на путу Лапац–Удбина.⁶⁷ Ово се догодило око 18. јула 1941. године.⁶⁸ Средином јула приводе се Срби из села Рајиновици, Бушевић, Кестеновац, са обе стране Уне. Људе смештају у зграду школе у Кулен Вакуфу која постаје „сабиралиште и место мучења“.⁶⁹ Заточенике везане жицом у парове, камионима пребацују за јаму Јасиковачу или ливаду Шерифова плећина изнад Драге у селу Островица. Тако је било до почетка августа, када устаници заузимају и пале Боричевац, па пут постаје несигуран. Доведени Срби се до 8. септембра 1941. године и устаничког заузимања Кулен Вакуфа убијају у месту, на више локација: изнад извора Островице код старе православне Цркве Вазнесења Господњег на левој обали Уне у ископаним каналима, поред школе у ископаним каналима, испод железничке станице и на мочварном тлу код реке Уне, где

⁶² Сведочење Боже Секулића, у: *Први округли сто „Гаравице 1941.“: [зборник саопштења, сведочења и докумената]*, Бања Лука 05.05.2010. године, уредник Бранко Вукадиновић (Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“: Тривунија лине, 2011), 175–176.

⁶³ Сведочење Милана и Милка Секулића, у: *Први округли сто „Гаравице 1941.“: [зборник саопштења, сведочења и докумената]*, Бања Лука 05.05.2010. године, уредник Бранко Вукадиновић (Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“: Тривунија лине, 2011), 169–171.

⁶⁴ М. Ручнов, н. г, 528; „Pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini na teritoriji bihaćkog i travničkog okruga“, у: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu...*, 992–993.

⁶⁵ АЈ, ДК, Записник Земаљске комисије бр. 22, село Кулен Вакуф 9. август 1945, 56904.

⁶⁶ Сведочење Есада Бибановића, у: *Први округли сто „Гаравице 1941.“: [зборник саопштења, сведочења и докумената]*, Бања Лука 05.05.2010. године, уредник Бранко Вукадиновић (Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“: Тривунија лине, 2011), 265–268.

⁶⁷ Изјава Милана Јокића (рођеног у Калати) дата аутору 28. јануара 2025.

⁶⁸ АЈ, ДК, Записник Земаљске комисије бр. 19, село Калати 5. август 1945, 56901.

⁶⁹ Сведочење Симе Зељковића из села Палучици. Милан Љиљак, *Рајина оштинина Кестеновац 1941–1945.* (Кестеновац: Одбор за издавање хронике Ратне општине Кестеновац, 1998), 99.

ће касније била подигнута фабрика текстила. Много је људи доведено из Притоке, Рипча и Рачића.⁷⁰ Процене Есада Бибановића су да је убијено 597 мушкараца, жена и деце, али он меша убиства у селима, на Гаравицама и у Кулен Вакуфу.⁷¹ Према њему, од 106 Срба из Кулен Вакуфа страдало је њих 47, док је 59 спасено уз помоћ комшија. Међутим, попис жртава рата из 1964. године за Кулен Вакуф набраја 113 Срба који су страдали 1941. године у директном терору са одредницама Кулен Вакуф, код куће, Боричевцу или бачени у јаму.⁷² Сведочење сачувано у Архиву Југославије помиње 47 имена из Кулен Вакуфа, али и још 57 имена из Цевар Вакуфа, што заједно даје 104 жртве.⁷³ У овом сведочењу се наводи како је убијено око 800 мушкараца, жена и деце из села око Кулен Вакуфа. Ради испомоћи из Бихаћа августа 1941. године стижу две сатније⁷⁴ са око 120 домобрана под командом Благомира Вебера које у Кулен Вакуфу остају око месец дана. Писмо муслиманских политичких првака из Бањалуке Муслиманима министрима у влади НДХ од 22. новембра 1941. године помиње убијених 950 Срба у Кулен Вакуфу, због чега је као резултат освете страдало 1.365 Муслимана у септембру.⁷⁵ Поменути документ Војног архива процењује број убијених Срба у Кулен Вакуфу на преко 2.000, без жртава из околине.

8. Боричевачка јама (Безданка или Јасиковача)

Општина Доњи Лапац, крашка јама на личној страни реке Уне, десно од пута Боричевац – Кулен Вакуф. Налази се између села Боричевца и засеока Бубањ, удаљена је око 8 км од Кулен Вакуфа. Током јула 1941. године српски мушкарци, а касније и жене, сакупљани по селима, довођени су у Кулен Вакуф или до Боричевачке јаме. Камioni из Кулен Вакуфа транспортовани су у тајности, али се истина открила када су из јаме изашли преживели. Пре ослобођења Боричевца 2. августа 1941. године из јаме је изашао Дане Шкорић из Личких Штрбаца, а након њега Миле Гаврић Пилиповић из Рајиноваца и Владо Танкосић из Великог Очијева, који су у јами провели девет дана.⁷⁶ Њихова села су била удаљена од Боричевца 12–15 км ваздушне линије. У овој јами су 8. јула убијена 74 житеља Небљуса, 5 из Круга и 5 из Пировишта.⁷⁷ По Есаду Бибановићу, из Кулен Вакуфа и околине до 1.500 особа је страдало у њој. Усташка војна посада из Доњег Лапца повлачи се у Боричевац у ноћи 29/30. јула, а већ 31. јула бежи у Кулен Вакуф. Већина становништва се током 31. јула

⁷⁰ Сведочење Марије Балабан Кењало, у: *Први окрупи сјо „Гаравице 1941.“: [зборник саопштења, сведочења и докумената]*, Бања Лука 05.05.2010. године, уредник Бранко Вукадиновић (Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“, Тривунија лине, 2011), 291–292.

⁷¹ Сведочење Есада Бибановића, у: *н. г.*, 265–268.

⁷² *Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 1], Banović – Bosanski Novi* (Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992), 123–129.

⁷³ АЈ, ДК, Записник Земаљске комисије бр. 22, село Кулен Вакуф 9. август 1945, 56904.

⁷⁴ Сатнија – чета.

⁷⁵ „Писмо групе Муслимана из Бања Луке од 22. новембра 1941, год. Муслиманима – министрима у усташкој влади“, у: *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том. 4, књ. 2. Борбе у Босни и Херцеговини 1941 год.*, уредник Бошко Шилић (Београд: Војно-историски институт Југословенске народне армије, 1951), 430–443.

⁷⁶ М. Љиљак, *н. г.*, 106.

⁷⁷ М. Рапаић, *н. г.*, 135–137.

повлачи у Кулен Вакуф, што омогућава командант устаника Гојко Половина. Он у својим сећањима наводи да су устаници под његовом командом чекали 31. јул и 1. август, док се хрватски живаљ није повукао.⁷⁸ Ову устаничку неодлучност усташе из Кулен Вакуфа су користиле вршећи током тих дана зверске покоље српског становништва у Калатима, Бушевићу, Рајновцима и Кулен Вакуфу. Када је Гојко Половина био обавештен да је Боричевац празан, издао је наређење за напад. Усташе и домобрани су испалили неколико метака и побегли у Кулен Вакуф, а устаници су Боричевац до темеља спалили на Светог Илију, 2. августа. Током уласка у село убили су затечено становништво, углавном старије особе. У селу Бротња свирепо је убијено 37 чланова хрватске породице Ивезић. Устаници родом са Суваје којима су усташе побиле породице 1. јула препознали су међу њима два члана породице Ивезић.⁷⁹

9. Суваја Доња, Лички Осредци, Добросело, Дољани Лички и Бубањ

Општина Доњи Лапац и Грачац,⁸⁰ стратиште у типу насеља. Усташка војна акција изведена је као одмазда, јер су наводно на аутомобиле домобрана и помоћног усташког одреда претходних дана пуцали бандити – четници.⁸¹ У извештајима Усташког равнатеља редарства за Велику жупу Гацка и Лика, наоружани људи се називају „четници“ и „бандити“.

У Сувају је 1. јула стигло десет камиона са скоро 300 униформисаних наоружаних усташа који су убили 161 особу (83 деце, младића и девојака, 39 жена, 39 мушкараца) и запалили 25 кућа.⁸² Макс Бергхолц у својој студији помиње да је за два сата убијено скоро 300 житеља Суваје,⁸³ позивајући се на италијански војни извор.⁸⁴ У Личке Осредке је 2. јула стигло 150–200 а сутрадан 250–300 усташа који пале 36 кућа, убијају неколико десетина мештана по селу а 14 мушкараца стрељају у јами Качетини (преживео Симо Грбић Шипут), у Доброселу страда 29 житеља, Дољанима Личким 71 житељ. Нападу на село Бубањ је претходила претња тројице наоружаних Срба Стани Павичић, Хрватици која обавештава локалну усташку младеж, а они усташког повереника Винка Маринковића из Доњег Лапца. Претходно је у селу Мали Бубањ 26. јуна убијено 8 чланова породице Пилиповић, а 3. јула у селу Бубањ, рачунајући Доброселски Бубањ, Шарце и Радаковиће, убијено је 83 лица српске националности (37 деце, 25 жена, 15 девојака, 6 мушкараца). У Бубњу је запаљено 20 кућа. Тога дана је страдало и 12 особа женског пола, међу којима 9 девојака које су на брду Бубањ

⁷⁸ Gojko Polovina, *Sećanja na događaje iz prve godine ustanka u Lici* (Beograd: Rad, 1988), 42.

⁷⁹ *Истито*.

⁸⁰ Котар Доњи Лапац је територијално припадао Великој жупи Крбава и Псат са седиштем у Бихаћу, па сви злочини имају заједничког именуатеља, а то су усташке власти у Бихаћу.

⁸¹ ВА, НДХ, к 1, д 179.

⁸² Milan Bulajić, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*. Knj. 3 (Beograd, 1989), 416–423.

⁸³ Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici* (Sarajevo; Zagreb: Buybook, 2018), 107.

⁸⁴ „Izvještaj Grupe kraljevskih karabinjera iz Zadra od 15. srpnja 1941 god. o zločinima ustaša u Lici“, u: *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom 5, knj. 1, Borbe u Hrvatskoj, knjiga 1, tom 5, Borbe u Hrvatskoj 1941. god.*, urednik Jovan Vujošević (Beograd: Vojno-istoriski institut Jugoslovenske narodne armije, 1952), 511–512.

окопавале кукуруз на њиви Медића. Ове девојке и жене су покошене митраљеским рафалима, повезане око пластова сена и запаљене. Наређење за тај злочин је издао усташки повереник за котар Лапац др Маринковић, а извршио га је усташки рој Хрвата из Боричевца: Миле (Нине) Марковиновић, Мате Павелић, Миле Павичић, Суљо Пеливановић, син Рамин из Кулен Вакуфа. У документу НДХ⁸⁵ Крилно оружанско заповједништво у Госпићу 12. јула 1941. шаље извештај заповеднику Прве хрватске оружанске пуковније у Загреб, којим га извештава да су 3. јула 1941. године убијена у селу Бубањ 152 лица.⁸⁶ У Попису жртава рата за Добросело су наведене 52 особе које су страдале 1941. године у директном терору (Добросело, код куће), за Дољане 54 особе (у масовном покољу, Добросело, Доњи Лапац), за Доњу Сувају 235 особа и 5 особа у Горњој Суваји (у директном терору, код куће, Доња Суваја, спаљени у кући, заклани), у Осредцима 24 особе (у директном терору, код цркве, бачени у јаму, код куће).⁸⁷ Укупно је страдало 370 Срба.

10. Калати и Островица

Општина Бихаћ, село са леве обале Уне. Сачувани писани извори засновани на сведочењима помињу убијено 221 лице, од чега 99 деце, спаљених 113 кућа, опљачкану целокупну имовину и уништен сточни фонд.⁸⁸ Највећи број тих људи је страдао на подручју самога села (засеоци села Инђића гај и Рајића долина), мањи број у стрељању на Шерифовој пећини (44 особе 23. јул 1941), а једна особа у јами код Боричевца (Тривун Новаковић, млинар стар око 65 година, одведен око 21. јула 1941. у Кулен Вакуф).⁸⁹ У Попису жртава рата из 1964. године Тривун Новаковић има 60 година и страдао је у Кулен Вакуфу.⁹⁰ На списку страдалих житеља Калата и Островице⁹¹ налази се Хрват Иван Ђакаловић, стар 37 година, који је 3. августа одбио да пуца на своје комшије и усмрћен је са њима. Није уписан у ПЖР 1964. године. За Калате Попис жртава рата наводи 193 особе које су страдале у директном терору 1941. године (одреднице Калати, Кулен Вакуф, Боричевац – Доњи Лапац), од којих је 5 страдало у Бихаћу.⁹²

11. Рајиновци

Општина Бихаћ, срез Кулен Вакуф. Од средине јуна 1941. године у село почињу да долазе униформисане усташе које воде Миро Матијевић, Хилмија Алтић и Реуф Куртагић. Они приводе виђеније Србе из села и околине, а 30. јуна све их пуштају, осим девет људи који су убијени у јами код Боричевца. Тројица су била из Рајиноваца: Никола Жарак, Давид Милојевић и Сава Дамјановић, тројица из Кулен Вакуфа и двојица из

⁸⁵ ВА, НДХ, к 1, д 39.

⁸⁶ М. Булајић, *н. д.*, 416–423.

⁸⁷ *Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 2], Bosanski Petrovac – Ključ* (Beograd: Savezni zavod za statistiku 1992), 295–328.

⁸⁸ Милан Јокић, *Калати село које је више нема*, <https://www.poreklo.rs/2014/09/28/kalati-selo-kojeg-vise-nema> (приступљено 10. марта 2023).

⁸⁹ Изјава Милана Јокића (рођеног у Калату), дата аутору 28. јануара 2025.

⁹⁰ *Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 1]...*, 117–120.

⁹¹ М. Љиљак, *н. д.*, 218–234.

⁹² М. Љиљак, *н. д.*, 98–108; *Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 1]...*, 117–120.

Стијењана.⁹³ Крајем јула следи хапшење 12 мушкараца, који након затвора у Кулен Вакуфу бивају стрељани са људима из Палучака, Калата, Стијењана и Пркоса на ливади изнад Драге. У новом усташком походу на село 28. јула 10 особа бива убијено око својих кућа, а 11 мушкараца из села бива одведено и убијено на левој обали Уне, заједно са 2 жене. Истога дана 13 људи из засеока Лончић – Рајиновци одведено је у Орашац и мучено у подруму куће Раме Глумца. Ови људи су убијени у јами код Боричевца. Наредног дана, 29. јула усташки рој из Орашца улази у село, хвата 45 мушкараца и убија их на Барама код Орашца. Иста усташка јединица 10. августа хвата још 6 особа (2 мушкарца, 2 жене, 2 деце) и убија их такође на Барама код Орашца. Тих првих дана августа још 18 жена и деце страда у паљењу Пркоса и где су затечени.⁹⁴ Укупан број жртава износи 119 мушкараца, жена и деце. У Попису жртава рата за ово насеље су наведене 34 особе које су погинуле 1941. године у директном терору (непознато, Кулен Вакуф, Барилевац – Боричевац). Особа погинулих од четника, или помен Орашац и Пркоси има 8.⁹⁵

12. Рипач: Забаре и Чаир – Барица

Општина Бихаћ, код места Рипач. Забаре се налазе 200 метара од Рипча, према реци Уни. Овај природни канал је настао деловањем воде, дужине је 50 метара а дубине 3 метра. Ове удолине су плански прошириване; руководиоца радова био је Мухарем Тубаљ. Чаир – Барица је њива на рубу села уз хргарски пут. Овде су убијани локални Срби, али и Срби из других села Клишевић (26. јула) и Бијелог Брда.⁹⁶ Овде је од ноћи 25/26. јула 1941. године убијено најмање 93 људи (Забаре 66, Чаире 27). Организатори убијања су били усташки таборник из Рипча Анте Павелић Тоно и усташки наредник Никола Иван Фрковић, обојица родом из околине Госпића.⁹⁷

13. Мало Заложје

Општина Бихаћ, некада село североисточно од центра Бихаћа, данас приградско насеље. Насеље стратиште. Почетком јула убијена је целокупна породица Милана Чанка од 11 чланова, од којих 7 деце до 17 година.⁹⁸ Највероватније се радило о добровољцу српске војске у Првом светском рату јер је из Горјевца. Убијена су 2 родитеља, 1 бака и 8 деце. У Попису жртава рата у Горјевцу су уписана 4 члана породице, а у Малом Заложју 7 чланова те породице. Милан, супруга Стака и син Рајко (19 г.) нису уписани. У списку је Миланова мајка Боса (место смрти погрешно Гаравице) и 9 деце (7 стварне и 2 непостојеће – Мићо и Миљенка).⁹⁹ Након одвођења око 85 мушкараца на Гаравице крајем јула, следе одмазде над женама и децом. У кући Стеве Јанковића (Буде Шашића) затворено је и спаљено 49 жена и деце. Спасила се

⁹³ АЈ, ЗК, Записник Земаљске комисије бр. 20, село Рајиновци 7. август 1945, 56902.

⁹⁴ *Истио*.

⁹⁵ *Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 1]...*, 150–152.

⁹⁶ Стево Бурсаћ, „Клишевић првих дана устанка“, у: *Подјермеч у НОБ: зборник сјећања. Књ. 1, Подјермеч до устанка и у устанку 1941*, уредник Бранко Бокан (Београд: Војноиздавачки завод, 1972), 857–858.

⁹⁷ С. Ковачевић, н. г, 75.

⁹⁸ *Истио*, 54–55.

⁹⁹ *Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 1]...*, 99, 135.

једино Дева Радић.¹⁰⁰ У Малом Заложју је само 96 особа уписано као погинуло 1941. године у директном терору (одреднице Гаравице, у Бихаћу у затвору, на принудном раду, у масовном покољу), а требало би 144 (85 мушкараца + 48 спаљених у кући + 11).

14. Горјевац

Општина Бихаћ, село на око 15 км од Бихаћа, на Петровачкој цести. Стратиште у типу насеља. Током јула и августа 1941. године из села је убијено најмање 98 Срба.¹⁰¹

15. Хргар

Општина Бихаћ, стратиште у типу насеља. На три локације страдале су 142 особе: Јанкина њива (40 стараца, жена и деце), Бабина драга (1942. године 19 жена и деце), Велебит (83 лица оба пола).¹⁰²

16. Дубовско

Општина Бихаћ, стратиште у типу насеља. У шуми крај села Дубовско, између Горијевца и Липе на путу Бихаћ–Петровац, убијено је 11 жена и деце.¹⁰³

17. Грмуша

Општина Бихаћ, стратиште у типу насеља. Овде је убијено 8 пружних радника 28. јула 1941. године када је запаљена железничка станица. У усташкој одмазди 12. августа 1941. у којој су учешћа узели домобрани и наоружани цивили убијено је око 50 жена, деца и стараца, а запаљено 226 од 229 кућа у селу.¹⁰⁴

18. Лохово: Двослап и Брда

Општина Бихаћ, стратиште у типу насеља. На Двослапу је убијено 10 жена и деце.¹⁰⁵ На Брдима је пронађен капут Проке Зорића, па се приступило откопавању затрпаних. Пронађено је много лешева који су пренети и сахрањени на гробљу Лаз у Лохову у заједничкој гробници.¹⁰⁶

19. Грабеж: Привор, Колишта, Хендовац

Општина Бихаћ, приградска насеља Бихаћа. У засеоку Привор су јула 1941.

¹⁰⁰ Danica Vulović-Krljić, „Iz vatre je uspjela pobjeći Deva Radić“, u: *Bihać u novijoj istoriji: (1918–1945): zbornik radova sa Naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986. godine. T. 2* (Banjaluka: Univerzitet „Đuro Pucar Stari“, Institut za istoriju, 1987), 432–433.

¹⁰¹ С. Ковачевић, *н. г.*, 56–85.

¹⁰² Milan Vukmanović, „Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine“, u: *Bihać u novijoj istoriji: (1918–1945): zbornik radova sa Naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986. godine. T. 2* (Banjaluka: Univerzitet „Đuro Pucar Stari“, Institut za istoriju, 1987), 121–131.

¹⁰³ *Истио.*

¹⁰⁴ David Savić, „Grmuša u plamenu“, u: *Grmuša u NOR-u: (1941–1945.)*, priređivač Ljubiša Savić (Bihać: Književni klub „Ivan Goran Kovačić“, 1988), 94–95.

¹⁰⁵ M. Vukmanović, *н. д.*, 123.

¹⁰⁶ Сведочење Милка Брдара, у: *Први окруили сѐо „Гаравице 1941.“: [зборник саопштења, сведочења и докумената]*, Бања Лука 05.05.2010. године, уредник Бранко Вукадиновић (Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“, Тривунија лине, 2011), 177–179.

године у кући Николе Гаћеше спаљене 33 жене са децом, а у целом засеоку од 65 Срба у 9 кућа преживело је само њих троје.¹⁰⁷ Ове злочине су починили усташки ројеви Винаца, Великог Заложја и Чекрлија под вођством Јусуфа Диздарића. У засеоку Колишта у исто време 18 житеља српске националности ликвидирале су локалне усташе предвођене Омером Хусеиновићем. У засеоку Хендовац од 90 житеља, прво су мушкарци одвођени на јавне радове са којих су завршили на Гаравицама, а затим су страдали жене и деца. У кући Јанковића запаљене су и убијене 53 жене са децом.¹⁰⁸

20. Бугар и Доња Гата

Општина Бихаћ, села са леве стране пута Бихаћ – Велика Кладуша. Мушкарци из ових села су у великом броју одведени и убијени на Бугару, у шуми Осоје код Врсте и на Гаравицама. Након тога су следили напади на села у којима су незаштићени остали жене, деца и старци. Судбину Срба у овим местима детаљно описује Драган Гргић у свом роману *Корана ко рана*. Током пролећа и лета 1942. године сведочи о ужасним страдањима приликом евакуација цивилног становништва на Кордун, преко пута Слуњ-Раковица и у борбама у околини Машвине и Садиловца.¹⁰⁹ Дана 31. јула 1942. године у Садиловцу у православном Храму Рођења Пресвете Богородице је запаљено 463 жена, деце и стараца из Бугара, Рујнице, Тржачких Раштела, Кордунског Љесковца, Машвине, Садиловца и других места.¹¹⁰

21. Велики Скочај: Сплавак

Општина Бихаћ, село јужно од Бихаћа, у подножју Пљешивице. На локацији Сплавак усташки рој из Великог и Малог Скочаја, Међудражја и Завала је убио 137 жена и деце, већином са Лоховских Брда. У злочинима су се истицали Перо Шимић, усташки логорник у Бихаћу, и његов отац Фрањо Шимић, таборник у Скочају (рођени у Скочају), Иван Живковић Шпенглер и Миле Баричевић Јамбић.¹¹¹

22. Баљевац

Општина Бихаћ, западно од града, под Пљешивицом малено српско село, данас пусто због страдања у Другом светском рату и послератне изградње аеродрома Жељава. Војно способни мушкарци су одведени и убијени на Гаравицама и Делића јами, а на локацији Пећина је убијено 12 жена и деце. Антина Јурковић је убио Симу, жену надлугара са 3 деце, и убацио их у јаму. У Попису жртава рата се помиње само 20 мушкараца страдалих 1941. године (директни терор, Бихаћ, Завале).¹¹²

¹⁰⁷ Сведочење Стевана Гаћеше, у: *Први окруили сѣо „Гаравице 1941.“: [зборник саопшћења, сведочења и докумената]*, Бања Лука 05.05.2010. године, уредник Бранко Вукадиновић (Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“, Тривунија лине, 2011), 153–155.

¹⁰⁸ *Исѣо*.

¹⁰⁹ Д. Гргић, *н. г.*, 331–347.

¹¹⁰ *Исѣо*, 327–328.

¹¹¹ М. Vukomanović, *н. д.*, 125.

¹¹² *Исѣо*, 121; *Ѕртве рата: 1941–1945: попис из 1964. године, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 1]...*, 71–72.

23. Шума Дебељача и Рибићка главица

Општина Бихаћ, шума Дебељача је јужно од града, на 4 км између муслиманског села Соколца и хрватских Скочаја и Заваља. Помоћно стратиште током злочина у јулу 1941. године. Овде је убијено најмање 68 лица. Рибић је некадашње село јужно од Бихаћа на десној обали Уне, данас приградско насеље Рибић – Орљани. На овом месту је у лето 1941. године убијено 16 жена и деце.¹¹³

24. Отока на Уни

Насеље са обе стране реке Уне, 11 км низводно од Босанске Крупе. Сакупљања Срба, а затим извођење масакра у Отоци, Босанској Крупи и свим селима у овом срезу, повезани су јер се радило о одмаздама. Наоружане усташе су запоселе улазе у Отоку, као и раскрснице, дозвољаван је улазак у оба насеља, али спречаван одлазак из Отоке и Босанске Крупе. Српске трговине су разбијане и пљачкане. У Отоци су током ноћи 28/29. јула вршена масовна стрељања, сведоци кажу најмање 500 Срба, после чега није преостало ниједан становник српског порекла у месту.¹¹⁴ Стрељања у Отоци су била на месту Брскавац, на обали реке Уне, на мосту преко Уне и испод брда Плавно. Хрват из Отоке Славко Тајић је спасао око 30 жена и деце и вагонима их је отпремио у Србију, о чему је сведочила Анкица Вајагић која помиње преко 670 стрељаних у ноћи 28. јула.¹¹⁵ Отока је 1925. године имала 458 кућа од којих 96 српских.¹¹⁶ Цели срез Босанска Крупа 1931. године је имао 46.946 становника, где Срби са 31.502 становника чине апсолутну већину (67,1%).¹¹⁷

25. Босанска Крупа: Соколски дом и Црно језеро

Општина Босанска Крупа, насеље 30 км низводно реком Уном од Бихаћа. Током јуна је из села Перна, Пишталина и Ђојлук одведено по 12 виђенијих српских домаћина у Босанску Крупу. Само један је успео побећи, а остали су убијени крајем јула. Ова талачка хапшења су извршена вероватно на Антуново 13. јуна, након напада Немачке на Совјетски Савез 22. јуна или на Видовдан. Средином јула, у периоду сакупљања војно способних мушкараца, приведено је 169 домаћина из села Перна, Подгомила, Пишталине и Ђојлук.¹¹⁸ Ови људи су као одмазда за оружани отпор убијани крајем јула у Соколском дому (Дому краља Александра), на Црном језеру, у јами под Рисовом грedom,¹¹⁹ Мацином долу, чак и Госпићу. Због убиства усташког наредника Петриновића 29. јула на Великом Радићу, из поменутих села је приведено

¹¹³ *Истио*, 121.

¹¹⁴ „Изјава избеглице из Босанске Крупе о депортовању у логор Госпић и масовно уништење Срба у Босанској Крупи и околини од усташа и муслиманских цивила у јулу и августу 1941.“, у: *Усташка зверства...*, 302–321.

¹¹⁵ Сведочење Анкице Вајагић. М. Ољача, *н. г.*, 112–118.

¹¹⁶ Милан Карановић, „Поуње у Босанској Крајини“, у: *Насеља и њихово становништво*, књ. 20, уредник Јован Џивић (Београд: Српска краљевска академија, 1925), 467.

¹¹⁷ В. Bokan, *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred...*, 12–15.

¹¹⁸ В. Bokan, *н. д.*, 115.

¹¹⁹ Наводи се да је овде убијено око 800 житеља Босанске Крупе. „Pregled masovnih zločina ustaša u 1941. godini na teritoriji bihačkog i travničkog okruga“, у: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu...*, 981–1011.

40 мушкараца који су животе окончали у Босанској Крупи. Као затвор је послужила зграда Соколског дома. Стрељања су вршена у ноћи 28/29. јула на две локације у ували иза Соколског дома (стрељано око 1.000 лица), а 98 особа из Перне и околних села убијено на мосту преко реке Уне код Црног језера, одакле су лешеве бацани у реку.¹²⁰

26. Мацини долови

Општина Цазин, стратиште са копаним јамама. Јужно од села Њилавац, назива се и Михаљевац. Зна се за 229 мушкараца из Перне, Пишталине и Ђолука који су последњих дана јула затворени у школу у Стијени а потом у затвор Цазин. Из те групе је одвојено 15 мушкараца из Перне који су одведени у Језерско и тамо стрељани са 16 житеља тога села 1. августа. Остали су стрељани 1. августа у Мациним доловима.¹²¹ На споменику подигнутом 1956. године помиње се 800 жртава фашистичког терора које су поубијале усташе. Локални СУБНОР обнавља споменик 2017. године.¹²²

27. Перна, Пишталине и Ђолук

Општина Крупа, српска села која се налазе између Крупе и Цазина. Рат је затекао ова села са око 3.264 становника у 281 кући. До 4. септембра 1941. године овде је страдало најмање 1.489 мушкараца, жена, деце и старца. Након тога, у села у којима се налазе жене, деца и старци упадају наоружане групе локалних усташа и цивила са оружјем из околних муслиманских села. У Дурчића гају код Миостраха из Перне убијено је 45 људи (16 жена, 21 дете) августа 1941. године. До почетка септембра наоружане локалне усташе упадају у засеoke, сакупљају затечене Србе и затварају их у поједине куће. Следе везивања, убијања метком, хладним оружјем и паљењем кућа. Посведочено је за седам таквих случајева са укупно 799 жртава (171 жена, 585 деце, 43 особе старије од 50 година). Осим ових злочина, 191 особа (из Перне 22, Пишталине 129, Ђолука 40) убијена је у двориштима кућа или у селу.¹²³

28. Ивањска, Добро Село, Бањани и Баштра

Општина Босанска Крупа, четири српска села на левој обали Уне. На Илиндан 2. августа устаници се повлаче са положаја око села Ивањска, што користе усташе из суседне Отоке да провале у села, пале куће, пљачкају имања и убијају затечено српско становништво. Тога дана је страдало 76 Срба (Баштра 13, Бањани 41, Добро Село 22). Усташе су срушиле споменик краљу Петру I Карађорђевићу на гори Ђорковачи где се налазио његов устанички логор за време устанка у Босанској Крајини 1875–1878. године. Остала су сведочења о томе у Записницима о саслушањима окривљених Але Нанића из Варошке Ријеке и Ибрахима Халиловић.¹²⁴ Двадесет дана касније, 22. августа

¹²⁰ „Изјава избеглице из Босанске Крупе о депортовању у логор Госпић и масовно уништење Срба у Босанској Крупи и околини од усташа и муслиманских цивила у јулу и августу 1941.“, у: Усташка зверства..., 320–321.

¹²¹ В. Bokan, *н. д.*, 116.

¹²² <https://www.slobodnaevropa.org/a/spomenik-mihaljevac/28679723.html> (приступљено 16. марта 2025).

¹²³ Одведени мушкарци, њих 440 из 281 куће ова три села, раније су поменути јер су убијени у Отоци, Босанској Крупи и Мациним доловима. *Истио*.

¹²⁴ М. Ољача, *н. д.*, 339–342.

из Отоке, Мразовца и Бужима на поменута села поново крећу локалне усташе, а преостали становници ових села (удовице, деца и старци) беже у збег према Банији. У селима, по шумама, у потоцима страдала је у збеговима 131 жртва. Овога пута усташе у потери за збеговима улазе на територију Баније. Забележено је страдање 76 жртава у Јавници и на Ђорковачи, а сачувана су имена 34 убијених у Растовачи, где сведоци тврде да је убијено најмање 200 жена и деце.¹²⁵ Војни извештај НДХ помиње да је 22. августа предузета акција војске од Отоке преко села Ивањска у правцу Глодине, засеока Бањана, где се налазила усташка оружничка постаја. Терен је очишћен и оружничка постаја Глодина ослобођена. Уништено је 20 побуњеника, а 2 су рањена, док су се остали побуњеници разбежали према котару Двор на Уни и по шумама.¹²⁶

29. Стабанца, Збориште, Градина, Бојна, Глиница, Пољана, Дреновац

Општине Цазин и Велика Кладуша, српска села која се налазе окружена муслиманским варошицама Цазин, Велика и Мала Кладуша, Варошка Ријека и Врнограч. Истовремено са нападом локалних Муслимана из Отоке и Мразовца на села око Ивањске, уследио је напад из правца Бужима, Варошке Ријеке, Врнограча и Велике Кладуше ка српским селима дуж Суве Међе. Локалним наоружаним Муслиманима помагао је мањи број припадника усташких јединица из Бихаћа, Цазина, Глине и Слуња, које је организовао усташки наредник Мартин Пилингер. Нападаци су били наоружани хладним оружјем (виле, секире, косе). Тога дана убијено је око 1.000 Срба из Стабанце, Доброг Села, Зборишта, Црваревца и Градине. У војним извештајима НДХ помиње се да је 22. августа предузета акција војске од Бужима и Равница када су очишћена села Збориште, Стабанца и Добро Село. Приликом акције уништено је 700 побуњеника.¹²⁷ Какву су судбину доживели жене, деца и старци говоре пресуде Окружног суда у Бихаћу са краја 1945. године усташким милиционерима Ибрахиму Дукићу, Фејзи Бркићу, Муји Коштићу Траљешаћу и Рецу Шерићу из Врнограча. Они су убили 44 жене и деце из Зборишта и Црквине у Мујкића потоку. Ибрахим Дукић ножем је убио још 4 мушкарца, а Хусеин Машиновић из Чаглице и његова група убили су 110 Срба у шуми Грљавцу. Потом сакупљају 150 мушкараца, жена и деце у Зборишту, Црваревцу и Чаглици, од тог броја 90 су запалили у кући Пере Дробца у Чаглици, док су остале убили у Добрића јарку.¹²⁸ О стању говори извештај котара Слуњ на који се позива Министарство унутрашњих послова НДХ 24. септембра а у коме се наводи да се у котару налази око 3.000 жена и деце из котара Цазин и Велика Кладуша, избеглих пред верским прогоном домаћих Муслимана, „дивљих усташа“. Наводи се како је на делу прави верски рат који за циљ има прелазак на ислам, при чему римокатолици живе у страху од прогона.¹²⁹ Власти Велике жупе Крбава и Псат 2. септембра 1941. године траже од котара Цазин и котарске испоставе Велика Кладуша опширан извештај о верском рату, прогонима и чишћењу које муслиманско становништво води

¹²⁵ *Истио*, 125–143.

¹²⁶ *Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji*, urednik Rajko Jovčić (Bosanska Krupa: Skupština opštine: Opštinski odbor Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata, 1969), 79–80.

¹²⁷ *Истио*.

¹²⁸ АБиХ, ЗК, 54444, 55340.

¹²⁹ ВА, НДХ, к. 213, ф. 3-2, д. 13.

против „Влашког житељства“.¹³⁰ Укупан број жртава у овим селима током рата износи 2.937.¹³¹ Поменуто је око 50 мушкараца који су послати за Госпић.¹³²

30. Велика Кладуша: Мехино стање

Општина Велика Кладуша, три противтенковска рова југословенске војске – један дуг 700 метара и широк 5 метара и два краћа. Налазили су се на њиви 2 км удаљеној од центра Велике Кладуше. Друго по величини стратиште у бихаћком крају. Овде су убијени скоро сви Срби из Велике Кладуше, мањи број из општине Врнограч, као и са Кордуна. Већина жртава је затварана у православној цркви у Великој Кладуши, где су пролазили мучење, некада и убијање.¹³³ Полуживе или убијене Србе камионима би превозили до Мехиног стања. Сведоци тврде да су од Петровдана сакупљани мушкарци, а у августу жртве су већином били жене и деца. Три спомен-плоче помињу 4.100 жена, деце и мушкараца¹³⁴ из села: Велика Кладуша, Црни Поток, Глиница, Пољана, Поникве, Гејковац, Вргин Мост, Шиљковача, Маљевац, Шмрековац, Крстиња, Брусовача, Јагровац, Свиница, Широка Ријека, Бухача, Цетинград, Кук, Рушевице, Полајске Вароши, Делић Пољана, Пашин Поток, Селишта, Жрвнице и других. На захтев среског начелства Велика Кладуша Комисија за преглед масовних гробова из Пећиграда, у саставу: др Мирослав Шлезингер, студенти медицине Владимир Хећимовић и Владимир Палмовић, 19. августа 1941. године обишла је три велике гробнице удаљене 2 км од места, описала стање и дала мере за спречавање заразе.¹³⁵ Организатори злочина су Божидар Церовски¹³⁶ и Викторио Баљак Вентура¹³⁷, а извршиоци питомци усташке подофицирске школе из Загреба, те локалне усташе из Слуња, Цетинграда и Велике Кладуше. Према Хајри Капетановићу, Љубомир Кватерник је у православном храму у Великој Кладуши извршио прва јавна убиства.¹³⁸

31. Шума Пољице код Врнограча

Општина Велика Кладуша, шума североисточно од места Врнограч. Стратиште

¹³⁰ ВА, НДХ, к. 195, ф. 10, д. 5.

¹³¹ Б. Врањешевић, *Српска села на Сувој међи...*, 111–162.

¹³² „Изјава групе избеглица о масовном убијању Срба од жандара, усташа и муслиманских цивила у Стабанци и другим селима око Велике Кладуше у јулу и августу 1941.“, у: *Усташка зверство...*, 322–323.

¹³³ „Изјава избеглице Пајић Бранка из Цетинграда о убијању Срба из Цетинграда од стране усташа крајем јула и августа 1941“, у: *Усташка зверство...*, 346–348.

¹³⁴ 2.400 жена, 1.200 деце и 500 одраслих мушкараца.

¹³⁵ „Извештај комисије за преглед масовних гробова из Пећиграда 20. августа 1941. после обиласка више масовних гробова у близини Велике Кладуше са предлогом мера за спречавање ширења заразе“, у: *Усташка зверство...*, 72–73.

¹³⁶ Равнатељ управе Усташке полиције – Усташког редарства од јуна 1941. М. Ручнов *н. г.*, 489–490.

¹³⁷ Учесник Велебитског устанка које су усташе подигле септембра 1932, усташки поручник и командант логора Слана на острву Пагу. *Истио*, 31–32.

¹³⁸ Хајрудин Хајро Капетановић (Босански Нови, 1917. – Београд, 2001), учесник Народноослободилачке борбе и друштвенополитички радник Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине. Током рата обављао је дужности заменик комесара чете, руководиоц Политичког одељења 8. крајишке бригаде и заменик комесара 6. крајишке бригаде. Хајро Капетановић, „У многим мјестима nestalo је Срба“, у: *Бићац и новјој историји: (1918–1945): zbornik radova sa Naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986. godine. T. 2 (Banjaluka: Univerzitet „Duro Pucar Stari“: Institut za istoriju, 1987), 425–426.*

у типу копаних јама у шуми. Убијања и сахрањивања жртава почињу на Илиндан и трају цео август 1941. године. Жртве су из села Босанска Бојна, Глиница, Градина, Црваревац и других. Са Пољице су успели побегну Раде Бороња и Никола Вујасин, који је оставио сведочење.¹³⁹ Спомен обележје је подигнуто 1955. године и помиње 2.000 жртава из наведених села.

32. Здени до

Општина Босански Петровац. Спомен-обележје жртвама извађеним из јаме Гребана и Библиних јама. На изворној плочи из 50-их година XX века стоји број од 330 жртава. Након последњег рата, постављена је плоча са 228 српских и 2 хрватске жртве.

33. Дурцића гај

Општина Цазин, јама у близини села Миострах, на левој обали Уне. Овде је 9. августа 1941. године исламски хоџа Бећир Борић након сакупљања неколико стотина жена и деце из околине, извршио велики злочин убијањем и бацањем у јаму. Након рата делимичном ексхумацијом ове јама је извађено 258 посмртних остатака који су сахрањени код старе основне школе у селу Стијена. Споменик је обновио СУБНОР Цазина 2018. године. Од страдалих жртава 45 је из Перне и околине.

34. Ђоралићи

Општина Цазин. Августа 1941. године исламски хоџа Бећир Борић са оружаном групом на путу Цазин–Тржац сакупља у кућама Богдана Јеремића и Илије Трбојевића 93 жена и деце које затим спаљује.¹⁴⁰

35. Крндија, Буковица и Рујница

Општина Цазин, стратиште у типу села. Овде је наоружана група исламског хоџе Бећира Борића августа 1941. године нападала и убијала жене и децу поменутих села. Само у Угричину локву је бачено 345 жена и деце.¹⁴¹ Током 60-их година XX века је извршена делимична ексхумација и 110 посмртних остатака је сахрањено у гробници поред пута у Рујници. Споменик је обновио 2017. године СУБНОР Цазин.

Сабирањем најмањих бројева са свих обрађених стратишта, долази се до броја од више од 26.000 убијених Срба у бихаћком крају у току 1941. године. Три велика стратишта у Бихаћком пољу, која се данас уобичајено називају заједничким именом Гаравице, јесу највеће место умирања у околини Бихаћа у току Другог светског рата. Нажалост, број жртава везан за појам Гаравице износи до трећине укупног броја страдалих мушкараца, жена и деце у бихаћком крају, из чега се могу претпоставити праве размере страдања у првим месецима постојања НДХ.

Нажалост, страдања се нису завршила 1941. године. Након повратка италијанских војних и цивилних власти у Бихаћ и околину, ситуација се значајно смирила. Већи део српске популације се налазио на територијама које су браниле

¹³⁹ Б. Врањешевић, *н. д.*, 163.

¹⁴⁰ *Гаравице*, документарни филм (01:07:59).

¹⁴¹ *Гаравице*, документарни филм (01:08:07).

устаничке јединице. Мањи део популације, на левој обали Уне, вратио се у своја насеља и прихватио власт НДХ. У току јесени 1941. и зиме 1941/42. године чланови Комунистичке партије Југославије полако преузимају команду над јединицама устаника. У пролеће 1942. године било је напада домобрана и наоружаних цивила на села на слободној територији (Рујница, Бугар, Гата), а већи сукоби су се одиграли у офанзиви која почиње 18. јула 1942. године на слободну територију Бугар – Рујница – Кордунски Љесковац. Због лоше комуникације партизанских кордунашких одреда који су овде дошли након пробоја обруча на Петровој гори, и личких одреда, који су бранили кањон реке Коране, пробијена је линија и страдало је цело село Садиловац. Усташе су 31. јула у православном храму спалили 463 особе. Велики број цивила страдао је приликом преласка збегова преко пута Слуњ–Раковица у правцу Мочила, јер сва српска села (Ириновац, Машвина, Кршља, Грабовац, Басара) нису била евакуисана, већ су се цивили повлачили одмах иза бораца у ватреној линији. У тим одмаздама према збеговима цивила, у Столиној пећини у кањону Коране страдало је скоро 60 жена, деце, младића и понеки мушкарац из Кордунског Љесковца.

Само из Грмуше су страдале 123 особе, а из Радића 174. Ратне злочине над цивилним становништвом извршили су припадници СС дивизије „Принц Еуген“. Током акција ове дивизије, заједно са 717. и 369. немачком дивизијом на планини Грмеч, убијено је 3.370 мушкараца, жена и деце, а заробљено 1.722.¹⁴²

Закључак

Злочини над Србима и Јеврејима бихаћког краја почињу по одласку италијанских војних и цивилних власти 18. маја 1941. године. Успостављањем временске линије могуће је праћење злочина кроз четири јасна временска периода. Сагледавањем свих стратишта, долази се до закључка да број жртава споменичком културом везан за појам Гаравице износи мање од трећине страдалих Срба у бихаћком крају. Укупан број страдалих Срба у бихаћком крају током 1941. године прелази 26.000, а заједно са њима нестала је мала сефардска заједница Јевреја. Злочини у бихаћком крају били су организовани раније, масовније и суровије у односу на злочине у другим деловима НДХ, јер је Бихаћ био средиште области већински насељене Србима.

¹⁴² Срђан Божовић, *Дивизија Принц Еуген* (Панчево: Народни музеј Панчево, 2011), 122–123.

р. бр.	стратиште	процена броја жртва
1.	јама под Рисовом гредом	најмање 274
2.	окожна казниона Госпић–Јадовно–Паг	305
3.	Бихаћко поље: Гаравице, Уљевите баре, Церавци	7.500–9.000
4.	Перанића драга	непознато
5.	Делића јама (пећина или гротло)	864
6.	Вучија јама у шуми Осоје код Врсте	800–1.000
7.	Кулен Вакуф	950 (2.000 и више)
8.	Боричевачка јама (Безданка или Јасиковача)	900–1.500
9.	Суваја Доња, Лички Осредци, Добросело, Дољани Лички и Будањ	1.228
10.	Калати и Островица	221
11.	Рајиновац – Баре	119
12.	Рипач – Забаре и Чаире - Барице	93
13.	Заложје	60
14.	Горјевац	најмање 98
15.	Хргар – Јанкина њива, Бабина драга и Велебит	142
16.	Дубовско	11
17.	Грмуша	183
18.	Лохово – Двослап и Брда	10
19.	Грабеж – Привор, Колишта, Хендовац	104
20.	Бугар и Доња Гата	230
21.	Велики Скочај – Сплавак	137
22.	Баљевац	12
23.	Шума Дебељача и Рибићка главица	84
24.	Отока	820
25.	Босанска Уна – Соколски дом, Црно језеро	780–1.000 (800–2.000)
26.	Мацини долови – Михаљевац, Њилавац	више од 800
27.	Перна, Пишталине и Ћојлук	990
28.	Ивањска, Добросело, Бањани и Баштра	483
29.	Стабанца, Збориште, Градина, Бојна, Глиница, Пољана и Дреновац	2.887
30.	Мехино стање код Велике Кладуше	4.100
31.	Шума Пољице код Вранограча	1.000–2.000
32.	Здени до – Крепана и Бибине јаме	330
33.	Дурџића гај код Миостраха	258
34.	Ђоралићи	93
35.	Кридија, Буковица и Рујница	345

Објављени и необјављени извори:

Архив Босне и Херцеговине, Сарајево

Земаљска комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача

Архив Југославије, Београд

Фонд 110 Државна комисија за утврђивања злочина окупатора и њихових помагача

Војни архив, Београд

Фонд НДХ

Грић, Драган. *Корана ко рана: историја Срба у бихаћком крају и јужном Кордуну: 1941–1945.*

Прир. Драган Радовић. Источно Сарајево: Фондација „Заборављени коријени“, 2023.

Ђурић Мишина, Вељко (прир.). *Лобор Град: хрватски логор српске жене и деце: саслушања српских издјелица.* Београд: издање аутора, 2022.

Ђурић Мишина, Вељко (прир.). *Босна и Херцеговина: саслушања српских издјелица.* Склани: Удружење Мост, 2022.

Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том 4, књ. 2. Борбе у Босни и Херцеговини 1941 год. Уредник Бошко Шилићевић. Београд: Војно-историски институт Југословенске народне армије, 1951.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том 4, књ. 8. Борбе у Босни и Херцеговини 1942 год. Уредник Фабијан Трго. Београд: Војно дело, 1954.

Изјава Милана Јокића (рођеног у Калату) дата аутору 28. јануара 2025.

Кољанин, Милан (прир.) *Усташка зверства: зборник докумената: (1941–1942).* Нови Сад: Архив Војводине: Беседа; Бања Лука: Архив Републике Српске, 2020.

Љиљак, Милан. *Рајна општина Кестеновац 1941–1945.* Кестеновац: Одбор за издавање хронике Ратне општине Кестеновац, 1998.

Први окрупи сито „Гаравице 1941.“: [зборник саопштења, сведочења и докумената], Бања Лука 05. 05. 2010. године. Уредник Бранко Вукадиновић. Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“: Trivunija line, 2011.

Dedijer, Vladimir. *Dnevnik. Knj. 1: od 6 aprila 1941. do 27 novembra 1942.* Београд: Prosveta; Сарајево: Svjetlost, 1970.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom 5, knj. 1, Borbe u Hrvatskoj, knjiga 1, tom 5, Borbe u Hrvatskoj 1941. god. Уредник Јован Вујошевић. Београд: Војно-историски институт Југословенске народне армије, 1952.

Zločini na jugoslovenskim prostorima u prvom i drugom svetskom ratu: zbornik dokumenata. Tom 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske: 1941–1945. Knj. 1, Zločini Nezavisne Države Hrvatske: 1941. Уредник Slavko Vukčević. Београд: Војноисторијски институт, 1993.

Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 1], Banovići – Bosanski Novi. Београд: Savezni zavod za statistiku, 1992.

Žrtve rata: 1941–1945: popis iz 1964. godine, SR Bosna i Hercegovina. [BiH 2], Bosanski Petrovac – Ključ. Београд: Savezni zavod za statistiku, 1992.

Литература:

Божовић, Срђан. *Дивизија Принц Еуџен.* Панчево: Народни музеј Панчево, 2011.

Бокан, Бранко Ј. *Геноцид над Србима Босанске крајине 1941–1945.* Београд: Европско слово, 1996.

Бурсаћ, Владимир. „Злочини НДХ у бихаћком крају током 1941. године“, *Тојола*, бр. 9, (2023), 108–159.

Бурсаћ, Владимир. „Анализа правног и казненог поретка Независне Државе Хрватске и дешавања на терену у периоду април – август 1941. године“. у: *Од њојрома до злочина над злочинима.* Уредник Зоран Павловић, 279–320. Нови Сад: Универзитет Привредна академија Нови Сад, 2024.

- Бурсаћ, Стево. „Клишевић првих дана устанка“. у: *Подгирмеч у НОБ: зборник сјећања. Књ. 1, Подгирмеч до устјанка и у устјанку 1941*. Уредник Бранко Бокан, 857–858. Београд: Војноиздавачки завод, 1972.
- Врањешевећ, Бранко В. *Српска села на Сувој међи: (од Ђорковаче до Пећрове јоре): Сјабанца, Зборишће, Градина, Бојна, Глиница, Пољана, Дреновац*. Нови Сад: ЈКП Информатика: Змај, 2004.
- Вукадиновић, Бранко. *Гаравице злочини у низу*. Бања Лука: некаталогизовано издање аутора, 2013.
- Ђурић Мишина, Вељко. *Меморандуми Светлој Архијерејској Синода Српске Православне Цркве 1941–1942. године војно-ујравним команданћима Србије*. Београд: Музеј жртава геноцида: Одбор за Јасеновац Светог Архијерејског Сабора Српске Православне Цркве, 2020.
- Карановић, Милан. „Поуће у Босанској Крајини“. у: *Насеља и њорекло сјановништва, књ. 20*. Уредник Јован Цвијић. Београд: Српска краљевска академија, 1925.
- Ковачевић, Стево Ј. *Крвава сјаза од окупаије до слободе: Горијевчани у НОБ од 1941. до 1945*. Нови Сад: Удружење грађана „Српски крајеви“; Бања Лука: Завичајно удружење „Уна“, 2019.
- Ољача, Младен. *Дубока Крајина: Ивањска, Главница, Башћра, Бањани и Добро Село сјаод љланине Ђорковаче*. Београд: Одбор за проучавање села САНУ: Институт за економику пољопривреде: Завод за проучавање културног развоја Србије; Ђуприја: Скупштина општине, 1994.
- Рапаић, Мирко. *Личка шраједија: хрвајски злочини јеноцида над српским народом, 1941. до 1945*. Београд: Српска реч, 1999.
- Ручнов, Марко. *Зашто Јасеновац*. Доња Градина: Јавна установа „Спомен-подручје Доња Градина“, 2022.
- Турић, Мирко. „Од фашистичке окупације до Бихаћке куле 1941.“. у: *Подгирмеч у НОБ: зборник сјећања. Књ. 1, Подгирмеч до устјанка и у устјанку 1941*. Уредник Бокан Бранко, 154–206. Београд: Војноиздавачки завод, 1972.
- Bergholz, Max. *Nasilje kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*. Sarajevo; Zagreb: Buybook, 2018.
- Бићац у новјој историји: (1918–1945)*, том 1 и 2. Уредник Galib Шљиво. Banjaluka: Univerzitet „Ђуро Пучар Стари“, 1987.
- Бићацка република: 4. XI 1942 – 29. I 1943. Књ. 1 и 2, Zbornik članaka*. Уредник Branko J. Bokan. Bihać: Muzej Avnoja i Pounja, 1965.
- Bokan, Branko G. *Tragom prošlosti i borbe: Perna Prištine i Čojluk u NOB-i 1941–1945. godine*. Zemun: izdanje autora, 1984.
- Bokan, Branko J. *Prvi krajiški narodnooslobodilački partizanski odred*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988.
- Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji*. Уредник Rajko Jovčić. Bosanska Krupa: Skupština opštine: Opštinski odbor Saveza udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata, 1969.
- Bućin, Rajka. „Prilog poznavanju institucija: zakonski okvir rada velikih župa NDH“, *Arhivski vjesnik*, br. 44, (2001), 209–225.
- Bulajić, Milan. *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*. Књ. 3. Beograd, 1989.
- Čučak, Bogdan. *Nebljusi u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji: 1941–1945*. Nebljusi: Savez boraca NOR-a; Donji Lapac: Skupština opštine, 1981.
- Kapetanović, Hajro. „U mnogim mjestima nestalo je Srba“. у: *Bihać u novijoj istoriji : (1918–1945) : zbornik radova sa Naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986. godine. T. 2*, 425–426. Banjaluka: Univerzitet „Ђуро Пучар Стари“: Institut za istoriju, 1987.
- Lojić, Saima. *Bihać i okolina u Drugom svjetskom ratu prema izveštajima komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača*. Magistarski rad. Sarajevo: Univerzitet Sarajevo, Filozofski fakultet Sarajevo, 2018.

- Miljković, Dušan D. *Stradanja u Cazinskoj krajini i antifašistička borba: (1941–1945)*. Beograd: izdanje autora, 2011.
- Podgrmeč u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji: 1941–1945: zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Bosanskoj Krupi, 10, 11, i 12. decembra 1979. godine. Urednik Ibrahim Karabegović. Sarajevo: Institut za istoriju; Bosanska Krupa: Skupština opštine, 1985.
- Polovina, Gojko. *Sećanja na događaje iz prve godine ustanka u Lici*. Beograd: Rad, 1988.
- Repac, Vučen. „Bijeg sa gubilišta“. u: *Kotar Donji Lapac u NOR-u 1941–45*. Urednici Đorđe Vezmar, Đuro Zatezalo, 860–861. Karlovac: Historijski arhiv, 1985.
- Savić, David. „Grmuša u plamenu“. u: *Grmuša u NOR-u: (1941–1945.)*. Priređivač Ljubiša Savić, 94–95. Bihać: Književni klub „Ivan Goran Kovačić“, 1988.
- Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941–1945.*, Zagreb: Minerva, 1997.
- Turić, Mirko. „Cazinska krajina do formiranja Prvog hrvatskog korpusa (Četvrtog korpusa NOV i POJ)“. u: *Prvi korpus NOV Hrvatske odnosno Četvrti korpus NOV Jugoslavije: referati i diskusije s naučnog skupa održanog u Karlovcu 19, 20. i 21. novembra 1986*. Urednik Đuro Zatezalo, 112–126. Karlovac: Historijski arhiv, 1987.
- Vukmanović, Milan. „Ustaški zločini na području Bihaća u ljeto 1941. godine“. u: *Bihać u novijoj istoriji: (1918–1945): zbornik radova sa Naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986. godine*. T. 2. 121–131. Banjaluka: Univerzitet „Đuro Pucar Stari“: Institut za istoriju, 1987.
- Vulović-Krljić, Danica. „Iz vatre je uspjela pobjeći Deva Radić“. u: *Bihać u novijoj istoriji: (1918–1945): zbornik radova sa Naučnog skupa održanog u Bihaću 9. i 10. oktobra 1986. godine*. T. 2. 432–433. Banjaluka: Univerzitet „Đuro Pucar Stari“: Institut za istoriju, 1987.

Штампа:

Službeni glasnik Bosne i Hercegovine

Мултимедијални извори:

Гаравице, редитељ Драган Радовић. Источно Сарајево: Фондација Заборављени коријени, 2023.

Интернет:

- Бурсаћ, Владимир. *Корак ка истини о Гаравицама*, 2019. (приступљено 1. августа 2024.)
<https://ssr.org.rs/vladimir-bursac-korak-ka-istini-o-garavicama/>
<https://www.slobodnaevropa.org/a/spomenik-mihaljevac/28679723.html> (приступљено 16. марта 2025.)
 Јокић, Милан. *Калати село којеј више нема* (приступљено 10. марта 2023).
<https://www.poreklo.rs/2014/09/28/kalati-selo-kojeg-vise-nema>

DRAGAN RADOVIĆ

Foundation "Zaboravljeni korijeni" East Sarajevo

VLADIMIR BURSAĆ

Veterinary Specialist Institute Zrenjanin

**THE EXECUTION SITES OF THE SERBS IN THE REGION OF BIHAĆ
DURING THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA
AND THE STEP TOWARDS THE DETERMINING
OF THE TOTAL NUMBERS OF THE VICTIMS IN WORLD WAR II**

Summary

Shortly after the establishment of the Independent State of Croatia (ISC), the authorities of that state were formed in the region of Bosnian Krajina. A key figure was Viktor Gutić, while the Grand District Prefect of the Grand District of Krbava and Psat was Ljubomir Kvaternik, the organizer and the leader of the crimes against the Serbian and Jewish population in the area of Bihać. The horrific crimes against the Serbs and Jews in the region of Bihać began after the departure of the Italian military and civil authorities on May 18th, 1941. Through a chronological timeline, this work presents the crimes committed against the Serbs and a small number of Jews during four periods: from the formation of ISC authorities and the local organization of the Ustasha movement, then from June 17th when the Emergency Court for the Grand County of Krbava and Psat was appointed as a tool of the penal-legal system of ISC, followed by July 14th and the appointment of a second composition of the court when mass executions of men began in the field of Bihać. In addition to three execution sites in the field of Bihać (Garavice, Uljevite Bare, Ceravci), crimes were committed at many other locations: the pit under Risova Greda, Boričevac pit, Osoje forest near Vrsta, Delić's pit, Peranić's gorge, Mehino stanje near Velika Kladuša, Sokol House in Krupa, Black Lake, Macini Dolovi near Cazin, Ugricina pond, Zdeni Do, Poljice forest, and many others. The fourth period begins with armed resistance, followed by brutal reprisals against the inhabitants of the villages where women, children, the elderly, and a few men lived. The most horrifying crimes, committed with cold weapons, scythes, axes, and pitchforks, occurred at the end of August in the villages along Suva Meda and between Krupa, Otoka, and Kladuša, targeting the unprotected and terrified women and children. Considering all the execution sites, it is concluded that the number of victims commemorated in the monument culture under the term "Garavice" represents less than one-third of the killed Serbs. The total number of Serbian victims in the region of Bihać in the first year of the war exceeds 26.000 men, women, children, and the elderly. The crimes in the region of Bihać were more organized, massive, and brutal compared to other parts of the ISC, as Bihać was the center of an area predominantly inhabited by Serbs.

Keywords: Bihać, the Grand District of Krbava and Psat, ISC, crime, execution site.

ИЗВОРНА ГРАЂА У АРХИВУ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ О ЗЛОЧИНИМА У БОСАНСКОЈ КРАЈИНИ У ПЕРИОДУ ГЕНОЦИДА НАД СРБИМА У НЕЗАВИСНОЈ ДРЖАВИ ХРВАТСКОЈ

Сажетак: Босанска Крајина уз сусједна подручја Лике, Кордуна, Баније и Славоније, најстрадалније је подручје током геноцида над Србима у Независној Држави Хрватској. Иако је о злочинима над Србима почињеним на овом подручју већ писано, сматрамо да изворна грађа о овој теми ни из далека није истражена, те да је потребно упознати се са њеним обимом и садржајем као и процјенити њену изворну вриједност. У раду ће бити анализирана два фонда која се чувају у Архиву Босне и Херцеговине. Ради се о фондовима Земаљске комисије Босне и Херцеговине за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача и Анкета Савеза удружења бораца Народно-ослободилачког рата из 1961. године. Дио грађе из ова два фонда који се односи на Босанску Крајину обимом прелази 200 архивских кутија. Иако је у питању грађа другог реда, истраживање злочина над Србима на овом простору током Другог свјетског рата није замисливо без консултовања ове грађе.

Кључне ријечи: архивска грађа, Архив БиХ, Босанска Крајина, НДХ, геноцид, злочини.

Увод

Како Босанска Крајина обухвата шире подручје слива ријека Врбас, Сана и Уна, тако се током Другог свјетског рата нашла у самом средишту Независне Државе Хрватске (НДХ). Према Душану Лукачу, њено подручје је обухватало 21 срез: Бања Лука, Бихаћ, Босанска Градишка, Босанска Дубица, Босанска Крупа, Босански Нови, Босански Петровац, Босанско Грахово, Бугојно, Гламоч, Јајце, Кључ, Котор Варош, Ливно, Мркоњић Град, Приједор, Прњавор, Сански Мост, Теслић, Травник и Цазин.¹ Иако постоје одређене недоумице при одређивању граница Босанске Крајине, одлучили смо се за ову дефиницију њеног простора јер, поред одређених проширења на дијелове Посавине и Средње Боне, обухвата простор историјске регије Босанска Крајина.²

¹ Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1967), 8.

² *Isto*, 5–9.

	Срез	Православни	Римокатолици	Муслиmani	Остали	Укупно
1.	БАЊА ЛУКА	58.730 59,9%	26.696 27,2%	11.030 11,3%	1.546 1,6%	98.002 100%
2.	БИХАЋ	17.178 43,7%	7.999 20,3%	13.962 35,5%	170 0,5%	39.309 100%
3.	БОСАНСКА ГРАДИШКА	39.621 69,2%	8.682 15,2%	7.335 12,8%	1.598 2,8%	57.235 100%
4.	БОСАНСКА ДУБИЦА	28.121 84,9%	1.641 4,9%	3.039 9,2%	328 1,0%	33.128 100%
5.	БОСАНСКА КРУПА	31.502 67,1%	347 0,8%	15.087 32,1%	7 0,0%	46.946 100%
6.	БОСАНСКИ НОВИ	30.694 79,2%	1.861 4,8%	6.110 15,8%	72 0,2%	38.737 100%
7.	БОСАНСКИ ПЕТРОВАЦ	24.641 75,7%	1.579 4,8%	6.298 19,4%	33 0,1%	32.557 100%
8.	БОСАНСКО ГРАХОВО	24.644 94,4%	1.419 5,4%	48 0,2%	7 0,0%	26.118 100%
9.	БУГОЈНО	12.567 29,3%	18.558 43,2%	11.769 27,4%	53 0,1%	42.947 100%
10.	ГЛАМОЧ	19.924 80,1%	1.342 5,4%	3.607 14,5%	4 0,0%	24.877 100%
11.	ЈАЈЦЕ	24.176 49,8%	10.080 20,8%	14.205 29,3%	49 0,1%	48.510 100%
12.	КЉУЧ	24.814 66,6%	1.543 4,1%	10.901 29,2%	30 0,1%	37.288 100%
13.	КОТОР ВАРОШ	17.146 62,9%	5.193 19,1%	4.872 17,9%	25 0,1%	27.236 100%
14.	ЛИВНО	6.296 18,9%	23.653 71,1%	3.303 10,0%	8 0,0%	33.260 100%
15.	МРКОЊИЋ ГРАД	21.991 81,4%	2.434 9,0%	2.585 9,6%	4 0,0%	27.014 100%
16.	ПРИЈЕДОР	32.750 58,6%	6.006 10,7%	16.113 28,8%	1.050 1,9%	55.919 100%
17.	ПРЊАВОР	38.964 61,2%	13.311 20,9%	4.699 7,4%	6.679 10,5%	63.653 100%
18.	САНСКИ МОСТ	28.285 60,5%	6.727 14,4%	11.652 24,9%	113 0,2%	46.777 100%
19.	ТЕСЛИЋ	28.474 67,7%	6.861 16,3%	6.412 15,2%	344 0,8%	42.091 100%
20.	ТРАВНИК	5.557 12,2%	20.903 46,1%	18.512 40,8%	414 0,9%	45.386 100%
21.	ЦАЗИН	11.072 23,4%	895 1,9%	35.313 74,7%	3 0,0%	47.283 100%
	Укупно	527.130 57,7%	167.730 18,3%	206.852 22,6%	12.848 1,4%	914.560 100%

Табела 1. Становништво према религијској припадности
на територији Босанске крајине према попису становништва из 1931. године

Босанска Крајина је компактна територијална цјелина, једина у НДХ са српском апсолутном већином, са удјелом 57,7% у укупном становништву.³ На њу су се наслањале и друге регије у којима су Срби били најбројније становништво, попут Лике, Кордуна, Баније и Западне Славоније. Према посљедњем предратном попису из 1931. године на којем је становништво пописано према религијској припадности, податке из њега треба узимати као оријентационе, јер постоји могућност малих одступања у релацији вјерске и националне припадности. Срби су у Босанској Крајини били апсолутна већина у 15 срезова, док су у 2 среза били најбројније становништво.⁴

Током Другог свјетског рата на овом простору било је више таласа злочина над српским становништвом. Први талас злочина трајао је током друге половине јула и прве половине августа 1941. године, што је изазвало српску реакцију и општи народни устанак против НДХ. Даљи таласи злочина зависили су од ратних операција на овом подручју, тако да је српско становништво поткозарског дијела Босанске Крајине други талас страдања задесио у касно прољеће и љето 1942. године, а на подгрмечком дијелу током првих мјесеци 1943. године, након великих њемачко-ушастких операција усмјерених против устаничких јединица на овим подручјима.

Посљедице ратних дешавања на овом подручју биле су огромне. Према за сада најобухватнијем и најрелевантнијем попису жртава Другог свјетског рата на југословенском подручју, на територији Босанске Крајине пописане су укупно 109.622 жртве што је 52,2% од укупних ратних губитака на територији послеријатне Босне и Херцеговине. У укупном збиру од 109.622 жртве на територији Босанске Крајине, српске жртве учествују са бројем од 99.995 или 91,2%.⁵

Већ поглед на ове статистике говори да је простор Босанске Крајине био попрште како ратних дејстава тако и злочиначких похода војних формација НДХ усмјерених против српског становништва.

У послеријатном периоду значајан број војних операција и злочина почињених на територији Босанске Крајине добио је и својеврсну обраду у литератури коју су углавном чиниле локалне монографије и зборници сјећања. Већина ове литературе настале током социјалистичког периода заснована је на изјавама учесника и свједока забиљеженим у времену настајања конкретне монографије, што значи да су аутори у веома малом обиму користили архивску грађу. Тек у посљедњих неколико деценија наилазимо на литературу која је у цјелини заснована на архивској изворној грађи. Све ово говори да догађаји на подручју Босанске Крајине чекају адекватну историографску обраду.

³ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga II (Београд: Државна штампарија, 1938), 11.

⁴ *Isto.*

⁵ „Stradali Jugoslavije od 06.04.1941. do 15.05.1945. godine prema mestu stanovanja pre rata i nacionalnoj pripadnosti“, у: *Попис „Жртве рата 1941–1945.“ из 1964. године* (Београд: Музеј жртава геноцида), 1–2, <https://www.muzejgenocida.rs/images/rTabPregled.pdf> (приступљено 26. 4. 2025).

	Срез	Срби	Хрвати	Муслимани	Јевреји	Остали	Укупно
1.	БАЊА ЛУКА	5.935 (3.938)	304 (269)	364 (326)	225	149 (86)	6.977 (4.844)
	Челинац	(231)	(3)	(36)	-	(14)	(284)
	Лакташи	(1.766)	(32)	(2)	-	(49)	(1.849)
2.	БИХАЋ	5.218	190	1114	48	40	6.610
3.	БОСАНСКА ГРАДИШКА	15.410 (14.754)	124 (109)	329 (302)	34	1.005 (943)	16.902 (16.142)
	Србац	(656)	(15)	(27)	-	(62)	(760)
4.	БОСАНСКА ДУБИЦА	16.089	92	109	6	37	16.333
5.	БОСАНСКА КРУПА	8.631	12	258	-	23	8.924
6.	БОСАНСКИ НОВИ	8.704	30	179	4	22	8.939
7.	БОСАНСКИ ПЕТРОВАЦ	4.310	86	76	1	14	4.487
8.	БОСАНСКО ГРАХОВО	862	23	2	-	9	896
9.	БУГОЈНО	3.016 (688)	140 (32)	424 (120)	30 (18)	12 (5)	3.622 (863)
	Горњи Вакуф	(37)	(58)	(154)	-	(2)	(251)
	Доњи Вакуф	(690)	(12)	(110)	(4)	(3)	(819)
	Купрес	(1.601)	(38)	(40)	(8)	(2)	(1.689)
10.	ГЛАМОЧ	2.776	25	117	1	7	2.926
11.	ЈАЈЦЕ	4.038 (1.298)	52 (51)	136 (116)	19	12 (7)	4.257 (1.491)
	Шипово	(2.740)	(1)	(20)	-	(5)	(2.766)
12.	КЉУЧ	2.346	28	157	1	18	2.550
13.	КОТОР ВАРОШ	484 (339)	64 (51)	167 (134)	4	2	721 (530)
	Скендер Вакуф	(145)	(13)	(33)	-	-	(191)
14.	ЛИВНО	2.110	301	201	-	14	2.626
15.	МРКОЊИЋ ГРАД	2.194	44	99	1	-	2.338
16.	ПРИЈЕДОР	7.113	121	342	24	114	7.714
17.	ПРЊАВОР	841	35	125	5	112	1.118
18.	САНСКИ МОСТ	5.797	104	245	43	17	6.206
19.	ТЕСЛИЋ	283	73	101	3	5	465
20.	ТРАВНИК	548	134	331	295	49	1.357
21.	ЦАЗИН	3.290	13	345	-	6	3.654
	Укупно	99.995 91,2%	1.995 1,8%	5.221 4,7%	744 0,7%	1.667 1,6%	109.622 100%

Табела 2. Жртве Другог свјетског рата са подручја Босанске Крајине
према попису „Жртве рата 1941–1945.“ из 1964. године

Грађа Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

За оснивање комисија које ће се бавити прикупљањем грађе о почињеним ратним злочинцима била је кључна Московска конференција одржана од 19. до 30. октобра 1943. године. На њој је усвојена Декларација о одговорности земаља сила Осовине за почињене злочине током рата у свим земљама које је окупирала Њемачка. Истовремено је у Лондону основана Комисија Уједињених нација за ратне злочине (United Nations War Crimes Commission). Из ње је уследио позив свим земљама чланицама Антихитлеровске коалиције да оснују своје државне комисије за истраживање ратних злочина.⁶

На основу ових препорука Антифашистичко вијеће народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) донијело је одлуку о оснивању Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Након оснивања Државне почео је и процес оснивања земаљских комисија које су се током рада даље гранале на окружне, среске, општинске и мјесне.

Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача Босне и Херцеговине основана је на другом засједању Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Босне и Херцеговине (ЗАВНОБиХ), одржаном од 30. јуна до 2. јула 1944. године у Санском Мосту. У њене надлежности спадало је прикупљање података о дјелима ратних злочинаца и њихових помагача, доношење одлука о утврђивању ратних злочинаца и састављање реферата о дјеловању организација, покрета и група који су помагали окупатору. Радила је од 1. јула 1944. до 1. новембра 1947. године.⁷ Архив Босне и Херцеговине је у два наврата, 1951. и 1954. године, запримио грађу Земаљске комисије. Архивско сређивање фонда завршено је 1969. године. За овај фонд није израђен сумарни инвентар те као основно информативно средство служи опис фонда у Водичу Архива БиХ.⁸

Грађа фонда подјељена је на књиге и списе поред којих још постоје картотеке ратних злочинаца, жртава и индекс одлука. За тему овог рада важност имају списи који су подјељени у 7 засебних секција:

1. **Спискови жртава** је одјељак фонда у обиму од 15 кутија грађе. Садржи спискове жртава из 66 срезова Босне и Херцеговине са подацима за око 119.000 жртава. Документа су углавном писана руком и тешко читљива. Структура података у самим списковима није уједначена што отежава упоредну анализу приликом истраживања. Спискови су рађени по срезовима и сложени абецедно тако да се спискови жртава са подручја Босанске Крајине налазе у првих 13 кутија.
2. **Записници о саслушању свједока** највећи је одјељак у обиму од 240 кутија грађе. Грађа је распоређена по срезовима и сложена по абецедном

⁶ Saima Lojić-Duraković, „Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: osvrt na osnivanje, organizaciju i djelovanje“, *Časopis Spekto*, I, br. 1, (2024), 4–56, 42–43.

⁷ Isto, 49–50.

⁸ Vodič Arhiva BiH (Sarajevo: Arhiv BiH, 1987), 88.

редослиједу. Овај одјељак садржи исказе свједока злочина, које су сачинили локални представници Комисије, те је структура добијених података углавном иста. Свједоци су требали да дају податке о почињеном злочину, злочинцима који су га починили и о жртвама конкретног злочина, као и о насталој материјалној штети. Обим исказа и количина саопштених података варирају од исказа до исказа, као што је и обично случај код овакве врсте извора. Обим овог одјељка грађе који се односи на Босанску Крајину износи 129 кутија и распоређен је на сљедећи начин:

	срез	број кутија	број кутије у фонду
1.	БАЊА ЛУКА	9	1–9
2.	БИХАЋ	5	10–14
3.	БОСАНСКА ГРАДИШКА	11 (10)	33–42
	Србац	(1)	203
4.	БОСАНСКА ДУБИЦА	10	23–32
5.	БОСАНСКА КРУПА	3	43–45
6.	БОСАНСКИ НОВИ	14	50–63
7.	БОСАНСКИ ПЕТРОВАЦ	8	64–71
8.	БОСАНСКО ГРАХОВО	3	73–75
9.	БУГОЈНО	4	77–80
10.	ГЛАМОЧ	5	105–109
11.	ЈАЈЦЕ	8	114–121
12.	КЉУЧ	6	125–130
13.	КОТОР ВАРОШ	3	135–137
14.	ЛИВНО	6	138–143
15.	МРКОЊИЋ ГРАД	4	155–158
16.	ПРИЈЕДОР	13	164–176
17.	ПРЊАВОР	9	177–185
18.	САНСКИ МОСТ	4	190–193
19.	ТЕСЛИЋ	2	214–215
20.	ТРАВНИК	1	219
21.	ЦАЗИН	1	81
	Укупно	129	129

Табела 3. Записници о саслушању свједока у фонду Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача који се односе на Босанску Крајину

3. **Пресуде** је одјељак у обиму од 12 кутија са укупно 1.858 пресуда за ратне злочине. Иако је Земаљска комисија доносила одлуке о проглашењу ратних злочинаца, оне су биле декларативне природе и нису имале правне посљедице већ су могле послужити као иницијални материјал тужилаштвима за формирање тужилачких предмета. У циљу што детаљнијег прикупљања података о ратним злочинима и злочинцима, судови у Босни и Херцеговини су Земаљској комисији достављали пресуде из предмета ратних злочина. Овај одјељак садржи пресуде из основних и

околичних судова у Бањој Луци, Бихаћу, Добоју, Мостару, Сарајеву, Травнику и Тузли, као и пресуде Војног суда 27. стрељачке дивизије Тузла. Подаци добијени из пресуда који се односе на конкретан злочин, углавном су дати у скраћеној варијанти јер судови Земаљској комисији нису достављали комплетне предмете већ само коначну пресуду. Укупан број пресуда не представља и укупан број предмета јер се у овом одјељку налазе и пресуде другостепених судских инстанци које су одлучивале по жалбама у првостепеном поступку. За подручје Босанске Крајине незаобилазне су кутије 1–4 и 10, односно грађа судова у Бањој Луци, Бихаћу и Травнику, иако би истраживач требао да прегледа комплетну грађу јер територијална јурisdикција судова није досљедно примјењивана.

4. **Одлуке о утврђивању ратних злочина и њихових помагача** је одјељак у обиму 30 кутија грађе. Документи у овом одјељку садрже појединачне картоне проглашених ратних злочинаца са личним подацима проглашеног ратног злочинца, кратким описом почињеног злочина, подацима о жртвама злочина и подацима о доказном материјалу. Грађа у овом одјељку је сложена без територијалног, хронолошког или алфавитног/абетичног критеријума и није могуће одредити у којим кутијама се налази грађа која се односи на подручје Босанске Крајине.
5. **Записници о саслушању ратних злочинаца**, одјељак у обиму од 2 кутије, садржи исказе лица која су оглашена као ратни злочинци, дате војним властима у оквиру предистражних радњи. Иако су током сређивања фонда пописана саслушана лица, што олакшава коришћење овог дијела грађе, без претходног знања о дјеловању конкретног лица није могуће одредити који исказ се односи на злочине почињене на подручју Босанске Крајине.
6. **Спискови злочинаца** је одјељак у обиму од 5 кутија, који садржи податке о оглашеним ратним злочинцима различитих војних формација. Спискови су сложени у кутијама онако како су настајали или запримљени, без неког посебног критеријума.
7. **Реферати** представљају одјељак фонда у обиму од 7 кутија. Одјељак садржи веома разноврсну грађу различите провенијенције у коју улазе преписи из других архива и комисија, исјечци из новина, елаборати састављени о одређеним непријатељским јединицама. У свих 7 кутија овог одјељка налази се грађа важна за изучавање догађаја на подручју Босанске Крајине.

СУБНОР – Анкета

С обзиром на то да овај фонд доноси пописе жртава Другог свјетског рата са подручја послеријатне Босне и Херцеговине, прије него што се посветимо самом фонду морали бисмо се накратко осврнути на историјат пописа жртава Другог свјетског рата, као и на оснивање и дјеловање Савеза удружења бораца Народно-ослободилачког рата (СУБНОР).

Југословенска држава је, као углавном и све друге европске државе, на крају Другог свјетског рата изнијела податке о ратним губицима процјењеним на 1.706.000

жртава стварних ратних губитака.⁹ Из каснијих полемика, у којима је учествовао и Владета Вучковић који је као студент математике израдио овај прорачун, постало је јасно да се ради о процјени демографских губитака док би стварни ратни губици били процјењени на око 1.000.000 жртава.¹⁰ Први попис жртава рата извршила је статистичка служба Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1946. године. Овим пописом, који доноси податке за 505.182 жртве (већ је речено да је на подручју Босне и Херцеговине пописано око 119.000 жртава), нису обухваћени страдали припадници Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, нити посматрано са позиција тадашње власти, припадници непријатељских формација.¹¹ Како број жртава овог пописа није одговарао процјењеном броју жртава, попис је архивиран, а подаци из њега нису ушли у службену употребу. Сљедећи попис жртава који је проведен на нивоу државе био је попис Савезног завода за статистику. Њиме су обухваћена 597.323 страдала лица којима је у југословенској држави био признат статус жртве. Због објективних мањкавости, методолошких проблема, али и због висине броја жртава, материјали овог пописа похрањени су у Архиву Југославије. Тек 1992. године материјале је преузео Музеј жртава геноцида и започео рад на њиховој ревизији и допуни, што је резултовало допуном списка са подацима за око 60.000 жртава.¹² Иако, како је већ речено, овај попис има одређене мањкавости, он је ипак најобухватнији и најрелевантнији попис жртава Другог свјетског рата на југословенском простору, те је све друге пописе жртава којима располажемо потребно употријебити за допуну и исправку података о жртвама садржаним у овом попису.

Као што видимо, пописи жртава рата током југословенског периода нису представљали само хуманитарно питање, већ је оно имало доминантно политичку компоненту. Југословенска држава из рата је изашла са изузетно великим теретима које можемо видјети у великим ратним губицима у људству, уништеној економији, разореној инфраструктури, у значајном обиму уништеном стамбеном фонду. Додатно је било веома оптерећујуће крваво међунационално наслеђе, јер је упоредо са окупацијом и борбом против окупационих снага на југословенској територији вођен и грађански рат, а на оном дјелу њене територије на којем је током рата егзистирала НДХ извршен је и геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима. У оваквој ситуацији социјалистичке власти су трагале за стратегијом која би обезбједила ратни ентузијазам пријеко потребан за обнову земље с једне стране, а с друге обезбједила суживот југословенских националних заједница које су се, колико јуче, налазиле на супротним странама у рату. Рјешење овог редуса виђено је у производњи жељене слике

⁹ Јован Мирковић, „Жртве рата 1941–1945. општине Сански Мост према попису из 1964. године и до сада извршене ревизије пописа“, у: *Шушњар 1941. зборник саопштења, свједочења и докумената*, уредник Владимир Лукић (Оштра Лука: Општина Оштра Лука: Удружење расељених Сањана „Санска отишта“: Агенција за издавачку дјелатност „Слово“, 2008), 25–59.

¹⁰ *Исто*.

¹¹ *Исто*.

¹² *Попис „Жртве рата 1941. – 1945.“ из 1964. године* (Београд: Музеј жртава геноцида), <https://www.2.muzejgenocida.rs/ratne-%C5%Bertve/istorijat-popisa-%C5%Bertava-rata-1941-1945> (приступљено 30. 4. 2025).

рата и револуције, односно у креирању политика памћења Другог свјетског рата које би биле сагласне са конструкцијом тековина Народноослободилачке борбе међу којима је једна од најважнијих била братство и јединство.

За реализацију ове стратегије био је задужен СУБНОР основан 1947. године у Београду.¹³ Током оснивачког конгреса, на мјесто председавајућег Извршног одбора Главног одбора изабран је Јосип Броз Тито. На мјесто првог секретара Извршног одбора изабран је Александар Ранковић, а на мјесто другог секретара Осман Карабеговић. На мјесто потпредједника Савеза изабран је Едвард Кардељ, а у ужем руководству нашли су се још и Милован Ђилас, Владимир Бакарић и Моша Пијаде.¹⁴

Одмах након оснивања државног Савеза бораца организовани су и земаљски (касније републички), затим обласни и на крају срески (касније општински) и мјесни. Републички органи за свој рад су били одговорни Главном одбору у Београду, али централа није стриктно контролисала креирање и реализацију пројеката републичких савеза бораца.

Ако пажљиво погледамо разлоге због којих је настао и ко је био у најужем руководству, јасно је да се није радило о организацији која би само бринула о статусу ратних ветерана, већ о организацији са озбиљним политичким задацима. Општи курс дјеловања СУБНОР-а назначен је у програмском говору Јосипа Броза на оснивачком конгресу:

„Разумије се, задаћа коју сте ви ставили пред нас није лака, јер се не ради о организацији која треба да животи и с времена на вријеме нешто декларативно учини; не ради се о избору људи који требају каткад да се састану и попричају о свему, само не о ономе о чему треба. Наша нова организација је борбена, а не обична организација. [...] Да у изградњи земље будете [борци] у првим редовима, да и ту покажете и да унесете у све слојеве радног народа онај исти ентузијазам и хероизам који сте показали у борби за ослобођење земље“.¹⁵

Ова општа начела су разрађена у читавом низу задатака. Први задатак био је збрињавање бораца Народноослободилачког рата у материјалном, здравственом, социјалном и сваком другом смислу. Даље су се ређали: рад на изградњи братства и јединства југословенских народа у очувању мира, васпитању омладине у борбеним традицијама, најужа сарадња са активном војском, успостављање сарадње са другим организацијама бораца, рад на његовању традиција Народноослободилачког рата, што је представљало изградњу сјећања на ратне догађаје и личности, као и борбу против фашизма и „унутрашњег елемента, нарочито антикомунистичког и националистичког“.¹⁶

Као што се види, циљеви СУБНОР-а су имали правну, социјалну и педагошку компоненту. Разумије се, у различитим периодима његовог дјеловања примат су

¹³ Hajke Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje* (Beograd: XX vek, 2014), 19.

¹⁴ *Isto*, 33.

¹⁵ Детаљније код: Ajdin Muhedinović, „Uloga SUBNOR-a u obilježavanju Narodnooslobodilačkog rata tokom 1970-ih godina“ master rad (Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, 2018), 8.

¹⁶ *Isto*, 9.

имале и различите компоненте постављених циљева. У самом почетку примат су имале компоненте које су се односиле на правни положај и социјални статус ветерана и породица погинулих бораца. Тек након Четвртог конгреса СУБНОР-а 1961. године дошло је до постепеног трансфера пажње са ових питања на она педагошка. Овај трансфер се догодио из два разлога. Прво, услед општег друштвеног развоја већина ветерана је ријешила најургентнија питања везана за правни положај и социјални статус и, друго, стасавала је нова генерација југословенских грађана која се рата није сјећала и која је, због све већег присуства западних тенденција и индустрије забаве у масовној култури, имала низак степен свијести о рату и револуцији.

Почетком шездесетих година XX вијека показао се генерацијски јаз, што је довело до промјене у креирању садржаја мнемоничких пракси који је сада био усмјерен на генерације које долазе. Креирани садржај је пласиран у широкој лепези која се кретала од уџбеничких садржаја и осмишљавања наставних програма до покушаја учитавања ратних тема у форме масовне културе.¹⁷

Истовремено када се догађају ове промјене, СУБНОР БиХ провео је Анкету у оквиру које је постојало шест пописних категорија за које су израђени засебни пописни обрасци: 1. погинуле борце; 2. преживјеле борце; 3. жртве фашистичког терора; 4. отјеране на присилни рад; 5. бивше политичке затворенике, интернирце и депортирце и 6. бивше ратне заробљенике.

Превасходни циљ Анкете био је вођење уредних евиденција за различите потребе СУБНОР-а, а стајао је у уској вези са промјенама мнемоничких пракси првенствено код подизања споменика у помен на погинуле борце и жртве фашистичког терора. СУБНОР је током педесетих година, тачније од оснивања па до 1961. године, на територији Југославије подигао 14.402 споменика на мјестима сјећања. На територији БиХ подигнуто их је 3.574.¹⁸ На већини ових споменика биле су само исписане пригодне поруке или у најбољем случају опис догађаја. Тек током шездесетих година XX вијека дошло је до подизања споменика, углавном на мјестима масовних злочина над цивилним становништвом, на којима се појављују спискови жртава страдалих на том мјесту.

Пописне листе у оквиру Анкете рађене су у више примјерака, од којих је једна остајала локалним органима, док су остале послане регионалним и републичким органима СУБНОР-а. Примјерак који је био у власништву републичких органа СУБНОР-а депонован је у Архив Босне и Херцеговине.¹⁹

Комплетан материјал Анкете у обиму од 231 фасцикле разврстан је по срезовима, дјелимично и по општинама, а сложен према абецедном редослиједу. У фасциклама пописни материјал је разврстан по обрасцима, при чему сваки образац садржи пописне листе за једну од 6 пописних категорија.

Податке о ратним жртвама наћи ћемо у обрасцима 2 и 3, односно у пописним

¹⁷ Н. Karge, *n. d.*, 53–58.

¹⁸ Макс Бергхолц, „Међу родољубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947–1965. године“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1–3, (2007), 61–82.

¹⁹ Мина Кујовић, „Stanje arhivske građe o Drugom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini“, у: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – Kako se sjećati 1945?*, urednik Husnija Kamberović (Sarajevo: Institut za historiju, 2006), 217–234.

категоријама погинули борци и жртве фашистичког терора. Ипак је потребно прегледати и обрасце 4, 5 и 6 јер су у појединим срезовима у пописним листама унутар ових образаца уписани убијени и умрли.

У пописној категорији погинули борци, подаци о свакој пописаној жртви рата распоређени су у четрнаест рубрика и то: 1. презиме, очево име, име; 2. пол; 3. година рођења; 4. мјесто рођења; 5. народност; 6. занимање до априла 1941. године; 7. ко даје податке о лицу које се пописује; 8. када је ступио у НОВ, мјесто и година; 9. у коју јединицу НОВ је ступио: чета, батаљон, бригада или др. јединица; 10. да ли је био у непријатељским формацијама прије ступања у НОВ и којим; 11. када је погинуо, мјесец и година и на којој дужности је био у моменту смрти; 12. којој јединици је припадао када је погинуо; 13. мјесто, село, планина гдје је погинуо и 14. је ли је био заробљен и да ли је у заробљеништву убијен или умро. Поред ових рубрика остављена је и додатна за евентуалне примједбе пописивача.

На сличне податке наилазимо и у категорији жртве фашистичког терора, с том разликом да су подаци распоређени у дванаест рубрика. Првих седам рубрика су исте, а преосталих пет су: 8. мјесто и година кад је погинуо; 9. на који начин је смрт наступила: масовни покољ у мјесту, насељу, збјегу, шуми, логору у земљи или иностранству, у затвору или слично; 10. мјесто, насеље гдје је смрт наступила; 11. непријатељ који је извршио убиство: усташа, четници, Нијемци, Италијани, усташка полиција, њемачка полиција и др.; 12. адреса једног преживјелог члана уже породице погинулог лица: мајка, отац, брат и др.

Податке о жртвама Другог свјетског рата са територије Босанске Крајине наћи ћемо у 95 фасцикли овог фонда и то:

	срез	број фасцикли	број фасцикле у фонду
1.	БАЊА ЛУКА	9	1–9
	Челинац	1	59
	Лакташи	5	132–134b
2.	БИХАЋ	1	47
3.	БОСАНСКА ГРАДИШКА	5	127–131
	Србац	2	178–179
4.	БОСАНСКА ДУБИЦА	7	12–18
5.	БОСАНСКА КРУПА	3	44–46
6.	БОСАНСКИ НОВИ	8	19–26
7.	БОСАНСКИ ПЕТРОВАЦ	2	56–57
8.	БОСАНСКО ГРАХОВО	1	42
9.	БУТОЈНО	4	38–41
	Горњи Вакуф	2	93–94
	Доњи Вакуф	3	76–78
	Купрес	2	120–121
10.	ГЛАМОЧ	3	195–197
11.	ЈАЈЦЕ	1	107
	Шипово	12	194–205
12.	КЉУЧ	2	115–116
13.	КОТОР ВАРОШ	2	113–114
	Скендер Вакуф	1	175
14.	ЛИВНО	1	127
15.	МРКОЊИЋ ГРАД	6	141–146
16.	ПРИЈЕДОР	1	162
17.	ПРЊАВОР	3	159–161
18.	САНСКИ МОСТ	2	182–183
19.	ТЕСЛИЋ	1	207
20.	ТРАВНИК	2	211–212
21.	ЦАЗИН	1	58
	Укупно	95	95

Табела 4. Број и распоред фасцикли у фонду СУБНОР-а – Анкета
у којима се налазе подаци о жртвама из Босанске Крајине

Комплетна грађа овог фонда није истражена тако да није могуће са сигурношћу процјенити обухват пописа. На основу неких парцијалних истраживања можемо закључити да је он обухватио мањи број жртава у односу на попис „Жртве рата 1941–1945.“ из 1964. године. Ипак, на основу истог истраживања закључујемо да је изворна вриједност овог фонда изузетно велика јер се поред чињенице да укупно доноси

податке за мањи број жртава, показало да он доноси податке о значајном броју жртава које, из различитих разлога, нису обухваћене пописом „Жртве рата 1941–1945.“ из 1964. године.²⁰ Упоредном анализом ова два пописа степен пописаности жртава могао би се подићи за око 20% у односу на данашње стање.

Закључак

Босанска Крајина једино је подручје у НДХ у којем су Срби чинили апсолутну већину становништва, а истовремено најстрадалније подручје са огромним степеном учешћа српских жртава у укупном збиру жртава. О почињеним злочинима на овом простору писано је у протеклом периоду, али најчешће на темељу накнадних сјећања и без консултовања архивске грађе. Овако формирану слику страдања српског становништва могуће је допуњавати и учинити прецизнијом, кориштењем два фонда која се чувају у Архиву Босне и Херцеговине.

Фонд Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача садржи грађу од изузетног значаја за истраживање злочина и жртава злочина на подручју Босанске Крајине. У списима, односно у 7 одјељака овог дијела фонда, налази се укупно 311 кутија грађе која доноси податке о злочинима на територији Босне и Херцеговине. Око половине ове грађе садржи податке о Босанској Крајини. Иако се највећим дијелом ради о секундарној грађи, њена изворна вриједност је изузетно велика јер је ријеч о подацима прикупљеним непосредно после рата, а које су прикупљали званични државни органи. Грађа овог фонда је због тога незаобилазна, као допуна примарној изворној грађи, за истраживање ратних догађаја на територији Босанске Крајине.

С обзиром на то да је питање утврђивања идентитета и броја жртава Другог свјетског рата једно од питања на које историографија ни из далека није дала одговор, важност фонда СУБНОР-Анкета није потребно посебно образлагати. Централизација пописа жртава Другог свјетског рата посао је који стоји пред српском историографијом, а при његовом извођењу незаобилазно је консултовање података које доноси и овај фонд. Његов изворни потенцијал омогућава подизање степена пописаности жртава рата за око 20% у односу на тренутно стање.

Због свега наведеног закључујемо да ова два фонда која се налазе у Архиву Босне и Херцеговине чувају незаобилазну грађу коју је потребно консултовати при истраживању Другог свјетског рата и геноцида над Србима у НДХ на територији Босанске Крајине.

²⁰ Драгослав Илић, *Жртве погрома на Београдском сајмишћу према Анкети СУБНОР-а из 1964.* (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022), 16–25.

Објављени и необјављени извори:

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Knjiga II. Beograd: Državna štamparija, 1938.

Vodič Arhiva BiH. Sarajevo: Arhiv BiH, 1987.

Литература:

Бергхолц, Макс. „Међу родољубима, купусом, свињама и варварима: Споменици и гробови НОР 1947–1965. године“, *Годишњак за друштвену историју*, бр. 1–3, (2007), 61–82.

Илић, Драгослав. *Жртве лојора на Београдском сајмишћу према Анкеји СУБНОР-а из 1964.* Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022.

Мирковић, Јован. „Жртве рата 1941–1945. општине Сански Мост према попису из 1964. године и до сада извршене ревизије пописа“. у: *Шушњар 1941. зборник саопштења, свједочења и докумената*. Уредник Владимир Лукић, 25–59. Општра Лука: Општина Општра Лука: Удружење расељених Сањана „Санска огњишта“: Агенција за издавачку дјелатност „Слово“, 2008.

Karge, Hajke. *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje*. Beograd: XX vek, 2014.

Kujović, Mina. „Stanje arhivske građe o Drugom svjetskom ratu u Bosni i Hercegovini“. у: *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – Kako se sjećati 1945?*. Urednik Husnija Kamberović, 217–234. Sarajevo: Institut za historiju, 2006.

Lojić-Duraković, Saima. „Državna/Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača: osvrt na osnivanje, organizaciju i djelovanje“, *Časopis Spekto*, br. 1, (2024), 4–56.

Lukač, Dušan. *Ustanak u Bosanskoj krajini*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1967.

Muhedinović, Ajdin. „Uloga SUBNOR-a u obilježavanju Narodnooslobodilačkog rata tokom 1970-ih godina“, master rad. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet, 2018.

Интернет:

Попис „Жртве рата 1941. – 1945.“ из 1964. године. Београд: Музеј жртава геноцида, <https://www.2.muzejgenocida.rs/ratne-%C5%Bertve/istorijat-popisa-%C5%Bertava-rata-1941-1945> (приступљено 30. 4. 2025)..

DRAGOSLAV ILIĆ

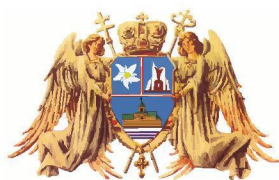
The Republic Center for Research on War,
War Crimes and the Search for Missing People
Banja Luka

**THE ORIGINAL SOURCES IN
THE ARCHIVES OF BOSNIA AND HERZEGOVINA
ON CRIMES IN THE BOSNIAN KRAJINA
DURING THE PERIOD OF THE GENOCIDE
AGAINST THE SERBS IN THE INDEPENDENT STATE OF CROATIA**

Summary

The Bosnian Krajina, with the neighbouring areas of Lika, Kordun, Banija and Slavonia, represents the area that suffered the most during the genocide against the Serbs in the Independent State of Croatia. Although it has already been written about the crimes committed against Serbs in this area, we believe that the source material on this topic is far from investigated and that it is necessary to become familiar with its scope and content, as well as to assess its original value. The paper will analyze two collections kept in the Archives of Bosnia and Herzegovina. These are the collections of the National Commission of Bosnia and Herzegovina for Determining the Crimes of the Occupiers and Their Helpers and the Survey of the Alliance of the Association of the Fighters of the National-Freedom War from 1961. The part of the material from these two collections that relates to the Bosnian Krajina exceeds 200 archive boxes. Although these are secondary sources, researching crimes against the Serbs in this area during World War II is unthinkable without consulting this material.

Keywords: archival material, the Archives of Bosnia and Herzegovina, Bosnian Krajina, the Independent State of Croatia, genocide, crimes.

КОЛОНИЗАЦИЈА СТАНОВНИШТВА ЈАЈАЧКОГ СРЕЗА У ВОЈВОДИНУ 1945–1948.

Сажетак: Након Другог светског рата донет је Закон о аграрној реформи и колонизацији. На основу овог закона одлучено је да се спроведе унутрашња и спољна колонизација у Југославији. Из Босне и Херцеговине било је предвиђено да се у Војводини насели 20.000 породица. Становништво јајачког среза насељено је у 57 насеља на територији Војводине. Највеће колоније становника из околине Јајца су у насељима Обровац и Банатски Деспотовац и послужиће као пример насељавања ове завичајне групе у Војводину. У овом раду биће речи о начину пресељавања становништва, као и о њиховом животу у новој средини и о проблемима са којима су се сусретали приликом спровођења колонизације.

Кључне речи: колонизација, колонисти, Јајце, Јањ, јајачки срез, Банатски Деспотовац, Обровац.

Окончањем Другог светског рата на простору Југославије дошло је до великих промена у друштвеном и политичком животу. Промена друштвеног уређења, као и формирање власти од стране Народноослободилачког покрета током ратних година, донеће одлуке које ће се односити на решавање аграрног питања у новој држави. Поред аграрног питања власт је одлучила да се позабави и имовинским односима и након рата конфискује имовину непријатељима и сарадницима окупатора.¹ На њихова имања насељава борце и становништво које је страдало и претрпело велике штете. Право на колонизацију добили су и сви они који су помагали партизански покрет током рата као и породице погинулих бораца. Прве одлуке везане за решавање питања колонизације доношене су на заседањима Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) у Бихаћу 1942. и Јајцу 1943. године. Све ове одлуке су потврђене и објављене у *Службеном листу Демократске Федеративне Југославије* након одржавања Трећег заседања АВНОЈ-а у Београду августа 1945. године. Формирањем Привремене владе ДФЈ на чијем челу је био Јосип Броз Тито, 9. марта 1945. године установљено је Министарство за колонизацију, а за министра је постављен Сретен Вукосављевић.² Ово министарство је имало задатак да обави припреме за доношење Закона о аграрној реформи и колонизацији³ и да након његовог изгласавања у Привременој народној скупштини 23. августа 1945. године

¹ *Службени лист Демократске Федеративне Југославије*, год. 1, бр. 2, 6, II 1945, 13–14.

² Никола Л. Гаћеша, *Радови из аграрне историје и демографије* (Нови Сад: Магика српска, 1995), 463.

³ *Службени лист Демократске Федеративне Југославије*, год. 1, бр. 64, 28. август 1945, 621–624.

спроведе одредбе Закона и прати пресељавање становништва у унутрашњој и спољној колонизацији. Спољна колонизација под којом се подразумевало пресељавање становништва из свих федералних јединица у Војводину захтевала је велики напор и добру организацију.⁴ Одласком подунавских Немаца из Војводине конфискован је велики број кућа и имања која су имала да се доделе колонистима. На седници Аграрног савета ДФЈ одређене су квоте за насељавање по којима је свакој федералној јединици одређен број породица које може населити у Војводину. Рачунајући да је федерална Босна и Херцеговина претрпела највише штете током рата, одређено је да јој се омогући да у Војводину пресели 20.000 породица.⁵ Правећи поделу између Босне и Херцеговине, из Херцеговине је насељено око 7.000 породица, док је око 13.000 породица пресељено из Босне. Делећи становништво по срезовима, прављени су спискови и планови за насељавање у места која су испразнили Немци. Становништво Босне због многољудности није било концентрисано у одређеним областима, него је насељавано у местима широм Војводине где се у датом моменту указала прилика. Власти су водиле рачуна о концентрацији завичајних група, али током колонизације долазиће и до мањих померања.

Становништво јајачког среза одређено за насељавање у Војводину било је из следећих насеља: Бабићи, Бабин До, Брдо, Бравнице, Буковица, Ваган, Водица, Вранић, Ђукићи, Горица, Горњи Чуклић, Грбавица, Грдово, Греда, Дренов До, Зеленковица, Кнежевићи, Козила, Лендићи, Липовача, Љубово, Љуша, Мочиоци, Мујдићи, Натпоље, Олићи, Подобзир, Пјева, Присоје, Попуже, Прибељци и Тодорићи.⁶ Према препорукама Комунистичке партије Југославије и среских органа власти у свим насељима вршена је пропаганда међу становништвом како би се оно пријављивало за колонизацију.⁷

Према евиденцији Главне комисије за насељавање бораца Војводине у Новом Саду, на територији Војводине је насељено око 311 породица са 1.288 чланова из јајачког среза. Од тога је у Бачкој насељено 190 породица са 761 чланом, у Банату 116 породица са 506 чланова и у Срему 5 породица са 21 чланом. У Бачкој, али и у Војводини, највећу колонију из јајачког среза чини насеље Обровац где су се населиле 104 породице са 452 члана. У Банату је највећа колонија у Банатском Деспотовцу – 37 породица са 195 чланова.⁸ Становништво из околине Јајца било је распоређено укупно у 57 места у Војводини, где је у појединим местима имало једну или две

⁴ О одлукама које је вођство Комунистичке партије Југославије доносило у вези аграрне реформе и колонизације погледати детаљније код: Branko Petranović, *prir. Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ: (11. jun 1945 - 7. jul 1948)* (Beograd: Arhiv Jugoslavije: Službeni list SRJ, 1995).

⁵ Богдан Лекић, *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948*. (Београд: Архив Србије, 1997), 70.

⁶ Архив Војводине (АВ), Фонд 184 Главна комисија за насељавање бораца у Војводини (Ф 184)), књига 331, Насељени у Војводини из Босне и Херцеговине; Раде Ракита, „Послијератна иселавања Јањана у Војводину и неке друге крајеве Југославије“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 56, (1971), 135–136.

⁷ О послератном насељавању Војводине и демографским променама које су уследиле погледати детаљније код: Бранислав С. Ђурђев, *Послератно насељавање Војводине: методи и резултати демографске анализе насељавања Војводине у периоду 1945–1981*. (Нови Сад: Матица српска, 1995).

⁸ *Исто*.

породице.⁹ Током насељавања на молбе колониста вршена су премештања из једне у другу колонију, а разлози су били индивидуални. Најчешће жалбе су се односиле на лоше куће које су добијали, климатске услове које су тешко подносили и одвојеност од завичајне групе. Тако се група колониста молбом обратила да се из Банатског Деспотовца пресели у бачко насеље Нове Шове. Још једна група се померила, из Футога у Нови Футог, док су мањи случајеви били на релацијама: Будисава–Перлез, Букин–Обровац, Обровац – Нова Паланка, Перлез–Обровац, Перлез–Остојићево, Гајдобра–Обровац, Бачка Паланка – Перлез, Катарина–Обровац.¹⁰ Укупан број породица које су мењале колоније приближан је броју од 40 породица са 154 члана.¹¹ Како се ради о архивским подацима бележеним у књигама насељавања, ови извори су тачни за период од 1945. до 1947. године. При томе је остало отворено питање да ли су све породице добиле премештај и да ли су се преселиле. Поред колониста из Јајца у Обровцу су били насељени колонисти из Илока, Гламоча, Сремске Митровице, Бугојна, Бачке Паланке, Ливна и Дувна.¹² У Банатском Деспотовцу, поред Јајчана, насељени су становници Бугојна, Гламоча, Ливна, Мркоњић Града и Травника.¹³

Велику улогу у припремама за пресељавање становништва обавили су месни и срески народноослободилачки одбори (НОО). Они су вршили пропагандне активности по селима и засеоцима јајачког среза и делили информације становништву како и на који начин оно може да се пријави за колонизацију. Документација која се подносила Министарству пољопривреде федералне Босне и Херцеговине састојала се од попуњене молбе за колонизацију. Молба је имала форму упитника у којем су се попуњавали подаци о носиоцу колонизације, члановима породице, о погинулим и страдалим члановима породице током рата, учешћу у рату и стеченим војним чиновима, да ли је био насељаван у претходној колонизацији. Доношене су уредбе које су биле од велике помоћи при појашњавању Закона и олакшавале су процес колонизације.¹⁴ Између осталих, Уредба о реду првенства у додељивању земље, која је била донета 2. септембра 1945. године, тачно је наводила у првом члану да првенство имају борци и инвалиди партизанских одреда

⁹ Сва места у Војводини у којима су били насељени колонисти из јајачког среза: у Бачкој: Александрово, Бач, Бачки Јарак, Бачка Паланка, Бачко Добро Поље, Бачко Ново Село, Будисава, Букин (Младеново), Гајдобра, Жабаљ, Каћ, Кисач, Куцура, Нова Гајдобра, Нова Паланка (Бачка Паланка), Нове Шове (Равно Село), Нови Футог (Футог), Обровац, Озаци, Пашићево (Змајево), Парабућ (Ратково), Пригревица Свети Иван (Пригревица), Гајдобра, Старе Шове (Равно Село), Тител, Товаришево, Футог, Фекетић, Црвенка, Чиб (Челарево); у Банату: Банатски Деспотовец, Банатско Ново Село, Бочар, Велика Грета, Велика Кикинда (Кикинда), Вршац, Јаша Томић, Катарина (Равни Тополовац), Клек, Лазарево, Мартиница (Лукићево), Наково, Нинчићево (Међа), Перлез, Потиски Свети Никола (Остојићево), Сечањ, Свети Хуберт (Банатско Велико Село), Српска Црња, Стари Лец, Хајнфелд (Нови Козарци), Хетин, Честерег, Шупљаја; у Срему: Инђија, Нова Пазова, Рума, Стара Пазова. АВ, Ф 184, књ. 331. Насељени у Војводини из Босне и Херцеговине: Р. Ракита, *н. г.*, 151.

¹⁰ *Истио.*

¹¹ *Истио.*

¹² АВ, Ф 184, кутија 707.

¹³ АВ, Ф 184, кутија 720.

¹⁴ Детаљније код: Nikola L. Gaćeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji: 1945-1948.* (Novi Sad: Matica srpska, 1984); Вера Гудац-Додић, *Аграрна пољопривреда ФНРЈ и сељаштво у Србији: 1949-1953.* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства: Институт за политичке студије, 1999).

Народноослободилачке војске, породице сирочади изгинулих бораца, породице жртава фашистичког терора и инвалиди из прошлих ратова (1912–1918. и априла 1941).¹⁵ На примеру молби Милана Станковог Војиновића¹⁶ из села Горица и Риста Цвијовог Ђукића¹⁷ из села Стројица могу се видети одговори на питања у молби. Милану Војиновићу је погинуо брат Шпиро у VII крајишкој бригади а Ристи Ђукићу у рату су као борци погинула два сина – Тоде и Тома. Овим су ова два молиоца имала услов за колонизацију. Обојица наводе да им је имовина током рата страдала и да се налазе у веома тешкој материјалној ситуацији, те да је то главни мотив зашто траже имовину у Војводини. Након одобравања молби следило је издавање одлука и решења о колонизовању породице.¹⁸

Пресељавање становништва почело је у септембру и интензивно је трајало до децембра 1945. године, када је због зиме направљена пауза, а наставило се у марту наредне године. У извештајима се наводи: „Двадесет осмог децембра у 15 часова отпремљен последњи транспорт јајачког среза са 184 лица“.¹⁹ Највећи број колониста из околине Јајца пресељен је у првом таласу. Полазна железничка станица за Војводину била Јајце. До ње су се колонисти пребацивали пешке и запрежним колима, а за удаљена места организован је превоз камионима. Гориво за превоз обезбедило је Министарство саобраћаја. На основу телеграма који су слати у облику извештаја Министарству колонизације о поласку колониста може се видети шта су све колонисти носили на пут. Поред личних ствари, са њима је превожена крупна и ситна стока. Телеграмом из Сарајева Главној комисији јављано је када су колонисти кренули, колики је број људи и стоке. У три дана, од 26. до 28. децембра, пошла су три велика транспорта из јајачког среза ка Војводини, што се види на основу телеграма. Међу њима је 27. децембра 1945. године у 15 часова отпремљен транспорт из јајачког среза са 283 лица, 21 кравом и 6 свиња. Такође, у извештају из Славонског Брода може се видети да су колонисти на овој релацији путовали цео дан и да телеграм шаље делегат Зотовић. У телеграму се наводи да је правац путовања Нови Сад, тако да је позната и траса путовања колониста.²⁰

Организација пута је била веома прецизна. Сви колонисти су имали путну возну исправу (железничку карту) на којој су били уписани име и презиме носиоца колонизације и његових чланова.²¹ Породице су смештане у сточне вагоне са пртљагом, док је стока била у одвојеним вагонима или неретко у истом, одвојена преградом. Испред колониста одређен је вођа пута који се старао о колонистима све време путовања и одмора.²² Према Уредби о пресељавању сваки колониста је могао да понесе робу у тежини од једне тоне. Препоручено је било да се води само крупна стока,

¹⁵ Архив Босне и Херцеговине, Министарство пољопривреде и сточарства, Аграрна реформа и колонизација, кутија 21.

¹⁶ АВ, Ф 184, кутија 357.

¹⁷ АВ, Ф 184, кутија 746.

¹⁸ АВ, Ф 184, кутија 586.

¹⁹ АВ, Ф 184, кутија 54.

²⁰ АВ, Ф 184, кутија 354.

²¹ АВ, Ф 184, кутија 356, Путна и возна исправа на име Светка Стевана Опарнице из села Скола, срез Јајце.

²² Б. Лекић, *н. г.*, 216–219.

мада се из извештаја може видети да је превожена и ситна.²³ Током путовања колонистима су обезбеђивани храна и огрев који су им достављани у одређеним местима где се железничка композиција заустављала.²⁴

На основу распореда насељавања о коме се побринуо Аграрни савет, колонисти су из Новог Сада распоређивани по местима.²⁵ Становници јајачког среза били су концентрисани у насељима Обровац у Бачкој и Банатски Деспотовцац.

Смештај у колонијама одвијао се под надзором Месног народног одбора и уз свесрдну помоћ локалног становништва, претходно насељених колониста као и чланица Антифашистичког форума жена (АФЖ). Колонисти су прво били у колективном смештају, а потом су претходно формиране комисије за доделу кућа утврђивале у коју од кућа ће се уселити породице. Након усељавања колонисти су почели да се оглашавају жалбама Министарству колонизације. Они који су први стигли добили су најочуваније куће, док су касније приспели добијали трошне и старе куће, које су биле неусловне за живот. Прва жалба уследила је из Банатског Деспотовца где нови колонисти нису имали где да се населе, јер су остале само лоше куће. Да не би дошло до побуне, привремено су их сместили у Дом АФЖ-а. Председник комисије Јосип Хајдар у извештају наводи да колонисти не желе да се уселе у такве куће, него чекају одговор из Министарства. Колонисти из јајачког среза Ђуро Гајановић, Петар Милић и Тривун Марковић у жалби Министарству наводе да нису добили прикладне куће за становање. Додају и да им је комисија доделила једну кућу за три породице. Такође, тврде да у насељу постоје три очуване куће за које Народни одбор зна, а да им их није доделио. Председник комисије Јосип Хајдар је демантовао оптужбе и извештавао о стварном стању у насељу.²⁶ У Обровцу је био други случај, где колониста Петар Јовић моли да се испита случај са кућом коју је добио као колониста. Кућу у коју је насељен Дирекција државних зграда за Војводину прогласила је за јавну зграду. У молби је захтевао да се ова грешка исправи и да му се додели друга кућа.²⁷

Како су колонисти пристизали великом брзином, јавио се проблем са кућама које је требало поправити и које су биле у лошем стању. Тако у Обровцу 43 породице нису добиле смештај, а услед хладног времена њихови чланови су се разболели. Радило се о породицама са 10 и више чланова, а куће су биле без прозора. Министарство колонизације издало је наређење да се Месни одбор обрати Управи народних пољопривредних добара и да одобрава да се њиховим средствима куће што пре обнове.²⁸ Велики проблем представљали су самовољни или аутоколонисти који су сами запосели куће пре доласка колониста. У Обровцу су током зиме запосели 80 кућа па су под присилом исељавани, а на њихово место су усељавани редовни колонисти. Препоручено је да се имовина коју су колонисти добијали од државе осигура код Државног завода за осигурање и реосигурање. У пролеће 1946. године колонисти

²³ Архив Херцеговачко-неретванске жупаније/кантона, Срески народни одбор Невесиње, кутија 1, 1945.

²⁴ АВ, Ф 184, кутија 340.

²⁵ Архив Југославије, Фонд 97 Комисија за аграрну реформу и колонизацију, фасцикла 5.

²⁶ АВ, Ф 184, кутија 353.

²⁷ *Истио*.

²⁸ *Истио*.

добијају препоруке да осигуравају имовину јер је, како се наводи у допису, то њихова дужност и пажња коју они дугују држави.²⁹

Процес насељавања колониста из јајачког среза практично је завршен у пролеће 1946. године, али су се јављали појединачни случајеви који из објективних разлога нису могли на време да се пријаве. Тако је Душан Симе Милиновић из села Пододбир добио право да се насели у Обровцу јуна 1946. године, јер је 13. маја исте године демобилисан као борац. Главна комисија за насељавање бораца и поред уредне документације проверавала је податке његовог брата Недељка са породицом и накнадно одобрила насељавање.³⁰

Оспособљавање колониста за живот у новим срединама био је главни задатак локалних власти. Организовани су курсеви – течајеви на којима су се учили вештине у обрађивању земље, припремању хране, описмењавање и слично.³¹ Организовани су пољопривредни, домаћички и аналфабетски течајеви. У Банатском Деспотовцу на крају календарске 1945. године констатовано је да је место преоптерећено насељеницима. Пољопривредно-домаћички течај започело је да похађа 115 колониста, а до краја је остало њих 85. Разлог осипања био је смештај породица у насељу. Руководилац течаја био је учитељ Мирко Зрнић. Поред учитеља на течају су били ангажовани ветеринари, професори средње пољопривредне школе који су предавали пољопривредну групу предмета. Предмет домаћинство предавала је учитељица Нада Станић.³² За потребе курса Месни народни одбор је тражио да им се доставе хартија, оловке и остали потребан школски прибор. Аналфабетски течај који је похађало 1.200 колониста водио је директор основне школе Боровоје Самоловчев, а сви учитељи из школа били су ангажовани на овом курсу. Из овога се види да је велики број колонистичког становништва био неписмен. Ова акција описмењавања дала је добре резултате и колонисти су били међу првим становницима у земљи који су се описменили. На домаћичком течају жене су обучаване да шију на шиваћим машинама, а предмети који су се учили били су домаћинство, млекарство, живинарство и хигијена. Практични рад из домаћинства није био обављан на курсу због недостатка хране. Учитељи су обилазили домове и пратили рад жена док кувају.³³ Овај курс трајао је од децембра 1945. до маја 1946. године. У оквиру њега жене су обучене за рад у кухињи и уједно је њих 25 описмењено. Посебно интересовање из домаћичког дела било је за кување и рад на шиваћој машини. Поред свих потешкоћа курс је успешно завршен, а успеху су допринели поред Месног народног одбора и сами колонисти.³⁴

Исхрана колониста била је веома озбиљан задатак за месне народне одборе. Храна се добијала преко пољопривредних комисија, а стизала је из робних резерви,

²⁹ АВ, Ф 184, кутија 359.

³⁰ АВ, Ф 184, кутија 360.

³¹ Павле Орбовић, „Аналфабетски и просветни течајеви колониста у Војводини након Другог светског рата“, Видети: *Гласник Историјаског архива у Кикунди*, 16, (2020), 127–132.

³² Нада Станић била је родом из Сарајева и Министарство просвете је послало на привремени рад у Банат. Својим радом успела је да стекне велику популарност међу колонистима у Банатском Деспотовцу. *Колониста*, бр. 11, 4. мај 1946, 4.

³³ АВ, Ф 184, кутија 354.

³⁴ *Колониста*, бр. 11, 4. мај 1946, 4.

од светских хуманитарних организација и са терена. Конзервирана храна која је стизала преко Управе Уједињених народа за помоћ и обнову била је неприлагођена дотадашњој исхрани колониста. На менију су били: конзервирана свињетина у соку од јабука или шунка са сосом од сувог грожђа.³⁵ Колонистима су достављани масноће, кромпир, кукурузно и пшенично брашно. Убрзо су уведени донови за куповину хране – тачкице. Временом се колонисти оспособљавају и сами себи производе и припремају храну. У првих месец дана за колонисте су биле организоване заједничке кухиње где је храна кувана за све. Они су долазили по храну и носили је у своје домове. Предуслов за укидање заједничких кухиња био је да се колонистима обезбеде услови у кућама, да сами могу да справљају храну. Набављани су шпорети, посуђе и дрва којих није било довољно. Познато је да је Управа народних пољопривредних добара сву заосталу покретну имовину подунавских Немаца сакупила и делила колонистима. Велика препрека била је што доста млинова није млело кукурузно брашно, а колонистима је у недостатку пшенице додељиван и кукуруз. Цео процес снабдевања храном прешао је на народне одборе, па су се процеси доделе хране убрзали. Власт је о томе строго водила рачуна и у дописима наглашавала да се стално и непрекидно помаже колонистима све док не науче да сами справљају храну.³⁶

Здравствене прилике међу колонистима у првим данима биле су различите. Након десетак дана по изласку из воза којим су путовали до места одредишта, појавиле су се различите паразитске и вирусне болести које је проузроковала нехигијена. Током путовања код појединих колониста је био регистрован пегавац (пегави тифус), а у Банату је било места у којима се јављала епидемија.³⁷ У борбу против ове болести укључила се колонистичка омладина и дала велики допринос у дезинфекцији простора и људи. У овој акцији, како се наводи, за месец дана потрошен је вагон прашка ДДТ који уништава ваши као главне преноснике.³⁸

Чест случај међу колонистима било је тражење поделе породице. Како су колонисти у Босни живели у породичним задругама, у којима су удружене породице двоје или троје браће имале преко 10 чланова, од Главне комисије захтевало се да одобри поделу породице и додели још једну кућу за насељавање. Овакве молбе су усвајане, али не у великом броју јер би изазвале злоупотребе.³⁹

Лоши услови у Банатском Деспотовцу изазвали су већа померања. На пример, колониста Сава Лугоња био је ратни инвалид са 60% инвалидитета а насељен је у мочварном делу места што није погодно за његово здравствено стање. Он је наводио да нема где да се врати у Босну јер му је ратом све уништено, а да од Главне комисије за насељавање бораца не тражи да бира кућу, него да му је додели на сувом месту.⁴⁰ Група колониста из околине Јајца насељена у Банатском Деспотовцу била је незадовољна кућама које је добила. Жалбе упућиване Месном народном одбору нису уродиле плодом, и незадовољство је бивало све веће. Залагањем и великом упорношћу

³⁵ „Начин употребе Унриних конзерви“, *Војвођански задругар*, 1. мај 1946, 23.

³⁶ *Колониста*, 1. март 1946, 1.

³⁷ АВ, Ф 184, кутија 353.

³⁸ *Колониста*, 22. март 1946, 3.

³⁹ АВ, Ф 184, кутија 360.

⁴⁰ *Истио*.

Петра Гвозденца, тада официра Југословенске армије који дошао да обиђе породицу и који је сазнао о чему се ради, проблем је решен. Лично је Петар Гвозденец отишао у Нови Сад и затражио помоћ од Димитрија Бајалице.⁴¹ Од њега је добио „одрешене руке“ да сâм пронађе место где би се колонисти преселили. Сазнао је да у Новим Шовама има слободних кућа и обавестио сународнике. Оформљена је комисија колониста из Банатског Деспотовца која је дошла у Нове Шове и констатовала да могу да се преселе. Након овога уследило је пресељавање.⁴² Из Банатског Деспотовца 71 породица два дана је путовала до Нових Шова. Од овог броја 56 породица је било из јајачког среза а 11 породица било је са Купреса, 2 из Ливна и по једна из Дувна и Бањалуке. Ова железничка композиција је путовала до Пашићева (Змајева), одакле су породице запрежним колима превезене у Нове Шове (Равно Село).⁴³

Проблеми који су се јављали током колонизације били су непосредни узроци да колонистичке породице донесу одлуку о повратку у завичај. Најчешћи узроци за повратак били су здравствене природе на које су утицали климатски услови и исхрана. Потом следе политичке прилике, незадовољство имовином, носталгија, подељена породица и разлози личне природе. Сваки колониста који је желео да напусти колонију и врати се у Босну морао је своје разлоге да пријави Главној комисији за насељавање бораца попуњавањем Изјаве на основу Уредбе о промени чл. 7 Уредбе о спровођењу насељавања бораца у Војводини. Поред личних података подносилац и чланови породице који желе да се врате морали су да напишу кратко образложење. На основу података добијених од колониста Комисија је давала своје мишљење. На пример, Васо Тоде Јокић из Натпоља, колонизован у Банатском Деспотовцу, навео је да у Босни има 20 дулума земље и кућу, да породица није задовољна и жели да се врати.⁴⁴ Овим изјавама често су прилагани лекарски извештаји о здравственом стању и сметњама које су се јавиле од почетка живота у Војводини. Проблем са климом и недовољним уношењем масноћа у исхрани изазивао је тегобе са плућима и отежано дисање. Такође, један део колониста имао је стомачне проблеме изазване бунарском водом. На извештајима лекари су исписивали мишљење да је најбоље да се колониста врати у место претходног борава.⁴⁵ Носталгија за родним крајем старијих чланова породице често је опредељивала да се цела породица врати у Босну. Водећи рачуна да не дође до ланчане реакције и да колонисти једни по угледу на друге не почну да се враћају у завичај, цео процес морао је да се подвргне одговарајућој законској процедури. Тако је Месном народном одбору

⁴¹ Димитрије Бајалица (Слабиња код Босанске Костајнице, 1911. – Београд, 2004), учитељ, амбасадор, дипломата, потпуковник Југословенске армије. У време спровођења колонизације Војводине био је члан Аграрног савета и објављивао подстицајне чланке у штампи о колонизацији. *Српски биографски речник*, [Књ.] 1, А–Б, уредници Младен Лесковац, Александар Форишковић, Чедомир Попов (Нови Сад: Матица српска, 2004), 344–345.

⁴² Боро Војиновић, *Крајишници у равници: колонизација босанских Крајишника из општина: Шипово, Јајце, Купрес и Ливно у Нове Шове – Равно Село* (Нови Сад: НР: Tel-fax, 1998), 47–48.

⁴³ Милош Соро, *Банатски Деспотовцац (Erődháza – Ernsthäusen)* (Банатски Деспотовцац: Графикам, 2002), 38.

⁴⁴ АВ, Ф 184, кутија 746.

⁴⁵ Павле Орбовић, „Здравствено стање колониста у Војводини 1945–1948. године“, у: *Зборник радова Деветог конгреса историчара медицине: 800 година српске медицине*, уредник: Зоран Ваџић (Београд: Српско лекарско друштво, 2019), 269–277.

у Банатском Деспотовцу у виду одговора на постављена питања дат Правилник како поступити са повратницима. Према овом документу, сматрало се да је повратак колониста који се враћају без икаквог извештаја неоправдан и да су они дужни да сами обезбеде превоз и трошкове. Породице које се оправдано враћају, морају да врате сву имовину, и покретну и непокретну. У Босну могу понети жита али се морало водити рачуна о количини како се не би претерало.⁴⁶ У циљу спречавања малверзација, Главна комисија железница телеграмом је издала наређење да све породице које се враћају у завичај морају имати возне карте за повратак плаћене од стране државе и да бесплатан начин повратка не постоји.⁴⁷ Свим регуларним колонистима за повратак су обезбеђени плаћена карта и храна за пут. На основу расположиве документације, може се закључити да се веома мали број колониста вратио у завичај. Кључни проблеми који су се јављали код већине потенцијалних повратника је носталгија или подељеност породице. Из мишљења комисија види се да су одобрени спајања породица и долазак другог дела породице у Војводину. Постоје и примери да су колонисти незадовољни из више разлога, али немају услове за повратак у смислу ратом уништене имовине у Босни, него прихватају да наставе живот у Војводини тражећи од државе да им обезбеди боље услове.⁴⁸ Увидом у стање насеља закључно са 1947. годином, из Обровца су се за повратак у Босну изјасниле 42 породице,⁴⁹ а из Банатског Деспотовца 47 породица.⁵⁰

Земља је колонистима додељивана према већ утврђеним уредбама и прописима. Свака породица добијала је 8 катастарских јутара обрадиве површине и 200 катастарских хвати окућнице. Породице веће од четири члана добијале су на сваког следећег члана по пола јутра, али укупна додељена површина земље без окућнице није могла бити већа од 12 катастарских јутара. Породицама народних хероја додељивано је 30% више обрадивог земљишта. Увећан број јутара земље добијале су и породице демобилисаних официра Југословенске армије, а у зависности од броја чланова увећање се кретало у распону од 10 до 30%. По истом принципу са увећањем добијале су земљу и породице са преко 12 чланова.⁵¹ Процес надељивања земље колонистичким породицама био је поверен месним комисијама које су у сарадњи са геометрима вршиле премере и укњижавање у земљишне књиге. Додела земље био је кључни моменат у коме су власти испуниле обећање дато сваком колонисти. Учествојући у колонизацији, колонисти су се одрекли својих имања у завичају, у овом случају у јајачком срезу, и прихватили надељену земљу у Војводини.

⁴⁶ АВ, Ф 184, кутија 361.

⁴⁷ АВ, Ф 184, кутија 356.

⁴⁸ Детаљније код: Ивана Добривојевић Томић, „У потрази за бољом будућношћу. Насељавање колониста у Војводини у првим годинама након Другог светског рата“, у: *Други светски рат 75 година касније. Том 2*, уредници Далибор Денда, Бојан Б. Димитријевић, Дмитар Тасић (Београд: Институт за стратегијска истраживања: Институт за новију историју Србије: Институт за савремену историју; Бања Лука: Универзитет, 2021), 339-361; Ivana Dobrivojević Tomić, „Problemi u naseljavanju i prilagođavanju kolonista na život u Vojvodini u prvim godinama posle Drugog svetskog rata“, *Istorija 20. veka*, god. XXXIX, br. 2, (2021), 313-333.

⁴⁹ АВ, Ф 184, кутија 707.

⁵⁰ АВ, Ф 184, кутија 720.

⁵¹ *Колонисти*, 22. фебруар 1946, 1.

За многе колонисте војвођанска земља била је много већа од имања и све укупне имовине коју су имали у завичају.

Обрада земље била је главни задатак колониста. У пролеће 1946. године покренута је кампања у којој је најважнији циљ била успешна сетва. Како је већ поменуто, колонисти су похађали пољопривредне курсеве за обраду земље и управљање пољопривредним машинама. Новинар *Слободне Војводине* је забележио: „Потребно је да колонисти уложе све своје снаге да сложно и полетно приступе овом задатку у овој години: брзом, правилном раду на својим пољима.“⁵² Процес доделе земље разликовао се од места до места. Тако је у Обровцу у пролеће 1946. године процес надељивања земље још увек трајао. Била је извршена деоба башта и винограда. Колонисти су били почели са обрадом винограда. Због лоше организације комисија и радова у пољу колонисти су били збуњени, јер су ишли да раде у поље, а своју земљу још нису били добили. Овде су се жалили и на лошу организацију колониста за рад у пољу дајући пример да се оруђе за рад прикупља у последњем тренутку.⁵³ Рад у пољу био је организован у виду радних бригада. На челу сваке бригаде налазио се бригадир. Бригаде су се међусобно такмичиле у раду или су организована међумесна такмичења. За успешно и брзо изведен рад изрицане су похвале најбољим бригадама и појединцима. У Банатском Деспотовцу основане су две омладинске бригаде колониста са 520 чланова. За три месеца извеле су велики број радова. Учествовале су у орању, сетви, сечењу кукурузовине и обради башта. На улицама села засадице су око 2.000 садница дрвећа, а на друмовима уредиле и покосиле око 5 километара канала. Због подводног подручја и претње од поплава колонисти су ископали око 1,5 километар канала око села. Радови које су колонисти у месту и око њега извршили били су процењени на вредност од 15.695 динара.⁵⁴

Колико је била важна пролећна сетва толико је власт придавала једнаку важност жетви пшенице и других стрњих усева. Тако у штампи налазимо наслов „Колонисти из Банатског Деспотовца успешно завршили вршидбу“.⁵⁵ У штампи су чести били наслови у којима се наглашава да колонисти убирају плодове свог рада. Подстицај раду у пољима било је оснивање сељачких радних задруга. Оснивање задруга у колонистичким срединама било је подршка заједничком раду и стварању заједница које треба да остваре резултате у пољопривредној производњи. Модел оснивања и рада задруга узет је из Совјетског Савеза. Колонисти оснивају задруге у својим местима. Најчешће се формирају по квартовима у месту и у завичајним групама. Задруге добијају имена завичајних хероја из Другог светског рата, имена регија или географских појмова из завичаја, политичара и слично. Задруге се оснивају по утврђеним правилима и имале су четири типа. Најчешћи облик задруге био је пољопривредно-произвођачког типа. Задруге су се оснивале на скупштинама задругара-колониста и бирано је руководство. Кључни моменат који ће покренути пометњу био је уношење добијене земље у задругу. Колонисти који су тек добили

⁵² *Колониста*, 8. март 1946, 1.

⁵³ *Колониста*, 19. април 1946, 3.

⁵⁴ *Колониста*, 28. мај 1946, 1.

⁵⁵ *Колониста*, 22. август 1946, 4.

земљу морали су да је предају задрузи. У задругу су улазила цела домаћинства који са собом уносе радну стоку и пољопривредни инвентар. Иступање из задруге било је дозвољено тек након истека рока од три године, док је искључивање чланова из задруге вршила скупштина. Заједнички рад у пољу у бригадама био је идентичан као у претходном. Зарада се сакупљала и делила међу задругарима.⁵⁶ Јединица мере рада у задрузи била је трудодан. Млађи и спретнији колонисти одлазили су на курсеве за рачуновође, како би се обучили у вођењу књига у задругама. Поред пољопривредног и економског дела задруге ће имати и културно-просветни карактер. Свака је задруга од Месног народног одбора добијала зграду као своје просторије. У двориштима су чуване алатке и машине попут тек набављених трактора и вршалица, а постојале су и стаје за коње. У оквиру просторија налазиле су се сале за одржавање скупштина задруге, а друга намена је била да се у њима организују игранке, позоришне представе и други културно-политички програми.⁵⁷ У Банатском Деспотовцу колонисти су основали четири сељачке радне задруге: „Шоша“, „Душан Чубић“, „Братство“ и „Напредак“. Све четири задруге су основане 12. априла 1946. године. Укупан број породица у овим задругама био је на дан оснивања 269, док се до краја календарске године увећао на 288 породица.⁵⁸ Вредновање рада задруга мерило се у производима. Тако је Сељачка радна задруга „Шоша“ из Банатског Деспотовца успела да оврше девет вагона сунцокрета 1946. године. Ова задруга имала је у свом чланству 134 породице, односно 842 члана.⁵⁹ У Обровцу су формиране две сељачке радне задруге у мају 1946. године под називом „Пролетер“ и „Црвена звезда“.⁶⁰

Закључак

Процес насељавања Војводине након Другог светског рата сматра се великим подухватом јер је у веома кратком периоду пресељено око 250.000 људи у оквиру југословенског простора. Кретање колониста из динарских крајева ка Војводини у општем погледу можемо рећи да је за све колонисте било једнако. Пратећи завичајне групе, у овом случају становништво из околине Јајца у Босни и Херцеговини, добијају се резултати који указују на детаље и њихову важност за разумевање целокупног процеса. Потешкоће и проблеми за све колонисте су исти, али свака од завичајних група решавала их је на себи својствен начин. Колонисти из околине Јајца показали су се веома сналажљивим, а животно искуство из Босне применили су у Војводини. Већим делом су се уклопили у друштвенополитички живот средина у којима су

⁵⁶ *Колонисти*, 3. март 1946, 2.

⁵⁷ Павле Орбовић, „Сељачке радне задруге колониста у Војводини 1945–1948. године“, Видети: *Гласник Историјског архива у Кијеву*, 17, (2021), 97–104.

⁵⁸ Павле Меселдија, *Банатски Десјошовац, казивања о великој сеоби* (Банатски Деспотовец: Месна заједница: Месна организација СУБНОР-а: Месна организација ССРН, 1989), 179–182.

⁵⁹ *Колонисти*, 20. септембар, 1946, 3.

⁶⁰ Милорад Војновић, „Колонизација и живот колониста у Обровцу“, у: *Обровац – насеље на шир реке: 1308–2008: грађа за монографију њоводом седмстотодишњице*, уредник Леонардо Немет (Бачка Паланка: Штампарија Станишић, 2009), 164.

насељени. У насељима које пратимо у овом раду они чине већину, што је олакшавајући моменат у процесу прилагођавања. Дobar пример је Банатски Деспотовац где због лоших услова изналазе решење и сами се организују да се преселе у Нове Шове. Овај случај могли бисмо окарактерисати као феномен. Одустајање од колонизације и повратак у завичај били су присутни у веома малом проценту. На то су утицали различити фактори, а један од њих је да им је имовина у завичају уништена током рата. Колонисти из Јајца су се показали издржљивим и стрпљивим не одустајући од циљева који су били пред њима. У процесу прилагођавања прихватили су понуђену помоћ државе, али у границама колико сматрају да им је потребно. Ово се најбоље показује кроз пример похађања течајева који су организовани у насељима где су се доселили. Трагајући за сваким колонистом који је из Јајца пошао у Војводину, дошли смо до броја од 57 места у којима су насељавани. За разлику од других завичајних група као што су колонисти из Црне Горе и Хрватске који су концентрисани у једном појасу и једној регији, колонисти из Босне и Херцеговине су раштркани по целој Војводини. Проучавајући колоније Обровац и Банатски Деспотовац, добили смо слику из живота колониста из Босне у малом са посебностима ове завичајне групе. Живот у ова два места у Бачкој и Банату најбоље се огледао у сложености и раду и учешћима колониста у јавном животу. Формирање сељачких радних задруга у овим местима открива колико су завичајне групе повезане. Ово видимо на основу броја задругара и повезујемо са бројем насељеника из одређених места у јајачком срезу. Кроз заједнички рад ови колонисти стичу знања о управљању пољопривредним машинама, док кроз физички рад показују спретност и брзину. О овим њиховим успесима махом се сазнаје из штампе. Архивска грађа показује податке о самим насељима, али и текућим проблемима који су се решавали у ходу.

Важност праћења мањих завичајних група из Босне огледа се у њиховој разноликости, прилагођавању на различитом географском подручју, као и реакцијама у различитим животним ситуацијама. Овакви резултати попуњавају мозаик шаренолико насељене Војводине у периоду након 1945. године.

Објављени и необјављени извори:

Архив Босне и Херцеговине, Сарајево

Министарство пољопривреде и сточарства

Архив Војводине, Нови Сад

Фонд 184 Главна комисија за насељавање бораца у Војводини

Архив Југославије Београд

Фонд 97 Комисија за аграрну реформу и колонизацију

Архив Херцеговачко-неретванске жупаније/кантона Мостар

Срески народни одбор Невесиње

Petranović Branko, prir. *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ: (11. jun 1945 - 7. jul 1948)*. Beograd: Arhiv Jugoslavije: Službeni list SRJ, 1995.

Литература:

- Војиновић, Боро. *Крајишници у равници: колонизација босанских Крајишника из ојшћина: Шийово, Јајце, Кућрес и Ливно у Нове Шове – Равно Село*. Нови Сад: НР: Tel-fax, 1998.
- Војиновић Милорад. „Колонизација и живот колониста у Обровцу“. у: *Обровац – насеље на јри реке: 1308–2008: траја за монографију поводом седамстогодишњице*. Уредник Леонардо Немет, 129–191. Бачка Паланка: Штампарија Станишић, 2009.
- Гаћеша, Никола Л. *Радови из аграрне историје и демографије*. Нови Сад: Матица српска, 1995.
- Гудац-Додић, Вера. *Аграрна политика ФНРЈ и сељаштво у Србији: 1949-1953*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства: Институт за политичке студије, 1999.
- Добривојевић Томић, Ивана. „У потрази за бољом будућношћу. Насељавање колониста у Војводини у првим годинама након Другог светског рата“. у: *Друшћ свейски рай 75 година касније. Том 2*. Уредници Далибор Денда, Бојан Б. Димитријевић, Дмитар Тасић, 339-361. Београд: Институт за стратегијска истраживања: Институт за новију историју Србије: Институт за савремену историју; Бања Лука: Универзитет, 2021.
- Ђурђев, Бранислав С. *Послератно насељавање Војводине: методи и резултати демографске анализе насељавања Војводине у периоду 1945-1981*. Нови Сад: Матица српска, 1995.
- Лекић, Богдан. *Аграрна реформа и колонизација у Југославији 1945–1948*. Београд: Архив Србије, 1997.
- Меселџија, Павле. *Банатски Десетинавац, казивања о великој сеоби*. Банатски Деспотовац: Месна заједница: Месна организација СУБНОР-а: Месна организација ССРН, 1989.
- Орбовић, Павле. „Здравствено стање колониста у Војводини 1945–1948. године“. у: *Зборник радова Девейћој конгреса историчара медицине: 800 година српске медицине*. Уредник Зоран Вацић, 269–277. Београд: Српско лекарско друштво, 2019.
- Орбовић, Павле. „Алфаветски и просветни течајеви колониста у Војводини након Другог светског рата“, *Гласник Историјској архива у Кикинди*, 16, (2020), 127–132.
- Орбовић, Павле. „Сељачке радне задруге колониста у Војводини 1945–1948. године“, *Гласник Историјској архива у Кикинди*, 17, (2021), 97–104.
- Ракита, Раде. „Послијератна иселјавања Јањана у Војводину и неке друге крајеве Југославије“, *Зборник Мајнице српске за друшћивене науке*, 56, (1971), 133–159.
- Соро, Милош. *Банатски Десетинавац (Ernőháza – Ernsthausen)*. Банатски Деспотовац: Графикам, 2002.
- Српски биографски речник. [Књ.] 1, А–Б. Уредници Младен Лесковац, Александар Форишковић, Чедомир Попов, 344–345. Нови Сад: Матица српска, 2004.
- Dobrivojević Tomić, Ivana. „Problemi u naseljavanju i prilagođavanju kolonista na život u Vojvodini u prvim godinama posle Drugog svetskog rata“. *Istorija 20. veka*, god. XXXIX, br. 2, (2021), 313-333.
- Gaćeša, Nikola L. *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji: 1945-1948*. Novi Sad: Matica srpska, 1984.

Периодика:

- Војвођански зајрујар*
Колониста – јодлистак Слободна Војводина
Слободна Војводина
Службени лист Демокрајске Федеративне Југославије

PAVLE ORBOVIĆ

Vrbas City Museum

**THE COLONIZATION OF THE POPULATION
OF THE DISTRICT OF JAJCE IN VOJVODINA 1945–1948**

Summary

After World War II, the Law on Agrarian Reform and Colonization was established, based on which internal and external colonization was carried out in Yugoslavia. It was planned for around 20.000 families from Bosnia and Herzegovina to be resettled in Vojvodina. The population of the district of Jajce was resettled in 57 settlements across the territory of Vojvodina. The largest colonies of people from the area of Jajce were established in Obrovac and Banatski Despotovac, which will serve as the examples of the area of resettlement of this regional group in Vojvodina. This paper will discuss the process of the relocation of the population, their life in the colonies, and the problems they faced during the process of the colonization.

Keywords: colonization, colonists, Jajce, Janj, the district of Jajce, Banatski Despotovac, Obrovac.

МИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА СА ЈАЊСКЕ ВИСОРАВНИ ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: Јањска висоравањ је безводна кречњачка област, која се налази у југозападном делу Босне и Херцеговине, у саставу општине Шипово и припада ентитету Република Српска. Она захвата површину од 346,9 км² и по средини је дели река Јањ која се са десне стране улива у реку Пливу. Природним прстеном – густом четинарском шумом, она је омеђена од суседних општина: Јајце, Доњи Вакуф, Купрес и Гламоч. Због специфичног географског положаја у односу на рељеф који је окружује одомаћено се израз – Јањска долина. До 1953. године она је била засебна географска, историјска, етничка и културолошка целина. Од те године она улази у састав шире административне целине и чини 80% општине Шипово. Нестајање, расељавање становништва са Јањске висоравни започето је у ратним годинама 1941. и 1942, када су непријатељске војне снаге у значајној мери потпомогнуте усташама убиле 25% становника Јања. Након страдања, расељавање становништва са Јањске висоравни се одвијало непосредно после завршетка Другог светског рата, кроз процес колонизације. У том организованом миграционом процесу учешћа је узело 230 колонистичких породица из Јања, а депопулација становништва наставила се кроз неорганизована појединачна пресељавања током 60-их и 70-их година XX века, која су по обиму далеко превазишла колонизациони миграциони талас.

Кључне речи:

Јањ, Други светски рат, миграциони процеси, колонизација, расељавање.

Увод

Страдањем становништва у обиму од 25% од укупног броја становника, које је праћено пустошењем и одмаздом за време Другог светског рата 1941. и 1942. године у јањским селима и засецима, започет је процес нестајања, расељавања становништва из Јања, које је вековима, изоловано и скрајнуто, живело специфичним животом сточара и у мањој мери ратара. Док је тако одвојена – изолована од света и савремених токова, периферног положаја, Јањска висоравањ оскудевала у питкој води, плодном земљишту, путној инфраструктури, немајући ни градско језгро у којем би се одигравао динамичнији привредни и културни живот, била је демографски више него стабилна, позитивна, а у етничком и верском смислу хомогенизована.¹

¹ Раде Ракита, *Јањ: географскоисторијска и антропогеографска студија*, књ. 1 (Бања Лука: Књижевна задруга, 2003), 12.

И поред евидентне аграрне пренасељености становништво Јањске висоравни се није расељавало у периоду између два светска рата. Деценијама није било никаквих промена када су у питању обичаји из годишњег и животног циклуса. Забележено је: „Јањани су најдуже и најбоље очували народне обичаје и народну традицију у западном делу босанског региона.“² Није било промена ни на далеко познатој мушкој и женској јањској ношњи, која и дан-данас изазива велику пажњу и интересовање. Чим су се становници Јањске висоравни почели отварати, спајати са суседима – светом, модернизовати, почело је расељавање становништва које готово да и данас траје. Расељавање становништва одвијало се у две фазе, које су по карактеристикама и обиму различите, али су веома повезане јер произлазе једна из друге. Прва фаза расељавања становништва из Јања десила се непосредно после Другог светског рата, након, по хитном поступку, донетог Закона о колонизацији и аграрној реформи. Хитност приликом његовог доношења правдала се тиме што „се журило сиротом и напаћеном народу“. Закон о колонизацији и аграрној реформи 23. августа 1945. године донела је Привремена народна скупштина Демократске Федеративне Југославије, која је проистекла из Трећег заседања Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), као револуционарне скупштине.³ Током свог заседања АВНОЈ је прерастао у Привремену народну скупштину ДФЈ. Та одлука донесена је у форми резолуције и гласила је: „АВНОЈ одлучује да се од данас назове Привремена Народна скупштина Демократске Федеративне Југославије и да у свом садашњем проширеном саставу продужи рад под тим именом.“⁴ У таквој атмосфери донесен је један од најважнијих закона у целокупном законодавном раду Привремене народне скупштине ДФЈ.⁵

У колонизационом процесу када је Јањ у питању учешће је узело 230 породица, углавном из села, засеока, која су у непријатељским офанзивама на Јањ 1941. и 1942. године највише страдала. Други миграциони талас у највећем обиму се десио током седме деценије XX века и по обиму је далеко превазишао први, организовани талас исељавања становништва из Јања. „Сеоба која је уследила после Другог светског рата позната у народу под називом колонизација је за разлику од ранијих била планска и организована на основу закона о Аграрној реформи и колонизацији. На напуштена немачка имања у Војводини дошле су српске породице из уништених и опустошених крајева.“⁶

За разлику од првог таласа исељавања, који је спровођен у организацији

² Душанка Марковић, „Народни обичаји житеља Јања“, у: *Колонизација Јањана у Равно Село*, уредник Боро Војиновић (Равно Село: Удружење „Јањ“, 2017), 75.

³ Боро Војиновић, „Колонизација Јањана у Нове Шове – Равно Село“, *Колонизација Јањана у Равно Село*, уредник Боро Војиновић (Равно Село: Удружење „Јањ“, 2017), 137.

⁴ *Треће заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и заседање Привремене Народне скупштине: 7–26. августа 1945: стенографске белешке* (Београд: Президијум Народне скупштине ФНРЈ, 1946), 123.

⁵ О одлукама које је вођство Комунистичке партије Југославије доносило у вези аграрне реформе и колонизације, као и аграрном законодавству погледати детаљније код: Branko Petranović, *prir., Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ: (11. jun 1945 - 7. jul 1948)* (Beograd: Arhiv Jugoslavije: Službeni list SRJ, 1995); Nikola L. Gačša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji: 1945-1948*. (Novi Sad: Matica srpska, 1984).

⁶ Младенко Кумовић, *Порекло миграције и сјирање Срба са Кућреса* (Нови Сад: Музеј Војводине, 1996), 324.

државних органа – институција и дефинисан законским одредбама, други талас се одиграо неорганизовано и у режији појединаца, односно јањских породица. У првом таласу породице које су се одлучиле за сеобу морале су претходно да добију одобрење за пресељење – колонизацију, од Министарства за колонизацију уз испуњавање главног услова да је неко из породице био учесник у Народноослободилачком покрету. У другом таласу та одлука је доношена након контаката са колонистичким породицама у Војводини приликом посета (Крсних слава, свадби, сахрана) или након одласка током јесени у бербу кукуруза у Војводину. У првом, организованом колонистичком миграционом таласу Јањску висораван је напустило више од 15% становништва, док та бројка, када је у питању други, неорганизовани миграциони талас, износи више од 30% становништва.

Преглед миграционих кретања из рејона Босанска Крајина после завршетка Другог светског рата

Демографски рејон Босанска Крајина је подручје величине 13.500 км² у којем је 1971. године живело 911.520 становника распоређених у 1.159 насеља и 21 општину, што је било више од ¼ територије Босне у Херцеговине и што је представљало готово ¼ њеног укупног становништва. Уколико се миграциони процеси у Босни и Херцеговини анализирају у дужем временском раздобљу, долази се до закључка да је то територија са типично миграционим карактеристикама. У аустроугарском периоду поред значајног исељавања на друге балканске и шире просторе, треба истаћи да је било и значајног досељавања у Босну и Херцеговину. То су били претежно страни држављани, квалификована радна снага, која се досељавала ради ефикасније експлоатације природних и других ресурса Босне у Херцеговини.⁷ За време аустроугарске управе над Босном и Херцеговином из ње се иселило око 260.000 становника, док се у истом периоду доселило 137.000, од којих је 114.591 било са стране.⁸

После Другог светског рата дошло је до нових организованих и неорганизованих миграција становништва из Босне и Херцеговине, које су по обиму превазилазиле све дотадашње миграционе процесе. Организовано исељавање становништва у првом организованом таласу исељавања десило се кроз процес колонизације када су нове револуционарне власти на ефикасан начин желеле да реше проблем становништва, које је у ратним сукобима најтеже страдало и борило се за најелементарније животне услове. Пресељавањем тог становништва из ратом опустошених крајева у Војводину решио би се и проблем демографског вакуума насталог због одласка немачке народносне групације са Вермахтом у другој половини 1944. године. Процењује се како су Немци из 114 војвођанских насеља напустили око 70.000 мањих и већих поседа. На ове немачке поседе у Војводини распоређено је, између осталих, 14.560 породица из Босне и Херцеговине.⁹ Највећи број колониста из

⁷ Ejub Sijerčić, *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Republički zavod za statistiku SR BiH, 1976), 61.

⁸ Детаљније код: Ђорђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине* (Београд: Научна књига, 1955).

⁹ Б. Војиновић, *н. д.*, 140.

Босне и Херцеговине долазио је са простора Босанске Крајине. Након колонизације негативни миграциони салдо се наставио па је у периоду 1948–1971. године износио око 16.000 становника годишње. По периодима 1948–1953. године број се креће до 5.700 исељеника годишње, затим 1953–1961. године расте на око 16.000 годишње, а број за период 1961–1971. године достигао је више од 20.000 исељеника. Према подацима пописа становништва из 1971. године, из Босанске Крајине у друге југословенске републике и покрајине одселило се 162.000 становника, док се из источне Босне у истом том периоду одселило 38.000 становника.¹⁰

Уколико се прати старосна структура исељеника, долази се до података да је 52% исељеног становништва било старосне доби од 20 до 34 године, што говори да се исељавало највитаљније, радно и репродуктивно најспособније становништво, што је за директну последицу имало нагли пад природног прираштаја и пражњење неких планинских, углавном сеоских подручја. Истовремено, анализом етничке структуре исељеника може се закључити да су се у највећој мери исељавали Срби, а да су се становници исламске вероисповести веома мало исељавали из Босне и Херцеговине. До пописа 1961. године из Босне и Херцеговине се становништво углавном исељавало у атрактивна пољопривредна подручја Војводине, док се из пописа од 1971. године може увидети да становништво више одлази у Словенију, Хрватску и Београд.¹¹

Миграциони салдо Босанске Крајине у послератном периоду био је стално негативан. До кулминације исељавања са ове територије дошло је у периоду од пописа 1953. до пописа 1961. године када се годишње исељавало преко 8.000 становника, што је у промилима износило 10,8. Општина Мркоњић Град у Јајачком срезу тада је имала највишу стопу исељавања, која је износило 26 промила, а потом је највишу стопу исељавања имала општина Шипово са преко 20 промила. Укупно гледајући, јајачки регион је у овом периоду имао негативан миграциони салдо са 13,5 промила. У периоду 1961–1971. године опада број исељеника из овог региона, па он у овом периоду износи 2.020 становника годишње, при чему је општина Шипово тада имала негативан миграциони салдо са 7,5 промила.

Миграције становништва са Јањске висоравни

Јањ је брдско-планинска област, која се налази у југозападном делу Босне и Херцеговине у Републици Српској и чини 80% општине Шипово. Ову безводну кречњачку висораван по средини дели река Јањ, десна притока реке Пливе. Јањ има изглед дубодолине па се у народу одомаћио назив Јањска долина. Као својеврсним природним прстеном омеђена је готово са свих страна густом четинарском шумом према свим суседним општинама које је окружују: Јајце, Доњи Вакуф, Купрес и Гламоч. Она је готово одувек чинила засебну целину у географском, историјском, етничком и културолошком смислу. Залазећи у дубљу историју и у римско доба, сазнајемо да је Јањ био једна од путних станица на такозваном Соларном путу, који је

¹⁰ Е. Сijerčić, *n. d.*, 60.

¹¹ *Истио*, 61.

повезивао приморје и панонски басен.¹² Један правац на том путу био је резервисан за трговину сољу, а други (у супротном смеру) за снабдевање примораца паклином, која се добијала од смоле четинарског дрвета, а коришћена је за импрегнацију бродова и других пловила. Траса тог пута када је Јањ у питању ишла је вероватно између бабићке и подосојске градине. Јањ је по наводима појединих историчара једно време био и средиште Босанске Цркве у средњем веку, а за време аустроугарске управе (1878–1918) у етничком и конфесионалном смислу био је хомогенизован. Природне границе Јања подударују се са његовим етничким границама. Унутар тих граница од времена аустроугарске управе живи искључиво српски живаљ православне вероисповести. Површина целог природног слива реке Јањ износи 346,9 км², с тим што у оквир предоне целине Јањ улази 314 км², што значи да разлика између природног слива и предоне целине износи 32,9 км², што је 10% природног слива. Од 1953. године када је извршена нова административна подела на општине у социјалистичкој Југославији, Јањ је ушао у састав Шипова и на тај начин изгубио идентитет утапајући се у састав једне шире административне целине. Јањску висораван је чинило 19 села, 8 делова села и 46 заселака.¹³ Захваљујући пре свега свом географском периферном положају, Јањ је деценијама био скрајнут и изолован. Деценијама, тако изоловани, заборављени Јањани су живели животима сточара, у мањој мери ратара, привређујући у оквирима патријархалних, породичних задруга. Те породичне, патријархалне задруге имале су по неколико десетина чланова и бавиле су се готово искључиво сточарством, са основним настојањем да се појача сточни фонд породичне задруге. Најпознатија породична задруга у Јању тог времена је породична задруга Медић, која је имала и до 100 чланова. У таквој атмосфери изолованости и скрајнутости, готово да се нису дешавале никакве промене када су у питању обичаји из годишњег и животног циклуса. Обичаји из годишњег циклуса су: божићни обичаји, ускршњи обичаји, обичаји везани за Крсну славу, Петровдан, Малу Госпојину, Богојављење итд. Обичаји из животног циклуса су: обичаји по рођењу, крштење, свадбени обичаји, обичаји сахрањивања и др. Нису се дуг период дешавале ни промене на далеко познатој мушкој и женској јањској ношњи. Очување аутентичних јањских обичаја и ношње може се објаснити тиме што је становништво овог краја имало веома ретке контакте са другим етничким односно конфесионалним заједницама из ближе и даље околине. Поред свега тога, у Јању нису постојале модерне путне комуникације, па су се контакти у оквиру Јањске долине или са ближим суседима могли остваривати једино коњским запрегама, јашући коње или прелазећи те раздаљине пешице. Једна од особености овог краја је и та што у његовом оквиру није никад постојало градско језгро у којем би се дешавао динамичнији привредни и културни живот, као што је то био случај са суседним општинама. И поред тога што је између два светска рата Јањ био аграрно пренасељен, из њега није било исељавања као што је то забележено у неким другим крајевима Краљевине Југославије. Без обзира на изолованост, скрајнутост и изразито периферан положај, недостатак модерних комуникација, оскудицу у изворској води и плодном земљишту,

¹² Р. Ракита, *н. д.*, 12.

¹³ *Исто*, 293.

непостојање индустријских капацитета, односно градског средишта, Јањани нису размишљали о сеобама у периоду између два светска рата.¹⁴

Година	Број домаћинства	Индекс пораста домаћинства	Број становника		Укупно	Укупан пораст становништва		Индекс пораста становништва од последњег пописа у %	Просечан број чланова домаћинства
			М	Ж		Апс.	У %		
1879.	509	100	2.399	2.212	4.581	-	-	100	9,00
1885.	528	103	2.500	2.236	4.736	155	3,27	103	8,96
1895.	666	126	3.029	2.568	5.597	861	15,38	118	8,40
1910.	724	108	3.612	2.977	6.589	992	15,05	117	9,10
1921.	-	-	-	-	6.463	-126	-1,94	98	-
1931.	778	-	3.538	3.127	6.665	202	303	103	8,64
1948.	1.155	148	3.853	3.789	7.641	977	12,78	114	661
1953.	1.180	102	-	-	8.375	733	8,75	109	7,09
1961.	1.436	121	4.656	4.554	9.178	735	8,06	109	6,34
1971.	1.397	97	-	-	8.837	-341	-3,85	96	6,32
1981.	1.269	90	-	-	6.287	-2.550	-4.055	71	4,95

Табела 1. – Кретање становништва Јања 1879–1981.¹⁵

Страдања и депопулација становништва са Јањске висоравни

Током Другог светског рата становништво Јањске висоравни је страдало као ни једна друга област у Југославији, а јањска села и засеоци су готово у целости попаљени и опустошени. Према Радету Ракити: „Села су до темеља спаљивана. Пошто су све зграде биле од дрвета, послије паљевине није се могло препознати на којем се мјесту

¹⁴ О обичајном животу колониста погледати детљније код: Vesna Katić, „Promene društvenog i običajnog života kolonista iz Bosanske Krajine u vojvodanskim selima“ (magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 1985)

¹⁵ Исто, 191.

које село налазило“.¹⁶ Најчешћи начин ликвидације становништва Јања био је да се оно затвори у кућу или појату и запали. На тај начин страдао је највећи број жртава усташког терора над становништвом Јањске висоравни. Само село Ваган је било поштеђено тих пустошења јер се у њему налазила команда усташких војних снага. Мирис гаражи и пука сиротиња, која се гладна и жедна борила за биолошки опстанак, била је сурова стварност ратних и првих послератних година. Јањска висораван је изгубила преко 25% становништва, што је два пута више него у било којем другом пределу захваћеном ратним страдањима.¹⁷ Живот је том приликом изгубило 1.483 лица, од којих су 1.112 биле жртве усташког терора, док је 371 лице пало као борац у партизанским јединицама. Други подаци, међутим, говоре да је број страдалих Јањана у Другом светском рату био знатно већи и да је током рата живот изгубило 2.360 лица, од којих су 792 жртве била деца испод 16 година. Ови подаци се могу узети у разматрање уколико се анализира гладна 1943. година, када је становништво Јања због тифуса, разних цревних и других болести, насталих због глади, умирало као никад у својој историји.¹⁸ Ова година упамћена је и по томе што су гладни готово отимали једни од других комадић и залогај хране како би преживели.¹⁹ Ови призори у јањским селима и засеоцима настали су због тога што су усташе током 1941. и 1942. године у својим нападима палили и уништавали све оно што нису могли од хране и стоке понети са собом, како би и на тај начин наудили становништву Јања. Када се Врховни штаб Народноослободилачке војске налазио у околини Купреса на Цинцар планини²⁰, један борац, Војин Бјекић, гледајући како горе српска села, запитао је Јосипа Броза Тита: „Стари шта ће бити од овог народа?“. На то је добио одговор: „Овај народ ћемо ми преселити у Војводину, сада је важно да ми њега сачувамо од непријатеља до краја рата а када се заврши рат ми ћемо се постарати о њима“.²¹

После Другог светског рата и првог послератног пописа 15. марта 1948. године у Јањ је административно био подељен на три дела: Стројице, Источне Бабиће и Грабовац.²² Према резултатима овог пописа, Јањ је имао 7.652 становника и припадао је срезу Јајце. Таква административна подела остала је све до 1953. године када је уставном реформом успостављена самоуправа као основна јединица нове административне поделе. Јањска висораван је готово у целости прикључена широј административно-територијалној целини – комуни Шипово. На тај начин, Јањ је као предиона целина изгубио територијалну самосталност, а нова административна подела није донела уочљиве промене набоље, већ су се две целине: Жупска, претежно земљорадничка, и Јањска, претежно сточарска, спојиле. По први пут том новом поделом јањско село Љуша је искључено из јањске целине да би било прикључено Доњем Вакуфу, без обзира на то што су се становници села Љуша од давнина изјашњавали као Јањани.

¹⁶ *Истио*, 106.

¹⁷ *Истио*, 162.

¹⁸ Изјава Петре Миловац рођене Девић дата аутору 20. децембра 1987.

¹⁹ Изјава Симе Војиновић рођене Девић дата аутору 9. јануара 1987.

²⁰ Граница Купреса са Јањском висоравни.

²¹ Војин Навалушић, *Колонизација Банатској Десјотовца после Другој светској рата*, Рукописно одељење Матице српске бр. 39-55-1957.

²² Р. Ракита, *н. г.*, 185.

Колонизација као почетна фаза депопулације становништва Јањске висоравни

Почетна фаза расељавања становништва са Јањске висоравни наступила је одмах после Другог светског рата. Законом о аграрној реформи и колонизацији, нове револуционарне власти Југославије желеле су да изврше прерасподелу аграрног фонда с обзиром на настале крупне промене у аграрно-поседовним односима.²³ Конфискована и секвестрирана имовина одузета је од Цркве у обиму од 85%. „Сва имовина ратних злочинаца и њихових помагача без обзира на њихово држављанство, имовина сваког лица, које је пресудом грађанских и војних судова осуђено на губитак имовине у корист државе“,²⁴ затим имовина одузета банкарским и акционарским друштвима, домаћим издајницима и сарадницима окупатора, предата је одговарајућем министарству, односно Државној управи народних добара која је вршила надзор над том имовином. Овим мерама државна својина је постала доминантан својински облик, чиме је била потиснута до тада доминантна позиција иностраног капитала у југословенској привреди. Тим мерама и законским решењима створени су услови за спровођење колонизације и аграрне реформе стварањем аграрног фонда у обиму од 1.566.000 хектара, од којих је Војводина имала удео од 668.412 хектара или скоро 41% укупног фонда. Планом је такође предвиђено да се у 1946. години у целој земљи посеје 7,5 милиона хектара земље, што је био веома оптимистичан план, ако се имају у виду околности и све промене које су настале у земљи.²⁵ Почетком марта 1945. Привремена влада Демократске Федеративне Југославије на челу са Јосипом Брозом Титом, основала је Министарство за колонизацију и аграрну реформу на челу са Сретеном Вукосављевићем и Министарство за пољопривреду на челу са Васом Чубриловићем. Ресорна министарства у сарадњи са Државном управом народних добара и Аграрним саветом, на чијем челу је био Моша Пијаде, направили су пројекцију колонизације. Овом пројекцијом су били одређени исељеничке квоте за све југословенске републике, услови за добијање решења за исељавање, правилник по којем колонисти добијају земљу, кућу, пољопривредни инвентар, стоку, семена и остале потрепштине.²⁶ „Одређивање насељеничких квота био је деликатан посао, и да одлука о њима није донета једногласно. Врло је индикативно да су против ње гласали Сретен Вукосављевић, Министар за колонизацију и Васа Чубриловић, Министар за пољопривреду.“²⁷ Према резултатима истраживања историчара Николе Гаћеше, у кратком временском периоду од 1945. до 1948. године из готово свих крајева Југославије у Војводину се доселило 37.616 породица са 225.696 чланова. Углавном су то били Срби из различитих крајева Југославије. Са Јањске висоравни се том приликом иселило 230 породица, а пре почетка колонизације у Јању је било 1.378 домаћинстава. Колонизационим процесом је

²³ Б. Војиновић, *н. г.*, 138.

²⁴ Никола Гаћеша, *Радови из аграрне историје и демографије* (Матица српска: Нови Сад, 1995), 472.

²⁵ Б. Војиновић, *н. д.*, 139.

²⁶ *Истио*, 141.

²⁷ Н. Гаћеша, *н. г.*, 466.

обухваћено 16,25% породица или 15,08% становништва. Те породице су просечно имале по 7 чланова.²⁸ Захтев за исељење Министарству за колонизацију подносили су углавном породице које су највише страдале током ратних година, као што су породице из села Чуклић са Мочиоцима или села Натпоље. Из села Чуклић са Мочиоцима исељено је 36 домаћинстава, из села Натпоље 28 домаћинстава, из села Бабићи са Бабиним Долом 22 домаћинства, из села Подобзир 22 домаћинства, из села Кнежевићи 18 домаћинстава, из села Горица 12 домаћинстава, из села Љуша 11 домаћинстава, из села Липовача 10 домаћинстава, из села Грбавица 9 домаћинстава, из села Греда 9 домаћинстава, из села Ђукићи 9 домаћинстава, из села Попуже 8 домаћинстава, из села Брдо 7 домаћинстава, из села Прибељци 7 домаћинстава, из села Тодорићи 7 домаћинстава, из села Ваган 3 домаћинства, из села Водица 3 домаћинства и из села Подосоје 2 домаћинства. Највећи број породица из Јања доселио се у војвођанско село Обровац – 92 породице, Перлез – 44, Футог – 16, Деспотовач – 15, Равно Село – 15, Банатски Деспотовач – 12, Тител – 6, Црвенка – 3, Каћ – 3, Лакташи (Бањалука) – 2, Александрово – 1, Бачка Паланка – 1, Бањалука – 1, Брчко – 1, Брезник (Босанска Градишка) – 1, Будисава – 1, Гајдобра – 1, Јајце – 1, Кисач – 1, Ломница (Бањалука) – 1, Нова Пазова – 1, Нова Топола – 1, Стара Пазова – 1, Старе Шоре – 1, Суботица – 1, Велика Греда – 1 и Жабаљ – 1 (укупно 27 места).²⁹ Треба напоменути и то да су одобрење за сеобу од Министарства за колонизацију могле добити само оне јањске породице које су имале учесника у Народноослободилачком покрету. Путем дужине 15 км који је ишао долином реке Јањ, колонисти су пешке или на коњима долазили на зборно место у Шипово. Док су чекали „ћиру“ и вагоне уског колосека, готово све време јеложена ватра на којој су се колонисти грејали и уз коју су се правили планови и договори. У кредом обележене сточне вагоне, колонисти су се укрцавали у композиције без возног реда и у једном правцу. Воз је из Шипова до Јајца ишао долином реке Пливе, а затим узводно долином реке Врбас и потом ка Доњем Вакуфу. Преко превоја Комар колонисти су стигли до Лашве, а онда су долином реке Босне ишли до Шамца. Од Шамца се путовало пругом редовног колосека према Војводини. На том путу мост на реци Сави је био порушен између Босанског и Славонског Брода па су се колонисти на другу обалу реке Саве пребацивали преко импровизованог понтонског моста. У Новом Саду је загонетка била решена и Јањани су, као и колонисти из неких других крајева, сазнали за распоред и места насељавања. Најзначајнији проблеми у том периоду настајали су због „претрпавања“ појединих банатских села, када су се две колониистичке породице усељавале у једну колониистичку кућу.³⁰ Такве и сличне проблеме обично је на терену решавао председник Аграрног савета Моша Пијаде, или виша инстанца –

²⁸ Р. Ракита, *н. г.*, 215.

²⁹ *Исти*, 217; О послератном насељавању Војводине и демографским променама које су уследиле погледати дегљаније код: Бранислав С. Ђурђев, *Послератно насељавање Војводине: методи и резултати демографске анализе насељавања Војводине у периоду 1945–1981*. (Нови Сад: Матица српска, 1995).

³⁰ Боро Војиновић, *Крајишници у равници: колонизација босанских Крајишника из општина: Шипово, Јајце, Купрес и Ливно у Нове Шове – Равно Село* (Нови Сад: NIP: Tel-fax, 1998), 41.

одељење Министарства за колонизацију, када су незадовољне колонистичке породице пресељаване у друга села на простору Војводине. Пример оваквог поступања је пресељавање 72 незадовољне колонистичке породице из Јања, Купреса, Гламоча и Ливна које су из Банатског Деспотовца пресељене у бачко село Нове Шове – Равно Село. Поводом проблема који су се десили у Банатском Деспотовцу 1947. године Петар Гвозденац, рођен 1922. године у селу Горњи Мујдићи у општини Шипово, носилац Партизанске споменице 1941, 1997. године је изјавио:

„Добио сам тражени годишњи одмор и дошао да обиђем моје, који су били колонизирани у Банатски Деспотовац. Пошто су ме моји земљаци познавали, жалили су ми се да су добили лоше куће, на лошу воду и климу. Ја сам обећао да ћу им помоћи колико будем могао. Отишао сам потом у Министарство за Колонизацију, код мајора Бајалице, који ме је примио. Ја сам га тада молио да се незадовољни колонисти из јајачког среза преселе, мада ни сам тада нисам знао где, али сам обећао да ћу пронаћи то место. Сазнао сам за Нове Шове. Мајор Бајалица није имао ништа против“.³¹

Период прилагођавања Јањана на војвођански начин живљења није био ни брз ни лак, јер су се суштински културолошки обичајни, традиционални модели веома резиковали. Јањанима је понајвише сметала војвођанска вода, која је била „бетна“, и ваздух који се веома разликовао од оног завичајног, „оштрог“ – планинског. Пуно времена уважавања и толеранције било је потребно да би се дошло до нових вредности и прожимања. Колонисти који су у првим послератним годинама дошли и остали у Војводини постали су мост за нова досељавања и нови талас миграција из Јања који ће по обиму премашити колонизациони талас. Према првом послератном попису од 15. марта 1948. године у Јању су живела 7.652 становника. Од тог времена бележи се пораст становништва у Јању а врхунац је достигао 1961. године када је у Јању живело 9.526 становника.

Током 60-их година XX века отпочеле су миграције из Јања које су имале потпуно други карактер од оних непосредно после Другог светског рата и биле су појединачне и у режији појединаца, односно породица из Јања. За релативно кратко време по броју пресељеног становништва оне су превазишле оне бројке које се наводе за колонизациони процес. По попису из 1981. године број становника у Јању опада за више од 30% па је у Јању те године забележено 6.287 становника.³² Од средине 60-их година многи Јањани одлазе на рад у Словенију, а млади на школовање, углавном занатска занимања. Према попису становништва из 1971. године, на привременом раду у иностранству је било 528 особа из Јања.³³ Један од сигурних сигнала да ће се нова исељавања из Јања десити тичала су се сезонских послова, најчешће везаних за пољопривредне радове. У бербу се одлазило најчешће у она војвођанска места где је било земљака – колониста, како би се група – „партија“, брже и боље снашла у том тешком послу.

³¹ Изјава Петра Гвозденца дата аутору 18. октобра 1997.

³² Р. Ракита, *н. д.*, 191.

³³ *Исто*, 224.

Типичан актер ове приче је Јањанин Јово Ђукић из села Брдо, који је пре него што је отишао у иностранство неколико година долазио у бербу кукуруза у Војводину. Након контакта Јањана и колониста све чешће у комуникацији се могло чути „да се свугде боље живи него у Јању“. Први пут у бербу кукуруза Јово Ђукић је отишао 1971. године, тада је имао 22 године и био је породичан човек, пошто је у брак ступио са 15 година. Групе које су полазиле у бербу кукуруза звале су се „партије“, имале су 5-6, а ретко и до 8 чланова, имале су груповоћу, ког су звали бандигазда. Група Јове Ђукића, по његовом сећању, ишла је у бербу кукуруза у војвођанска села Српски Милетић, Стапар, Алекса Шантић и Бајмок. Тих година погодбе између „партије“ и газда у Војводини ишле су у обиму да се за једно обрано, уређено, утоварено јутро кукуруза добијало 150 кг кукуруза у клипу. То је подразумевало да се обрани кукуруз утовари и смести у амбар, да се кукурузовина посече, повеже у снопове и покупа. Газде су имале обавезу да за чланове „партија“ обезбеде храну и смештај. Смештај је углавном био у посебним или помоћним просторијама, шталама, где су чланови „партије“ спавали на сламарицама и углавном на поду. Након одрађених послова бандигазда је наручивао вагон који је зарађени кукуруз превозио до Шипова, где се корпама или сличним посудама делио на равне части. При томе је увек неко из групе ишао у пратњу, спавао у вагону, како би зарађени кукуруз безбедно стигао до крајње станице.³⁴

После неколико искустава везаних за бербу кукуруза у Војводини Јово Ђукић је одлучио да оде „трбухом за крухом“ на привремени рад у Немачку. После неслагања да једном локалном општинском службенику из Шипова плати 3.000 динара за издејствовану дозволу за одлазак на привремени рад у иностранство, сам је кренуо у акцију да до поменуте дозволе дође „јер је толико коштало једно добро теле“. „Отишо сам тада, сећао се он, код председника општине Маринка Нишића да ми он помогне, што је он и учинио.“ У налажењу решења за Јовин проблем учествовали су и директор социјалног из Јајца и народни посланик за Босну и Херцеговину Радован Митрић и његов кум из Липара Ратко Поповић, који му је за ту прилику обезбедио гарантно писмо. На привременом раду у Немачкој Јово Ђукић је, почевши од 1971. године, провео 27 година. Већ након 8 месеци рада у Немачкој уштедео је за куповину куће у Равном Селу, „на наговор жениних рођака Божића из Подовзира, који су у Равно Село дошли као колонисти“. Током боравка у Немачкој Јово Ђукић је радио у Браубаху и Бад Хенералду (у близини Бона), као и у Штутгарту.³⁵

Одлазећи у бербу кукуруза, поједини чланови „партије“ су у слободно време разгледали села и тражили кућу за себе и своју породицу, увидевши да се у Војводини боље живи и да им се пружа више могућности за посао и школовање деце. Када се пронашло адекватно решење, уследили би преговори купца и продавца куће, затим капарисање, ако купац није могао одједном да исплати кућу. У том случају купац се враћао у Јањ са намером да прода све оно чиме би могао да измири своје обавезе према продавцу куће. Чешће се дешавало да се новац позајмљује од родбине и земљака, јер су се некретнине, земља и стока тих година у Јању тешко продавале, или су се

³⁴ Изјава Јове Ђукића дата аутору 6. августа 2024.

³⁵ Изјава Јове Ђукића аутору.

продавале по веома ниским ценама. Када је пронађено решење, уследиле су припреме за сеобу и одлазак које су пратили туга, бол и сузе и оних који одлазе и оних који остају. Углавном истом путањом којом су ишли колонисти из Јања ишли су и нови исељеници у војвођанска села.³⁶

Једно такво исељавање десило се почетком новембра 1965. године када се из села Горице са породицом у Равно Село доселио Цвијо Војиновић са мајком Симом, женом Стојом и синовима Жарком, Бором и Љубом. Цвијин отац Лазар страдао је 1941. године као жртва усташког терора, када су га под изговором да има радну обавезу на путу према Јајцу свирепо убили. У сточном вагону поред чланова његове породице путовале су и једна кобила и две краве, које су током вишедневног путовања одиграле значајну улогу када је исхрана породице у питању. Најчешћи садржај пртљага исељеника били су преслица за предење вуне и разбој – „стан“ за ткање серцада, крпара, ћилима и неких делова добро познате јањске ношње. Прилагођавање јањских досељеника на војвођански начин живота ишао је споро, али је био у континуитету.³⁷ То прилагођавање се односило на прихватање екавског наречја, прихватање начина исхране по војвођанском моделу, али је справљање пуре од кукурузног брашна и познатих јањских пита од кромпира и сира дуго остало као навика из јањског завичаја. Досељеници из Јања су релативно брзо прихватили одређене војвођанске навике и уклопили се у модерне, савремене токове. Многе исељеничке породице из Јања, као и из других колониистичких рејона и области, међутим, биле су до тог нивоа „модерне“ – индоктриниране, да су се одрекле важних завичајних навика и обичаја, па чак и Крсних слава као најважнијих традиционалних, обичајних, религијских породичних окупљања током године. Као и остали Војвођани, временом су се колонисти почели навикавати на штампу преко које су се информисали о новостима из земље и света, куповали су се радио и ТВ апарати. Корените промене у односу на начин живљења у старом завичају постале су евидентне, а сведоци тих промена су записали: „Требало је да прође скоро пола вијека да би између потомака и досељеника и староседелачког становништва био завршен циклус потпуног етно-биолошког прожимања“.³⁸ По подацима из *Јањских власника* у Војводини данас живи око 15.000 Јањана и јањских потомака.³⁹ Они у највећем броју живе у Футогу – око 550 породица са око 2.500 чланова, Перлезу – 120 породица са више од 500 чланова, Равном Селу – 100 породица са више од 400 чланова, Банатском Новом Селу – 66 породица са око 250 чланова, Будисави – 153 породице са око 600 чланова, Обровцу око 200 породица са око 1.000 чланова, Каћу 20 породица са око 100 чланова.

³⁶ Детаљније код: Ивана Добривојевић Томић, „У потрази за бољом будућношћу. Насељавање колониста у Војводини у првим годинама након Другог светског рата“, у: *Дрући светски рат 75 година касније. Том 2*, уредници Далибор Денда, Бојан Б. Димитријевић, Димитар Тасић (Београд: Институт за стратегијска истраживања: Институт за новију историју Србије: Институт за савремену историју; Бања Лука: Универзитет, 2021), 339-361.

³⁷ Детаљније код: Ivana Dobrivojević Tomić, „Problemi u naseljavanju i prilagođavanju kolonista na život u Vojvodini u prvim godinama posle Drugog svetskog rata“, *Istorija 20. veka*, god. XXXIX, br. 2, (2021), 313-333.

³⁸ Р. Ракита, *н. г.*, 222.

³⁹ *Јањски власник*, бр. 3, 2012, 9.

Село	Становника			Домаћинства			Лица на привременом раду у иностранству
	1961.	1971.	индекс	1961.	1971.	индекс	
			1961=100			1961=100	
Бабићи	914	932	102,0	139	149	107,2	61
Бабин До	769	717	93,2	106	106	109,4	25
Брдо	319	331	103,8	45	55	122,2	12
Чуклић	498	419	84,1	71	68	95,8	12
Ђукићи	682	585	85,8	91	91	100	25
Горица	107	105	98,1	17	17	100	-
Грбавица	148	150	101,4	23	26	113,0	7
Греда	186	186	100,0	34	31	91,2	12
Кнежевићи	200	166	83,0	32	33	103,1	5
Крчевине	348	345	99,1	54	55	101,9	18
Липовача	482	439	91,1	60	62	103,3	6
Љуша	459	502	109,4	64	141	220,3	8
Натпоље	404	352	87,1	75	53	70,7	4
Мочиоци	68	58	85,3	15	12	80	2
Подобзир	313	272	86,9	48	41	85,4	4
Подосоје	319	289	90,6	43	51	118	5
Попуже	313	278	88,8	49	53	108,2	8
Прибељци	1.240	947	76,4	368	139	37,8	13
Тодорићи	635	580	91,3	90	108	120,0	12
Ваган	504	454	90,1	63	71	112,7	25
Водице	618	575	93,0	78	80	102,6	12
СВЕГА:	9.526	8.685	91,1	1.575	1.452	92,1	276

Табела 2. – Кретање становништва села у Јању 1961–1971.⁴⁰

Последице послератних миграција са Јањске висоравни

Депопулација становништва са Јањске висоравни имала је несagleдиве последице како на демографске прилике тако и на све аспекте друштвеног живота. Пратећи већину тих параметара кроз временски период од 50 година и кроз два наведена миграциона процеса, могли бисмо констатовати да је у послератном исељавању из Јања већи удео имала мушка популација, као и да се у Јању у другој миграционој фази појавио вишак женске младе популације, јер је удаја тих девојака све више постајала проблем. Девојке у

⁴⁰ Р. Ракита, *н. г.*, 188.

Јању по обичају су се удавале пре 20. године. Уколико су прелазиле ту границу, добијале су надимак „старке“. Крајем 60-их година XX века у Јању је било око 300 девојака које су навршиле 25 година и које су остале неударе. Неке од тих девојака су спас пронашле у манастирима широм бивше земље, а највећи број у манастиру Моштаници, испод планине Козаре.⁴¹ Знатан део овог проблема решен је посредовањем Јањана, колониста, када су се дешавала спајања неударних јањских девојака са момцима из Србије и Војводине. Други проблем који је годинама постајао све већи је појава старачких домаћинстава, јер су поједини Јањани у годинама, навикнути на начин живота у Јању, одбијали сваку могућност напуштања вековног огњишта. Таквих домаћинстава је у једном тренутку био велики број, а временом су се почела дешавати потпуна гашења вишевековних породица и огњишта. Из тих разлога Јањ је постао средина са карактеристиком дубоке демографске старости. Ако се анализирају васпитно-образовни моменти, онда се долази до следећих закључака. Између два рата у Јању су радиле четири основне школе: у Стројицама, Бабићима, Прибељцима и Грбавици. После Другог светског рата број основних школа у Јању се повећао, јер су у неким јањским селима биле организоване само четворогодишње школе. По подацима из школског летописа Основне школе „Раде Марјанац“ из школске 1972/1973. године у Стројицама наставу је похађало 1.270 ученика, док у школској 2024/25. години наставу у истој школи похађа тек 44 ученика. У овим анализама често је навођен број становника Јањске висоравни у разним периодима, у неким подацима из *Јањских иласника* спомиње се и бројка већа од 10.000 становника. Данас по непровереним извештајима, које нам је доставио директор основне школе из Стројица Мирко Пиљић Уча, сазнајемо да на целој Јањској висоравни не живи више од 750 житеља.

Закључак

С обзиром на настале околности када се дешавају релативизације појединих историјских догађаја и процеса у рату и миру, који су имали директан штетан утицај на демографске прилике, што се тиче Јањске висоравни могли бисмо да закључимо да је док је висораван била изолована и скрајнута „као заборављени кофер“, она била изузета од миграционих процеса. Нестајање становништва које је започело усташким терором спроведеним током Другог светског рата настављено је исељавањем кроз два миграциона процеса, која су и по обиму и по суштини били различити. Из свега наведеног се може извести закључак да би се у блиској будућности могло десити да се у потпуности угаси живот на по свим параметрима значајној „предионој целини“ где је вековима живео искључиво српски, православни народ. Срби су кроз све ово време показивали свој традиционални карактер, као и културни, национални и верски идентитет. Спас за опстанак српске, јањске долине може се десити само свеобухватним пројектом државних и локалних субјеката, који ће вратити веру у могућност квалитетног живота и на овом простору. Само таквим приступом – афирмацијом привредних, туристичких, традиционалних потенцијала Јањске висоравни може се вратити нада овој српској оази.

⁴¹ Исто, 225.

Објављени и необјављени извори:

Рукописно одељење Матице српске, Нови Сад

Навалушић, Војин. *Колонизација Банатског Деспотовца после Другог светског рата.*

Треће заседање Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије и заседање

Привремене Народне скупштине: 7–26. августа 1945.: стенографске белешке. Београд:

Президијум Народне скупштине ФНРЈ, 1946.

Изјава Симе Војиновић, рођене Девих (1902), село Горица – општина Шипово.

Изјава Петре Миловац, рођене Девих (1910), село Горица – општина Шипово.

Изјава Петра Гвозденца (1922), село Горњи Муџићи – општина Шипово.

Изјава Јове Ђукића (1939), село Брдо – општина Шипово.

Petranović Branko, prir. *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ: (11. jun 1945 - 7. jul 1948).* Beograd: Arhiv Jugoslavije: Službeni list SRJ, 1995.

Литература:

Војиновић, Боро. „Колонизација Јањана у Нове Шове – Равно Село“. у: *Колонизација Јањана у Равно Село*. Уредник Боро Војиновић, 130–187. Равно Село: Удружење „Јањ“, 2017.

Војиновић, Боро. *Крајишници у равници: колонизација босанских Крајишника из општина: Шипово, Јајце, Купрес и Ливно у Нове Шове – Равно Село*. Нови Сад: NIP: Tel-fax, 1998.

Гаћеша, Никола. *Радови из аграрне историје и демографије*. Нови Сад: Матица српска, 1995.

Добривојевић Томић, Ивана. „У потрази за бољом будућношћу. Насељавање колониста у Војводини у првим годинама након Другог светског рата“. у: *Дрући свейски раји 75 јодина касније*. Том 2. Уредници Далибор Денда, Бојан Б. Димитријевић, Дмитар Тасић, 339-361. Београд: Институт за стратегијска истраживања: Институт за новију историју Србије:

Институт за савремену историју; Бања Лука: Универзитет, 2021.

Ђурђевић, Бранислав С. *Послеријно насељавање Војводине: методи и резултати демографске анализе насељавања Војводине у периоду 1945-1981*. Нови Сад: Матица српска, 1995.

Кумовић, Младенко. *Порекло миграције и страдање Срба са Кујреса*. Нови Сад: Музеј Војводине, 1996.

Марковић, Душанка. „Народни обичаји житеља Јања“. у: *Колонизација Јањана у Равно Село*. Уредник Боро Војиновић, 75–129. Равно Село: Удружење „Јањ“, 2017.

Пејановић, Ђорђе. *Становништво Босне и Херцеговине*. Београд: Научна књига, 1955.

Ракита, Раде. *Јањ: демографскоисторијска и антропогеографска студија*, књ. 1. Бања Лука: Књижевна задруга, 2003.

Dobrivojević Tomić, Ivana. „Problemi u naseljavanju i prilagođavanju kolonista na život u Vojvodini u prvim godinama posle Drugog svetskog rata“, *Istorija 20. veka*, god. XXXIX, br. 2, (2021), 313-333.

Gaćeša, Nikola L. *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji: 1945-1948*. Novi Sad: Matica srpska, 1984.

Sijerčić, Ejub. *Migracije stanovništva Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Republički zavod za statistiku SR BiH, 1976.

Интернет извори:

Vesna Katić, „Promene društvenog i običajnog života kolonista iz Bosanske Krajine u vojvođanskim selima“. Magistarski rad, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 1985.

Периодика:

Јањски гласник

BORO VOJINOVIĆ
Vrbas City Museum

**THE MIGRATION OF THE POPULATION
FROM THE AREA OF JANJ AFTER WORLD WAR II**

Summary

The area of Janj is an arid limestone area located in the southwestern part of Bosnia and Herzegovina, within the municipality of Šipovo and it belongs to the entity of the Republic of Srpska. It covers an area of 346,9 km² and it is divided in the middle by the Janj river, which flows into the Pliva river on the right. It is bordered by a natural ring – a dense coniferous forest – from the neighbouring municipalities: Jajce, Donji Vakuf, Kupres and Glamoč. Due to its specific geographical position in relation to the surrounding land, the expression – Janjska dolina (the valley of Janj) – became common. Until 1953, it represented a separate geographical, historical, ethnic and cultural entity. Since that year, it has been a part of a wider administrative entity and makes up 80% of the municipality of Šipovo. The disappearance and displacement of the population from the Janj plateau began in the war years of 1941 and 1942, when enemy military forces, significantly assisted by the Ustashas, killed 25% of the population of Janj. After the suffering, the displacement of the population from the Janj plateau took place immediately after the end of World War II, through the process of colonization. 230 colonist families from Janj participated in this organized migration process, and the depopulation of the population continued through the unorganized - individual resettlements during the 1960s and 1970s, which exceeded the colonization migration wave in terms of volume to a great extent.

Keywords: Janj, World War II, migration processes, colonization, displacement.

РАТНА ДЕЈСТВА ОКО ГРАХОВА И ГЛАМОЧА (1994–1995) И ЊИХОВ ОДРАЖАЈ НА РЕПУБЛИКУ СРПСКУ КРАЈИНУ

Сажетак: Током Грађанског рата у Босни и Херцеговини (1992–1995) тек понека општина није имала директна ратна дејства на својој територији, али због свеукупних ратних напора можемо да кажемо да је рат захватио сваки педаљ територије те земље. Премда је подручје Босанског Грахова, Гламоча, Дрвара и Босанског Петровца имало своју стратешку важност, није се радило о бојишту од примарног значаја за Републику Српску. Међутим, то подручје је имало прворазредан значај за Републику Српску Крајину од дана избијања рата у Босни и Херцеговини па све до операције „Олуја“, којом су хрватске оружане снаге сломиле њен западни дио. Управо због тога, у средишту пажње овог истраживања налазе се офанзивна дејства хрватских оружаних снага на ливањско-граховском правцу од краја 1994. до августа 1995. године и њихова перцепција и свеукупни одражај на положај Републике Српске Крајине. Ово питање има посебан значај с обзиром на то да је падом Грахова и протјеривањем српског становништва са тог простора крајинска престоница Книн стављена у полуокружење, чиме су створени предуслови за њено коначно сламање. Рад је заснован на документацији цивилних и војних власти Републике Српске Крајине, мемоарским записима и стручној литератури.

Кључне Република Српска Крајина, Босанско Грахово, Гламоч, Книн, Република Српска,
ријечи: Динара.

Процес распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ) пратио је комплекс грађанских ратова од којих су сукоби у Хрватској и Босни и Херцеговини (БиХ) били нарочито интензивни, дуги и крвави. Премда се формално ради о два одвојена оружана сукоба, они су били тијесно повезани на више различитих нивоа. Та веза је била физичка – рат се преносио преко дотадашње међурепубличке, а тада већ међудржавне границе, али и суштинска – на дипломатском, стратешком, националном и политичком нивоу. Ако је негдје та повезаност два сукоба дошла до изражаја, онда је то на простору Босанске Крајине, гдје су се укрштали српски, хрватски и муслимански интереси. Грађански рат у Хрватској почео је током 1991, док се Грађански рат у Босни и Херцеговини распламсао у прољеће 1992. године. Од тог тренутка читава БиХ и значајни дијелови Хрватске постали су војишна зона – често се чинило јединствена. Нове међудржавне границе нису могле да прекину везе између народа, нити да онемогуће да их прелазе различите оружане формације у циљу извођења одређених операција.

Управо у том смислу, од почетка рата у БиХ оружана дејства на граховско-ливањском правцу имала су велики значај за Книн – престоницу Републике Српске Крајине (РСК) и град који је представљао симбол отпора и националног буђења Срба у Хрватској. Како је рат одмицао тако је подручје Грахова и Гламоч добијало све већи значај за Книн, а отуда и читаву РСК. Грахово и Гламоч имали су велики стратешки и саобраћајни значај за РСК, пошто је преко Грахова пролазила једина саобраћајна веза између Книна и Бањалуке и даље ка Београду.¹ Чини се да овладавања Книном и није могло бити без отимања тог дијела Босанске Крајине из српских руку.

По попису становништва из 1991. године, последњег који је извршила социјалистичка Југославија, на територији Скупштине Општине (СО) Босанско Грахово живјело је свега 8.303 становника. Иако територијално велика,² по броју становника ово је била седма најмања општина у Социјалистичкој Републици (СР) БиХ – послје Лубиња, Неума, Калиновика, Хан Пијеска, Крешева и Сарајево-Трнова.³ У националном погледу попис је регистровао 7.929 Срба (95,50%), 219 Хрвата (2,64%), 128 Југословена (1,54%) и свега 12 Муслимана (0,14%). Од 35 насеља Срби су били у огромној већини у 33, укључујући и општинско средиште – Босанско Грахово. У преостала два насеља већинско становништво је било хрватске националности. Истину за вољу, у једном од та два села (Уништа) живјело је више од половине свих Хрвата са територије СО Босанско Грахово, док је у другом селу са хрватском већином било укупно два становника.⁴ У 9 од 33 насеља, у којима су били већина, Срби су представљали свеукупно становништво (100,00%), у 12 насеља су били преко 99% становништва, у још 7 преко 95%, у 2 преко 90%, а у преостала 3 изнад 80%. На основу тога, сасвим је јасно да је простор Босанског Грахова представљао компактно српско подручје.

Гламоч је у територијалном погледу био пета највећа општина у СР БиХ – послје Мостара, Фоче, Бањалуке и Требиња, док је по броју становника био међу мањим. Последњи југословенски попис становништва на подручју СО Гламоч регистровао је 12.543 становника, од чега 9.969 Срба (79,48%), 2.243 Муслимана (17,88%), 184 Хрвата (1,47%) и 116 Југословена (0,92%). Од 55 гламочких насеља Срби су били већина у 47, рачунајући општинско средиште – Гламоч, Муслимани у

¹ У том смислу велики значај су имала и подинарска села из састава Скупштине Општине Ливно, у којима је српски народ чинио једину или барем изразито већинску популацију: Богдаше (100%), Бојмунте (100%), Чапразлије (79,90%), Губин (98,90%), Прово (100%), Радановци (100%), Сајковић (100%) и Врбица (98,68%).

² Површински гледано, Босанско Грахово је било веће од 65 општина у БиХ.

³ Примјера ради, СО Брчко је захватало готово идентичну површину као и Босанско Грахово, али је имало десет пута више становника. Исто тако, СО Бреза је захватала шест пута мању површину, али је имала дупло више становника.

⁴ Срби су били већина у насељима: Бастаси (100%), Босанско Грахово (96,13%), Црнац (100%), Црни Луг (99,78%), Доње Пеуље (99,69%), Доњи Казанци (100%), Доњи Тишковац (99,25%), Дулер (100%), Горње Пеуље (98,41%), Горњи Казанци (99,52%), Грковци (99,47%), Исјек (98,39%), Јаруга (99,21%), Кесићи (99,38%), Лука (80,47%), Малешевци (99,04%), Мало Тичево (94,64%), Маринковци (99,63%), Мрачај (100%), Нуглашица (99,10%), Одљај (83,94%), Печенци (98,18%), Пећи (94,09%), Преодац (99,49%), Пржине (100,00%), Радловићи (100%), Ресановци (97,18%), Стожишта (100%), Угарци (88,92%), Велико Тичево (96,30%), Видовићи (95,51%), Засеок (99,19%) и Зебе (100%). С друге стране, Хрвати су били већина у насељима Корита (100%) и Уништа (54,67%).

7, док у једном насељеном мјесту није било житеља.⁵ У 22 насеља од 47 уколико су били већинско становништво, Срби су представљали комплетну популацију; у још 10 насеља чинили су 95–99% популације, у још 4 89–94%, у 5 насеља преко 70%, а у 3 насеља више од 60% од укупног броја становника. Муслимани су у једном селу представљали више од 95% популације, у 2 изнад 85%, у 2 изнад 70%, а у једном изнад 60%. С обзиром на то, можемо да кажемо да је подручје Гламоча било доминантно српско, уз значајно присуство муслиманског живља.

На почетку прекомпозиције југословенског простора, Босанско Грахово и Гламоч постали су дио Заједнице општина (ЗО) Босанске Крајине, која је образована 29. априла 1991. године.⁶ Да су Книнска Крајина и Босанска Крајина тијесно повезане видјело се већ на почетку југословенске кризе када се рат у Хрватској још није распламсао свом жестином, а рат у БиХ није био ни близу. Тада су Српска Аутономна Област Крајина (САО) Крајина и ЗО Босанске Крајине, на заједничкој сједници скупштина у Спомен-дому „Гаврило Принцип“ 27. јуна 1991. године усвојиле „Уговор о сарадњи“ и прогласиле „Декларацију о уједињењу“. У декларацији је назначено да се ЗО Босанске Крајине и САО Крајина „конституишу у јединствену политичко-територијалну цјелину“ – радног назива Уједињена Крајина, која чини „правну и политичку основу интегративне сарадње у областима привреде, политике, културе, просвјете, образовања, здравства, социјалног рада и социјалне политике, саобраћаја и веза, информисања, полиције, одбране и других сектора живота и рада у којима се укаже потреба за таквом сарадњом“. Предвиђено је било конституисање заједничких органа власти и „јединствен наступ према другима“, а све са циљем „сопствене интеграције српског народа у цјелину“ и „стварања јединствене државе у којој ће живјети сви Срби на Балкану“.⁷

У другој половини 1991. године Хрватску је захватио отворени рат, а с обзиром

⁵ Срби су били већина у насељима: Бабића Брдо (100%), Црни Врх (99,64%), Ђирићи (78,67%), Ђослије (89,12%), Долац (100%), Дубраве (100%), Ђуличан (68,03%), Гламоч (76,88%), Главица (100%), Халапић (99,43%), Хасанбеговци (100%), Хасићи (91,94%), Хотковци (99,06%), Хозићи (75,76%), Хрбине (98,82%), Исаковци (51,56%), Јакир (52,82%), Камен (94,94%), Карловац (100%), Копић (51,56%), Красинац (100%), Малковци (65,13%), Мало Село (71,93%), Маслина Страна (100%), Оцак (90,74%), Пердухово Село (100%), Петрово Врело (99,26%), Подглавица (100%), Подградина (100%), Подгред (100%), Подкрај (76,47%), Поповићи (98,67%), Прибеља (100%), Пријани (99,38%), Радаслије (60,46%), Рајићке (100%), Рељино Село (100%), Роре (100%), Рудине (100%), Скуцани (100%), Старо Село (100%), Стекеровци (98,57%), Шумњаци (100%), Ваган (100%), Врба (100%), Заглавица (96,08%) и Зајарута (99,56%). С друге стране, Муслимани су били већина у насељима: Биличић (70,95%), Драгњић (61,98%), Карајзовци (86,67%), Ковачевци (58,10%), Младешковци (77,27%), Опачић (98,85%) и Видимлије (88,00%). Без становника је била Корићна.

⁶ Jasmin Medić, „Utjecaj rata u Hrvatskoj na zbivanja u Bosanskoj krajini 1991. godine“, *Historijski pogledi*, II, br. 2, (2019), 364–374.

⁷ „Декларација о уједињењу Заједнице општина Босанска Крајина и Српске Аутономне Области Крајина“, *Гласник Крајине*, 2. 7. 1991, 204; Миле Дакић, *Српска Крајина: историјски темељи и настајанак* (Книн: Искра, 1994), 54; Срђан Радуловић, *Судбина Крајине* (Београд: Дан Граф, 1996), 31; Davor Marijan, *Olija* (Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2009), 170–171; Slaven Ružić, *Djelovanje „Vlade Republike Srpske Krajine“ 1991.–1995.* (Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2017), 68; Милан Ђулић, „Проекти уједињења Републике Српске и Републике Српске Крајине“, *Српске студије*, XV, (2024), 330–333.

на тијесну повезаност Босанског Грахова са Сјеверном Далмацијом, дешавања с друге стране Динаре нису могла а да се не осјете. Штаб Територијалне одбране (ТО) САО Крајине 7. септембра 1991. године јављао је да је на подручју граховске општине „релативно мирно“, али и да се према Ливну „држе даноноћне страже“, док је код хрватске стране „примјећено груписање аутомобила на барикаде“.⁸

ЗО Босанске Крајине 16. септембра 1991. прерасла је у Аутономну Регију Крајина (АРК), која је, заједно са још четири српске аутономне области настале на тлу СР БиХ, 9. јануара 1992. године прерасла у Републику српског народа Босне и Херцеговине, касније Републику Српску (РС). Тако су Босанско Грахово и Гламоч ушли у оквире Републике Српске и у њеном саставу су остали највећи дио рата.⁹ По избијању рата, а у склопу тежњи РС за потпуним отклоном од Босне и Херцеговине и политичког Сарајева из назива више насељених мјеста уклоњен је придјев „босански“, па је Народна скупштина Републике Српске 31. октобра 1992. године донијела одлуку о преименовању Босанског Грахова у Грахово.¹⁰

За све вријеме рата Грахово и Гламоч представљали су сигурно залеђе средишта Републике Српске Крајине – њеног престоног града Книна. Томе није доприносила само територијална повезаност, већ и дубоке историјске везе истог народа са двије стране Динаре и дотадашње међурепубличке границе. Хрватско вијеће обране (ХВО) није имало капацитете да на том простору оствари значајнији продор, али Хрватска војска (ХВ) несумњиво јесте. Обустава бошњачко-хрватског рата у БиХ, послје склапања „Вашингтонског споразума“ 18. марта 1994. године, била је први предуслов да се на ливањско-граховски правац и Грахово и Гламоч обрати пажња. Треба напоменути да је подручје Грахова и Гламоча, заједно са Купресом, Дрваром, Кључем и Петровцем, представљало зону одговорности Другог крајишког корпуса Војске Републике Српске (ВРС).¹¹

⁸ Mate Rupiћ (ur.), *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995. Dokumenti*, I, *Oružana pobuna Srba u Hrvatskoj i agresija Oružanih snaga SFRJ i srpskih paravojnih postrojbi na Republiku Hrvatsku (1990.–1991.)* (Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2007), 286–287.

⁹ Kosta Nikolić (prir.), *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990–1992*. (Beograd: Institut za savremenu istoriju: Fond za humanitarno pravo, 2011), 84–86; Edin Omerčić, „Nije svačije kroz selo pjevati – Bosanska krajina u projekciji organicističkih intelektualaca (1991–1992)“, *Prilozi*, XLV, (2016), 231–258; Милан Гулић, *Југословенска држава 1918–2006. Од Првогембарског акта до Мајског референдума* (Београд: Институт за савремену историју, 2023), 773–774.

¹⁰ Горан Латиновић, „Стварање институција, јавних установа и предузећа Републике Српске (1992–1995)“, у: *Република Српска – њоложај, историја, идентитет*, I, уредник Драгиша Д. Васић (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022), 89–105.

¹¹ Други крајишки корпус је образован 19. маја 1992. године од дијелова 9. и 10. корпуса Југословенске народне армије. Сједиште команде је, најприје, било у Крњеуши, а затим у Дрвару, због чега је колоквирално називан Дрварским. Према првобитној организацији састојао се од осам лаких пјешадијских бригада (1. дрварска, 3. петровачка, 5. гламочка, 7. купрешка, 9. граховска, 11. крупска, 15. бихаћка и 17. кључка), мјешовитог артиљеријског пука, инжењеријског пука, мјешовитог противоклопног артиљеријског пука, лаког артиљеријског пука противваздушне одбране и више других јединица. По формацији је требало да има 25.940 припадника, а стварно бројно стање је било 16.805 (Данко Боројевић, Драги Ивић, *Војска Републике Српске 12. мај 1992–31. децембар 2005*. (Београд: Српски ратни ветерани општине Чукарица, 2014), 101–104; Ivan Brigović, Ivan Radoš (ur.), *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990–1995. Dokumenti*, XX, 9. *korpus JNA (1992.)* (Zagreb: Hrvatski memorijalno-

Међутим, предмет овог рада није дјеловање овог корпуса нити неке од његових јединица, већ како су се ратна дешавања у зони одговорности овог корпуса рефлектовала на РСК. С тим у вези на сједници Врховног савјета одбране РСК у новембру 1994. године наглашено је да офанзива Петог корпуса Армије Републике Босне и Херцеговине (АРБиХ) према Спасову (Кулен Вакуф) и могућност заузимања Петровца и даљег продора ка Дрвару и Грахову намеће потребу „да се Српска војска Крајине и њена борбена готовост подигне на највиши ниво“.¹² У Книну су били свјесни да је „због притиска на опсаду Бихаћа заједничких снага РСК и РС“, тј. на зону одговорности 5. корпуса, „отворено ново ратиште између Ливна и Грахова, које је мировало двије године“.¹³

Продор хрватских снага преко Ливањског поља на падине Динаре почео је у новембру 1994. године, када је покренута операција „Зима-94“. Хрватске трупе су тада настојале да искористе чињеницу да су значајне снаге из састава Другог крајишког корпуса ангажоване на бихаћком ратишту у извођењу операције „Штит-94“ и да ударом са бока олабаве притисак на тај град, а у исто вријеме напредују на ливањско-граховском правцу са дугорочним циљем. А тај дугорочни циљ бива више него јасан из ријечи бригадира Рахима Адемија, који је командовао Оперативном групом „Ливно“ и самим тим водио хрватске снаге на ливањско-граховском правцу:

„У разним књигама и чланцима писало се да смо операцију 'Зима-94' покренули како бисмо спасили Бихаћ, што је потпуна глупост. На тај дио ратишта ушли смо искључиво ради стратешких циљева Републике Хрватске, а успут смо помогли да не падне Бихаћ и то тако да смо на себе привукли големе снаге противника, што је на крају олакшало обрану Бихаћа.“¹⁴

Напад је почео у раним јутарњим сатима 29. новембра 1994. године, а здружене снаге ХВ-а и ХВО-а надирале су у четири правца. Два напада правца ишла су преко

dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2017), 376–377; Предраг Лозо (ур.), *Република Српска у Одбрамбено-оштакинском рату: историјски ђрепег* (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2018), 95; Бојан Б. Димитријевић, *Генерал Младић и Војска Републике Српске* (Београд: Catena Mundi: Институт за савремену историју, 2019), 113, 498–500; Душан Кукобат, Бојан Димитријевић, 2. *крајишки корпус Војске Републике Српске* (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2019), 33–44, 267–290; Драгиша Јуришић, Предраг Обреновић, Љубиша Вулин (прир.), *Војска Републике Српске* (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022), 65–68; Bojan B. Dimitrijević, *Od JNA do srpske vojske: srpska vojna iskušenja na kraju 20. veka* (Beograd: Institut za savremenu istoriju: Medija centar „Odbrana“, 2022), 103; Бојан Б. Димитријевић, „Војска брза као вјетар“: *Војска Републике Српске у рату 1992–1995*. (Нови Сад: Архив Војводине; Београд: Институт за савремену историју; Бањалука: Архив Републике Српске, 2023), 103).

¹² Natko Martinić Jerčić, Domagoj Štefančić (ur.), *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995. Dokumenti, XIII, Dokumenti vojne provenijencije „Republike Srpske Krajine“ (srpanj–prosinac 1994.)* (Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2013), 386–389.

¹³ Ana Holjevac Tuković, Slaven Ružić (ur.), *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995. Dokumenti, XIV, Dokumenti institucija pobunjenih Srba u Republici Hrvatskoj (srpanj–prosinac 1994.)* (Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata; Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013), 12, 260–293.

¹⁴ Rahim Ademi, *Samo istina: ratni dnevnik generala Hrvatske vojske* (Zagreb: Večernji list, 2021), 117–119.

Динаре – Маглај – Горски Умац – Вјештића гора – Ледена коса – Велика Дувјакуша и Повируше – Мали Самар – Мали Соколац – Велики Соколац – Бегдарова мотка – Велики Троглав, а њихов циљ је био излазак на највиши врх Динаре Велики Троглав на 1.912 метара надморске висине. Још два напада правца ишла су кроз Ливањско поље: Горњи Рујани – Чапразлије – Прово – Губин – Сајковић и Челебић – Радановци – Богдаше, а укупни циљ хрватских снага био је излазак на линију Велика Дувјакуша – Ледена коса – Мали Троглав – Велики Троглав – Велике Пољанице – Сајковић. Користећи ефекат изненађења, али и значајно веће снаге које су обухватале: 3 гардијске бригаде ХВ-а (4. „Пауци“, 5. „Соколови“ и 7. „Пуме“), 1. хрватски гардијски здруг, 126. бригаду ХВ-а, двије гардијске бригаде ХВО-а (1. и 2.) и друге мање јединице, хрватске снаге су у посљедњим данима новембра и током децембра овладале ливањским селима која су ушла у оквире Републике Српске, а у којима је српско становништво било у већини или у значајном броју. Тада су пали: Чапразлије, Прово, Губин, Сајковић, Челебић, Бојмунте, Радановци, Врбица и Богдаше, а хрватске снаге су овладале подручјем од 20 километара у дубину и 10 километара у ширину. На сједници Владе РСК 1. децембра дата је алармантна информација из Станице јавне безбједности у Грахову да су „ушашке снаге напредовале 8–9 километара у дубину на територију РС (од Ливна према Грахову)“.¹⁵

Поводом хрватске офанзиве на дио Републике Српске око Грахова и Гламоча, „као и поводом интензивног гомилања хрватских трупа на граници са Републиком Српском Крајином“ предсједник РСК Милан Мартић 9. децембра 1994. године упутио је писмо генералном секретару Уједињених нација (УН) Бутросу Бутрос-Галију. Нагласио је да „најновија хрватска агресија представља директан покушај да се угрози Книн односно веза са Републиком Српском и Савезном Републиком Југославијом“. Напоменуо је да је хрватска офанзива предузета недуго након потписивања „Економског споразума“ између Хрватске и Крајине и затражио да се предузму „ефикасне мјере да се заустави хрватска војна машина“. Шта је предсједник Мартић под тим мислио бива јасније из сљедеће реченице: „Ако сте нашли разлог да бомбардујете Србе када су се бранили од муслиманске војске из Бихаћа, имате стотине разлога више да употребите НАТО-снаге против Хрватске војске, која напада Србе у Републици Српској и Републици Српској Крајини, који су определијењени за мирно рјешење свих проблема.“¹⁶

Коментаришући стање на Динари, командант Српске војске Крајине (СВК) генерал-мајор Милан Челекетић на засједању Скупштине РСК, које је одржано 17. децембра 1994. године у Книну, рекао је да уочава „угрожавање нашег главног града Книна и расецање снага РС и РСК“ и појаснио:

„Увлачењем на обронке планине Динаре која са својом надморском висином испод две хиљаде метара итекако студена, где војници које смо пробрали, који су

¹⁵ D. Marijan, *n. d.*, 46–47; A. Holjevac Tuković, S. Ružić, *n. d.*, 293–295; Josip Lucić (ur.), *4. gardijska brigada Hrvatske vojske Pauci* (Zagreb: Despot Infinitus, 2013), 294–313; Josip Lucić (ur.), *7. gardijska brigada Hrvatske vojske Puma* (Zagreb: Despot Infinitus, 2013), 180–195; Б. Б. Димитријевић, *Генерал Млагућ...*, 297–298; R. Ademi, *n. d.*, 119–134.

¹⁶ A. Holjevac Tuković, S. Ružić, *n. d.*, 305–306.

најбољих година и најбоље обучени после 4 сата проведених мрзне се све на њима и схватајући сву ту озбиљност. Ја као командант Вама одговоран говорим да сам предузео све мере да не би доживели да нас ова здружена усташија забади иза леђа и пресече пут Книн–Дрвар и останемо у окружењу или још нешто горе.“

А шта је то „још горе“ наслућујемо из даље елаборације првог човјека СВК:

„А то је да се тамо устоличе и да чекају да ли ће то бити јануар или ће то бити март или кад то њима одговара да изврше агресију, тј. да имају јако добру одскочну даску и да нам се спусте тамо где њима одговара и да нам врличка бригада дође у окружење.“¹⁷

У раним јутарњим сатима 22. децембра 1994. године започела је друга фаза операције „Зима-94“. Уз снажну артиљеријску подршку и коришћењем оклопно-механизованих и пјешадијских јединица хрватске трупе су кренуле у напад у два правца. На Ливањском пољу нападе су правцем Сајковић – Доњи Казанци – Горњи Казанци – Пржине – Црни Луг, а на падинама Динаре правцем Велике Пољанице – Црни бунари. Хрватске снаге су разбиле одбрану 9. граховске лаке пјешадијске бригаде 2. крајишког корпуса ВРС и примакле се Грахову, ставши на линију Бријег–Јаруга. Остварени напредак био је значајан, пошто су се хрватске снаге дубоко уклиниле у Ливањском пољу и изашле на стратешки значајне висове Динаре, укључујући највиши врх Велики Троглав. У Книну су увиђали да хрватске јединице „са положаја које држе имају одличан преглед на места Врлику, Кијево и Книн“. Међутим, вријеме је показало да се није радило о коначном циљу. Зато је током зиме и раног прољећа хрватска страна радила на ојачавању комуникација и довлачењу масивне технике на планинско подручје.¹⁸

Пошто су оствариле циљеве у нападној операцији „Зима-94“, хрватске снаге су од 24. децембра 1994. године отпочеле активну одбрану на достигнутом линијама. Упркос тешким зимским условима на падинама Динаре, српске снаге су у неколико наврата ударима мањег захвата покушале да поврате дио изгубљених положаја. Тако је 9. јануара 1995. године предузет напад правцем Доње поље – Црни бунари, док су 14. јануара нападнути положаји 7. гардијске бригаде „Пуме“ лијево од Нинковића и Росића. У оба случаја српски напад је одбијен, а линија додира се није мијењала.¹⁹

Без обзира на спорадичне излете, зима је умирила обје зараћене стране, али како се прољеће рађало, почевши од 22. марта 1995. године појачана је активност хрватских снага на Динари. Одјељење за обавјештајне послове Главног штаба СВК 26. марта је дало обавјештајну информацију из које видимо да то није прошло незапажено. У њој је стајало да је уочено „да се задњих дана на Динари врше

¹⁷ Isto, 12–13, 310–322.

¹⁸ N. Martinić Jerčić, D. Štefančić, n. d, 452–455; Ilija Vučur, Mate Rupiћ (ur.), *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995. Dokumenti*, XV, *Dokumenti vojne provenijencije „Republike Srpske Krajine“ (siječanj–travanj 1995.)* (Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2014), 307–309; D. Кукобат, Б. Димитријевић, n. g, 169–173; R. Ademi, n. d, 134–138.

¹⁹ R. Ademi, n. d, 138–142.

инжињеријски радови те појачано извиђање и осматрање“ и оправдано претпостављено „да се ради о новој фази са циљем овладавања свих висова на Динари, израде комуникација до њих, дислоцирање артиљеријских оруђа на позиције одакле се могу контролисати положаји војске СВК и РС“. Такође, наведено је да је електронским извиђањем „ухваћен“ разговор једног Хрвата из Миљеваца, који је саговорнику рекао „да је темељито све готово само да још чекају специјалце“. Из разговора два Хрвата, „далматинског нагласка“ како је наглашено у информацији Главном штабу, „сазнаје се да су се требали састати“ 1. априла, да је акција требало да почне 4/5. априла, „али да је одгођена“ за 7/8. април и закључено „да се ради о рејону Динаре и евентуалном нападу према Грахову или Книну“.²⁰

Као што се и претпостављало на основу обавјештајних информација, нова хрватска офанзива збила се 7. априла 1995. године, када је изведена једнодневна тактичко-оперативна операција „Скок-1“. Циљ нове хрватске операције на Динари био је заузимање нових значајних висова (Зелено брдо, Шкрапин врх, Марино брдо и Велики Бат) са којих би у домету хрватске артиљерије била села Уништа и Цетина; као и овладавање Црвеним гредима, са којих су контролисане Врлика и читава врличка долина. За извођење ове операције ангажовани су 7. гардијска бригада, чији је правац напада био Зелено брдо – Развала – Велики Бат, и 126. бригада из Сиња, чији је правац напада био Јанчија глава – Ледена коса – Велика Дувјакуша – Микуриља, као и друге мање јединице. Хрватске снаге су оствариле постављене циљеве, овладавши простором ширине 18, а дубине 8. километара, укључујући неке од највиших врхова Динаре. На тај начин је остварена прегледност над Ливањским и Граховским пољем и побољшана стратешка позиција у односу на фронт у Сјеверној Далмацији.²¹ С обзиром на то, не треба да чуди што је проблем Динаре поменут и на састанку председника Републике Србије Слободана Милошевића и врха СВК. Састанак је одржан у Београду 12. априла, а, како свједочи један од присутних генерал-мајор Мирко Бјелановић, помоћник команданта за позадину, председник Милошевић се „интересовао за стање на Динари“, притом „наглашавајући више пута, да је то за СВК тежишно и кључно питање“.²²

Пад Западне Славоније у првим данима маја 1995. године значајно је ободрио хрватску страну, а одсуство осјетлијих реакција међународне заједнице доживљено је као зелени сигнал за даље напредовање. Хрватска офанзива на дио Западне Славоније у саставу РСК завршена је у јутарњим сатима 3. маја, а истог дана око 18 сати забиљежена је значајнија хрватска активност на Динари. Отворена је минобацачка ватра по Јанчарској глави, примјећени су покрети хрватских снага у рејону Катуншта, као и инжињеријски радови у рејону Микуриље и Ромића торина. Осим тога, око 12:30 испалено је 28 пројектила на село Уништа, које се и наредних дана налазило на мети, заједно са селом Цетина. У раним јутарњим сатима 5. маја српске

²⁰ I. Vučur, M. Rupiћ, *n. d.*, 332–334.

²¹ D. Marijan, *n. d.*, 47–48; J. Lucić, *7. gardijska brigada...*, 196–205; I. Vučur, M. Rupiћ, *n. d.*, 351–356; Д. Кукобат, Б. Димитријевић, *n. g.*, 186–187; R. Ademi, *n. d.*, 161–171.

²² Мирко Бјелановић, „Моје службовање у ЈНА и војсци РСК“, у: *Грађански рат у Хрватској (1991–1995)*, ХХ, приредио Милојко Будимир (Београд: Удружење Срба из Хрватске: Српска читаоница „Др Јован Рашковић“; Српско културно друштво „Зора“, 2024), 205–239.

снаге су нападе правцем Грахово – Лука – Црни бунари – Велике Пољанице и успјеле да пробију хрватску линију одбране пред Црним бунарима, као и да 7. гардијској бригади нанесу значајне губитке. Повратак изгубљених положаја на падинама Динаре требало је да буде резултат садејства 9. граховске лаке пјешадијске бригаде 2. крајишког корпуса ВРС и 7. корпуса СВК. Проблем је био у томе што „јединице Граховске бригаде нису успеле угрозити непријатеља и обезбедити снаге за озбиљнији продор на просторима Динаре“, што је било основни предуслов да јединице 7. корпуса крену у напад. Истини за вољу, 7. корпус у том тренутку „није у могућности издвојити битне снаге за држање евентуално освојене линије, а исто тако за учествовање у нападу“. Све то је наводило да су српске снаге у том тренутку биле немоћне „за било какву озбиљнију акцију“. С обзиром на то, сутрадан 6. маја након консолидације и ојачања Седма гардијска бригада је кренула у противнапад и успјела је да поврати претходно изгубљене положаје. У поподневним сатима истог дана дошло је до размјене артиљеријске ватре, па су хрватске снаге испалиле око 30 пројектила из вишецејвног бадача ракета по предјелу Антића главица, док се на мети српске артиљерије нашло подручје Малих Пољаница.²³

Чврсто утврђене на падинама Динаре и граховском правцу хрватске снаге су наставиле са даљим активностима које су имале за циљ удар на само средиште српске крајинске државе – Книн. Да би то било могуће, требало је наставити са дејствима на граховском правцу и на Динари, па је 4. јуна 1995. године у 4:45 покренута операција „Скок-2“. Уз јаку артиљеријску подршку, хрватске снаге су кренуле у напад кроз Ливањско поље на правцима Пржине – Црни Луг – Грковци и Врбица–Црномарковићи–Задрага–Грковци, као и на падинама Динаре на правцу Велико брдо – Антића главица. Због нове офанзиве ХВ-а и ХВО-а Главни штаб СВК упутио је службени протест Команди УНПРОФОР-а у Загребу, а Главни штаб СВК и Министарство одбране РСК донијели су одлуку о проглашењу опште мобилизације у зони одговорности 7. корпуса. Та одлука је значила да је свим припадницима 7. корпуса забрањено одсуство и удаљавање из јединица по било ком основу, док су сви војни обвезници изван јединица позвани да се одмах јаве у ратне јединице у којима имају распоред. Такође, ова одлука је значила и да би требало остварити пуну контролу уласка и изласка становништва из зоне одговорности 7. корпуса, тј. из Сјеверне Далмације. Напади на Динару и жестоке борбе на падинама те планине били су праћени артиљеријским дејствима по дубини крајинске територије – по Цетини, Цивљанима, Косорима и Врлици. Српска артиљерија је одговорила истом мјером, а коришћена је и авијација из 105. ваздухопловне бригаде са аеродрома у Удбини, која је дејствовала по висовима Динаре (Антића главица, Чаколица, Јанчарска глава, Велика Дувјакуша и Мале Пољанице).²⁴

²³ Julija Barunčić Pletikosić, Petar Mijić (ur.), *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995. Dokumenti*, XVII, *Dokumenti vojne provenijencije „Republike Srpske Krajine“ (svibanj–listopad 1995.)* (Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2015), 19–24, 42–44, 69–70; R. Ademi, *n. d.*, 171.

²⁴ Хрватски меморијално-документацијски центар Домовинског рата (ХМДЦДР), Главни штаб Српске војске Крајине (06), кутија 13, *Прошест команди УНПРОФОР-а у Загребу*, 04.06.1995; ХМДЦДР, Кабинет/Служба председника Републике Српске Крајине (62), кутија 1, *Ванредни оперативни извештај ГШ СВК*, 04.06.1995; ХМДЦДР, 62–1, *Редовни оперативни извештај*, 06.06.1995; „Драматично

На састанку у кабинету председника РСК Милана Мартића 5. јуна 1995. године, на којем је присуствовао дио министара Владе РСК у оставци, коментарисана је и информација о новом напредовању хрватских снага на Динари. Председник Мартић је само овлаш поменуо да „у вези са јучерашњом офанзивом на Динари ми нисмо ништа озбиљније изгубили“ и да су Хрвати заузели „неки вис који није пуно значајан“. Информисао је присутне да је са генерал-мајором Манојлом Миловановићем, начелником штаба у Главном штабу ВРС, договорио покретање контраофанзиве, којом би се прилике на масиву Динаре вратиле на стање прије напредовања хрватских снага у новембру претходне године. Чини се да су други боље схватили колика је то опасност за РСК. Тако се министар здравства Стеван Ђурић, иако је разговор отишао у другом смјеру, вратио на почетак и рекао да га брине стање на Динари и примијетио да „већ 6 мјесеци у РС тврде да ће они то (Динару, *јрим. ауй.*) очистити, а то се не чини“. Зато је упозорио: „РСК мора тражити од РС неке чвршће гаранције да ће они бранити граховско подручје. Ако се нешто не предузме ово је за нас врло опасно.“ Чини се да је од свих присутних крајинских политичара једино један лекар видио колика је опасност за Книн, а отуда и читаву РСК, хрватско напредовање на Динари. Зато му је и председник Мартић признао да је у праву када истиче „тај проблем граховског ратишта“.²⁵

Без обзира на протесте, артиљеријски одговор и анализе, хрватске снаге су постепено овладавале масивом Динаре, стављајући под своју контролу више значајних висова и кота. Спорадични покушаји српске стране да поврате неке од изгубљених кота нису дали резултате. Тако су 8. јуна 1995. године јединице 7. корпуса нападе Антића главицу и Јанчији врх, али „због изостајања координираног дејства снага ВРС тим објектима није се овладало“. Други крајишки корпус ВРС је покренуо операцију „Динара 95“, која је имала за циљ да заустави хрватско напредовање и поврати изгубљене дијелове своје зоне одговорности. За дејства је била задужена Оперативна група 1 (ОГ-1), која се налазила под директном командом начелника штаба Главног штаба ВРС генерал-мајора Манојла Миловановића, а у чији састав су ушли и дијелови снага 7. корпуса и специјална бригада Министарства унутрашњих послова (МУП) РСК. Међутим, значајнији успјех није постигнут. Снаге 7. корпуса 15. јуна су се повукле са Јанчијег врха, „услед дејства усташких снага“, а 18. јуна хрватске снаге су жестоко нападе Антића главицу, па и не чуди да су се дешавања око тог врха Динаре у тадашњој штампи називала „паклом“. Укупно узевши, до краја операције 19. јуна хрватске снаге су заузеле граховска села: Прковце, Црни Луг, Јаругу, Нуглашицу и Бастасе и примакле се општинском средишту на само 14

испод Динаре“, „Рањено 26 српских војника“, *Полијтика*, 5. 6. 1995, 7; „Хрвати настоје да овладају Динаром“, *Полијтика*, 6. 6. 1995, 1, 7; „Крајишка авијација гађала хрватске положаје“, *Полијтика*, 10. 6. 1995, 7; D. Marijan, n. d., 48–49; J. Lucić, 4. *gardijska brigada...*, 318–327; J. Barunčić Pletikosić, P. Mijić, n. d., 132–135, 146–148, 152–154; Милан Н. Гулић, „Последњи дани Крајине – Република Српска Крајина између Бљеска и Олује“, *Војно дело*, LXIX, бр. 2, (2017), 436–466; Д. Кукобат, Б. Димитријевић, n. d., 187–189; R. Ademi, n. d., 184–192.

²⁵ ХМДЦДР, 62–1, *Зайисник са састанка председника Републике Јосиповина Милана Мартића са члановима Владе РСК, која јо Уставу врши дужност до избора нове Владе*; „Мартићеве консултације са члановима владе“, *Полијтика*, 6. 6. 1995, 7; Ivan Radoš, Željka Križe (ur.), *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995. Dokumenti, XVIII, Dokumenti institucija pobunjenih Srba u Republici Hrvatskoj (svibanj–kolovoz 1995.)* (Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2015), 242–249.

километара. Осим тога, овладале су „доминантним објектима“ на Динари (Велики Циљ, Мали Циљ, Мали Бат, Кукови и Антића главица), Шатору (Велики Шатор, Бабина греда и Мали Шатор) и Старетини (Велико брдо), чиме су створиле „повољне услове“ за овладавање Граховом и Гламочем.²⁶

Пад Сребренице и здружена акција ВРС и СВК око Бихаћа дали су повод да се предузму нови кораци на балканском ратишту. У Сплиту је 22. јула 1995. године потписана декларација којом је Хрватска позвана да Босни и Херцеговини „пружи хитну војну и другу помоћ у одбрани од агресије, посебице у подручју Бихаћа“. Другим ријечима, Хрватској војсци је омогућено да прелази границу и оружаном дјелује на територији БиХ, с обзиром на то да је за то добила сагласност службеног Сарајева, које је претендовало да заступа читаву БиХ. Истини за вољу, она је то радила и до тада, али је овом декларацијом то добило службену форму. Споразум су потписали: предсједник Републике Хрватске (РХ) Фрањо Туђман, предсједник Предсједништва БиХ Алија Изетбеговић, предсједник Федерације БиХ Крешимир Зубак и предсједник Владе БиХ Харис Силајдић. Споразум из Сплита био је логичан наставак договора из Вашингтона и, наравно, реализован је уз подршку и посредовање Сједињених Америчких Држава (САД) и Турске.²⁷

Користећи и формално одобрење да дјелују на територији БиХ, хрватске снаге су у 5 сати 25. јула 1995. године покренуле операцију „Љето-95“ чији је главни циљ био да се заузимањем Грахова прекине саобраћајница Книн–Дрвар и отвори пут за коначан удар на Книн. Треба напоменути да удар са бока на ВРС и растеређивање бошњачке одбране Бихаћа није било ни споредни циљ, али јесте било посљедица ове нападне операције ХВ-а. Операција је обухватила више нападахних праваца, а главни удари на граховском правцу изведени су обронцима Динаре од Великог и Малог Циља преко Борове главе ка превоју Дерале и долином од Ражњевића главе преко Горњих Пеуља и Луке до Грахова и Видовића главе. Оба правца су имала исти циљ – да прекину саобраћајницу Книн–Бањалука, а задатак да их изведе имала је 7. гардијска бригада „Пуме“. С друге стране, носилац главног напада на гламочком правцу био је 1. хрватски гардијски здруг. Циљ је био да се разбије српска одбрана на обронцима Шатора, Голије и Старетине, а да се Гламоч доведе у полуокружење. Колико је заузимање Грахова и Гламоча било важно за хрватску страну види се и по снагама које су ангажоване, па су осим 7. гардијске бригаде и 1. хрватског гардијског здруга у овој операцији учествовали: 4. гардијска и дијелови 1. и 9. гардијске бригаде ХВ-а, 2. гардијска бригада ХВО-а, Специјална постројба МУП-а Хрватске Републике Херцег-Босне и друге мање јединице ХВ-а, а све у саставу Оперативне групе „Сјевер“, која је бројала између 12.000 и 15.000

²⁶ ХМДЦДР, 62–1, *Обавештајна информација*, 21.06.1995; „Тежак пораз хрватских снага на Динари“, *Политика*, 9. 6. 1995, 7; „Стратешки значај Динаре“, *Политика*, 11. 6. 1995, 7; „Поново борбе на Динари“, *Политика*, 20. 6. 1995, 7; „Динара у пламену“, *Политика*, 21. 6. 1995, 7; Зоран Поповић, „Пакао Антића главе“, *Војска Крајине*, јули 1995, 22; J. Barunčić Pletikosić, P. Mijić, *n. d.*, 150–154, 158–159, 169–170, 176–181, 187–189; Д. Кукобат, Б. Димитријевић, *n. g.*, 187–189; R. Ademi, *n. d.*, 192–208; М. Бјелановић, „Моје службовање у ЈНА и војсци РСК“, 229.

²⁷ Nikica Barić (prir.), *Tuđmanov arhiv. Korespondencija predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana od 1990. do 1999.*, IV, *Godine pobjede: 1994. i 1995.* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada: Hrvatski institut za povijest, 2015), 378–380, 384–387; „Загреб прети ратом“, *Политика*, 22. 7. 1995, 7; „Хрватска прети интервенцијом у Бихаћу“, *Политика*, 25. 7. 1995, 2.

бораца. О важности подухвата за хрватску страну свједочи и то да је на посљедњем договору уочи почетка напада министар одбране Гојко Шушак рекао да је у питању „одлучујућа битка за Републику Хрватску“.²⁸

У пријеподневним часовима 26. јула 1995. године хрватске снаге су овладале Меденим брдом, важном котом изнад села Уништа, а том приликом је у редовима СВК било више погинулих бораца. Хрватске снаге су напредовале и на другим тачкама линије фронта, а на Грахово је пало око 150 пројектила. Осим тога, од првог дана нове офанзиве хрватских снага под ватром се налазио и магистрални пут Книн–Грахово–Дрвар, па је дошло до прекида „путне комуникације између источног и западног дијела територије РСК“. Командант Главног штаба СВК генерал-потпуковник Миле Мркшић уложио је због тога протест команданту УНПРОФОР-а корпусном генералу Бернару Жанвијеу, истакавши да је због дејства по комуникацији угрожено достављање хуманитарне помоћи у РСК и додао да је „угрожен превоз болесника, ученика, студената и нормално функционисање привреде и свих осталих животних потреба“.²⁹

С обзиром на нову хрватску офанзиву, у Книну је 27. јула 1995. године наређена потпуна мобилизација свих команди и јединица у зони одговорности 7. корпуса и стављање истих у највиши степен борбене готовости. Забрањене су све врсте одсуства и удаљавања из јединица по било ком основу, позвано је цјелокупно људство које се налазило изван јединица и наређено предузимање мјера ради достизања пуне контроле кретања становништва „са циљем спречавања избјегавања војне обавезе и дезертерства“. Сви војни обвезници у зони одговорности 7. корпуса, који су се налазили изван јединица, морали су хитно да се упуте на своја ратна формацијска мјеста. Оваква одлука Главног штаба СВК, Министарства одбране РСК и Команде 7. корпуса мотивисана је тиме што „јединице Хрватске војске и Хрватског већа одбране непрекидно довлаче нове снаге и средства према границама Републике Српске Крајине“ и „више је него очигледно да Хрватска спрема агресију на територију Републике Српске Крајине“.³⁰

Док је хрватска оружана сила напредовала на ливањско-граховском правцу, 27. јула 1995. године отпочело је засједање Скупштине РСК, на којем је требало да буде изабрана нова влада, с обзиром на то да је претходна, коју је предводио Борислав Микелић, оборена два мјесеца раније. Изабрана је, испоставило се, посљедња Влада РСК, коју је предводио Милан Бабић. Другог дана скупштинског засједања – 28. јула, стигла је вијест да су хрватске снаге око 11 сати заузеле Грахово, а затим преко превоја Дерала наставиле продор ка Стрмици и Книну. Шта је та информација значила за РСК видјело се по томе што је засједање Скупштине РСК моментално прекинуто, а посланици су се разишли и никада се више нису састали. У Книну је, затим, одржана сједница Врховног савјета одбране РСК, на којој је проглашено ратно стање на читавој територији републике. Извршена је потпуна мобилизација не само 7. корпуса већ и 15, 21. и 39, а Врховни савјет одбране се налазио у сталном засједању. Падом Грахова

²⁸ „Жестоке борбе око Гламоча, Грахова и Ливна“, *Политика*, 26. 7. 1995, 7; D. Marijan, *n. d.*, 54; J. Lucić, 4. *gardijska brigada...*, 328–337; J. Lucić, 7. *gardijska brigada...*, 206–215; J. Barunčić Pletikosić, P. Mijić, *n. d.*, 261–262; Д. Кукобат, Б. Димитријевић, *н. г.*, 193–199; R. Ademi, *n. d.*, 227–252, 259–263, 265–275.

²⁹ J. Barunčić Pletikosić, P. Mijić, *n. d.*, 268–271, 275.

³⁰ ХМДЦДР, 06–2, Стр. Пов. Бр. 11–47; „Општа мобилизација у северној Далмацији“, „Хрватска офанзива“, *Политика*, 28. 7. 1995, 7; J. Barunčić Pletikosić, P. Mijić, *n. d.*, 274, 276.

дефинитивно је прекинута саобраћајна веза Книн–Бањалука, а отуда и Книн–Београд. Осим тога, дошло је до прекида српске операције „Мач 95“ на подручју Бихаћа, а више села книнске општине свакодневно је било на мети хрватске артиљерије (нарочито Стрмица), што је изазвало панику и подстакло „расељавање становништва“. Угрожене су постале и материјалне резерве СВК у складишном комплексу у Голубићу, с обзиром на то да су се објекти и путеви за евакуацију нашли у домету хрватске артиљерије.³¹

Шта је пад Грахова значио за РСК свједочи генерал-мајор Мирко Бјелановић, помоћник команданта за позадину, који преноси детаље разговора са командантом ВРС генерал-пуковником Ратком Младићем. Разговор је обављен 30. јула 1995. године на игралишту Ногометног клуба „Динара“ у Книну. Стање у РСК добро одсликавају ове ријечи генерала Бјелановића и питања упућена команданту најближе савезничке војске:

„Што дозволи да падне Грахово и да Хрватска војска сада може лако да контролише целу Книнску котлину, а већ су испољили ватрена дејства по Стрмици, угрожене су главне материјалне резерве СВК које су смештене у складишном комплексу Голубић. Ако не будемо могли користити те резерве предстоји нам катастрофа која директно води СВК у пораз. Губитак Грахова је утицао да је код становништва завладао страх и паника, а и код једног дела старешина уочио сам почетне знаке панике.“

Његове ријечи су више дјеловале као вапај:

„Ратко, у Книну се осећа у ваздуху да је стање крајње сложено, људи су без наде и полета, завладала је недоумица шта и како даље, да ли ћемо имати снаге и моћи да се успешно одбранимо.“

Било је јасно да генерал Младић зна у каквој се ситуацији нашла РСК, а из његових ријечи бива јаснија свеукупна српска позиција у том тренутку:

„Мирко, ја сам свестан настале ситуације, а мој долазак има за циљ да охрабрим овај народ и војску. Ти сам знаш шта овај народ и РСК значе за мене. За њих су везани моји први војнички успеси и успешна одбрана од напада Туђманове армаде. Сада је стање и око Жепе и Средренице чисто, не прете нам више на том подручју никакве Алијине снаге. Оне су нама много зла нанеле, везивале су нама велики број елитних јединица, због чега нисмо могли да маневришемо тим јединицама. Сада могу да доведем 3–4 бригаде, али слабо стојим са муницијом и горивом. Убише нас санкције и блокада на Дрини.“³²

³¹ ХМДЦДР, 06–11, Бр. 7–1246; „Јединице регуларне хрватске војске окупирале Гламоч и Грахово“, „Ратно стање и у РСК“, *Полиџика*, 29. 7. 1995, 1, 7; „Ратно стање“, *Граничар*, 29. 7. 1995, 1; „И Книн се спрема за одбрану“, *Полиџика*, 30. 7. 1995, 7; „Стотине граната пале на Стрмицу“, *Полиџика*, 1. 8. 1995, 7; „Напади на книнску општину“, *Полиџика*, 3. 8. 1995, 7; J. Barunčić Pletikosić, P. Mijić, *n. d.*, 5, 282–285, 299–300; I. Radoš, Ž. Križe, *n. d.*, 312–313; М. Бјелановић, „Моје службовање у ЈНА и војсци РСК“, 229–231; Мирко Бјелановић, *Сведочанство о београдском рату у Југославији 1990–1995: изводи из дневничких записи о рату у Хрватској*, II (Београд: Клуб генерала и адмирала Србије, 2024), 195–197.

³² М. Бјелановић, „Моје службовање у ЈНА и војсци РСК“, 232; М. Бјелановић, *Сведочанство о београдском рату у Југославији 1990–1995*, II, 199–201.

С обзиром на кидање везе са РС и СРЈ преко Грахова, на сједници Владе РСК 29. јула 1995. године донијета је одлука о хитном оспособљавању пута преко Срба и Дољана, како би се омогућило спајање са магистралним путем Дрвар–Петровац–Бањалука. У ту сврху командант СВК је наредио да се осигура гориво за грађевинске машине из састава инжињерије које су одређене за тај задатак, уз напомену: „Ово радите без буке да се не би ширила паника код народа.“³³ Међутим, падом Грахова, Книн се нашао у хрватским кљештима и пробијање алтернативне саобраћајнице од Срба према Мартин Броду није могло да промијени ту чињеницу. Једино што је тада оспособљени путни правац Книн – Срб – Мартин Брод омогућио, а то се показало већ након неколико дана, јесте да се, када је већ почела операција „Олуја“, туда извуче избјегличка колона из Сјеверне Далмације и јужних дијелова Лике. То нарочито добија на значају ако се узме у обзир да је „евакуација српског становништва с простора Далмације започела падом Грахова и није се могла зауставити иако су предузимане мјере да се спријечи“.³⁴

С обзиром на то да је ХВ ушла у Гламоч 29. јула 1995. године, операција „Љето-95“ завршена је 30. јула. Међутим, сутрадан 31. јула отпочела је операција „Вагањ 95“, односно „Динара 95“, која је имала за циљ ослобођење Грахова. Снаге СВК су 1. августа покренуле офанзиву на Динари, са циљем повратка изгубљених положаја. Замишљено је да дио снага Корпуса специјалних јединица (КСЈ) – Гардијска бригада са око 800 бораца, напредује правцем Црвена земља – Лука, дио снага 7. корпуса са око 160 бораца правцем Стрмица–Дерала–Грахово, а дио снага 15. корпуса са око 400 бораца правцем Калдрма–Пећи. Жестоке борбе на Динари вођене су 2. августа, када су борци СВК заузели значајне коте Црни врх, Орловац и Мале Развале, али су се улијед снажног удара хрватске артиљерије и напада пјешадије вратили на полазне положаје. Из Главног штаба СВК наређено је да се у ноћи између 2. и 3. августа предузме напад тако што би снаге Седмог корпуса надирале од Стрмице ка Грахову, са циљем да разбију хрватску одбрану на правцу напада и овладају објектима Цигељ и Зекиница. С друге стране, снаге 15. корпуса имале су задатак да нападну од Пећи ка Грахову, са циљем да разбију хрватску одбрану на правцу напада и овладају објектом Главица. Међутим, иоле значајнији продор није остварен, пошто су хрватске снаге испојиле „снажно дејство по нашим снагама, и на Дералама су минирали два моста у циљу да спрече и довођење наших снага“.³⁵

Осим стратешког, пад Грахова и Гламоча имао је и велики политички и симболички значај. О томе рјечито свједочи и информација Министарства иностраних послова РСК дата 1. августа 1995. године уочи почетка хрватско-крајинских преговора у Женеви. Документ је у свом првом дијелу донио процјене које су догађаји наредних дана потврдили. Јасно је наглашено да Срби морају до почетка жевевских преговора „војнички ослободити српске градове Грахово и Гламоч како би

³³ М. Бјелановић, „Моје службовање у ЈНА и војсци РСК“, 231; М. Бјелановић, *Сведочанство о ираћанском рату у Југославији 1990–1995*, II, 197–199.

³⁴ Ј. Barunčić Pletikosić, Р. Мјић, *н. д.*, 8.

³⁵ Ј. Barunčić Pletikosić, Р. Мјић, *н. д.*, 6, 307–311, 315–316, 400–405; Р. Ademi, *н. д.*, 263–265; М. Бјелановић, *Сведочанство о ираћанском рату у Југославији 1990–1995*, II, 201, 203–204.

хрватски преговарачки тим на женевским преговорима представнике Републике Српске Крајине прихватио као равноправну преговарачку страну“. Дата је процјена да ће се, у случају да Срби не поврате контролу над Граховом и Гламочем, Хрвати у Женеви „понашати дрско и некоректно увјерени да су војно супериорни у односу на војску РСК и РС што им омогућава такво понашање“. Да је у Книну било оних који су добро схватили шта се догађа видјело се и по овим ријечима: „Хрватска за женевске преговоре, охрабрена војним успјесима око Грахова и Гламоча, припрема неприхватљиве услове у облику приједлога за рјешење хрватско-српског спора на овим просторима, које преговарачки тим Републике Српске Крајине неће моћи прихватити и што ће хрватској страни послужити као алиби за наставак агресије на сјеверном сектору Републике Српске Крајине.“³⁶ Убрзо се показало да је ова процјена била добра, осим што напад није био само „на сјеверном сектору“.

С обзиром на то да је остварила све планиране циљеве, Хрватска војска је 4. августа 1995. године покренула операцију „Олуја“, којом је обухватила читав западни дио РСК. Најјачи удар је био намијењен крајинској престоници Книну, на који је „највећи притисак наишао преко Динаре“, пошто су од Грахова надирале 4. и 7. гардијска бригада. У напад је прво кренула 7. гардијска бригада „Пуме“, која је надирала правцем Рисовац – Рађи до – Голубићко суво поље и даље према Ковачићу и Црвеној земљи. У току дана она је овладава значајним тачкама на Динари (Борова глава, Висибаба, Бадањ и Питоми врх) и створила предуслове да у напад крене и 4. гардијска бригада „Пауци“. Могућност за брз продор хрватских снага преко Динаре створена је након што је батаљон МУП-а, којим је командовао Драган Карна, самоиницијативно напустио положај на вису Игла 4. августа око 11 сати, па су доминантни положаји на Динари остали без одбране. Обје хрватске гардијске бригаде наставиле су продор низ падине Динаре наредног јутра, па је 4. гардијска бригада уз борбу заузела Голубић, Врпоље и Книнско Поље, док је 7. гардијска бригада продирала без сметњи и око 11 сати 5. августа ушла је у Книн.³⁷

Пад Книна, а затим и остатка западног дијела РСК (Сјеверне Далмације, Лике, Кордуна и Баније), показао је колико је Грахово било важно за опстанак српске државе настале на тлу „авнојевске“ Хрватске. С друге стране, колико је пад Грахова био важан за Републику Српску видјело се убрзо у нападним операцијама хрватских снага „Маестрал“ у септембру и „Јужни потез“ у октобру 1995. године, у којима је она изгубила значајан дио територије у Босанској Крајини.

³⁶ I. Radoš, Ž. Križe, *n. d.*, 332–333.

³⁷ Лична архива, *Оперативни извештај о агресији на РСК и активностима СВК у периоду од 04.08. до 10.08.95. г.*; Милисав Секулић, *Книн је пао и Београду* (Bad Vilbel: Nidda Verlag, 2001), 189–190; D. Marijan, *n. d.*, 70, 72; J. Lucić, *4. gardijska brigada...*, 348–353; J. Lucić, *7. gardijska brigada...*, 216–239; J. Barunčić Pletikosić, P. Mijić, *n. d.*, 346–347, 384–400, 450–451; Милисав Секулић, *Истина се не може вечито сакривати: Олуја против српског народа у Хрватској, августа 1995. године, још дуго ће трајати* (Београд: Фондација „Мултинационални фонд културе“, 2015), 37–39; R. Ademi, *n. d.*, 281–300, 317–327, 344–347; B. B. Dimitrijević, *Od JNA do srpske vojske...*, 184.

Објављени и неојављени извори:

Лична архива аутора

Оперативни извештај о агресији на РСК и активностима СВК у периоду од 04. августа до 10. августа 1995. г.

Хрватски меморијално-документацијски центар Домовинског рата Загреб

Главни штаб Српске војске Крајине (06)

Кабинет/Служба председника Републике Српске Крајине (62)

Литература:

Бјелановић, Мирко. „Моје службовање у ЈНА и војсци РСК“. У: *Грађански рат у Хрватској (1991–1995)*, XX. Приредио Милојко Будимир, 205–239. Београд: Удружење Срба из Хрватске: Српска читаоница „Др Јован Рашковић“: Српско културно друштво „Зора“, 2024.

Бјелановић, Мирко. *Сведочанство о грађанском рату у Југославији 1990–1995: изводи из дневничких записи о рату у Хрватској*, II. Београд: Клуб генерала и адмирала Србије, 2024.

Боројевић Данко, Ивић, Драги. *Војска Републике Српске 12. мај 1992 – 31. децембар 2005*. Београд: Српски ратни ветерани општине Чукарица, 2014.

Гулић, Милан Н. „Последњи дани Крајине – Република Српска Крајина између Бљеска и Олује“, *Војно дело*, LXIX, бр. 2, (2017), 436–466.

Гулић, Милан. *Југословенска држава 1918–2006. Од Прводецембарског акција до Мајског референдума*. Београд: Институт за савремену историју, 2023.

Гулић, Милан. „Пројекти уједињења Републике Српске и Републике Српске Крајине“, *Српске студије*, XV, (2024), 328–359.

Дакић, Миле. *Српска Крајина: историјски темељи и наслеђа*. Книн: Искра, 1994.

Димитријевић, Бојан Б. *Генерал Младић и Војска Републике Српске*. Београд: Catena Mundi: Институт за савремену историју, 2019.

Димитријевић, Бојан Б. „Војска брза као вјетар“: *Војска Републике Српске у рату 1992–1995*. Нови Сад: Архив Војводине; Београд: Институт за савремену историју; Бањалука: Архив Републике Српске, 2023.

Јуришић, Драгиша, Обреновић, Предраг, Вулин, Љубиша (прир.). *Војска Републике Српске*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022.

Кукобат, Душан, Димитријевић, Бојан. 2. *крајишки корџус Војске Републике Српске*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2019.

Латинић, Горан. „Стварање институција, јавних установа и предузећа Републике Српске (1992–1995)“. у: *Република Српска – њено наслеђе, историја, идентитет*, I. Уредник Драгиша Д. Васић, 89–105. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022.

Лозо, Предраг (ур.). *Република Српска у Одбрамбено-оштакинском рату: историјски преглед*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2018.

Радуловић, Срђан. *Судбина Крајине*. Београд: Дан Граф, 1996.

Секулић, Милисав. *Истина се не може вечно сакривати: Олуја кроз српској народа у Хрватској, август 1995. године, још дуго ће трајати*. Београд: Фондација „Мултинационални фонд културе“, 2015.

Ademi, Rahim. *Samo istina: ratni dnevnik generala Hrvatske vojske*. Zagreb: Večernji list, 2021.

Barić, Nikica (прир.). *Tuđmanov arhiv. Korespondencija predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana od 1990. do 1999., IV, Godine pobjede: 1994. i 1995*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada: Hrvatski institut za povijest, 2015.

- Barunčić Pletikosić, Julija, Mijić, Petar (ur.). *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995. Dokumenti*, XVII, *Dokumenti vojne provenijencije „Republike Srpske Krajine“ (svibanj–listopad 1995.)*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2015.
- Brigović, Ivan, Radoš, Ivan (ur.). *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995. Dokumenti*, XX, 9. *korpus JNA (1992.)*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2017.
- Dimitrijević, Bojan B. *Od JNA do srpske vojske: srpska vojna iskušenja na kraju 20. veka*. Beograd: Institut za savremenu istoriju: Medija centar „Odbrana“, 2022.
- Holjevac Tuković, Ana, Ružić, Slaven (ur.). *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995. Dokumenti*, XIV, *Dokumenti institucija pobunjenih Srba u Republici Hrvatskoj (srpanj–prosinac 1994.)*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata; Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2013.
- Lucić, Josip (ur.). *4. gardijska brigada Hrvatske vojske Pauci*. Zagreb: Despot Infinitus, 2013.
- Lucić, Josip (ur.). *7. gardijska brigada Hrvatske vojske Puma*. Zagreb: Despot Infinitus, 2013.
- Marijan, Davor. *Oluja*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2009.
- Martinić Jerčić, Natko, Štefančić, Domagoj (ur.). *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995. Dokumenti*, XIII, *Dokumenti vojne provenijencije „Republike Srpske Krajine“ (srpanj–prosinac 1994.)*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2013.
- Medić, Jasmin. „Utjecaj rata u Hrvatskoj na zbivanja u Bosanskoj krajini 1991. godine“, *Historijski pogledi*, II, br. 2, (2019), 364–374.
- Nikolić, Kosta (prir.). *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990–1992*. Beograd: Institut za savremenu istoriju: Fond za humanitarno pravo, 2011.
- Omerčić, Edin. „Nije svačije kroz selo pjevati – Bosanska krajina u projekciji organicističkih intelektualaca (1991–1992)“, *Prilozi*, XLV, (2016), 231–258.
- Radoš, Ivan, Križe, Željka (ur.). *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995. Dokumenti*, XVIII, *Dokumenti institucija pobunjenih Srba u Republici Hrvatskoj (svibanj–kolovoz 1995.)*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata; Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2015.
- Rupić, Mate (ur.). *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995. Dokumenti*, I, *Oružana pobuna Srba u Hrvatskoj i agresija Oružanih snaga SFRJ i srpskih paravojnih postrojbi na Republiku Hrvatsku (1990.–1991.)*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2007.
- Ružić, Slaven. *Djelovanje „Vlade Republike Srpske Krajine“ 1991.–1995*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2017.
- Sekulić, Milisav. *Knin je pao u Beogradu*. Bad Vilbel: Nidda Verlag, 2001.
- Vučur Ilija, Rupić, Mate (ur.). *Republika Hrvatska i Domovinski rat 1990.–1995. Dokumenti*, XV, *Dokumenti vojne provenijencije „Republike Srpske Krajine“ (siječanj–travanj 1995.)*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2014.

Штампа:

Војска Крајине (1995)

Гласник Крајине (1991)

Граничар (1995)

Политика (1995)

MILAN GULIĆ

Institute for Contemporary History, Belgrade

**WAR ACTIONS AROUND GRAHOVO AND GLAMOČ (1994–1995)
AND THEIR IMPACT ON THE REPUBLIC OF SERBIAN KRAJINA**

Summary

The area of Bosansko Grahovo and Glamoč had a majority Serb population until the outbreak of the Civil War in Bosnia and Herzegovina, and after the proclamation of the Republic of Srpska, it found itself within its borders. Between Bosansko Grahovo and Glamoč on one side of the Dinara and Knin on the other, there were strong historical ties, which gained particular importance during the wars that accompanied the collapse of socialist Yugoslavia. Until the end of 1994, Grahovo and Glamoč represented a reliable hinterland for the capital of the Republic of Serbian Krajina – Knin. However, at the end of 1994, Croatia began to gradually advance in the direction from Livno to Grahovo and Glamoč and to conquer the significant heights of Dinara, Šator and Staretina. The Croatian Army, supported by the forces of the Croatian Defense Council, in the offensive operations 'Winter-94', 'Jump-1' and 'Jump-2', increasingly advanced through the Livanjsko Polje and occupied more and more strategically important heights on the Dinara. The culmination came at the end of July 1995, when Croatian troops occupied Grahovo and Glamoč and cut off the only transport link between Knin and Banja Luka and Belgrade. This proved to be a key precondition for Operation 'Storm' in early August 1995 to capture the entire western part of the Republic of Serbian Krajina and thus deliver the final stroke. In this paper, we have attempted to show how important the armed actions around Grahovo and Glamoč in 1994–1995 were for the Republic of Serbian Krajina.

Keywords: Republic of Serbian Krajina, Knin, Bosansko Grahovo, Glamoč, Republic of Srpska, Dinara.

СЈЕДНИЦА НАРОДНЕ СКУПШТИНЕ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ У САНСКОМ МОСТУ 1995. ГОДИНЕ

Сажетак: Готово све вријеме трајања Одбрамбено-отаџбинског рата у Републици Српској и Босни и Херцеговини 1992–1995. године, иако то углавном није било предочено јавности, трајала су разилажења између двије најзначајније личности Републике Српске – председника др Радована Караџића и команданта Главног штаба Војске Републике Српске генерала Ратка Младића, а тако и политичких и војних гарнизона које су стајале иза њих. Један од најоштријих момената ескалације сукоба два руководства била је јубиларна, 50. сједница Народне скупштине Републике Српске, одржана у Санском Мосту 15. и 16. априла 1995. године. Сједницу је обиљежила жуптра полемика о злоупотребама и ратном профитерству, потенцијалним мапама, односу Републике Српске са СР Југославијом, реорганизацији војске, политичком ангажовању официра и другим осјетљивим темама. Караџић и други чланови Српске демократске странке настојали су да алузијама о „црвеним генералима“ њиховом сукобу са официрима ВРС дају идеолошки предзнак, што је том конкретном догађају, као и њиховом сукобу у цјелини, давало посебну димензију. У раду је, на основу непубликоване грађе (доступне архиве Хашког трибунала), објављених стенограма сједница НСРС, натписа оновремене штампе, богате мемоарске грађе и малобројне историографске литературе, предочен преглед односа Караџића и Младића, дешавања на Санској сједници са фокусом на ескалацију сукоба руководства и догађаји који су из тога убрзо проистекли.

Кључне ријечи: Народна скупштина Републике Српске, генерал Ратко Младић, Радован Караџић, Српска демократска странка, Војска Републике Српске.

На позицију команданта Главног штаба (ГШ) Војске Српске Републике Босне и Херцеговине, касније Војске Републике Српске (ВРС), генерал Ратко Младић дошао је одлуком Народне скупштине Републике Српске (НСРС) од 12. маја 1992. године, истог дана када је та оружана сила и формирана. Већ током свог првог обраћања за скупштинском говорницом тог истог дана, он је предочио своје виђење будућих односа у ратом захваћеној држави, симптоматично нагласивши да „онај који је војник мора водити рат, борбу и бој“, а „онај који је власт окружна, општинска, сеоска, мора радити за фронт и стварати за фронт“.¹

¹ „Zapisnik sa 16. sednice Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Banjaluka, 12. maj 1992.“, u: *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990–1992: tematska zbirka dokumenata*, priredio Kosta Nikolić (Beograd: Institut za savremenu istoriju: Fond za humanitarno pravo, 2011), 284.

Међутим, јасно дефинисана веза између војне и цивилне власти првих мјесеци рата практично није ни постојала. Она је остварена тек формирањем Врховне команде (ВК) 6. децембра 1992, која је била чисто политичко тијело. Питање функционисања ВК коментарисао је генерал Манојло Миловановић. Он је наглашавао да уобичајена пракса налаже да је „шеф војног штаба аутоматски и члан ВК“, што у Републици Српској (РС) није био случај. Штавише, у том тијелу није се нашао нико из ВРС, а Миловановић је разлоге за то видео у „претераној уверености у своје ‘свестране’ способности уског круга политичких руководиоца РС“, што је даље протумачио као ситуацију у којој је ГШ био „принуђен да буде стручни ‘критичар’ и аналитичар“ одлука ВК, односно, како је закључио – „системом смо претворени у ‘опозицију’ републичком руководству, јер као војни стручњаци нисмо могли прићи извршавању свих одлука ВК“.²

Суштинска тачка разлижења између војног и политичког врха РС биле су двије различите концепције командовања и руковођења. Тај проблем прецизно је дефинисао и официр ВРС Слободан Срдановић, који је у свом дневничком запису оцијенио да је ГШ очекивао да „командне дужности у јединицама заузму професионална војна лица“, чиме би се „квалитет руковођења и командовања знатно поправио, али то је носило ризик због потискивања команданата који су уживали подршку СДС-а, али који нису имали потребно војно-стручно знање и чин, за такве нивое командовања“, закључивши да је то била „концепција професионализма, стручности и устаљеног војног система субординације и командовања по доктринарним начелима бивше ЈНА“. Другу концепцију заступало је руководство политички неприкосновене Српске демократске странке (СДС), које се више базирало на односу „повјерења и подршке пионирима СДС-а и локалним ‘војводама’ без обзира на резултате које су постизали и грешке које су чинили“.³ Из тог основног спора, примјетног готово од самог почетка рата, током три и по године његовог трајања проистекли су многи проблеми у односима два руководства. Једна од првих тема која је изазивала неслагања било је питање увођења ратног стања. ГШ је то питање покретао надајући се да би тиме дошло до „завођења реда и дисциплине у иначе двојном систему руковођења и командовања и анархичном односу државе и војске“. С друге стране, политички врх је сматрао да би се том одлуком „поништила државност РС и њен демократски легитимитет пред међународном заједницом, а јачање компетенција војске одвело државу у милитаризам“. Дио аналитичара сматра да је за СДС проблем била и Младићева популарност, те је постојала бојазан „како ће се генерал понашати у условима ратног стања када и војска добије нешто већа овлашћења него обично“. Међутим, Караџић је једноставно одговарао да је, тада већ проглашено, стање непосредне ратне опасности доносило готово исте правне посљедице као и ратно стање, сем могућности увођења пријекних судова.⁴

Проблем у односима правила су и различити приступи у односу на притиске

² Манојло Миловановић, *Истине и заблуде о рату у Босни и Херцеговини (1992–1995. године)* (Бања Лука: Удружење дефендолога Републике Српске, 2005), 52–53.

³ Слободан Срдановић, *Пале: рајина хроника* (Београд: Свет књиге, 1998), 56.

⁴ С. Срдановић, *Пале: рајина хроника*, 98; Никола Кољевић, *Стварање Републике Српске: дневник: 1993–1995. Књ. 2* (Београд: Службени гласник; Бања Лука: Службени гласник Републике Српске, 2008), 115.

међународног фактора. Један од првих спорова тог типа односио се на питање авијације ВРС, јер је Караџић, услед поменутог притиска, од Младића захтјевао да борбене авионе пребаци у СР Југославију. Сукоб је отишао тако далеко да је командант Ваздухопловства и противваздушне одбране ВРС генерал Живомир Нинковић чак изјавио да се размишљало „и о подизању ескадрила и претњи бомбардовањем Пала уколико политички врх настави са инсистирањем да се авијација уклони из Републике Српске“.⁵ Слична искушења за врх РС проистекла су и из једне од најуспјешнијих војних акција ВРС – заузимања Трнова и врхова Игмана и Бјелашнице. Непосредно након уласка у Трново, Караџић је честитао Младићу на војном успјеху, додавши да је то заслуга „војске која је брза као вјетар“. Међутим, врло брзо су стигли захтјеви да се дијелови заузете територије напусте, што је Младић невољно и учинио. Интересантна запажања о овим догађајима имао је и Алија Изетбеговић, који је навео да је „сазнао за сукоб између Младића и Караџића због пристанка овог последњег на повлачење на Игману“, те је навео да Младић Караџићу „то никада није опростио и чак му је јавно приговорио да је његовом кривицом испуштена војна пobjеда која би у крајњем резултату могла довести до потпуног гушења Сарајева“, са закључком да је у том случају Младић „у великој мјери био у праву“, а да је Караџић „направио грешку“. С обзиром на то да је њихов спор био све дубљи, Караџић је чак 8. августа 1993. Младићеву дужност команданта ГШ ВРС понудио генералу Миловановићу, што је овај одбио.⁶ Са овим у вези, у јавности су се појавиле прве спекулације о сукобу. У име ГШ, такве наводе одбацио је најприје генерал Милан Гверо, истакавши да није тачно да „генерал Ратко Младић води некакву своју политику и да пуно не држи до ставова и наредби цивилних органа власти па ни врховног команданта др Караџића“, и да „никада није постојао већи степен јединства српског народа и већи степен кохезионе повезаности између цивилних и војних органа власти“.⁷ Изетбеговић, који се налазио у Женеви у току преговора, заустављених услед српског напредовања, оцијенио је да Караџић „или није у стању да га [Младића – *йрим. ауиј.*] контролише, или игра неку политичку игру“.⁸ Неколико дана касније, Караџић је такође коментарисао то питање, рекавши да је он „врховни командант Војске РС и да генерал Младић ради по његовим наређењима, те да нема ни говора о било каквом расцепу између цивилних и војних власти у РС“.⁹ У њему својственом тону, сличан закључак је упутио и Младић, истакавши да он нема „разлога никоме изјављивати и показивати и доказивати лојалност“, јер одлуке не доносе појединци него колектив, те да ће политичке договоре ВРС „поштовати, као и до сада“.¹⁰

Значајан догађај у другој половини 1993, била је акција „Септембар 93“, када су

⁵ Bojan B. Dimitrijević, *Vazdušni rat nad Republikom Srpskom i Republikom Srpskom Krajinom* (Beograd: Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“, 2017), 115; Бојан Димитријевић, *Генерал Младић и Војска Републике Српске* (Београд: Catena mundi: Институт за савремену историју, 2019), 152–154.

⁶ *Истио*, 199, 205–206.

⁷ Стеван Рисовић, „Генерал-мајор Милан Гверо, заменик команданта ГШ Војске РС“, *Дневник*, 1. 8. 1993, 3. „Бојкот преговора до коначног повлачења“, *Борба*, 5. 8. 1993, 3.

⁹ „Радован Караџић о актуелним збивањима у БиХ: Муслимани поново греше“, *Дневник*, 6. 8. 1993, 2.

¹⁰ Драгиша Ћосовић, „Поштоваћу одлуку руководства“, *Дневник*, 6. 8. 1993, 3.

незадовољни припадници неколико јединица из 1. крајишког корпуса ВРС ставили кључне тачке Бање Луке под своју контролу.¹¹ Младић је на сједници Скупштине негирао да је у питању војни пуч, него је инсистирао „да је проблем превасходно политички, маскиран маскарним униформама“, што је узроковало сукоб њега и Караџића.¹² Ипак, усљед нејасних мотива и ризика који је овакав подухват усред рата носио, побуна је губила „снагу и темпо“, те је након седам дана окончана без иједне жртве.¹³ Мотиви, позадина и околности окончања побуне нису у потпуности разјашњени. С једне стране, Биљана Плавшић је сматрала да иза ње стоји Караџић, који је наводно хтио демонстрирати „своју храброст и своју моћ“, те ослабити Младићев положај.¹⁴ С друге стране, Никола Кољевић је у свом дневнику сумњао на војни врх, односно Младића, наводећи да је „тешко вјеровати да би побуна у Бањој Луци била могућа да надлежне команде то нису жељеле спријечити“.¹⁵ Трајан резултат акције било је продубљивање јаза између војног и политичког руководства РС. Неколико мјесеци касније, да би ипак још једном демантовали приче о расцјепу, за вријеме тешких борби око Горажда, они су уз присуство медија у врло пријатељској атмосфери обишли дијелове ратишта и одиграли партију шаха. У *Financial Times*-у су оцијенили да је Младић са овом партијом шаха „терао инат спољном свету, који се усредсредео на ваздушне нападе НАТО на циљеве Срба који нападају тамошњу муслиманску енклаву“.¹⁶

Један од најзначајнијих момената ескалације сукоба између политичког и војног руководства РС била је јубиларна 50. сједница НСРС¹⁷, одржана у Санском Мосту 15. и 16. априла 1995. године.

Сједница је отворена заједничком честитком коју су посланици упутили патријарху српском г. Павлу, поводом Крсне славе. У наставку је одржан минут ћутње за све погинуле борце и грађане између два засједања Скупштине. У поздравном говору, Епископ бихаћко-петровачки г. Хризостом је изразио задовољство што се јубиларна сједница одржава на просторима његове Епархије, који су, како је рекао, „од

¹¹ Edin Omerčić, „...Jer dok smo mi ratovali...“ – Pobuna dijela 1. krajiškog korpusa tzv. Vojske Republike Srpske“, *Prilozi*, XLIX, br. 1 (2020), 243; Nikica Barić, „Акција ‘Септембар 93’ – pobuna Vojske Republike Srpske u Banjoj Luci“, *Prilozi*, XLI, br. 1, (2012), 187.

¹² Никола Кољевић, *Стварање Републике Српске: Дневник 1993–1995. Књига 1* (Београд: Службени гласник; Бања Лука: Службени гласник Републике Српске, 2008), 331.

¹³ N. Barić, „Акција ‘Септембар 93’...“, 195–196.

¹⁴ Биљана Плавшић, *Сведочим: Друја књија* (Бања Лука: Триопринт, 2005), 35.

¹⁵ Н. Кољевић, *Стварање Републике Српске: Дневник 1993–1995. Књига 1*, 307–308.

¹⁶ „Операција Звијезда 94 – Командант ГШ ВРС рапортира предсједнику Српске“, видео-запис, објављено 23. 7. 2021, <https://www.youtube.com/watch?v=5gKERYrWtbA>; Љиљана Булатовић, *Генерал Младић* (Нови Београд: Нова Европа; Бања Лука: Глас Српски; Добој: Графичар, 1996), 213.

¹⁷ Скупштина српског народа Босне и Херцеговине, касније Народна скупштина Републике Српске, конституисана је одвајањем клуба српских посланика из 1990. године изабране прве вишестраначке Скупштине СР Босне и Херцеговине. Њу су чинила 83 посланика, већином изабрани на листи СДС, али и неколико њих из Српског покрета обнове, Социјалдемократске партије и Странке реформиста. Конституисање Скупштине, које је представљало први корак ка остварењу српске државности у БиХ, десило се 24. октобра 1991. године. Први сазив НСРС остао је важећи током цијелог ратног периода, до избора другог сазива Скупштине 19. октобра 1996. године. У том периоду одржане су укупно 63 редовне, 4 посебне и 1 свечана сједница. (Dragan Golijan, Jelena D. Golijan, *Narodna skupština Republike Srpske* (Beograd: Fakultet za poslovne studije i pravo Univerziteta Union – Nikola Tesla, 2022), 50, 83.)

самог почетка овог наметнутог нам рата били на удару исламско-муслиманских и ватиканско-хрватских освајача“.¹⁸

Сједници су због свечаног и јубиларног карактера присуствовали бројни специјални гости – представници општина које нису имале посланике у НСРС, председник и потпредседници РС, председник и чланови Владе, командант и чланови ГШ ВРС, као и генерали из 1. и 2. крајишког корпуса, српски православни епископи, чланови Главног одбора СДС, представници судских органа, Народне банке и других јавних институција, висока делегација РСК, те домаћини из Српске општине Сански Мост. Дневни ред се састојао од 27 тачака које су се односиле на питања из бројних области, али већина њих напослијетку није ни разматрана. Тема која је обиљежила ову сједницу била је друга тачка дневног реда – „Извјештај о војно-политичкој ситуацији у РС са предлогом стања на ратишту и посебно извјештај о бихаћком ратишту“, односно најављени експозе који је генерал Младић саставио по наређењу председника Караџића јер је ГШ раније тражио хитно разматрање питања одбране на неком од скупштинских засједања.¹⁹

Увиђајући комплексност ситуације, а имајући у виду садржај експозеа, Младић је на почетку излагања тражио да салу напусте сви сем посланика, чланова Владе, полиције и ВРС.²⁰ Овај приједлог је изазвао незадовољство, те је одбијен, али је прихваћен његов други захтјев: да се „евидентирају сви присутни ради не дај Боже евентуалне могућности да неки од података оду тамо где не треба“. Младић је свој експозе подијелио на осам цјелина: „1. Војна ситуација у бившој БиХ и могућност зараћених страна. 2. Борбени морал и проблеми изградње и одржавања истог у нашој војсци. 3. Закључци из процене опште ситуације. 4. Организацијско-мобилизацијски персонална питања и проблеми. 5. Стање потреба и проблеми материјалног обезбеђења Војске РС. 6. Предлог мера по овим

¹⁸ Мајнџифонски снимак са засједања 50. сједнице Народне скупштинске, 6–7.

¹⁹ Мајнџифонски снимак са засједања 50. сједнице Народне скупштинске, 2–3; Б. Димитријевић, *Генерал Младић...*, 320; Биљана Плавшић, с друге стране, наводи да су посланици од Младића тражили да на сједници НСРС поднесе извјештај и то након „ужег састанка када је владика Хризостом онако упечатљиво говорио о стању у његовој епархији на западним границама наше Републике“ (Б. Плавшић, *Сведочим: Друга књига*, 58).

²⁰ Интересантан запис о овом догађају оставио је Дејвид Овен (David Owen): „Младић је, према исказу особе која је тамо била назочна, позвао све уцењиваче и ратне профитере да напусте дворану. Караџић је глупаво упитао кога има на уму. Један од тројице, које је Младић поименце навео, био је и Крајишник, који је пак упитао одакле Младићу право да износи овакве наводе, на што је Младић одговорио да ће, ако он, Крајишник, не напусти дворану, наредити својим тјелохранитељима да га избаци. Кад је Караџић протестирао, Младић му је јавно узвратио: 'Без мене, ти си мртав човек'. Била је то права фарса, но за мене и знак озбиљног раздора у односима на Палама, Ипак, неки су још на то гледали као на сложену српску пријевару с циљем да се сумњичаве Американце увјери како је доиста дошло до расцјепка између Караџића, Милошевића и Младића.“ (David Owen, *Balkanska odiseja* (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada: Hrvatski institut za povijest, 1998), 380). Међутим, о свему овоме нема трага у стенограму сједнице и сјећањима присутних. Плавшићева је записала: „Било је више гостију него посланика. За неке сам била сигурна да су ту само због Младићевог извештаја и да су недобронамерни, провокатори. Бојала сам се да ће, преко неких од присутних, информације отићи на непријатељску страну. Људи су постали много похлепни на паре. Када се подноси овакав извештај онда је заседање затворено за јавност. Немогуће да Радован и Момо нису свесни тога. Али они хоће да руше Младића и то им је помутило здрав разум.“ (Б. Плавшић, *Сведочим: Друга књига*, 58).

питањима. 7. Стање на ратишту. 8. Извештај о Бихаћу.²¹

У уводном дијелу излагања, Младић је говорио о „међународним аспектима ситуације“, актуелним војним питањима, „стању, циљевима и задацима“ ВРС, уз позиве на смиривање фронта, учвршћивање јединица и система руковођења, дизање морала, прикупљање стратегијских материјала, распоређивање терета рата „на све регионе и структуре друштва“ и планирање даљих операција. Већ тада, Младић је истакао да је „затак прикупљања материјалних резерви немогуће извршити без активног учешћа државних органа и свих осталих структура у нашој Републици“, а да „сем датих обећања на седницама Врховне команде, може се рећи да ништа није значајније по овом питању урађено“. Говорио је о односу са СР Југославијом, али и уједињавању Хрвата и Муслимана.²² Већ тада, Младић је скренуо пажњу да су све чешће „појаве да се поједини ненадлежни органи власти руководства појединих политичких странака и други надлежни органи покушавају мешати у руковођење и командовање јединицама“, а да је „у интересу народа и његове борбе потребно“ војску сачувати „од свих ненадлежних, једностраних, наметнутих, диригованих идеологија, страначких борби и други уплитања, без обзира о коме се ради“. Дотакао се и питања дезертерства, истакавши да „они који на било који начин избјегавају учешће у борби, нису санкционисани“ и с тим у вези поменувши „разноразне аномалије, богаћења на рачун сиротиње, профитерство“.²³ Предложио је и конкретне мјере у виду обезбјеђења свих расположивих количина горива војсци и коришћења девизних средстава у војне сврхе, прецизирање циљева рата, проглашење ратног стања, те организацију састанка са органима Владе, „са циљем разграничења надлежности између Владе и институција војске“. Ријечи је било и о материјалном стању бораца и њихових породица, стамбеном питању, војним школама, углавном уз јасне изразе незадовољства постојећом ситуацијом.²⁴

Овакви захтјеви ГШ ВРС нису били изненађење за политички врх. О њима је расправљано непосредно прије сједнице НСРС, 14. априла 1995. године на сједници Главног одбора СДС, гдје су жалбе војске оцијењене као „политички памфлет“ и „покушај војног пуча“.²⁵ Први коментар на Младићев експозе упутио је министар одбране РС Милан Нинковић, истакавши да „експозе генерала Младића, који је био свеобухватан“, ипак „није задовољио оно што је Народна скупштина до сада тражила“. Недуго затим, Караџић је оцијенио да га је експозе „онерасположио и минимално задовољио“, те да је у питању „експозе који више личи на експозе шефа државе, него

²¹ Мајнџофонски снимак са засједања 50. сједнице Народне скупштине, 11.

²² Исто.

²³ Исто, 21–22.

²⁴ Исто, 46–48; „Стање на фронту познато ми је, не изненађује ме. Војничка слаба храна – колико сам пута завирила у њихове мањерке, а о одећи и обући могла бих и ја да коју кажем из свог искуства (пред очима ми је војник у женском фротуру, и онај у ципелама два броја мањим а преваљује километре). Позната су ми питања бораца: 'Зашто да ми гинемо а лопови покрадоше земљу?' Ја сам им одговарала: 'Зато су они лопови а ви борци бранитељи свог народа.' И када је Младић о овоме говорио а Радован, који седи до мене, вели: 'Све претерује, а зашто Ви плачете?' 'Зато што је ово све истина.'“ (Б. Плавшић, *Сведочим: Дрuga књига*, 59).

²⁵ Милован Милутиновић, „Двојно командовање снагама одбране убрзало пад западнокрајишких општина“, у: *Пад западнокрајишких општина и страдање српског народа Крајине: зборник радова*, ур. Милован Милутиновић (Бања Лука: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2023), 191.

команданта ГШ“, да је „претјерано амбициозан и претенциозан“ и „промашена тема“. У складу са атмосфером која је владала од почетка засједања, закључио је:

„Молим генерала Младића и наређујем, да се не држи те теорије, предавања из државе и теорије и економске теорије и да се овако наредбодавном тону каже да се стави све у војну базу и да се потроши и сутра колабира држава. [...] Војска није и не може бити структура изнад државе, него рука која ради за ту државу.“ Још драматичније је говорио посланик Драган Калинић, са приједлогом да ВК „успостави потпуну команду над ГШ ВРС уз препоруку да врховни командант реконструише ГШ ВРС уколико се оцијени за то потреба“.²⁶

Прву реплику из ГШ упутио је генерал Здравко Толимир, који је од Караџића и посланика тражио да не развлашћују команданта ГШ, односно да од њега „не праве десетара“. Генерал Гружо Борић је оцијенио да су одговори на експозе „највишим делом неаргументовани“ и обиљежени „идеолошким етикетирањем“, иако сматра да је експозе „у потпуности патриотски, не идеолошки“.²⁷ Идеолошко етикетирање које је поменуо генерал Борић било је заправо кључни утисак цијеле сједнице. Најгласнији чланови СДС-а настојали су да алузијама о „црвеним генералима“ свом сукобу са официрима дају идеолошки предзнак. Плавшићева је мишљења да су Караџић и Момчило Крајишник чак унапријед смишљено довели „неке из руководства СДС-а“ да „иритирају генерала“.²⁸ Након Борића, генерал Нинковић је још оштрије одговорио на те прозивке:

„Почео сам као ратни злочинац у Хрватској и први осуђени официр на усташком суду. [...] А затим еволуирао у комуњару, црвенога ђавола, неподобнога, до петоколонаша синоћ и човјека који треба да се изјасни да ли признаје ову скупштину за своју и ову владу за своју и ове посланике за своје. [...] Истина је и то на дам је ово и требало, ваљда смо ми Срби такви. [...] Што се тиче реферата мог команданта, он за мене одражава право стање, до душе улепшано, [...], он је требао још по мени да садржи број мртвих комуњара, црвених ђавола, петоколонаша. [...] Што се pilota тиче, од почетка рата до данас колико их је водило борбена дејства, погинуло је 30%, ко нађе у историји ратовања тај проценат нека дође нека ми каже“.²⁹

Ријеч је затим поново узео и Младић. Током тог другог обраћања говорио је врло емотивно, са неколико врло упечатљивих констатација, а политичком врху се директно обратио: „Немам ја ништа против ни једног вас, али нећемо на рецидиве из прошлости да се враћамо, кажите ми у лице, ако ми је отац погинуо као партизан, ни упамтио га нисам и не стидим га се, јесам ли ја једно српско дете петокраком окитио у овом рату.“ Караџићу је рекао да га он није „дао“ ни „послије Атине“³⁰, а да је тада

²⁶ Мајнџофонски снимак са засједања 50. сједнице Народне скупштине, 147.

²⁷ Исто, 149, 182.

²⁸ Б. Плавшић, *Сведочим: Друга књига*, 58.

²⁹ Мајнџофонски снимак са засједања 50. сједнице Народне скупштине, 199–201.

³⁰ Немања Вујић, „Иступ генерала Ратка Младића поводом Венс–Овеновог мировног плана за Босну и Херцеговину 1993.“, у: *Знаменисти Херцеговци кроз историју: зборник радова*, ур. Алексије Гргур (Гацко: Српско културно и просвјетно друштво „Просвјета“, 2024).

био зрео да „положи народу рачун“, те да га моли да „као човек од науке, као паметан човек и као добар човек и толерантан човек“ слуша „оне који знају и поштене“, а не оне који му се „уз пут удварају“.³¹

У новом низу реплика ријеч је узео и Кољевић, који је у помирљивом, њему карактеристичном тону, истакао да сматра да су „у експозеу главног команданта и ГШ намере биле потпуно родољубиве“, али да у њему има „ствари које нас могу довести више до поделе него до јединства“.³² Касније, у свом дневнику, он је оцијенио да се у овој ситуацији тражи кривац, а да заправо кривца није ни било, него је узрок проблема била „више објективна ситуација него појединачне грешке, појединачни пропусти, појединачна профитерска понашања, чега несумњиво има“, и да су „очекивања војске да се цивилна власт далеко боље и ефикасније организује сасвим разумљива“, али ипак нереална „у ситуацији потпуне изолације“, додавши да су „такви захтеви преостали и из бивше позиције коју је имала ЈНА у бившој Југославији, јер колико год је патриотско опредељење војске несумњиво, и пожртвованост огромног броја старешина велика, нема сумње да је нешто од наслеђене психологије ЈНА остало код наших команданата“.³³ Ипак, Карацић је наставио са реториком која није ублажила настали раздор. Изјавио је да се већ са појавом првих активних официра одмах „видјело који су активни официри народни људи и идеолошки неотровани и који су отровани“, те да су ови други, у „којима је у том тренутку био недостатак српства, православља поготово, одмах су знали да српска власт не ваља, одмах је сваки предсједник општине био лопов и будала“. Упозорио је да ни он ни Младић нису незамјењиви, и да „ако је рационално да сада не смијенимо Младића нећемо га смијенити, ако је рационално да га смијенимо смијенићемо га, ако је рационално и ако Младић схвати да мора да промијени нешто у понашању, он то мора да промијени“, те да и сам мора да се суочи са „сопственим грешкама и понашањима или ћу избјежавати те грешке или ћемо се договорити да бирамо неког другог“.³⁴

Моменат који је већини присутних и бројним каснијим аналитичарима био најзанимљивија тачка ове бурне сједнице није забиљежен у магнетофонском запису исте. Била је то ситуација када је генерал Младић извадио један папир из џепа и прочитао текст³⁵ са честитком поводом рођендана Јосипа Броза Тита. Према сјећању Плавшићеве, Карацић је упитао Младића да ли је текст његов, на шта је он рекао: „Није, Радоване, моје, него твоје. Нисам прочитао потпис, мислио сам да ћеш се сетити шта си све написао.“³⁶ У записнику сједнице, међутим, наведен је Карацићев одговор: „Знате о чему се ради. 1968. године, кад сам ја имао 23 године, био сам један од покретача, односно вођа демонстрација. И било је шта је било. Изишао је Тито и

³¹ Магнетофонски снимак са засједања 50. сједнице Народне скупштине, 212–213.

³² Исто, 221–222.

³³ Н. Кољевић, *Сиварање Републике Српске: дневник: 1993–1995*. Књ. 2, 114.

³⁴ Магнетофонски снимак са засједања 50. сједнице Народне скупштине, 279, 295.

³⁵ Љубодраг Стојадиновић наводи да је текст гласио: „Драги наш друже Тито, срећан ти 76. рођендан, са жељом да нас још дуго водиш путевима славе, и да твоје визионарство буде најсветлија бакља, која ће осветљавати нашу будућност. Сарајево, 25. мај 1968. године.“ (Љубодраг Стојадиновић, *Ратко Младић између мита и Хага* (Београд: Народна књига: Политика НМ, 2006), 59–60).

³⁶ Б. Плавшић, *Сведочим: Друга књига*, 59.

похвалио нас све и сви смо ми били одушевљени. И ја сам по овоме, изгледа да сам му послао... [...] Сви смо се тада с њима и свађали и дружили. 'Лудо копље', моја књига је тада, 1968. године изашла. Да сам послао са посветом Титу. Рукопис не препознајем али би потпис могао бити мој.³⁷

За крај дуге расправе о свега једној тачки дневног реда, предсједник НСРС Крајишник је предложио да се усвоји извјештај у коме је укратко сажео главне поруке сједнице, те захтјев ГШ да „припреми додатно како можемо добити рат“.³⁸ Таквом одлуком, извјештај генерала Младића заправо је одбијен. Плавшићева је записала да су народни посланици непосредно прије доношења одлуке наговарани да Младићев експозе одбију:

„Неки чланови ГО СДС, по директиви Радована и Моме, наговарају посланике да одбију извештај. То сам видела и чула. Питам се да ли је ово Коминтерна 3 или скупштина Републике Српске? А један прети па се питам да ли је и он члан ГО Српске демократске странке или Стаљинове Компартије. Педесето заседање Скупштине Републике Српске осликавало је право стање у држави, како у војном тако и у цивилном сектору, и открило ужасан сукоб између две кључне личности, одлучујуће у рату.“³⁹

Према одређеним тумачењима, овакав однос политичког врха према ГШ на Санској сједници био је дио утврђеног плана са циљем слабења ВРС и касније пада западнокрајишких општина.⁴⁰

Непосредно пред крај сједнице, гласало се о још једном питању. Без велике расправе донесена је „Одлука о пројекту остварења српске федерације“, односно уједињења РС и РСК, по приједлогу РСК. Тиме је једногласно прихваћено формирање заједничке комисије која је требало да припреми кораке у том смјеру. Скраћеном процедуром усвојена је још и одлука о преименовању општине Брод у Српски Брод и Оцак у Вукосавље, те продужавање Закона о увозу аутомобила.⁴¹

У првом издању *Српске војске*, листа Војске Републике Српске, објављеном након Санске сједнице, у тексту под насловом „50. заседање Народне скупштине РС: Приоритет одбрамбеним задацима“, најприје је сажет садржај протекле сједнице:

„Главни штаб истичући сложеност војно-политичке ситуације затражио је од Народне скупштине стављање свих материјалних и људских потенцијала у службу одбране српског народа, обрачун са ратним профитерима и дезертерима, брже решавање статусних питања бораца, породица палих бораца и ратних војних инвалида, и свих других проблема који негативно утичу на борбени морал и

³⁷ Мајнџофонски снимак са засједања 50. сједнице Народне скупштине, 315.

³⁸ Исто, 328.

³⁹ Б. Плавшић, *Сведочим: Друга књига*, 60.

⁴⁰ Драгомир Кесеровић, „Однос политичких, војних и полицијских снага у одбрани Крајине и очувању Републике Српске“, у: *Пад западнокрајишких општина и стварање српског народа Крајине: зборник радова*, ур. Милован Милутиновић (Бања Лука: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2023), 386; М. Милутиновић, „Двојно командовање...“, 191–193.

⁴¹ Мајнџофонски снимак са засједања 50. сједнице Народне скупштине, 329–332.

спремност јединица за извршавање задатака.“ Међутим, у наставку текста, пажња је посвећена и питању односа политичког и војног врха: „Веома прецизан Експозе, са егзактним подацима и предлогом мера за јачање спремности за одбрану, поједини учесници у дискусији су окарактерисали као покушај Војске да се бави политиком, прекорачење овлаштења, па чак и угрожавање државе, што су чланови ГШ ВРС енергично одбацили као неосноване. Неспоразум, према мишљењу једног броја присутних изазвали су закључци Главног одбора Српске демократске странке одмах после Експозеа, којим се захтева сређивање војске и реконструкција Главног штаба ВРС, који су донесени дан раније на седници Одбора у Приједору. [...] Није то био, како га неки желе да прикажу, покушај Војске да се издигне изнад државе или још горе како неки у кулоарима рекоше покушај војног удара, већ истинска забринутост искрених родољуба и команданата за спремност јединица и народа да се рат успешно приведе крају и заштити српски народ.“⁴²

Током наредних мјесеци, евидентна је била промјена у реторици и уочљиво даље погоршање односа два руководства. У интервјуу *Српској војсци*, Младић је готово два мјесеца након сједнице подробно коментарисао како њен ток, тако и друге елементе њиховог односа. На учесталу констатацију да су неки „официри носиоци левих оријентација, и комуњаре“, изјавио је:

„Без обзира што су многи нападали наше офицере, можда појединце и са разлогом, то се не може генералисати. То је из кухиња оних који желе да таквим етикетирањем припадника наше војске, и у првом реду старешина, сакрију своје прљаве трагове, вероватно из страха да их не би народ прозивао, пошто су у високим представничким телима, било власти, било странака.“

Још једном је истакао „јасну оријентацију“ у ГШ да у „једном вишестраначком систему, какво треба да буде наше друштво, нема места странкама у војсци“, уз њему карактеристичну констатацију да је народ „дао своје дете да обавља војничку дужност, да брани свој народ и његову државу, а не да се бави страначким активностима“. Истом приликом се још једном осврнуо на питање идеолошких сукоба: „У Главном штабу одлучили смо да формирамо јединствене оружане снаге. Никада нисам постројио ни једног партизана, нити партизанску јединицу, иако је мој отац погинуо као партизан, када сам имао две године.“ За Санску сједницу је рекао да је требала „послужити некаквом циљу и снагама које другачије размишљају, а у супротности су са интересима српског народа“, додавши да су послјије његовог експозеа уследили манипулације, „до тога да су га неки схватили као државни удар“. Оцијенио је да су они који нападају ВРС углавном „маргиналне личности које, истини за вољу, имају некакве саветничке и доушничке функције уз поједине водеће личности и измишљају глупости“, и које „још од 'Септембра 93' па и до данас егзистирају и високо котирају, бар гледајући дизајн и марку аутомобила у којима се возикају и пратњу коју имају“.⁴³

⁴² М. Козарица, „50. заседање Народне скупштине РС: Приоритет одбрамбеним задацима“, *Српска војска*, 13. 5. 1995, 11.

⁴³ Милован Милутиновић, „Командант Главног штаба ВРС генерал пуковник Ратко Младић: Народу не

Након значајних војних операција ВРС у Подрињу, које су резултирале заузимањем Сребренице и Жепе, конкретне кораке у циљу обнове мировних преговора предузео је председник Републике Србије Слободан Милошевић, пославши писма лидерима сукобљених страна – једном политичком, а другом војном – Изетбеговићу и Младићу. Евидентно је да је у овој иницијативи заобиђен Караџић, што је накнадно тумачено као један од узрока ескалације сукоба између њега и Младића, свега неколико дана касније.⁴⁴ У Дрвару је 1. августа одржана сједница врховних команди РС и РСК. Плавшићева је забиљежила да је свађа између Младића и Караџића избила тако што је Караџић више пута, „чак сувише често“, нагласио како је он врховни командант ВРС, на шта је Младић, „сасвим смирено“, одговорио: „Ти ниси мој врховни командант“. Караџић је, наводно, лупајући руком о сто поновио да јесте, а бијесни генерал је тада напустио састанак и новинарима који су чекали испред поновио да Караџић није његов врховни командант.⁴⁵ Имајући у виду све догађаје који су се десили у кратком периоду, али и сукобе који су тињали већ годинама, епилог ове расправе био је очекиван. Караџић је након сједнице донио одлуку о преименовању ГШ ВРС у Генералштаб ВРС и успостављању функције специјалног савјетника врховног команданта заједничке одбране РС и РСК, на коју је 4. августа именовао Младића. Једина темељна промјена у овој наизглед техничкој корекцији, била је помјерање Младића са дужности команданта ГШ (која је укинута), на, до тада непостојећу, савјетничку позицију.⁴⁶ Медији су убрзо пренијели и одговор генерала Младића:

„У рат сам ушао као војник и из рата желим да изађем као војник. Не прихватам кабинетску дужност специјалног саветника председника Републике. Моје именовање на непостојећу дужност саветника и координатора неуједињених војски и држава, сматрам сменом са дужности команданта Главног штаба ВРС на незаконит начин. То је својеврстан сценарио на дан усташке агресије на Републику Српску и Републику Српску Крајину у време успешног извођења противудара Војске Републике Српске на ослобађању простора Грахова и Гламоча и срачунат је потез на расколу српског националног бића по налогу светских моћника у којем на ни какав начин не желим да учествујем. Према томе остајем на дужности команданта Главног штаба Војске Републике Српске док ми српски борци и наш народ изражавају подршку и док не будем разрешен те дужности у складу са Уставом и важећим Законом о Војсци и одбрани“.⁴⁷

Убрзо је и званично услиједио одговор Колегијума команданата ГШ ВРС, који су на састанку одржаном 5. и 6. августа у Бањој Луци, закључили да одлуку „којом се смјењује командант ГШ ВРС и налажу неке друге системске, организацијске и кадровске промјене у чијој припреми нико из ВРС није консултован, генерали не могу прихватити и реализовати“, те да „нико нема право да из било којег разлога српски

треба причати оно што жели чути, већ му треба рећи истину“, *Српска војска*, 25. 6. 1995, 12–13.

⁴⁴ Ђорђе Мартић, „Караџићев пут без повратка“, *Дневник*, 8. 8. 1995, 8.

⁴⁵ Б. Плавшић, *Сведочим: Друга књига*, 70.

⁴⁶ Б. Димитријевић, *Генерал Младић...*, 376.

⁴⁷ „Генерал Ратко Младић: Остајем на дужности“, *Дневник*, 6. 8. 1995, 2; „Генерал Младић одбио смену коју му је припремио Караџић“, *Политика*, 6. 8. 1995, 1.

народ, кад му је најтеже, оставља без генерала којег борци, командири и команданти као и цио народ изузетно цијене и поштују“.⁴⁸ Услиједили су позиви на измирење Младића и Караџића, између осталих и од Синода СПЦ, у коме је наведено да „ничији положај није важнији од народне слоге и физичког и духовног осећања“, уз молбу да на њих не падне „историјско народно пророчанство: ’Великаши проклете им душе, на комаде раздробиле царство““.⁴⁹ Како је након неколико дана било јасно да се одлука о смјени генерала Младића не може спровести, те да продубљивање раскола може имати још теже посљедице, Караџић је повукао одлуку, рекавши да је то урадио „уважавањем апела патријарха Павла, народа и бораца и мишљења српских генерала“, а „у име српског јединства и победе“, и „да би се победничким јединством ушло у завршницу рата“.⁵⁰ ГШ је издао саопштење за јавност у коме је оцијењено да је смјена Младића „остављена за друго, погодније време“, јер је Караџић „вероватно свестан да у садашњем тренутку нема подршку у основним полугама нашег друштва – народу и Војсци“.⁵¹

Након што је тај Караџићев покушај дефинитивно пропао, председник Србије је, истичући да је политичко руководство РС изгубило кредибилитет, увидио шансу да га коначно искључи из мировног процеса. „Строго тајни“ састанци руководства СР Југославије и РС одржани су од 25. до 28. августа у Добановцима. Караџић је том приликом званично повукао указ о смјени Младића, али најважнија одлука тичала се наступа јединствене српске делегације на предстојећим мировним преговорима. И поред жустре расправе, Милошевић је ипак постигао циљ, те се издвојио као главни српски преговарач у финишу мировног процеса, док су Караџић и Младић из њега готово сасвим елиминисани. Поред политичких представника, разговорима су присуствовали и патријарх српски г. Павле и владика бачки г. Иринеј, због чега је овај споразум у дијелу литературе означен и као „Патријархов споразум“.⁵² Већ дан касније, када му је Милошевић показао усаглашени документ, Холбрук је изјавио да „Караџић и Младић не могу ићи на међународну конференцију“, и да ће бити „ухапшени ако кроче у било коју европску земљу“, а ако дођу у САД, истакао је да би их „радо“ „дочекао на аеродрому и помогао при њиховом хапшењу“. Холбрук је касније тврдио да је Милошевић врло хладно говорио о руководству РС у то вријеме, те да је на његово питање о позицији „пријатеља са Пала“, Милошевић наводно одговорио: „Они нису моји пријатељи. Они ми нису ни колеге. Страшно је и бити с њима у истој просторији дуже време. Они су ’shit“.⁵³

У октобру 1995, неколико дана након што је примирје ступило на снагу, дошло је до нових трвења у врху РС. На сједници НСРС донесена је одлука о пензионисању

⁴⁸ „Генерали: Младића за команданта“, *Борба*, 7. 8. 1995, 4; С. Рисовић, „Погрешна одлука Караџића“, *Дневник*, 7. 8. 1995, 1.

⁴⁹ Јован Јањић, *Српски генерал Рајко Младић* (Нови Сад: Матица српска, 1996), 192.

⁵⁰ „Младић остаје командант“, *Политика*, 12–13. 8. 1995, 2; „Караџић повукао одлуку о смени генерала Младића“, *Дневник*, 12. 8. 1995, 1; „Караџић повукао одлуку о смени генерала Младића“, *Борба*, 12. 8. 1995, 2.

⁵¹ Милован Милутиновић, „Коме служи информативни систем Републике Српске: Приватизација медија“, *Српска војска*, 25. 8. 1995, 6.

⁵² Б. Димитријевић, *Генерал Младић...*, 384–386; „Пале коначно прихватиле да Београд заврши преговоре о миру“, *Политика*, 31. 8. 1995, 1; „Пале прихватиле мировну политику Београда“, *Дневник*, 31. 8. 1995, 1.

⁵³ Richard Holbrooke, *Završiti rat* (Sarajevo: Šahinpašić, 1998), 93–94.

неколико Младићевих помоћника. Кољевић је записао да је он спријечио „да буде смењен главни командант, иако је било приче и о томе“, истакавши да би таква одлука, „с обзиром на његов углед“, била врло лоша.⁵⁴ У ГШ ВРС одбацили су ову одлуку и у саопштењу од 17. октобра, навели да се кампања против ВРС води „како би се на њу пребацила одговорност за све неуспехе државне политике“. На крају овог саопштења, упућен је одговор врху СДС-а, на њихове опаске да је та странка „створила државу Републику Српску за само четрдесет дана а да ВРС није успела да је очува“, у коме се поставља питање: „Ко је 'пробио' коридор, ослободио целокупно Подриње, остварио спој Херцеговине са осталим деловима РС, одбранио Сарајево и створио услове државном руководству да равноправно води политичке преговоре за постизање мира?“⁵⁵ Тих дана, у *Српској војсци* још једном су сумирани проблеми који су оптерећивали два руководства:

„Неадекватним мерама за јачање одбране државне институције директно су смањивале одбрамбену способност, а реалне захтеве Војске схватале као претњу војним ударом. Доношењем одлука о надлежностима ратних председништава општина нарушено је јединство руковођења и командовања јединицама ВРС у борбеним дејствима. Порази и губитак територија на западним просторима Републике Српске једнострано су приписани само Војсци, иако је евидентно да су Врховна команда, Влада РС и друге државне институције, због непроглашавања ратног стања и других мера главни кривци.“⁵⁶

Двије деценије касније, Караџић је једном приликом у Хагу признао да је ВРС од њега „трпела неоправдане критике“.⁵⁷

Иако то углавном није било предочено јавности, готово све вријеме трајања рата, у РС трајао је сукоб њене двије најзначајније личности. Како је то закључио Љубодраг Стојадиновић, Младићев колега – војно лице, и биограф, „Младић је сумњао у то да један 'занесени' песник, уз то још неуропсихијатар, може да води државу“, док „Караџић није веровао у професионалну вредност једног преображеног 'комунистичког, Титовог официра'“.⁵⁸ Међутим, ови спорови нису правили разлику између њих за међународну заједницу. Друга хашка оптужница против Караџића и Младића, подигнута је у току мировних преговора у Дејтону. Биљана Плавшић је тим поводом написала: „Једном, иза потписивања Дејтонског мировног споразума, видела сам их заједно, Караџића и Младића, стоје и слушају вести у којима се спомињу њихова имена у вези са хашким оптужницама. Гледам их и кроз главу ми пролазе многи догађаји и године њихових сукобљавања.“⁵⁹

Објављени и необјављени извори:

Међународни кривични суд за бившу Југославију (МКЦЈ) – ISTY, Court Records.

⁵⁴ Н. Кољевић, *Сјиварање Републике Српске: дневник: 1993–1995*. Књ. 2, 356.

⁵⁵ Љиљана Булатовић, *Райорџи команданџиу* (Београд: Удружење писаца Поета: Љ. Булатовић, 2010), 347.

⁵⁶ Милован Милутиновић, „Двојност руковођења и командовања оружаном борбом“, *Српска војска*, 3. 11. 1995, 12.

⁵⁷ Б. Димитријевић, *Генерал Младић...*, 234.

⁵⁸ Љ. Стојадиновић, *Райко Младић...*, 59.

⁵⁹ Б. Плавшић, *Сведочим: Друга књига*, 70.

Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990–1992: tematska zbirka dokumenata, prir. Kosta Nikolić. Beograd: Institut za savremenu istoriju: Fond za humanitarno pravo, 2011.

Литература:

Булатовић, Љиљана. *Генерал Младић*. Нови Београд: Нова Европа; Бања Лука: Глас Српски; Добој: Графичар, 1996.

Булатовић, Љиљана. *Райорџи команданџи*. Београд: Удружење писаца Поета: Љ. Булатовић, 2010.

Вујић, Немања. „Иступ генерала Ратка Младића поводом Венс–Овеновог мировног плана за Босну и Херцеговину 1993.“. у: *Знамениџи Херцеџовци кроз историју : зборник радова*. Уредник Алексије Гргур, 24–41. Гацко: Српско културно и просвјетно друштво „Просвјета“, 2024.

Димитријевић, Бојан. *Генерал Младић и Војска Републике Српске*. Београд: Институт за савремену историју, 2019.

Јањић, Јован. *Српски џенерал Рајко Младић*. Нови Сад: Матица српска, 1996.

Кесеровић, Драгомир. „Однос политичких, војних и полицијских снага у одбрани Крајине и очувању Републике Српске“. у: *Пад зајаднокрајишких ојшџина и сџрадање српској народа Крајине: зборник радова*. Уредник Милован Милутиновић, 381–396. Бања Лука: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2023.

Кољевић, Никола. *Стваране Републике Српске: дневник: 1993–1995. Књ. 1*. Београд: Службени гласник; Бања Лука: Службени гласник Републике Српске, 2008.

Кољевић, Никола. *Стваране Републике Српске: дневник: 1993–1995. Књ. 2*. Београд: Службени гласник; Бања Лука: Службени гласник Републике Српске, 2008.

Миловановић, Манојло. *Исџине и заблуде о рату у Босни и Херцеговини (1992–1995. године)*. Бања Лука: Удружење дефендолога Републике Српске, 2005.

Милутиновић, Милован. „Двојно командовање снагама одбране убрзало пад западнокрајишких општина“. у: *Пад зајаднокрајишких ојшџина и сџрадање српској народа Крајине: зборник радова*. Уредник Милован Милутиновић, 181–214. Бања Лука: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2023.

Плавшић, Биљана. *Сведочим: Дрџа књиџа*. Бања Лука: Триопринт, 2005.

Срдановић, Слободан. *Пале: рајна хроника*. Београд: Свет књиге, 1998.

Стојадиновић, Љубодраг. *Рајко Младић између миџа и Хаџа*. Београд: Народна књига: Политика НМ, 2006.

Barić, Nikica. „Акција ‘Septembar 93’ – pobuna Vojske Republike Srpske u Banjoj Luci“, *Prilozi* XLI, br. 1, (2012), 185–201.

Dimitrijević, Bojan B. *Vazdušni rat nad Republikom Srpskom i Republikom Srpskom Krajinom*. Beograd: Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“, 2017.

Golijan, Dragan, Golijan, Jelena D. *Narodna skupština Republike Srpske*. Beograd: Fakultet za poslovne studije i pravo Univerziteta Union – Nikola Tesla, 2022.

Holbrooke, Richard. *Završiti rat*. Sarajevo: Šahinpašić, 1998.

Omerčić, Edin. „...Jer dok smo mi ratovali...“ – Pobuna dijela 1. krajiškog korpusa tzv. Vojske Republike Srpske“, *Prilozi* XLIX, br. 1, (2020), 233–271.

Owen, David. *Balkanska odiseja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada: Hrvatski institut za povijest, 1998.

Периодика:

Борба, Београд, 1993, 1995.

Дневник, Нови Сад, 1993, 1995.

Политџика, Београд, 1995.

Српска војска, Црна Ријека, 1995.

Видео материјал:

„Операција Звјезда 94 – Командант ГШ ВРС рапортира предсједнику Српске“, видео-запис, објављено 23.7.2021. <https://www.youtube.com/watch?v=5gKERYrWtbA>.

NEMANJA VUJIĆ

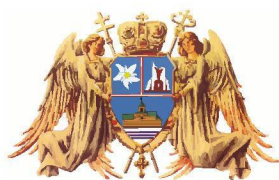
Institute for Contemporary History, Belgrade

THE NATIONAL ASSEMBLY SESSION OF THE REPUBLIC OF SRPSKA IN SANSKI MOST IN 1995

Summary

Almost during the whole period of the Bosnian Defensive-Patriotic War (1992–1995) in the Republic of Srpska and in Bosnia and Herzegovina, there were significant, though largely hidden, disagreements between the two most influential figures of the Republic of Srpska – the President, Dr Radovan Karadžić and the General Ratko Mladić, the Commander of the Army of the Republic of Srpska (ARS), as well as between their respective political and military factions. One of the most significant moments in the conflict between the two leaderships was the anniversary-50th session of the National Assembly of the Republic of Srpska, held in Sanski Most on April 15th and 16th, 1995. The session was marked by vigorous debates on abuses, war profiteering, potential maps, the relationship between the Republic of Srpska and the Federal Republic of Yugoslavia, military reorganization, the political involvement of officers, and other sensitive topics. Karadžić and other members of the Serbian Democratic Party sought to give an ideological dimension to their conflict with the officers of the ARS by alluding to the 'red generals,' which added a particular layer to both the event and their overall dispute. This paper, based on the unpublished material from the archives of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, published transcripts of the sessions of the National Assembly of the Republic of Srpska, contemporary press articles, rich memoir literature, and rare historiographical sources, provides an overview of the relationship between Karadžić and Mladić. It also focuses on the events at the session in Sanski Most, examining the escalation of the conflict between the leaderships and the subsequent developments.

Keywords: the National Assembly of the Republic of Srpska, Ratko Mladić, Radovan Karadžić, Serbian Democratic Party, the Army of the Republic of Srpska.

ДРУГИ КРАЈИШКИ КОРПУС ВОЈСКЕ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ И ПАД ЗАПАДНОКРАЈИНСКИХ ОПШТИНА 1995. ГОДИНЕ

Сажетак: Од међународне заједнице наметнута подела територије Босне и Херцеговине између зараћених страна у односу 49% за српску и 51% за муслиманско-хрватску страну, као услов за отпочињање мировних преговора, према многим анализама и стручним мишљењима, определила је судбину 2. крајишког корпуса Војске Републике Српске. Приликом формирања Војске Републике Српске маја 1992. године, 2. крајишки корпус је формиран на територији општина са ограниченим људским и материјалним потенцијалом, иако је била реч о општинама са готово стопроцентно српским становништвом. Оваква организација, попуњеност и зона одговорности 2. корпуса у периоду 1994–1995. утицаће и суштински на одбрану Републике Српске. У неколико хрватско-муслиманских офанзива, изведених од августа до септембра те године, Корпус је у потпуности изгубио своју територију. Општи закључак који се намећао одмах по завршетку рата крајем 1995. године, у анализи исхода борбених дејстава на западнокрајишком ратишту је пораз 2. крајишког корпуса и делова 1. крајишког корпуса на том ратишту. Рад је написан на основу доступне архивске грађе, литературе и изјава истакнутих учесника рата из састава 2. крајишког корпуса.

Кључне ријечи: Босна и Херцеговина, Република Српска, Војска Републике Српске, 2. крајишки корпус, Босанска Крајина, рат 1992–1995. године, Дејтон.

Приликом формирања Војске Републике Српске (ВРС) маја 1992. године, 2. крајишки корпус је формиран на територији са ограниченим људским и материјалним потенцијалом. Оваква организација, попуњеност и зона одговорности у периоду 1994–1995. године утицаће и суштински на одбрану Републике Српске. Физичко-географске карактеристике зоне имале су утицај на ток и физиономију борбених дејстава својим високим планинским венцима, крашким пољима и суровом планинском климом, а насељеност и економско стање су одлучујуће утицали на борбени потенцијал Корпуса.

Главни проблем Корпуса од почетка до краја рата био је људски потенцијал. Проблеми снабдевања и материјалног збрињавања ескалирали су у завршној години рата. Број бораца који је био присутан у јединицама на линији фронта у редовним околностима углавном је био око 50% од бројног стања, а донекле се повећавао у време извођења интензивних борби, али никад преко 80% пуног бројног стања. За команде јединица ово је био перманентан проблем за који се није налазило решење. Као последица недовољног броја бораца у јединицама јављао се низ проблема, од којих су

неки одлучујуће утицали на исход борбе.

Од међународне заједнице током лета 1994, наметнута подела територије Босне и Херцеговине између зараћених страна у односу 49% : 51% (српска – муслиманско/хрватска страна), као услов за отпочињање мировних преговора, према многим анализама и стручним мишљењима, определила је судбину 2. крајишког корпуса. С једне стране, почетком 1995. године ВРС је држала око 70% територије БиХ. С друге стране је став политичког руководства који је на крају прихватио однос 49% : 51%, и према чему је било јасно да је Војску требало довести у ситуацију да војнички изгуби територију. Ако се зна да је требало ићи на „квалитет територије“, јасно је да је зона одбране 2. крајишког корпуса била укалкулисана у наведени проценат од пада Купреса у новембру 1994. до краја борбених операција средином октобра 1995. године.

Стање на територији Корпуса у првој половини 1995. године

Улазак регуларних хрватских снага и пад Купреса и ливањског поља, 4. новембра 1994. године показали су слабост снага 2. крајишког корпуса да малим развијеним снагама контролише широк и ненасељен простор, као и тенденцију да користећи овај правац хрватске снаге несметано продру ка Книну и угрозе Републику Српску Крајину.

Генерал Младић је коментарисао пад Купреса и околине у хрватске руке: „многи су сматрали да је рат са Хрватима готов. Они су се чак утркивали где ће их примити. Њихови команданти су се шепурили и овде на Палама. Ја сам лично упозоравао мештане у Ливањском пољу да се не опуштају и не верују Хрватима. Купрес није морао војнички да падне. Изгледа да је ту било и других прљавих радњи.“¹

С друге стране, планирана је операција снага ВРС названа „Динара 95“ чији је циљ био да се изненадним бочним нападима са Старетине и Динаре одсеку укљичене снаге непријатеља у Ливањском пољу, да се униште окружене снаге и да се поврати изгубљена територија 2. крајишког корпуса и створе услови за заузимање Ливна (!) у другој етапи операције. Идеја је била да се постигнутим изненађењем по времену и месту напада, уз мање ангажованих снага постигну значајни борбени резултати. Командант операције био је начелник Главног штаба генерал Миловановић, који је дао идеју за ову операцију, извршио њену припрему и организовање. Међутим, извођење операције „Динара 95“ није реализовано због изненадног високог снега, сурове зиме, али и немотивисаности бораца, првенствено из привремене 2. и 3. српске бригаде, које нису кренуле у планирани напад када је то требало.²

Јединице 2. крајишког корпуса које су биле у додиру нису имале могућности да било каква офанзивна дејства. Радило се на стабилизацији одбране, уређењу одбрамбених положаја и консолидацији јединица после претрпљених губитака.

¹ Милован Милутиновић, *Војска Републике Српске између политичке и ратне* (Сремска Митровица: Српска вила „Матроз“, Београд: Институт за политичке студије, 1997), 156–157.

² Душан Кукобат, *Операције ВРС против хрватске војске*, (рукопис), 20–21.

Хрватске снаге су оствариле планиране резултате у операцији „Зима 94“. Даљи њихови планови били су везани за продужење напада и продор преко Динаре кад се настану повољнији временски услови. Током зиме циљ је био да се рационалним ангажовањем снага задржи достигнута линија и сачува борбена спремност јединица.³

Јул 1995: Хрватска војска заузима Грахово и Гламоч

Истог дана када постаје јасно да ће снаге ВРС ући у Жепу крајем јула 1995, активирале су се снаге Хрватске војске (ХВ) на фронту према 2. крајишком корпусу. Хрватске снаге су на овом делу ратишта још од 4. јуна почеле офанзивна дејства (операција „Скок“). Тада су из правца Ливна продрле ка Грахову и после заузимања села Пеуље стигле на 15 км од Грахова и на северозапад не висове Динаре.⁴ Борбене операције ХВ, а у суштини агресија Хрватске на РС – БиХ, омогућене су и формално „Сплитском декларацијом“ од 22. јула којом су председници Туђман и Изетбеговић договорили ангажовање хрватских снага на простору Босне и Херцеговине.

Сада, са ослонцем на већ заузете положаје на планинама Динари и Шатору, 25. јула 1995. уследио је наставак акције ХВ „Скок“ на правцу Ливно – Босанско Грахово, под називом „Љето 95.“ Три дана касније, снаге ХВ (1. 4. и 7. гардијска бригада и 1. гардијски здруг) у садејству са јединицама Хрватског вијећа одбране (ХВО) заузимају Босанско Грахово и пресецају комуникацију Книн–Дрвар. Под претњом прекида везе са Дрваром и Бањалуком и окружењем, одобрени су повлачење војске и евакуација становништва ове вароши.⁵ Начелник штаба 2. корпуса ВРС, тада пуковник, Душан Кукобат забележио је како је пред почетак одлучујуће непријатељске офанзиве на Гламоч и Грахово ширина фронта на овом правцу износила 75 километара. Бројно стање јединица ВРС није омогућавало дубину одбране, тако да је одбрана организована у једној линији, по правцима и објектима са великим бројем међупростора и слабо брањених праваца. Један километар фронта бранило је просечно око 35 бораца, што је троструко мање од дефинисаних норми за борбену употребу јединица. Хрватске снаге су испољавале сталну иницијативу и у времену затишја. Користиле су међупросторе у српској одбрани и без борбе поседале поједине стратешки важне положаје на Динари и Шатору, чак и на висинама преко 1.500 метара, успут стално градећи путеве за снабдевање и маневар јединица. Вршена је редовна смена и одмор људства. Нису имали ограничења у броју доведеног људства и технике, а за напад су коришћене гардијске – професионалне или специјалне

³ Вид: Душан Кукобат, Бојан Димитријевић, 2. *крајишки корпус Војске Републике Српске* (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2019).

⁴ Душан Кукобат, „Агресија Хрватске на Републику Српску“, у: *Улога старјешина ВРС у стварању и одбрани Републике Српске током одбрамбено-оштаквинског рата*, уредник Милован Милутиновић (Бања Лука: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2018), 184–190; Zvonimir Despot (ured.), 4. *gardijska brigada Hrvatske vojske „Pauzi“* (Zagreb: Despot Infinitus, 2013), 322–327; Josip Lucić (ured.), 1. *gardijska brigada Hrvatske vojske, „Tigrovi“* (Zagreb: Znanje, 2011), 354–357.

⁵ Д. Кукобат, *Агресија Хрватске на Републику Српску*, 184–190; Ante Nazor, Julija Barunčić Pletikosić (ured.), *Prilozi za povijest Rame u Domovinskom ratu (1990.–1995.)* (Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2011), 199; 1. *gardijska brigada*, 358–363; Josip Lucić (ured.), 7. *gardijska brigada Hrvatske vojske „Puma“* (Zagreb: Despot Infinitus, 2023), 206–214.

јединице. Примећује како: „наше јединице нису имале могућност да му у томе парирају“. Српске јединице, напротив, учествовале су мимо свих борбених начела употребе непрекидно у борбеним дејствима по неколико месеци без било каквог организованог одмора. То је доводило до великог замора бораца, повећаних губитака и напуштања јединица. Додатни проблем је био губитак матичних територија и неизвесност око збрињавања породица. Борбени морал јединица на овом делу ратишта стално је опадао. Јединице које су стизале као ојачања у већини су биле привременог састава, често без борбеног искуства или адекватне опреме, што није доводило до задовољавања потреба одбране на том делу ратишта. Коначно, садејство са јединицама Српске Војске Крајине (СВК) на Динари готово да није постојало.⁶

Освајањем Босанског Грахова 28. и Гламоча 29. јула 1995. године Хрватска војска тежишно је извршила одлучан преокрет на овом делу ратишта. Уз асистенцију снага ХВО, настављају дејства делом снага према Дрвару, а делом према планини Динари и Книну, што је у том тренутку главни циљ њиховог напредовања. У тој ситуацији, 28. јула председник Радован Караџић проглашава ратно стање на територији Републике Српске.⁷

Проглашење ратног стања био је изнуђен потез и очајнички покушај државног и политичког врха да се спасе „распад војске и одбрани територија“. Дилема прогласити ратно стање или не висила је у ваздуху током целог рата, и била присутна у мислима свих оних који су видели неправедно стање на линијама фронта и у позадини. Оно је имало оправдање у завођењу реда у држави, превладавању двојног командовања и анархичних односа између војске и цивилних власти, односно престанак ратног профитерства. Политички и државни врх се плашио увођења ратног стања због претпоставке да ће такво стање ојачати војни врх, са којим није био у добрим односима, међутим, стање је било изузетно озбиљно.⁸

Већ 30. јула генерал Ратко Младић је одржао састанке са старешинама и локалним властима у Босанском Петровцу. На састанку са командантима ВРС и СВК дефинисано је покретање офанзиве против снага ХВ, ХВО и Армије Босне и Херцеговине (АРБиХ), ослобађање заузетих Грахова, Гламоча, Купреса и избијање на линије из 1992. године. Потом одлази у Книн у Главни штаб СВК. Тамо изјављује да су хрватске снаге освајањем Гламоча и Грахова направиле одлучујућу грешку у рату.⁹ Хеликоптером обилази Удбину, Млиништа, Гламоч и друге локације у Крајини. Наредног дана у Мркоњић Граду састао се са представницима локалних власти општина на територији зоне дејства 2. крајишког корпуса. Дочек Крајишника био је

⁶ Д. Кукобат, *Агресија Хрвајске на Републику Српску*, 184–190.

⁷ Република Српска, Председник, наредба 01-1473/95 од 28. јула 1995. (документ – љубазношћу генерал-потпуковника Душана Кукобата); Никола Кољевић, *Сиварање Републике Српске: дневник: 1993–1995. Књ. 2*, приредила Милица Кољевић (Београд: Службени гласник; Бања Лука: Службени гласник Републике Српске, 2008), 227.

⁸ Слободан Срдановић, *Пале – рајина хроника* (Београд: Свет књиге, 1998), 95–100.

⁹ „Истог дана је начелник ГС ВРС генерал Миловановић пренио да му је председник Републике Српске Радован Караџић заповиједио зауставити продор хрватских снага и пријећи у протуудар за враћање Грахова и Гламоча, додавши 'Не зна се хоће ли војска добивену задаћу реализирати за 24 сата или 24 дана.'“ Davor Marjan, *Oluja* (Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2007), 57.

изванредан, и поред наговештаја тешких догађаја и конфузије у контексту вести које су се чуле.¹⁰

На састанку у Мркоњић Граду, генерал Ратко Младић упознаје команданта снага Уједињених нација у Босни Херцеговини генерала Руперта Смита са хрватском офанзивом. Он је истакао масовну употребу артиљеријских оруђа свих калибара, неселективно гађање циљева и употребу авијације. Генерал Руперт Смит се интересовао за процене даљег дејства хрватских снага, при чему га генерал Младић упозорава да уколико нападна дејства хрватских снага не буду заустављена, ВРС ће бити принуђена да реагује свим расположивим снагама и авијацијом. Генерал Ратко Младић је тражио повлачење хрватских регуларних снага са територије БиХ, односно окупираних делова Републике Српске, и да „међународна заједница осуди хрватску агресију и примени силу за њихово заустављање“. Генерал Руперт Смит је објаснио да ће пренети ове поруке, али је покушао да разјасни генералу Младићу да је овај упад хрватских снага „пружање помоћи Бихаћу и да ово треба целовито посматрати“.¹¹ Такође, према његовом мишљењу, влада Босне и Херцеговине је могла да позове Хрватску у помоћ према члану 51 Повеље Уједињених нација. Одговор генерала Младића је био да ако се наставе хрватска дејства, као и заједничка муслиманско-хрватска дејства, биће у прилици да по истом основу позове „неку трећу силу“ у помоћ.¹² У суштини, оно што генерал Смит није могао да каже генералу Младићу била је чињеница да је уласком ХВ на територију Републике Српске почело офанзивно смањење њене територије на политичку меру 50–50% коју је форсирала међународна заједница.

Неизвршена операција „Вагањ 95“ за повратак територија

Неочекивано у складу са стањем у коме се налазила ВРС на овом делу ратишта, 3. августа донета је наредба за извођење операције „Вагањ 95“ (у складу са Директивом бр. 8).¹³ Јединице 2. крајишког корпуса са пристиглим ојачањима из Главног штаба и

¹⁰ Изјава потпуковника – пилота Јанка Кеџмана аутору, Бањалука, април 2016.

¹¹ Главни штаб Војске Републике Српске (ГШ ВРС), ИКМ-1 Дрвар, стр. пов. бр. 07/21–356, 31. јул 1995. (документ – љубазношћу генерал-потпуковника Душана Кукобата).

¹² Генерал Ратко Младић је указао генералу Руперту Смиту на синхронизована дејства муслиманских снага ка Срдобрану, Комару и Влашићу, као и на дејства из тзв. заштићене зоне Бихаћ. Поставио је питање шта ће УНПРОФОР и генерал Смит лично предузети да зауставе ову агресију, а посебно летове хрватске авијације. Британски генерал се правдао да су летови хрватске авијације, због њихове краткоће унутар ваздушног простора БиХ, такви да се не може употребити авијација НАТО ради њиховог спречавања (!) и објаснио да се не може деловати по њиховим аеродромима јер не угрожавају тзв. заштићене зоне. Генерал Младић је упозорио генерала Смита да је изузетно тешка хуманитарна ситуација због егзодуса српског становништва из заузетих општина у Босанској Крајини, па је договорен наредни састанак да би се организовала хуманитарна помоћ од стране Уједињених нација и Међународног комитета Црвеног крста. ГШ ВРС, ИКМ-1 Дрвар, стр. пов. бр. 07/21–356, 31. јул 1995. (документ – љубазношћу генерал-потпуковника Душана Кукобата).

¹³ Команда 2. крајишког корпуса (2. КК), стр. пов. бр. 701–36, 4. август 1995 (документ – љубазношћу генерал-потпуковника Душана Кукобата); ГШ ВРС, ИКМ Дрвар, „Нападна операција ВРС на граховско-гламочком фронту – директива“, стр. пов. бр. 02/2–187, 3. август 1995. Директива, између осталог, наводи да треба „прећи у противудар на Ливањском правцу, ка Гламочу и Грахову..., а даљњим дејствима и Купресу“.

других корпуса, биле су организоване у три оперативне групе (ОГ 1-2-3).¹⁴ Од њих су две (1. и 3.) имале задатак да зауставе даљи продор хрватских снага према Дрвару, а затим груписањем снага да на изабраним правцима пређу у напад, ослободе Грахово и достигну линију Чапразлије–Челебић. Оперативна група 2 добила је задатак да спречи даљи продор непријатеља према Млиништу и Шипову и да створи услове за прелазак у напад и садејством са ОГ-1 ослободи Гламоч. Остале снаге 2. крајишког корпуса требало је да у склопу раније операције „Штит“ спрече евентуалне продоре снага 5. корпуса АРБиХ према Босанској Крупи или Новом Граду. Почетак ове нападне операције био је предвиђен за 6 часова 5. августа 1995. године уз подршку авијације.¹⁵

Фронтални хрватски напад на Републику Српску Крајину ујутро 4. августа, међутим, доноси још једно драматично погоршање по Републику Српску и њену војску. Операција „Вагањ“ замишљена са циљем консолидације фронта и повратка изгубљене територије није извршена. Већ 5. августа таласи избеглица и расутих јединица СВК заплуснуће територију под контролом 2. крајишког корпуса.

Треба уочити да су одмах по покретању агресије на РСК, снаге 5. корпуса АРБиХ кренуле у дејства против снага СВК и Републике Западне Босне у повлачењу. На раковичком мосту спајају се са јединицама ХВ 6. августа, а наредне ноћи улазе у Велику Кладушу. Јединице Атифа Дудаковића заробљавају и део наоружања од око 40 артиљеријских оруђа свих калибара од 20 до 130 мм из састава СВК и тако развијају своју артиљеријску компоненту, коју ће убрзо употребити против снага ВРС. Јединице овог корпуса такође су од 5. августа покушале офанзивна дејства на правцима ка Кулен Вакуфу и Босанској Крупи, али су овде потом акције прекинуте.¹⁶

У Главном штабу у том тренутку није се знало ништа о намерама непријатеља, осим да се могло претпоставити који би били даљи правци њихове офанзиве.¹⁷ Процена је била да ће наставак офанзиве непријатељских снага ићи од Бихаћа ка Босанском Петровцу и од Босанске Крупе ка Санском Мосту. Део зоне одговорности 2. крајишког корпуса је био већ изгубљен, а један део његових јединица ван строја, због повлачења са матичне територије и појединих општина, које је њихов састав и породице бораца претварао у избеглице. Главни штаб је на овај део ратишта упутио

¹⁴ Команданти ове три оперативне групе били су пуковници Душан Кукобат (1.), Драгиша Масал (2.) и Милан Атлагић (3.). Изјава генерал-потпуковника Душана Кукобата аутору, 8. март 2018.

Састав група је био хетероген: ОГ-1 – 3. 9. лака пешадијска бригада, 1. дринска лака пешадијска бригада, 65. заштитни моторизовани пук, 10. извиђачко-диверзантски пук и 2. мешовити артиљеријски пук (-1 дивизион), ОГ-2 – 3. српска пешадијска бригада, 5. лака пешадијска бригада, 1. лака пешадијска бригада Источнобосанског корпуса (ИБК), 1. лака пешадијска бригада Бањалука, батаљон Посебних јединица полиције (ППП) и један дивизион 2. мешовити артиљеријски пук, ОГ-3 – 1. пешадијска бригада Нова Градишка, 11, 15, 17. лака пешадијска бригада, 1. српска пешадијска бригада, 2. извиђачко-диверзантски одред. Било је предвиђено формирање 10. извиђачко-диверзантског пука у ОГ-1, под командом потпуковника М. Станковића, од два батаљона војне полиције из јединица ВРС и 10. извиђачко-диверзантског одреда. Команда 2. КК стр. пов. бр. 701–36, 4. август 1995. (документ – љубазношћу генерал-потпуковника Душана Кукобата).

¹⁵ Команда 2. КК, стр. пов. бр. 701–36, 4. август 1995. (документ – љубазношћу генерал-потпуковника Душана Кукобата).

¹⁶ Bejdo Felić, *Peti korpus: (1992.–1995.)* (Sarajevo: Ljiljan, 2002), 520–527.

¹⁷ Међународни кривични суд за бившу Југославију (МКСЈ), Радна бележница генерала Младића (даље: Радна бележница), број 8, 06490607–609.

две привремено формиране дринске бригаде, 65. заштитни пук, 10. диверзантски одред и друге саставе да би се појачала и стабилизovala одбрана. Формирана је и ОГ Приједор са истом намером.¹⁸

У истом периоду промењена је организација командовања јединицама. Одлуком команданта, Главни штаб ВРС преко Истуреног КМ 1 објединио је командовање снагама од планине Влашића до планине Динаре и реком Уном до брда Ђорковаче, то јест снагама 30. пешадијске дивизије и оперативним групама – из састава 2. крајишког корпуса: ОГ-1 (дрварски фронт), ОГ-3 (бихаћко-крупски фронт), односно ОГ-2 (правац Гламоч–Кључ). Колико је оваква организација командовања била неопходна и оправдана и колико је допринела општим напорима и успешној одбрани – посебно је питање. У сваком случају, превелик број тактичких и оперативних група и истурених командних места био је израз сложене ситуације.¹⁹

Генерал Ратко Младић 8. августа одлучује да у складу са раније замишљеном операцијом и Директивом бр. 8 непосредно уведе у борбу 2. дринску бригаду и 65. заштитни пук са задатком ослобађања Грахова (претходно је послата још једна дринска бригада у Дрвар, на територију 2. крајишког корпуса).²⁰ Бригада је стигла из Подриња на челу са потпуковником Винком Пандуревићем и ушла у састав ОГ-1. Напад правцем према Грахову требало је почети ујутро 9. августа. Генерални проблем на овом делу ратишта био је „покренути људе“. Локалне снаге због губитка територије и замора нису могле самостално да изведу ове задатке, па се рачунало да ће свеже снаге из других корпуса ВРС моћи успешно да остваре задатке и поврате изгубљену територију.²¹

После пријема наређења на Истуреном командном месту ГШ ВРС у Дрвару, у акцију је кренула и 2. дринска бригада из зоне Ресановаца, села југозападно од Дрвара. Бригада је успела да изврши продор у периоду 9–11. августа и нанесе озбиљне ударце хрватским снагама напредујући ка Грахову све до пута Грахово–Книн. Увиђајући српски продор, две гардијске бригаде ХВ активирају се из стања одмора после заузимања РСК и прелазе у напад на снаге 2. дринске бригаде из два правца. После снажног противудара хрватских снага и окружења, бригада је 15. августа извучена из борбе на овом правцу. Осим садејства са 65. заштитним пуком, 10. диверзантским одредом и деловима бригада које су затечене на деловима ове зоне, других дејстава подршке овом продору није било. Цела акција је могла да се заврши и трагично и да дринска бригада буде уништена у окружењу хрватских снага. Много година касније командант бригаде је изјавио: „Још и данас није јасно како да се читава лака пешадијска бригада извуче јединим могућим правцем под сталном артиљеријском

¹⁸ Исто, 06490602, 603, 607.

¹⁹ Д. Кукобат, *Операције ВРС против Хрватске војске*, (рукопис), 11.

²⁰ ГШ ВРС, стр. пов. 02/2–4, 8. август 1995. (документ – љубазношћу генерала Душана Кукобата). Генерал Ратко Младић наредио је 8. августа ОГ-1 да спречи заузимање Дрвара и одсецање снага ВРС у околини Дрвара, Босанског Петровца и Кулен Вакуфа, а да главним снагама нападне на правцима из Тичевског поља према Пеуљима и из Грахова поља према Грахову, одсече хрватске снаге у Грахову пољу, Босанском Грахову и на Јадовнику, заузме Босанско Грахово и продужи напад по директиви „Вагањ 95“. Davor Marjan, *Domovinski rat* (rukopis), 488.

²¹ ГШ ВРС, стр. пов. бр. 02/2–4, 8. август 1995. (документ – љубазношћу генерал-потпуковника Душана Кукобата); Изјава генерал-потпуковника Душана Кукобата аутору, 8. март 2018.

ватром, а да не претрпи знатне губитке.²² Ово је био једини противудар снага ВРС у времену завршетка операције заузимања Крајине и дела зоне одговорности 2. крајишког корпуса.

На фронту који је средином августа створен у зони одговорности 2. крајишког корпуса, линију поседају привремено формиране оперативне групе Приједор, ОГ-1, ОГ-2, ОГ-3 и 30. крајишка дивизија, са ојачањима из корпуса на истоку Републике и јединицама Главног штаба. Од 2. крајишког корпуса и поред губитка знатног дела зоне одговорности активне су јединице 1, 11, 15. и 17. бригаде уврштене у ОГ-3 као и 3. и 9. бригада у широј зони Дрвара, иако је питање било у каквој су реалној борбеној готовости биле и коликим људством су заиста располагале. Придошле снаге бригаде из других корпуса локални команданти су критиковали због низа пропуста објективне или друге природе. Војна полиција и заштитни пук су се „добро држали“. У периоду 14. август – 9. септембар, јединице ОГ-1 запоседају одбрамбене положаје ближе Дрвару. Истовремено, јединице ОГ-2 добијају задатке да овладају Гламочом, односно ОГ-3 да зауставе нападе 5. корпуса АРБиХ. Упркос упорним наредбама Главног штаба, ОГ-2 покреће напад тек 28. августа; напад је у самом почетку одбијен.²³ Хрватски историчар Давор Маријан истиче: „Главни штаб ВРС-а поновно 28. коловоза затражио је од подређених да почну операцију, но њезин планирани почетак поклопио се с почетком зрачних напада НАТО на телекомуникацијске тачке и положаје ВРС-а.“²⁴

Септембар 1995. – губитак територије 2. крајишког корпуса

Паралелно са каснијом фазом ваздушних удара и успехом политике Ричарда Холбрука присиљавања Срба да седну за преговарачки сто, са запада Босанске Крајине почиње офанзива регуларних снага Републике Хрватске и Армије БиХ. Мада није директно подржавала хрватско-муслиманске снаге, авијација НАТО је дејствима у дубини и по комуникацијама отежавала ионако тешко стање у коме су се нашле Република Српска и њена војска.

На другој страни ратишта, хрватске снаге (4. и 7. гардијска бригада, 1. гардијски збор, специјалне јединице ХВ и гардијске јединице ХВО и МУП Херцег-Босне) извеле су од 8. до 15. септембра операцију „Маестрал“, зауевши веће подручје Републике Српске, тачније зону одговорности 2. крајишког корпуса и 30. дивизије 1. крајишког корпуса: Виторог (10.), Демировац и целу Купрешку висораван (11.), Шипово, Герзово и Бараће (12.), Јајце, Језеро, Мајдан и Доње Бараће, Дрвар, Млиништа и превој Оштрељ (14.). У напредовању, хрватске снаге користе беспилотне летелице којима прате повлачење или поседање положаја снага ВРС. Такође, на правцу којим

²² Команда 2. дринске дпр, стр. пов. бр. 01–516, 23. октобар 1995; Изјава генерал-потпуковника Душана Кукобата, 8. март 2018; Изјава генерал-мајора др Винка Пандуревића аутору, Београд, 3. новембар 2017.

²³ МКСЈ, Радна бележница 8, 06490627–635.

²⁴ Davor Marjan, *Domovinski rat* (rukopis), 489; МКСЈ: ИКМ-1 Команде 1. КК, „Наређење за даља дејства“ стр. пов. бр. 01/1–136, 28. август 1995; Обавештајни одсек Команде 30. пд, „Обавештајна информација“, стр. пов. бр. 14–256, 31. август 1995. (документи – љубазношћу генерал-потпуковника Душана Кукобата).

напредују пале напуштене српске куће, што изазива констернацију код бораца који су из тих места. После уласка хрватских снага у Шипово, у Јајце стиже председник Републике Српске Радован Караџић. Он је одржао састанак са председницима општина које су биле нападнуте, говори похвалне речи војсци и умирујуће речи становништву. Међутим, стање је толико лоше да генерал-потпуковик Момир Талић, који се касније појавио, одобрава повлачење јединицама према Влашићу и Кнежеву. Са војском се повлачи и српско становништво, правцем према Мркоњић Граду и даље на север. Хрватске снаге су тако избиле до пред сам Мркоњић Град. Овде се заустављају и утврђују јединице ВРС: 1. противоклопна, 7. купрешка, 11. мркоњићка. 43. приједорска и друге мање јединице. Војници из Шипова, Кључа, Мркоњића, Јајца, Србобрана²⁵ углавном се баве спасавањем својих породица, па многих и нема у редовима јединица у том тренутку.²⁶

Ова фаза напредовања здружених снага ХВ-ХВО и АРБиХ означила је у суштини слом снага 2. крајишког корпуса ВРС који је изгубио своју територију, а изгубљен је и знатан део територије који је контролисала 30. дивизија. Треба истаћи да су јединице Хрватске војске у овој фази углавном стрељале заробљене припаднике ВРС. Тако се десило да је у току повлачења људства са објекта „Клековача“ јединица 2. батаљона везе 2. крајишког корпуса, упала у борбени распоред хрватских снага у рејону Оштреља и том приликом хрватске снаге (7. гардијска бригада „Пума“ из Вараждина) заробиле су и стрељале 13 бораца овог батаљона. Пет бораца са командиром потпоручником Добријевићем успело је да се пробије у току наредна два дана на српску територију у рејону Санског Моста.²⁷

Пети корпус АРБиХ, користећи успех хрватске операције „Маестрал“, од 13. септембра креће у оштру офанзиву названу „Сана 95“, у правцу исток, према српским територијама. С друге стране, из централне Босне крећу муслиманске снаге 7. корпуса. Оне ће заузети Србобран и Јајце 13. септембра. Снаге 5. корпуса улазе у Босански Петровац у ноћи 14/15. септембра и наредног дана уклињују се дубоко у српску територију, све до Кључа (заузет пре поноћи 15.), а на северном правцу пада Босанска Крупа 17. септембра. Из заузетих српских општина становништво се повлачи са покретном имовином ка Бањалуци и даље. Напредовање главнине снага 5. корпуса снаге ВРС зауставља се у периоду између 19. и 23. септембра. Авијација ВРС, полећући са аеродрома код Бањалуке, активно учествује у дејствима против напредујућих снага АРБиХ. Такође, ракетна бригада дејствује по муслиманским снагама противавионским ракетама „волхов“ и „двина“ – сада у режиму „земља-земља“ са положаја на Мањачи и код Санског Моста. Од 23. септембра заустављени су муслимански продори ка Приједору, Босанском Новом и Мркоњић Граду, и од наредног дана започели су противнапади снага ВРС.²⁸

²⁵ Доњи Вакуф.

²⁶ Душан Марић, *Синови Вишњороћа: дневник рајних гођаја на Кујрешкој висоравни од 1991. до 1996. године и рајни људи Седме кујрешке моторизоване бригаде Војске Републике Српске, са савесковима њихових бораца и цивила* (Велика Плана, 2017), 151–160.

²⁷ Д. Кукобат, Б. Димитријевић, 2. крајишки корпус ВРС, 222.

²⁸ В. Felić, n. d, 554–589; Šefko Hodžić, *Vitezovi i Huni* (Sarajevo: Oko, 1996), 221, 225; Rasim Delić, *Lice i naličje rata* (Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2005), 489–490; Operacija Sana 95 – Nedovršena

Операцијама на овом делу ратишта руководио је начелник Главног штаба ВРС, генерал-потпуковник Манојло Миловановић са истуреног командног места, успостављеног још у току операција новембра 1994. године. Он је у суштини руководио и операцијама 2. крајишког корпуса у овој фази рата. Команда тог корпуса прешла је у Сански Мост и остала у том граду до 10. октобра.²⁹

Крај септембра: снаге ВРС започињу контраофанзиву

После кључних преговора на којима је дошло до престанка ваздушних напада и својеврсне прекретнице у рату, генерал Ратко Младић је због здравствених проблема остао у Београду на Војномедицинској академији (ВМА), од 14. до 21. септембра 1995. године, пошто је добио напад камена у бубрезима.³⁰ Због погоршавања ситуације на терену генерал-пуковник Ратко Младић одлучује да прекине лечење на ВМА и поред противљења лекара креће за Бањалуку, не би ли својим присуством поспешео одбрану Босанске Крајине.³¹ Исте вечери на Истуреном командном месту Главног штаба ВРС у Бањалуци он је саслушао реферисање потчињених команданата јединица које су биле на том простору (1. и 2. крајишког корпуса, Ваздухопловства и Противваздушне одбране и Школског центра), о стању на фронту. Ситуација је била веома тешка. Противничке снаге су пренеле дејства на територију оба крајишка корпуса, неке јединице ВРС су биле у окружењу, друге су имале осетне губитке. Становништво из заузетих српских општина се повлачило према Бањалуци.³²

Генерал-пуковник Ратко Младић је оштро замерио генерал-потпуковнику Момиру Талићу што су јединице 1. крајишког корпуса прве попустиле на Гламочу и Млиништу, због чега је тражио одговорност његових команданата бригада. Веома оштре речи упутио је и команданту 2. крајишког корпуса генерал-мајору Радивоју Томанићу: „Срам Вас било, генерале! Ви сте изгубили зону одговорности корпуса, изгубили сте народ и војску. Како имате образа да том народу погледате у очи? Зар се због тога не стидите?“³³ Командант 2. корпуса генерал-мајор Томанић у свом реферисању „кривицу сваљује“ на бригаду из Дринског корпуса, 1. бањалучку и 3. српску бригаду које су стигле у испомоћ.³⁴

Помоћник команданта ВРС генерал-потпуковник Милан Гвиро је дао детаљан преглед бројног стања јединица 2. крајишког корпуса које су биле на фронту, али је указао на проблем „двојног командовања“ код ОГ-10 и ТГ-1, дакле од стране ВРС и локалних ратних председништава у исто време (слично је говорио и генерал-потпуковник Манојло Миловановић). Посебно је истакао појаву Српске добровољачке гарде Жељка Ражнатовића Аркана у општини Сански Мост, где су

pobjeda (<https://www.youtube.com/watch?v=RohHZQC62u4&t=33s>).

²⁹ Изјава генерал-потпуковника Душана Кукобата аутору, 8. март 2018.

³⁰ Ričard Holbruk, *Put u Dejton: od Sarajeva do Dejtona i posle* (Beograd: Dan graf, 1998), 164.

³¹ М. Милутиновић, *Војска Републике Српске између политичке и рата*, 304.

³² МКСЈ, Радна бележница 32, 48–53.

³³ М. Милутиновић, *Војска Републике Српске између политичке и рата*, 305.

³⁴ МКСЈ, Радна бележница 32, 49.

регистровани случајеви пљачке имовине становништва и отимачина теже технике (пет „прага“ и три тенка) од јединица ВРС.³⁵

Генерал-потпуковник Манојло Миловановић такође је дао критички осврт. Пад Крајине и дејства НАТО авијације утицали су на деморализацију војске и становништва на овом простору. Снаге НАТО су паралисале систем веза, па локалне власти доносе одлуке о исељавању становништва и напуштању матичних општина Шипово, Јајце и Босански Петровац, док није био сигуран за Босанску Крупу и Кључ – путеви су били блокирани. Истакао је појаву припадника Ресора Државне безбедности Републике Србије (који су радили на терену са колегама из ресора Државне безбедности МУП-а Републике Српске), Арканове гарде која је деловала у позадини наводно на прикупљању дезертера, а све у склопу МУП-а РС.³⁶

Напредовање муслиманских снага заустављено је 23. септембра 1995. на правцима према Приједору, Новом Граду и Мркоњић Граду. Тог дана у Витасовцима, селу на путу од Приједора ка Новом Граду, генерал-пуковник Ратко Младић обилази 16. крајишку бригаду и Тактичку групу 2. Исто вече помоћници из ГШ ВРС и команданти највећих јединица на овом простору реферишу му о стању у јединицама.³⁷ У том периоду, 5. корпус АРБиХ је напредовао правцем ка Санском Мосту и Новом Граду, а 7. корпус АРБиХ ка Кнежеву и Котор Вароши. Очекивао се напад хрватских снага у Посавини, као и активност хрватске авијације. Генерал-пуковник Ратко Младић о стању снага ВРС на западном делу ратишта бележи: „Није било могуће решити проблеме... није било могуће консолидовати одбрану без скидања дела јединица са источног дела“. Део снага се веома тешко извлачио (30. крајишка дивизија, 1. новиградска пбр). Констатовани су велики губици: погинулих 260, несталих 670, рањених 1.700, приведено преко 3.500 војних обвезника који су дезертирели из својих јединица, реферисао је начелник штаба 1. корпуса генерал-мајор Бошко Келечевић. Поведен је поступак против дела команданата бригада (1. и 15.) и три батаљона из 2. крајишког корпуса, навео је генерал-мајор Радивоје Томанић. Одређене бригаде 2. крајишког корпуса (3, 5, 9, 11, 1. новиградска) распадале су се „по мери распадања фронта око појединих места“, саопштио је генерал-мајор Петар Шкрбић.³⁸

Уочава се да су од 24. септембра до 5. октобра снаге ВРС стабилизовале линије и почеле контранападе према линијама 5. корпуса АРБиХ, подржане дејствима лаке борбене авијације из Бањалуке.³⁹ У складу са таквом ситуацијом, како наводи Давор Маријан:

³⁵ МКСЈ, Радна бележница 32, 50. У Санском Мосту, заосталу јединицу 2. батаљона Војне полиције који се повлачио ка Хан Коли на Мањачи на превару су разоружали припадници Српске добровољачке гарде. Аркановци су заробили три оклопна возила БОВ-а и 52 припадника батаљона под изговором да њихов корпус не постоји и да су од тада под њиховом командом. „Припадници 2. БВП код Аркана су преживјели највећа могућа понижења и малтретирања. Већина је због тога дезертирала од Аркана и вратила се у састав 2. БВП.“ Највећи део људства и возила остао је у „заробљеништву све до 23.10.1995.“, констатује извештај јединице. Документ: „Други батаљон војне полиције, извод из ратног пута 2. БВП 20.04.1996“, 17–19. (љубазношћу пуковника Борислава Срдича, ратног команданта јединице).

³⁶ МКСЈ; Радна бележница 32, 48–53.

³⁷ М. Милутиновић, *Војска Републике Српске између политичке и рата*, 290, 306–307.

³⁸ МКСЈ, Радна бележница 32, 53.

³⁹ В. Felić, *n. d.*, 589–606; Радован Јовић, *Монографија приједорских ратних јединица у Огдромбено-*

„Крајем рујна ВРС се припремао за нападну операцију под именом Штит 95. Овај план је део Директиве Главног штаба бр. 9, издате 28. септембра.⁴⁰ План је био кренути свим расположивим снагама на западном дијелу ратишта, главним снагама напасти на правцима Мркоњић Град – Кључ – Гламоч и Сански Мост – Лушци Паланка – Босански Петровац – Дрвар, разбити противника и без задржавања избити на црту Босанска Крупа – гребен Грмеча (пријевој Рисовац) – Крњеуша – Врточе – Босански Петровац – Ланиште – Бараћи, а потом након престројавања снага продужити напад према Бихаћу, Дрвару, Босанском Грахову и Гламочу. Напад 1. крајишког корпуса с ОГ-2 и ОГ-10 планирао се на главном правцу Мркоњић Град – Кључ, а на помоћном с ОГ-10 на правцу Нови Град – Босанска Крупа. У другој етапи корпус је требао напасти Гламоч и десну обалу Уне на дијелу Босанска Крупа – Бихаћ – Рипач. Задатак 2. крајишког корпуса био је напад главним снагама на правцу Сански Мост – Кључ – Босански Петровац – Дрвар – Босанско Грахово, а помоћнима на правцу Сански Мост – Лушци Паланка – Грмеч – Врточе – Кулен Вакуф. Са осталим снагама ВРС-а план је био везати противника и спријечити пробој црте. Напад је почео 28. рујна. План је био мегаломански, но на правцу напада на којем су биле бошњачке снаге чинио се реалним. 5. корпус АРБиХ нашао се у тешком стању и пријетила је опасност да буде протјеран према Бихаћу као годину дана прије.“⁴¹

У наредних пет дана, од 1. до 6. октобра, јединице ВРС долазе до обронака изнад Кључа. У тим тренуцима, снаге Армије БиХ у рејону Кључа имају „посртање“ и губитке. Кључ је чак у једном тренутку поново напуштен на неколико сати. Ипак, снаге АРБиХ превазилазе кризу и стабилизују линију Отока–Саница–Кључ, тако што су од 2. до 7. октобра пребацили свежје јединице са разних делова босанског фронта.⁴²

Према примирју и крају рата

У Београду је 4. октобра, генерал-пуковник Ратко Младић присуствовао састанку државног врха СР Југославије, Републике Србије и Републике Црне Горе са руководством Републике Српске. Председник Србије Слободан Милошевић је присутне упознао са садржајем Споразума о прекиду ватре.⁴³ Потом је 5. октобра договорен *Споразум о прекиду ватре у Босни и Херцеговини* а затим су га и потписали председник Републике Српске Радован Караџић и генерал-пуковник Ратко Младић, с тим да ступа на снагу 10. октобра у 00:00 часова и да ће трајати 60 дана или до

ошацинском рају (1991–1995) (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица; Приједор: Борачка организација града Приједора, 2022), 189–197.

⁴⁰ Arsen Milašinović, „Die Militäroperation Južni potez“, *Istorija 20. veka*, XXXV, br. 1, (2017), 167–194; МКСЈ, Изложак бр. 5Д00999. По тврдњама, на 54. седници Скупштине РС Главни штаб је Директиву бр. 9 и њен додатак издао мимо знања цивилних органа власти. МКСЈ, изложак бр. П1538.25.1, „Говор Радована Караџића“.

⁴¹ A. Milašinović, *n. d.*, 167–194; МКСЈ, ИКМ-1 ГШВРС, „Нападна операција ВРС на западном фронту, Директива бр. 9“, стр. пов. бр. 02/2–330, 28. септембар 1995.

⁴² Nedžad Latić, Zehrudin Isaković, *Rat u srednjoj Bosni: ratna sjećanja Mehmeda Alagića* (Zenica: Bemust, 1997), 80–81; B. Felić, *n. d.*, 609–610.

⁴³ МКСЈ Радна бележница 32, 78.

окончања мировних преговора.⁴⁴ Ова одредба је касније, према тражењу муслиманске стране, продужена на 12. октобар у исто време. Договор је условио Алија Изетбеговић који је инсистирао да се обезбеде струја и плин у Сарајеву, храна у Горажду, а како је и сам рекао: „рачунао сам да ћемо на овај начин добити још неколико дана да бисмо узели Приједор и Босански Нови. Холбрук је ове услове прихватио и унио у документ.“⁴⁵ Комплетно државно и војно руководство Републике Српске се 9. октобра у Бањалуци сусрело са представницима Српске Православне Цркве епископима Николајем, Василијем и Јефремом. Црквени великодостојници критиковали су вођство Републике Српске пошто нису знали ништа о преговорима, потписаним документима, посетама иностранству, као ни о издатим потерницама Хашког трибунала. Генерал-пуковник Ратко Младић је том приликом забележио: „Караџић правда губитке дела територије – што је индикативно.“⁴⁶

Поред наговештеног споразума о прекиду ватре, који ће бити предуслов за мировни договор, истог дана, 5. октобра, у Загребу хрватска и муслиманска страна праве нови договор за извођење завршног удара на српске снаге на састанку команданата ХВ, ХВО и Армије БиХ. Основни проблем је био „притисак америчке администрације да се потпише примирје, што оставља кратак рок за припрему и дјеловање. Након конзултација договорено је да се са акцијом крене у недељу 08.10.95. те да ће акција бити окончана за око четири дана.“ Имплементација евентуално потписаног споразума о примирју, како је констатовано, не искључује могућност офанзивног дејствовања до недеље 15. октобра! Генерал Расим Делић је на овом састанку реферисао да су снаге Армије БиХ биле потиснуте и имале проблема на правцу Мањача–Кључ. Предочио је линије разграничења и истакао циљеве операције: заузети Сански Мост, Нови Град, Приједор и Мркоњић Град. Одлучено је да 5. корпус АРБиХ делује главним правцем ка Санском Мосту а помоћним ка Приједору, с тим да се оба града заузму, а да 7. корпус дејствује правцем Скендер Вакуф – Котор Варош и тако да се освоји Скендер Вакуф. Снаге ХВ и ХВО требало је да, с друге стране, дејствују правцем Мркоњић Град – Мањача са циљем заузимања Мркоњић Града и стварања „повољне ситуације у рејону Мањаче“.⁴⁷

Треба уочити да је још 19. септембра на разговорима у Загребу између хрватског председника Фрање Туђмана, Алије Изетбеговића и Ричарда Холбрука, муслимански председник тражио подршку за напредовање Армије БиХ на том подручју. Како сведочи Хрвоје Шаринић, високи хрватски дипломата и човек за тајне преговоре са председником Србије Слободаном Милошевићем, већ тада је Ричард Холбрук двојици председника објаснио: „Нашим смо војним акцијама готово достигли формулу 51:49 и сада требамо прихватити престанак офанзивних операција

⁴⁴ Н. Кољевић, *н. г.*, књ. 2, 338–339.

⁴⁵ Н. Кољевић, *н. г.*, књ. 2, 340–341; Alija Izetbegović, *Sjećanja: autobiografski zapis* (Sarajevo: „Šahinpašić“, 2001), 255.

⁴⁶ МКСЈ, Радна бележница 32, 80–81.

⁴⁷ Факсимил са састанка у: Josip Jurčević, *Odnos Republike Hrvatske prema Bosni i Hercegovini: 1993–1995* (Zagreb: Dokumentacijsko informacijsko središte – DIS, 2009), 250–251; R. Delić, *н. д.*, 502.

и прихватити политички дијалог. Ако наставимо офензиву према Бањој Луци, нема ништа од мировног процеса.⁴⁸

У операцији „Јужни потез“ ангажоване су снаге ХВ тежишно: 4. 7. гардијска бригада и 1. гардијски здруг са ојачањима специјалних јединица ХВ и снагама ХВО. Њихова команда је успостављена у Шипову. Задатак им је заузети Мркоњић Град и избити на Мањачу са које може да се артиљеријом дејствује по Бањалуци.⁴⁹ На делу линија одакле су нападе хрватске снаге 8. октобра биле су јединице 1. крајишког корпуса: 1, 7, 11. и 3. српска бригада. Оне су 8. октобра пружиле прилично јак отпор, посебно снагама ХВО које су пратиле бокове 7. гардијске бригаде. Снаге ХВ су у току другог дана операције „Јужни потез“ напредовале на простору око Мркоњић Града који је заједно са хидроелектраном Бочац пао између 9. и 10. октобра, када је пресечена комуникација ка Бањалуци.⁵⁰ Наредног дана заузета је Мала Мањача и успостављена линија Ситница–Мањача–Бочац. На овом правцу су тек код Хан Кола успоставиле положаје 7. купрешка и 11. мркоњићка бригада. Ухапшени су начелник штаба 11. бригаде и командир чете из састава Ваздухопловства и Противваздушне одбране, где су хрватске снаге претходно пробиле одбрану. Наредних дана када је проглашено примирје користи се за померање линије 4-5 километара напред.⁵¹ Потом су хрватске снаге повучене на територију своје републике, док су достигнуте линије предате снагама ХВО.⁵²

С друге стране, снаге Армије БиХ су наставиле операцију „Сана 95“ на целом простору према Мањачи, Приједору, Санском Мосту, Скендер Вакуфу и Котор Вароши. Идеја је била да се заузме што више територије пре него што притисак америчке администрације доведе до потписивања примирја. Ипак, и поред настојања снага 5. корпуса да одмах крену у нападне операције, тек 10. октобра долази до преокрета ситуације у корист Армије БиХ. Снаге овог корпуса пробијају се ка Санском Мосту и током ноћи 10/11. октобра улазе у град, из кога се претходно повлаче српски цивили и војска.⁵³ Команда 2. крајишког корпуса такође се повукла из Санског Моста. Сански Мост пао је „шапатом“, готово потпуно неочекивано. Тако је Алија Изетбеговић констатовао да је Сански Мост „последњи град ослобођен у овом рату“.⁵⁴ Пад Санског Моста био је умногоме и последица тадашњег става Главног штаба ВРС да се стално форсирају нападна дејства, а да се не учвршћују територија и насеља која су држана под контролом. Тако је било могуће изненађење и Сански Мост је потпуно непотребно изгубљен за српску страну.⁵⁵ Дилеме о овом догађају и данас постоје.

Под притиском америчке дипломатије продор хрватских снага ка Бањалуци је заустављен. Мада су хрватске снаге оствариле потпун војни успех у операцији „Јужни потез“, не може се рећи да је сама операција значајно допринела политичком

⁴⁸ Hrvoje Šarinić, *Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem: između rata i diplomacije: 1993–1995* (1998) (Zagreb: Globus International, 1999), 303–304.

⁴⁹ Д. Марић, *н. г.*, 161.

⁵⁰ А. Милаšиновић, *н. д.*, 167–194.

⁵¹ Д. Марић, *н. г.*, 162–165.

⁵² 4. *gardijska brigada*, 374; 7. *gardijska brigada*, 254–265; *Prilozi za povijest Rame u Domovinskom ratu*, 199.

⁵³ В. Felić, *н. д.*, 616–642; Документарни филм „Operacija Sana '95 – Nedovršena pobjeda“.

⁵⁴ А. Izetbegović, *н. д.*, 257.

⁵⁵ Изјава генерал-потпуковника Душана Кукобата аутору, 8. март 2018.

циљевима који су је покренули. Руководство Републике Српске је и пре операције политички капитулирало пред притиском међународне заједнице, СР Југославије и претходних пораза на западnobосанском војишту.⁵⁶

Територија коју су хрватске снаге заузеле у „Јужном потезу“ враћена је Републици Српској Дејтонским мировним споразумом. Коначно, мада су снаге Армије БиХ заузеле Сански Мост, јединице ВРС су у наредним данима успеле да одбране Приједор и Нови Град, осујетивши неке од главних територијалних циљева америчке администрације. Ипак, овим борбеним дејствима снаге АРБиХ и ХВ са ХВО успеле су да доведу територијалну поделу близу наметнуте квоте 51:49%. С друге стране, међународној заједници није одговарао још један масовни егзодус српског становништва који би вероватно донео несагледиве последице и продужетак рата. На овај фактор је посебно Ричард Холбрук упозоравао Алију Изетбеговића и генерала Расима Делића.⁵⁷

Коначно, ни Хрватска, чије су снаге напредовале на правцу Бањалуке, није могла да дозволи егзодус српског становништва са тог простора, који би сасвим сигурно заменио муслимански живаљ, могуће у будућности непријатељски настројен према хрватској страни. Борбе на ратишту прекинуте су 14–15. октобра 1995. године иако је формално од 12. октобра на снази био прекид борби у целој БиХ.

Анализа губитка територије 2. крајишког корпуса

Општи закључак који се наметао одмах по завршетку рата у анализи исхода борбених дејстава на западнокрајишком ратишту је пораз 2. крајишког корпуса и делова 1. крајишког корпуса на том ратишту.

На колегијуму Главног штаба ВРС, 24. децембра 1995. године расправљало се о реорганизацији ВРС, политичкој ситуацији после потписивања мировног споразума, као и одговорности за губљење територије, људских живота и материјално-техничких средстава на територијама 1. и 2. крајишког корпуса.⁵⁸ Генерал-пуковник Ратко Младић је отворио питање одговорности код 1. и 2. крајишког корпуса. Генерал-мајор Радивоје Томанић је дао кратке оцене о борбеном ангажовању свог корпуса пре пада територије. Генерал-потпуковник Момир Талић је стао на становиште да се на састанку не може донети реална оцена о одговорности и обећао да ће после анализе на нивоу корпуса проследити ставове о том питању.

Други помоћници генерал-пуковника Ратка Младића и команданти износили су разне проблеме у функционисању војске и негативности у време критичних фаза борби током претходних месеци. Посебно је било много личних сведочења генерала који су дошли са заузете територије 1. и 2. крајишког корпуса. Критиковани су однос снага и представника МУП-а, политика ранијег исељавања и напуштања појединих територија где су активно учешће имали представници МУП-а или локалне власти Српске демократске странке. Закључено је да се формира комисија и испитају сви наводи који

⁵⁶ МКСЈ, Радна бележница, 32, 88–89.

⁵⁷ R. Holbruk, *n. d.*, 168.

⁵⁸ МКСЈ, ГШ ВРС, пов. бр. 08/2–58, 17. децембар 1995.

су се чули у вези са падом територије у зони одговорности крајишких корпуса.⁵⁹

Већ од 15/16. јануара 1996. године започело је разматрање извештаја Комисије за одговорност за пад српских територија у зони одговорности 2. крајишког корпуса, где су утврђене чињенице и хронологија борбених дејстава на овом подручју:

- 2. крајишки корпус није утврдио јединице на бихаћком ратишту, а део јединица је био пуштен на одмор;
- 31. маја 1995. године формирано је Истурено командно место Главног штаба ВРС у Дрвару;
- у јуну је извршен превентивни удар ка Бихаћу и одбачене су снаге 5. корпуса АРБиХ на почетне линије;
- од 6. до 18. јуна 1995. године привремено је стабилизovan фронт на Ливну, „али смо принуђени на одбрану због офанзиве хрватско-муслиманских снага из централне Босне, ка Сарајеву, Влашићу и Трескавици“;
- пад РСК и удари авијације НАТО знатно су усложнили дејства и довели снаге 2. крајишког корпуса у врло неповољан положај.⁶⁰

Наредних дана, актом команде 2. крајишког корпуса (17. јануара 1996. године) наређено је расформирање јединица корпуса. Преостали део људства и средстава попунио је јединице 1. крајишког корпуса или Главног штаба ВРС.⁶¹

Приликом формирања ВРС, могуће је да се полазило од претпоставке да је зона одговорности 2. крајишког корпуса на споредном правцу, и да се ту неће водити одлучујуће борбе. Корпус је формиран на територији са ограниченим људским и материјалним потенцијалом. Поједине општине, које су гравитирале ка овој територији, као што су Сански Мост, Мркоњић Град, Приједор или Нови Град, нису ушле у његов састав већ су биле обухваћене зоном одговорности 1. крајишког корпуса. Многи припадници 2. крајишког корпуса и данас сматрају да су у састав Корпуса ушле оне јединице које није изабрао 1. крајишки корпус. Оваква организација, попуњеност и зона одговорности у периоду 1994–1995. године утицаће и суштински на одбрану Републике Српске.

Ни данас нам није јасно зашто наведене општине, које гравитирају ка овом подручју и природно му припадају, са свим њиховим потенцијалима (Мркоњић Град, Сански Мост, Приједор и Нови Град) нису ушле у зону одговорности Корпуса?! Да ли је у питању погрешна процена његовог места и улоге у стварању и одбрани Републике Српске? Односно, да ће бити на споредном правцу дејстава? Да је ово питање третирано онако како је заслуживало, јасно је да би ток и исход рата на западнокрајишком фронту, па и у целој Републици Српској, имали другачију физиономију и исход.

Главни проблем 2. крајишког корпуса од почетка до краја рата био је људски потенцијал. (Проблеми снабдевања и материјалног збрињавања ескалирали су у завршној

⁵⁹ МКСЈ, Радна бележница 32, 187–211.

⁶⁰ МКСЈ, ПО 1490, Радна бележница 1996 (означена бројем 28), 7–12.

⁶¹ МКСЈ, Радна бележница 28, 30; Д. Кукобат, Б. Димитријевић, *Друш крајишки корпус*, 257–259.

години рата.) Број бораца који су били у јединицама на линији фронта у редовним околностима углавном је износио око 50% од бројног стања, а донекле се повећавао у време извођења интензивних борби, али никад преко 80% пуног бројног стања. За команде јединица ово је био перманентан проблем за који се није налазило решење.

Испитивање одговорности за исход рата на западнокрајишком фронту је покренуто, али одговорност није установљена. Поред опречних ставова о овом питању и у војним круговима и круговима ван војске, искристалисао се став да војска није одговорна за такав исход рата. Нико од најодговорнијих старешина Корпуса није кажњен, нити је сносио било какве последице у каснијој војничкој каријери. Један командант Корпуса је смењен због губитка Купреса, али фактички није кажњен – постављен је на дужност истог ранга. Против другог команданта Корпуса покренут је поступак за утврђивање одговорности, али нису предузете мере због било какве одговорности. Касније је обављао дужност помоћника начелника Генералштаба ВРС до редовног пензионисања. Један начелник Штаба Корпуса је пензионисан у редовном поступку и добио чин генерала. Други начелник Штаба, који је био на дужности у време одлучујућег развоја ситуације, одмах после рата је упућен на школовање у Школу националне одбране и редовно напредовао у служби.

Развој догађаја у првом послератном периоду је потврдио да је Војска Републике Српске победник у рату, а у оквиру ње су и Главни штаб и 2. крајишки корпус били аболирани од евентуалне одговорности за пад западнокрајишких општина у лето и јесен 1995. године.

Објављени и необјављени извори:

Међународни кривични суд за бившу Југославију (МКСЈ) – ІSTY

Радна бележница генерала Младића

Изјава генерал-мајора др Винка Пандуревића, Београд, 3. новембар 2017.

Изјава генерал-потпуковника Душана Кукобата, Бања Лука, 8. март 2018.

Изјава потпуковника – пилота Ваздухопловства и Противваздушне одбране Војске Републике Српске Јанка Кеџмана, Бања Лука, април 2016.

Лична архива генерал-потпуковника Душана Кукобата.

Лична архива пуковника Борислава Срдиха.

Литература:

Јовић, Радован. *Монографија приједорских ратних јединица у Одбрамбено-оштакдинском рату (1991–1995)*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица; Приједор: Борачка организација града Приједора, 2022.

Кољевић, Никола. *Стварање Републике Српске: дневник: 1993–1995*. Књ. 2. Приредила Милица Кољевић. Београд: Службени гласник; Бања Лука: Службени гласник Републике Српске, 2008.

Кукобат, Душан. „Агресија Хрватске на Републику Српску“. у: *Улога старјешина ВРС у стварању и одбрани Републике Српске током одбрамбено-оштакдинског рата*. Уредник Милован Милутиновић, 184–190. Бања Лука: Организација старјешина Војске Републике Српске, 2018.

Кукобат, Душан, Димитријевић, Бојан. *2. крајишки корпус Војске Републике Српске*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2019.

- Кукобат, Душан. *Операције ВРС у ројив хрватске војске* (рукопис).
- Марић, Душан. *Синови Вишороја: дневник рајних доћаја на Кујрешкој висоравни од 1991. до 1996. године и рајни њи Седме кујрешке мојоризоване бригаде Војске Републике Српске, са сисковима њоинулих бораца и цивила*. Велика Плана, 2017.
- Милутиновић, Милован. *Војска Републике Српске између њолићке и раја*. Сремска Митровица: Српска вила „Матроз“; Београд: Институт за политичке студије, 1997.
- Срдановић, Слободан. *Пале – рајна хроника*. Београд: Свет књиге, 1998.
- Delić, Rasim. *Lice i naliće rata*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2005.
- Despot, Zvonimir (ured.). *4. gardijska brigada Hrvatske vojske „Paući“*. Zagreb: Despot Infinitus, 2013.
- Felić, Bejdo. *Peti korpus: (1992.–1995.)*. Sarajevo: Ljiljan, 2002.
- Hodžić, Šefko. *Vitezovi i Huni*. Sarajevo: Oko, 1996.
- Holbruk, Ričard. *Put u Dejton: od Sarajeva do Dejtona i posle*. Beograd: Dan graf, 1998.
- Izetbegović, Alija. *Sjećanja: autobiografski zapis*. Sarajevo: „Šahinpašić“, 2001.
- Jurčević, Josip. *Odnos Republike Hrvatske prema Bosni i Hercegovini: 1993–1995*. Zagreb: Dokumentacijsko informacijsko središte – DIS, 2009.
- Latić Nedžad, Isaković, Zehrudin. *Rat u srednjoj Bosni: ratna sjećanja Mehmeda Alagića*. Zenica: Bemust, 1997.
- Lucić, Josip (ured.). *1. gardijska brigada Hrvatske vojske, „Tigrovi“*. Zagreb: Znanje, 2011.
- Lucić, Josip. (ured.). *7. gardijska brigada Hrvatske vojske „Puma“*. Zagreb: Despot Infinitus, 2023.
- Marjan, Davor. *Oluja*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2007.
- Marjan, Davor. *Domovinski rat* (rukopis).
- Milašinović, Arsen. „Die Militäroperation Južni potez“, *Istorija 20. veka*, XXXV, br. 1, (2017), 167–194.
- Nazor, Ante, Barunčić Pletikosić, Julija (ured.). *Prilozi za povijest Rame u Domovinskom ratu (1990.–1995.)*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2011.
- Šarinić, Hrvoje. *Svi moji tajni pregovori sa Slobodanom Miloševićem: između rata i diplomacije: 1993–1995(1998)*. Zagreb: Globus International, 1999.

Видео материјал:

Operacija Sana 95 – Nedovršena pobjeda, reditelj Avdo Huseinović, 2015,
<https://www.youtube.com/watch?v=RohHZQC62u4&t=33s>.

BOJAN DIMITRIJEVIĆ

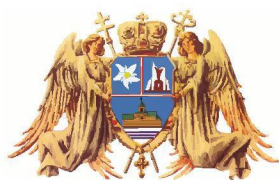
Institute for Contemporary History, Belgrade

**THE SECOND KRAJINA CORPS OF THE ARMY
OF THE REPUBLIC OF SRPSKA AND THE FALL OF THE MUNICIPALITIES
IN WESTERN KRAJINA IN 1995**

Summary

The division of the territory of Bosnia and Herzegovina between the warring parties, imposed by the international community, in the ratio of 49% for the Serbian side and 51% for the Muslim-Croatian side, as a condition for the start of peace negotiations, according to many analyses and expert opinions, determined the fate of the Second Krajina Corps of the Army of the Republic of Srpska. When the Army of the Republic of Srpska was formed in May 1992, the Second Krajina Corps was formed on the territory of municipalities with limited human and material potential, even though these were the municipalities with the almost 100% of Serbian population. This organization, staffing and the area of responsibility of the Second Corps in the period 1994-1995, would also have a significant impact on the defense of the Republic of Srpska. In several Croatian-Muslim offensives, carried out in the period from August until September of that year, the Corps completely lost its territory. The general conclusion that emerged immediately after the end of the war in late 1995, in the analysis of the outcome of combat operations on the Western Krajina battlefield, was the defeat of the Second Krajina Corps and the parts of the First Krajina Corps on that battlefield. The paper was written on the basis of available archival material, literature and statements of prominent participants in the war from the composition of the Second Krajina Corps.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, the Republic of Srpska, the Army of the Republic of Srpska, Second Krajina Corps, Bosnian Krajina, the war 1992-1995, Dayton.

ОПЕРАЦИЈА „МАЕСТРАЛ“: АГРЕСИЈА ХРВАТСКЕ ВОЈСКЕ НА ОПШТИНУ ШИПОВО 9–12. СЕПТЕМБРА 1995.

Сажетак: Рад се бави судбоносним и најтежим данима градића Шипова и његовог становништва и војске у нашој модерној историји. У свега неколико дана агресијом здружених снага регуларне војске Хрватске и Хрватског вијећа одбране у операцији „Маестрал“ протјерано је цјелокупно становништво општине Шипово и заузета комплетна територија општине. Од 104 погинула борца општине Шипово 22 су изгубила живот у овим тешким септембарским данима. Заузимање града и околних села имало је за посљедицу и погибију одређеног броја цивила и материјално страдање општине Шипово. Операција „Маестрал“ изведена је и трајала од 8. до 17. септембра 1995. и била је наставак операције „Олуја“ са идентичним циљевима: уништење и прогон српског становништва овога краја са његовог вјековног огњишта. Циљ здружених хрватско-муслиманских снага био је заузимање градова Шипова, Јајца, Дрвара, Босанског Петровца, Босанске Крупе и Кључа, и у томе су у потпуности успјеле. Коначни циљ био је издијање пред Бањалуку и њено заузимање, што би вјероватно довело и до нестанка саме Републике Српске. Дејтонским мировним споразумом, цјелокупна општина Шипово је након шестомјесечне окупације од стране агресорске хрватске војске враћена у састав Републике Српске.

Кључне ријечи: Шипово, рат у БиХ, ВРС, ХВ, ХВО, операција, агресија.

Увод у здружену хрватско-муслиманску операцију „Маестрал“ 8–15. септембра 1995.

Након успјешно изведене и реализоване операције „Олуја“¹ у којој је протјерано цјелокупно српско становништво из Хрватске, хрватски војни и политички врх осмислио је нову војну операцију са скоро идентичним циљевима: заузимање Бањалуке и протјеривање цјелокупног српског становништва са простора Републике Српске. Новоосмишљена операција је добила кодни назив

¹ О војној акцији „Олуја“ детаљније код: Davor Marjan, *Oluja* (Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2007); Josip Lucić (ur.), *1. gardijska brigada Hrvatske vojske, „Tigrovi“* (Zagreb: Znanje, 2011), 364–389; Zvonimir Despot (ur.), *4. gardijska brigada Hrvatske vojske „Pauci“* (Zagreb: Despot Infinitus, 2013), 344–357; Ozren Žunec, „Rat u Hrvatskoj 1991.–1995. 2. dio: Od sarajevskog primirja do završnih operacija“, *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, vol. I, no. 2, (1998), 127–130; *Vojna operacija „Oluja“ i poslije* (Zagreb: Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, 2001).

„Маестрал“². Ова војна операција требало је да буде изведена у садејству са Армијом Босне и Херцеговине (АРБиХ). Акција је испланирана одмах након пада Републике Српске Крајине, на основу потписане Сплитске декларације између хрватског и муслиманског политичког врха. План нападне операције израдио је лично хрватски генерал Рахим Адеми, што и потврђује у своме ратном дневнику:

„Генерал Готовина особно ме задужио да израдим план нападне операције, као начелник стожера и замјеник Заповједника Зборног подручја Сплит... Израда плана нападне операције 'Маестрал' убраја се у највише разине планирања војних операција. Ова операција је уникатна, такав облик планирања није био виђен ни у тијeku Домовинског рата ни у свјетским ратовима и зато сматрам да је операција 'Маестрал' мој врхунац у планирању операција.“³

Планирана операција је усаглашена са ставовима и плановима водећих земаља НАТО-а у оквиру ваздухопловне операције који је овај савез водио против Републике Српске.⁴

Предуслов за извођење операције „Маестрал“ била је акција „Љето '95“ која је отпочела 25. јула 1995. године.⁵ Циљ ове акције Хрватске војске (ХВ) било је заузимање Гламоча и Босанског Грахова, што би дало основне предуслове за заузимање Книна, а самим тим и цијеле Републике Српске Крајине.⁶ У току 28. јула знатно надмоћније

² Вјетар са Јадранског мора.

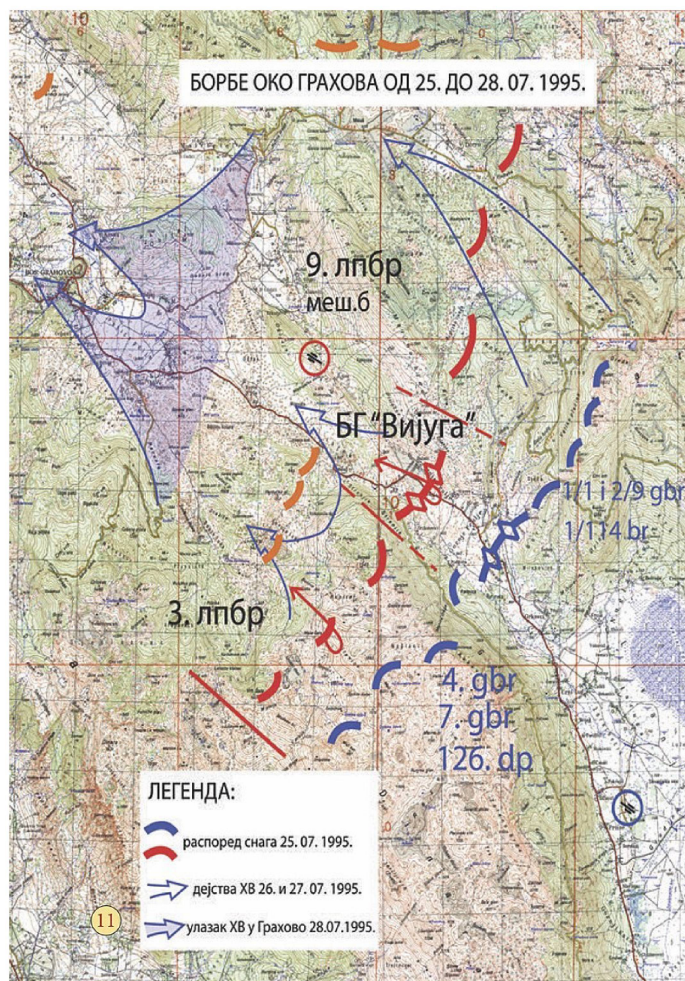
³ Rahim Ademi, *Samo istina: ratni dnevnik generala Hrvatske vojske* (Zagreb: Večernji list, 2021), 378–379.

⁴ Бомбардовање Републике Српске, кодног имена „Операција Намјерна сила“, била је војна интервенција НАТО снага током рата у Босни и Херцеговини. Авијација НАТО-а бомбардовала је положаје Војске Републике Српске, али и цивилне циљеве и објекте под изговором да се користе у војне сврхе. Операција је почела 30. августа 1995. и то је био прави општи удар са циљем да се неутралишу прије свега снаге ВРС у зонама безбједности УН као и тешко оружје, тенкови, артиљерија, складишта муниције, командна мјеста и линије комуникација. У операцију „Намјерна сила“ било је укључено 5.000 војника НАТО-а из 15 држава и преко 400 летјелица од којих 222 борбена авиона. Бомбардовање је трајало до 14. септембра, мада је операција званично завршена 20. септембра 1995“. Милорад Којић, Невенко Врањеш, Виктор Нужић, Дарио Новаковић, *Намјерном силом на Републику Српску* (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2023), 61–144.

⁵ Драгослав Илић, Марко Јанковић, Милена Михаљевић, Борис Радаковић, Предраг Лозо, Мирко Цвијановић, Неђо Малешевић, Душан Павловић, Јовица Рудић, *Република Српска у Одбрамбено-отаџбинском рату*, Историјски преглед, Друго измењено издање (Бања Лука, 2018), 226.

⁶ Хронологија пада Босанског Грахова и Гламоча према хрватским изворима је била следећа: „Операција се одвијала из два смјера напада. Први је био према Босанском Грахову, гдје је напад почела 7. гардијска бригада и дио 114. бригаде. Непријатељ је имао добро организиран састав обране, ојачан људством, вјеројатно пристиглим с бихаћке бојишнице. Стога је на десном крилу другог дана напада уведена 2. бојна 'Термити' 9. гардијске бригаде, која је пробила непријатељске црте и ослободила важно упориште Нос. Потом је у напад уведена 4. гардијска бригада, што је убрзало операцију, те су, након три дана напада, 28. септембра 7. и 4. гардијска бригада ушле у Босанско Грахово и успоставиле надзор над планинским пријевојем Дерала изнад Стрмице. На тај се начин под надзором ХВ-а нашао цестовни правац Книн – Дрвар те су непријатељске постројбе у сјеверној Далмацији доспјеле у полуокружење. Непријатељ је на операцију одговорио повлачењем и успоставом црте обране на Црвеној земљи и Стрмици, само десетак километара од Книна. На другом смјеру напада, планина Шатор – Гламоч, дјеловао је 1. Хрватски гардијски здруг, 81. гардијска бојна, 3. бојна 1. гардијске бригаде ХВ-а, постројбе Хрватског вијећа обране и Специјална полиција МУП-а Херцег Босне. На том је смјеру непријатељ

хрватске снаге предвођене 7. гардијском бригадом „Пума“ из Вараждина⁷ успјеле су заузети Грахово и пробити линије 5. лаке пјешадијске бригаде из Гламоча, у рејону Хрбина, Кујаче и Шкадимовца, која се почела извлачити. У току цијелога дана трајало је гранатирање од стране 7. гбр. ХВ, а 29. јула пао је Гламоч. Падом Грахова и Гламоча судбина Републике Српске Крајине била је је запечаћена, а на помолу су били тешки дани за Републику Српску.⁸

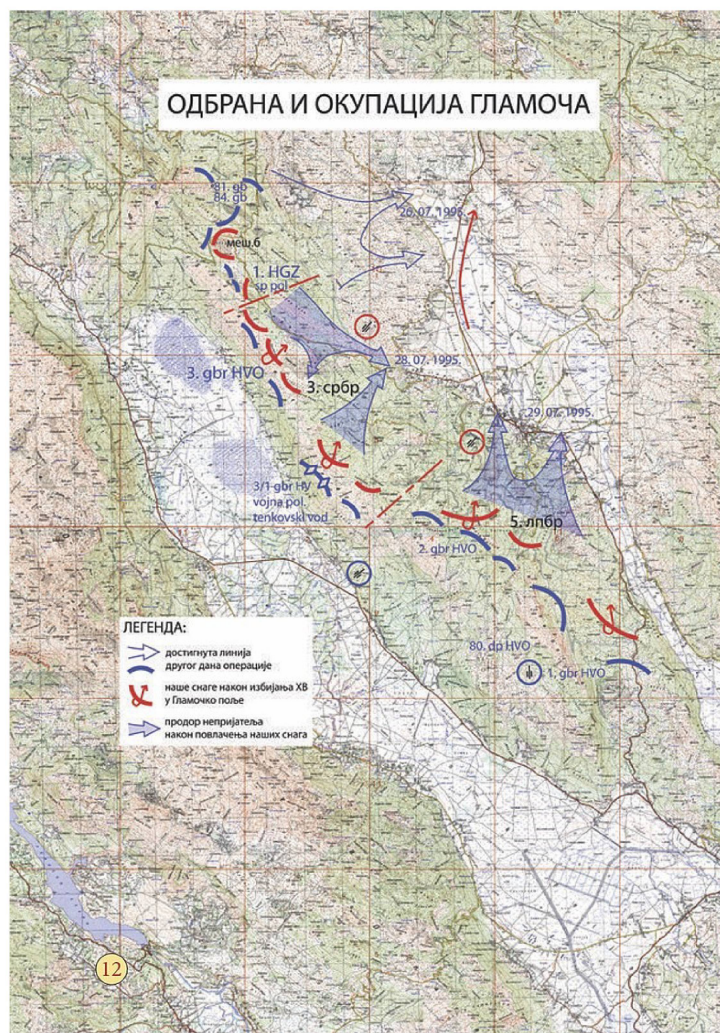
Карта 1 – План операције „Љето ’95.“, 25–30. јула 1995.⁹

такође имао добро утврђене положаје на планини Старетини, али хрватске су снаге већ 27. септембра избиле пред Гламоч.“ Željko Stipanović, „Operacija Ljeto ’95“, *Hrvatski vojnik*, god. 19, br. 609, (2020), 63.

⁷ Josip Lucić (ur.), *7. gardijska brigada Hrvatske vojske „Puma“* (Zagreb: Despot Infinitus, 2023), 209–211.

⁸ Tomislav Šulj, „Ljeto 95“, *Vojna povjest*, br. 53, (2015), 6–17.

⁹ Душан Кукобат, Бојан Димитријевић, *2. Крајишки корпус Војске Републике Српске* (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022), 208.

Карта 2. – Одбрана и окупација Гламоча, јул 1995.¹⁰

Стање на фронту пред операцију „Маестрал“

Падом Гламоча, 29. јула 1995. Главни штаб ВРС имао је процјену да ће снаге ХВ и Хрватског вијећа одбране (ХВО) наставити извођење напада на правцима: Грахово–Дрвар, Гламоч–Млиништа, Купрес–Шипово и Бугојно–Србобран.¹¹ У првој етапи требало је заузети Дрвар, Млиништа и Србобран, и тако створити услове за

¹⁰ Исић, 210.

¹¹ Доњи Вакуф

продужетак напада на Книн, Јајце и Босански Петровац. У другој етапи заузети Босански Петровац, Јајце и Книн те у наредној фази продужити напад ради спајања снага ХВ и ХВО са снагама 5. и 7. корпуса АРБиХ на правцу: Травник – Јајце – Кључ – Босански Петровац – Бихаћ. Са циљем спречавања ових дејстава снаге 1. и 2. крајишког корпуса¹² имале су задатак да зауставе даље напредовање хрватских снага ка Дрвару, Млиништима, Шипову и Србобрану, а затим да груписањем снага пређу у напад и ослободе Грахово, Гламоч и Купрес.

Главни штаб ВРС је планирао операцију „Вагањ ’95“, а њена реализација је планирана у три етапе у трајању од 20 до 30 дана. Коначан циљ ове операције ВРС било је ослобађање Грахова, Гламоча и Купреса и избијање на линију: Чапразлије – Челебић – Круге – Доњи Малован – село Звирњача – Вуковско поље – Купрешка врата. Иако је „Вагањ ’95“ био замишљен као нападна операција ширих размјера, што је подразумевало иницијативу ВРС на ширем простору, највећи дио акције је ипак био одбрамбеног карактера. Нажалост, иако је ВРС имала почетног успјеха у овој операцији, нарочито на правцу према Грахову, она није успјела.¹³

Колико је хрватској војсци било значајно да заустави српску контраофанзиву „Вагањ ’95“ најбоље свједоче запажања хрватског генерала Рахима Адемија:

„ако Срби освоје Босанско Грахово, пријевој Дерале и Динару, нема више Книна и долазимо у исту позицију као Срби кад смо ми освојили те тачке. Зато се Босанско Грахово, пријевој Дерале и Динара морају бранити под сваку цијену. То је ’бити или не бити’. Босанско Грахово, пријевој Дерале једноставно не смију пасти у руке непријатеља, јер Книн се брани испред Босанског Грахова, на висовима Динаре и око пријевоја Дерале“.¹⁴

Послије овога неуспјеха ситуација на терену је 2. крајишком корпусу наметала одсудну одбрану територије, а то је подразумевало да се не дозволи непријатељу продор корз линију одбране, нанијети му што је веће губитке, заштитити цивилно становништво, бранити територију Републике Српске уочи скорашњег завршетка

¹² 2. крајишки корпус основан је одлуком Главног штаба ВРС 19. маја 1992. године. На основу те одлуке дијелови 9. и 10. корпуса Југословенске народне армије преформирани су у 2. крајишки корпус ВРС који је званично формиран 25. маја 1992. године. Његова зона одговорности ишла је од Крпе на Уни, преко Босанског Петровца, предграђа Бихаћа, Дрвара, Грахова, Гламоча и Купреса, а по дубини преко Шипова, Кључа и Мркоњић Града. Ова зона се налазила на крајњем западу Републике Српске. Источни сусјед му је био 1. крајишки корпус, а западни Српска војска Крајине. Командна мјеста су му била прво у Крпеуши, затим у Дрвару, а пред крај рата у Санском Мосту. Корпус је у своме саставу имао 8 лаких пјешадијских бригада, 2 артиљеријска пука, инжењеријски пук, лаки артиљеријски пук ПВО, батаљон везе, батаљон војне полиције, извиђачко-диверзантски одред, оклопни батаљон. Драгиша Јуришић, Предраг Обреновић, Љубиша Вулин (прир.), *Војска Републике Српске* (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022), 65; Д. Кукобат, Б. Димитријевић, *н. д.*, 34–41.

¹³ У заповијести команданта 2. крајишког корпуса за операцију „Вагањ ’95“ циљ српских снага био је да се зауставе даљи продори непријатеља на свим правцима који се изводе ка Дрвару а затим, уз увођење свјежих снага, пређе у противудар на граховско-ливањском фронту, ослободи Грахово, приступи окружењу и уништењу снага непријатеља, и да се буде спреман за продужење напада на правцу Грахово–Гламоч. Д. Кукобат, Б. Димитријевић, *н. д.*, 215–216.

¹⁴ Р. Ademi, *н. д.*, 354–355.

рата, на најбољи могући начин искористити скромне потенцијале јединица, не трошити их у безизгледним противударима и „повратку изгубљене територије“.¹⁵

Амблем 7. моторизоване шиповачко-купреске бригаде¹⁶

Стање у општини Шипово пред операцију „Маестрал“

Ратна 1994. је уз 1995. годину била најтежа за становништво општине Шипова и његове борце. Јесени 1994. здружене муслиманско-хрватске снаге су извеле акцију „Цинцар“ у којој су заузели поново простор Купреске висоравни и град Купрес,¹⁷ који су српске снаге ослободиле у априлу 1992. године. Знатно вишебројније муслиманске снаге потиснуле су 7. купреску моторизовану бригаду ВРС¹⁸ и избиле у предграђе Купреса. Иначе, 7. купреска моторизована бригада била је једна од најјачих и најбоље опремљених бригада на овим просторима. У тренутку напада АРБиХ на Купрес она је

¹⁵ Исто, 228.

¹⁶ Мирко Матић, Јово Блажановић, Остоја Дулић, 30. *Пјешадијска дивизија Војске Републике Српске* (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2020), 141.

¹⁷ Исто, 179–184; Edin Ramić, *Kupreska operacija jesen 1994. godine* (Bugojno: Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, 2004), 99–145.

¹⁸ Команданти 7. купреске моторизоване бригаде били су: потпуковник Витомир Грујић (1992–93), потпуковник Божидар Ракић (1993–94), потпуковник Драго Самарџија (1994–95), потпуковник Дане Марић (1995–96). У току рата ова бригада је имала 330 погинула бораца. Одликована је Медаљом Петра Мркоњића. М. Матић и др, н. г, 141–142.

имала око 3.000 војника наоружаних са 4 топа 130 мм, 6 хаубица 122 мм, 6 хаубица 105 мм, водом минобацача 82 мм и 120 мм, 20 тенкова, од којих су три била модерни тенкови М-84. Њена претходница је била 13. партизанска бригада у саставу 30. пјешадијске дивизије која је учествовала у ослобађању Купреса у прољеће 1992. године. Касније је у току формирања ВРС од 13. партизанске бригаде ЈНА, територијалних јединица са простора Купреса, 1. купрешког и 2. бугојанског батаљона, 19. партизанске бригаде ЈНА, те јединица подршке из састава бивших 5. и 9. корпуса ЈНА формирана 7. купрешка моторизована бригада 15. јуна 1992. године. Она је ушла у састав 2. крајишког корпуса ВРС, а попуњавала се људством из 18 општина, при чему су тежиште чиниле општине: Купрес, Шипово, Бугојно, Мркоњић Град, Кључ и Бањалука.¹⁹

Губитком Купреса 3. новембра 1994. године²⁰ бригада је била потиснута у правцу Шипова. Нова линија је формирана на потезу: Демировац (1.765 м н. в.) – Маглај – Плаја – Мрђебаре – Курљај – Црни врх – Мали Виторог. Од заузимања Купреса, па кроз читав новембар, здружене муслиманско-хрватске снаге су изводиле нападе на положаје 7. моторизоване бригаде која је била потпомогнута једним батаљоном из 1. лаке шиповачке бригаде, те Борбеном групом „Јањ“.²¹ Посебну улогу у тим критичним данима одиграо је 2. батаљон 1. лаке шиповачке бригаде који је повратио неке од кључних кота и објеката за одбрану Шипова, попут Демировца (Плазеница), Крижа, Семешнице итд. Тај 2. батаљон је повучен са влашићког ратишта гдје је већину ратног пута провела и друга по снази шиповачка бригада, 1. лака пјешадијска бригада.²² Ова јединица је формирана као 1. партизанска бригада 26. априла 1992. године у војном предузећу „Чајавец“ у Шипову. У њен састав ушле су раније мобилисане територијалне јединице са простора Шипова, Јајца и Кључа. Формирањем ВРС преименована је у 1. лаку шиповачку бригаду, коју су сачињавала два батаљона из Јајца и један батаљон из Шипова. Од самог формирања бригада је учествовала у ослобађању Кључа, Винца и деблокади пута Јајце–Србобран, а потом од јуна и новембра 1992. у операцији „Врбас 92“, односно ослобађању града Јајца.²³

Након ослобођења Јајца 1. лака шиповачка бригада је почетком 1993. године била ангажована по батаљонима код Орашја на Коридору и на добојско-маглајском ратишту, а потом на Влашићу. Првих дана новембра 1994. године из састава бригаде је извучен њен 2. батаљон са Комара који је уведен у борбу на купрешком ратишту на потезу Бугојно–Копривница–Шипово, а потом ушао у састав новоформиране Борбене групе „Јањ“ у чијем је саставу остао до краја рата. Остатак бригаде је остао на травничком ратишту, на Комару, гдје је успјешно изводио одбрамбене задатке све

¹⁹ Исто, 141.

²⁰ Заузимање Купреса је био заједнички успјех АРБиХ и ХВО. То је први град који је преотет српским снагама од Трнова у љето 1992. године. Иако су јединице ВРС успјеле зауставити напредовање муслиманских и хрватских снага према Благају и Шипову, операција је значајна због поновног ангажовања јединица ХВО у рату са ВРС. Д. Кукобат, Б. Димитријевић, н. д, 180.

²¹ Детаљније о Борбеној групи „Јањ“: Милорад Ћирко, *Ратни пут бораца Шипова 1991–1996*. (Бања Лука: Соптрех, 2009), 52–62; Матић и др, н. д, 182.

²² Негдје се наводи као јајачко-шиповачка.

²³ М. Ћирко, н. д, 41–47.

до септембра 1995. године. Тада је због могућности окружења бригада била извучена са Комара на плато Влашића, а касније падом Мркоњић Града на планину Чемерницу.

Одбрамбени напори ВРС у новембру 1994. године били су кључ за опстанак Шипова и овога дијела Републике Српске. Нарочито су борбе биле тешке од 8. до 16. новембра и од 24. до 26. новембра. Јединице ВРС су остале чврсто на својим положајима и спријечиле су сваки могући пробој ка Шипову. Почетком децембра, након двадесетодневних жестоких борби, линије су стабилизowane и тиме је заустављена здружена офанзива муслиманско-хрватских снага на правцима Бугојно–Шипово и Купрес–Шипово, чиме је одбрањен сјеверозападни дио Купреске висоравни и спријечен могући обухват и продор у долину ријеке Врбаса ради одсијецања и заобилажења Србобрана. Нажалост, губитком Купреса значајно се промијенио оперативни положај ВРС на овоме дијелу ратишта. Догађаји који су се одиграли крајем 1994. нарочито око Купреса и Бихаћа учинили су ту годину прекретницом у погледу стратешке иницијативе. Иако губитак појединих територија за ВРС није био алармантан, у први план је избила слабост српских снага да „малим развијеним снагама контролишу широк и ненасељен простор, и у њему затварају бреше које се отварају дубљим продорима“.²⁴ Зима и прољеће 1995. године на купреском ратишту били су без озбиљнијих борбених дејстава.

Операција „Маестрал“ 8–15. септембра 1995. – снаге агресора и правци напада

Главни циљ операције „Маестрал“ био је заузимање градова Шипова, Јајца и Дрвара, потискивање српских снага са подручја Купреса, Гламоча и Дрвара, омогућавање снагама АРБиХ, прије свега 5. корпусу,²⁵ продор ка Босанском Петровцу, а снагама 7. корпуса ка Котор Вароши. Скривени циљеви су били заузимање Бањалуке и прогон и убијање српског становништва са ових простора, уништавање материјалних добара, те разбијање јединица ВРС уз прећутну сагласност НАТО савеза.

Операција је требало да буде изведена у три фазе. У првој фази је требало заузети Млиништа и предвиђено је било да траје два до три дана. У другој фази је требало извршити прерасподјелу снага и преусмјерити напад према Шипову и Јајцу. Предвиђено вријеме за ову фазу је било два дана. Трећа фаза је предвиђала потискивање српских снага из Дрвара, избијање на пријевој Оштреља у временском периоду од дан-два.²⁶ За ову војну операцију хрватски војни врх је ангажовао следеће јединице: 4. гардијска бригада – Сплит; 7. гардијска бригада – Вараждин; 1. хрватски гардијски здруг; 81. гардијска бојна; 112, 113, 114. бригада; 6, 7, 15, 126, 134, 142. домобрански пук; 14. артиљеријски дивизион; 20. хаубички дивизион; противовоклопни артиљеријско-ракетни дивизион; 264. извиђачка чета Главног штаба ХВ; 275. чета за електронско дјеловање, антитерористичка група Војне полиције, сатнија тактичких снајпера, инжињеријско-логистичке јединице и остале снаге ХВ.

²⁴ Магић и др, н. д, 183.

²⁵ Детаљније: Bejdo Felić, *Peti korpus: (1992.–1995.)* (Sarajevo: Ljiljan, 2002).

²⁶ Ante Gotovina, *Napadajni bojevi i operacije HV i HVO* (Split: Zapovjedništvo zbornog područja Split, 1996), 87.

Помоћ су давали ХВО и полицијске снаге из Херцеговине: 1, 2, 3. гардијска бригада ХВО; 60. гардијска диверзантска бојна „Лудвиг Павловић“, 22. диверзантски одред; артиљеријско-ракетни пук; снаге зборних подручја Витез, Томиславград и Мостар; снаге специјалне полиције и остале снаге ХВО.²⁷

У операцији „Маестрал“ однос у људству и техници био је: људство 2,1 : 1, оклопно-механизоване снаге 2,8 : 1, артиљеријска оружја 1,5 : 1 у корист хрватских снага. Главни нападни правци били су: Купрес–Шипово–Јајце,²⁸ Гламоч – Велики Виторог – Јајце, Гламоч – Млиништа – Мркоњић Град и Грахово – Дрвар – Босански Петровац. Агресији хрватске војске придружила се и АРБиХ која је своју операцију изводила под кодним називом „Сана 95“ са циљем спајања снага 5. и 7. корпуса.

Након мјесец дана борбених мировања започела је 8. септембра 1995. године здружена операција хрватско-муслиманских снага „Маестрал“. Главне снаге су биле распоређене на правцу: Гламоч–Млиништа, Шипово – Мркоњић Град, а помоћне снаге на правцу Купрес–Шипово, увођењем у борбу 1. хрватског гардијског здруга,²⁹ 4. и 7. гардијске бригаде. На главном правцу непријатељског напада било је неколико српских бригада: 1. лака пјешадијска бригада из Бањалуке, полицијска бригада Центра службе безбједности из Источнобосанског корпуса, 1. српска пјешадијска бригада и 5. лака гламочка пјешадијска бригада.³⁰

Већ првога дана операције бригада из Источнобосанског корпуса из састава Оперативне групе 2 у нeredу се повукла из Млиништа тучена јаком артиљеријском ватром. Такође веома јаком артиљеријском ватром тучени су положаји 1. лаке бањалучке бригаде и 7. шиповачко-купреске моторизоване бригаде. Током цијелог 8. септембра положаје ВРС су надлијетале беспилотне летилице које су слале хрватској артиљерији прецизне координате српских положаја, након чега би услједила страховита артиљеријска палба. Током првога дана, без борбе хрватске снаге су заузеле важан пријевој Млиништа. У раним јутарњим сатима 9. септембра 1995. године положај на доминантној коти Велики Виторог (1906 м н. в.) напустила је 1. лака пјешадијска бригада из Бањалуке. Истог дана хрватске снаге су запосјеле Велики Виторог.

Како би се зауставила неповољна ситуација на десном боку 7. моторизоване бригаде и заштитила комуникација Виторог–Стројице–Шипово, Главни штаб ВРС на падине Виторога упућује јединицу Школског центра „Рајко Балаћ“ ранга батаљона, која је пружила велики отпор надмоћнијим хрватским снагама, али је усљед жестоког гранатирања из правца Гламоча претрпјела огромне губитке и морала се повући са

²⁷ Marinko Karačić, „Abeceda operacije Maestral“, *Hrvatski vojnik*, god. 20, br. 639 (2021), 26–27.

²⁸ У својим мемоарима хрватски генерал Рахим Адеми тврди да првобитно Шипово и Јајце нису били обухваћени овом операцијом, него су убачени у план накнадно у току операције. О томе наводи сљедеће: „Ослобађање Шипова затражили су Американци, односно НАТО, који су својим беспилотним летјелицама пратили сваки покрет наших снага, а и прислушкивали су наше разговоре. Када су видјели да се наше постројбе приближавају томе граду, замолили су министра Шушка да ослободимо Шипово. Улазак у тај град, уопће није био планиран, барем ја то знам као аутор плана операције.“ R. Ademi, *n. d.*, 379, 398.

²⁹ 1. хрватски гардијски здруг био је најелитнија јединица хрватске војске и директно подређен предсједнику Хрватске Фрањи Туђману. Josip Lucić (ur.), *1. hrvatski gardijski zdruk* (Zagreb: Ministarstvo obrane Republike Hrvatske: Glavni stožer Oružanih snaga RH, 2011), 76.

³⁰ М. Ђирко, *н. г.*, 33.

положаја.³¹ Како би се затворили правци који су ишли од Млиништа преко Драгњић подова, долином ријеке Пливе и са Великог Виторога преко Пљевских подова према Шипову, команда 30. пјешадијске дивизије је донијела одлуку о формирању Борбене групе 1 која је требало да заустави даље напредовање хрватске војске. Јединице које су се повлачиле испред хрватске војске биле су у расулу и неред, нису прихватале било какве задатке у циљу формирања одбране.

У таквој ситуацији, гдје се јасно виде српска села око Шипова која горе у пламену, у вечерњим часовима 9. септембра 1995. цјелокупно становништво општине Шипово напушта град и креће путем неизвјесности, према Мркоњић Граду, Јајцу, и даље према Бањалуци. Због муњевитог продора ХВ и ХВО на правцима Гламоч–Млиништа–Шипово и Велики Виторог – Стројице – Јајце, непријатељ је бочно продро дубоко у територију 30. пјешадијске дивизије иза леђа 7. моторизоване бригаде и Борбене групе „Јањ“ које су биле на купрешком ратишту, те пријетио да одсијече комуникацију Купрес–Шипово. Ситуација је била изузетно критична и тешка.

Наредног дана, 10. септембра 1995. године у хрватској војсци долази до смјене, па тако умјесто гардијских бригада регуларне хрватске војске наступају гардијске бригаде ХВО које до вечерњих сати избијају на комуникације Гламоч–Млиништа–Бараћи и Гламоч–Виторог–Јајце правцима Буковача – Јасенови Потоци – Мала Боровица – Зецови – Калкани – Мајевац – Козила – Ђукићи – Липовача. Избијањем у рејон Стројица, потпуно је одсјечена комуникација Шипово–Купрес и 7. моторизована бригада се на Купрешкој висоравни нашла у врло неповољној ситуацији, пријетило јој је окружење.³²

Након процијењене ситуације команда 30. пјешадијске дивизије у вечерњим сатима 10. септембра уз сагласност Главног штаба ВРС и по одлуци команданта 1. крајишког корпуса издаје наређење о хитном извлачењу 7. моторизоване бригаде на нову линију на којој ће се бранити Шипово.³³ Та линија је ишла кањоном ријеке Јањ, а даље се требала увезати преко Пљевских и Драгњић подова са Борбеном групом 1.³⁴ Нешто послије поноћи јединице 7. моторизоване бригаде и Борбене групе „Јањ“ почињу организовано напуштати своје положаје и извлачење на нове положаје одбране Декале – Лијепа Раван – Подобзир – Љуша – Натпоље – Чуклић – Мујџићи. На нове линије се стигло након 18 сати пјешачења уз константно гранатирање од стране хрватске војске. Беспилотне летјелице су непрекидно надлијетале нове положаје ВРС и наводиле хрватску артиљеријско-ракетну подршку. Услови за било

³¹ Борци Школског центра су у почетку одлучно и уз велике напоре зауставили напад хрватских снага. Након кратког борбеног предаха, положаје Школског центра у више наврата надлијетале су беспилотне летјелице, након чега је уследило дуготрајно дејство хрватског вишецевног ракетног бадача из правца Гламоча. У том ракетању велики број бораца је погинуо или је тешко рањен, тако да се чета Школског центра преполовила. М. Ђирко, *н. д.*, 34.

³² Матић и др, *н. д.*, 200.

³³ У наредби о извлачењу је стајало: „У циљу спречавања опкољавања и заробљавања људи и технике, у току ноћи извршити извлачење јединица, прво 7. мт. бр. а потом БГ-Јањ, са садашњих положаја“. М. Ђирко, *н. д.*, 35.

³⁴ У тим тренуцима Борбена група 1 је покушавала успоставити одбрану на правцу Велики Виторог – Пљевски подови – Шипово и даље са Оперативном групом 2 која је организовала одбрану на правцима Млиништа – Бараћи – Мркоњић Град и Млиништа – Драгњић подови – Шипово. Матић и др, *н. д.*, 201.

какову одбрану били су готово немогући. Када се уз све ово дода и непрекидно електронско ометање свих врста веза, којима је било прекинуто руковођење и командовање, многе су јединице биле препуштене саме себи. Том приликом је погинуо или нестао значајан број војника из Шипова.³⁵

У таквим немогућим условима за одбрану поново је почело извлачење јединица 7. моторизоване бригаде и Борбене групе „Јањ“ према Јајцу и Мркоњић Граду, а затим даље ка кањону ријеке Врбас. Истовремено су и Борбена група 1 и Оперативна група 2 започеле повлачење са својих положаја. У послеподневним часовима, тачније у 16.30 сати, снаге ХВ су ушле у празно Шипово. Град је био под окупацијом пуних шест мјесеци, све до фебруара 1996. године, иако је Дејтонским мировним споразумом из новембра 1995. враћен у састав Републике Српске.³⁶

Војне и цивилне жртве општине Шипово у току операције „Маестрал“

У току операције „Маестрал“ погинула, нестала и заробљена су 22 борца ВРС из Шипова:

1. Стеван Дакић	6. Петар Гацић
2. Драган Ђурко	7. Владо Граховац
3. Дане Блебић	8. Неђо Граховац
4. Гавро Бубњевић	9. Жељко Јандрић
5. Стево Бубњевић	10. Љубо Јеринић
11. Драго Јеркић	17. Милорад Нишић
12. Стево Јокић	18. Славко Новаковић
13. Мирко Јоветић	19. Драган Панџић
14. Ђуро Каурин	20. Стево Плавшић
15. Славко Муждека	21. Владо Ступар
16. Коста Нишић	22. Споменко Пурњега ³⁷

Највећи дио настрадалих бораца из Шипова у овоме периоду је заробљен и ликвидан на најсуровији начин, што нам говори да су хрватске снаге на подручју општине Шипово починиле тежак ратни злочин. Већина погинулих бораца је заробљена у селима у Шипову и око Шипова, гдје је у напуштеним кућама покушавала да пронађе мјесто за одмор, пошто је већина њих пјешачила са Купреса у правцу Шипова, безмало 40 километара. Скоро сви су они пронађени у масовној гробници у Мркоњић Граду, гдје је ексхумирана 181 жртва.³⁸ Нажалост, поред војних забиљежене су и цивилне жртве

³⁵ Само тих дана преко 20.

³⁶ Дејтонски мировни преговори су вођени у америчкој ваздухопловној бази „Рајт Петерсон“ у савезној држави Охајо од 1. до 21. новембра 1995. и том приликом је договорен Општи оквирни споразум о миру у Босни и Херцеговини. Потписан је и прихваћен 14. децембра 1995. у Паризу. Овај споразум је означио крај рата у Босни и Херцеговини.

³⁷ Сви борци су погинули или су заробљени 12. септембра, осим Споменка Пурњега.

³⁸ На основу анализе обдукционих налаза може се видјети да су жртве ексхумиране из масовне гробнице

Шипова. Углавном је ријеч о старијем становништву. Погинуло је 10, а нестало или заробљено 13 особа. Најстарија жртва био је Томо Нерац рођен 1902. године.

У овом периоду је изгорјело и порушено 1.420 кућа и 76 станова, а оштећено 1.650 кућа и 285 станова, те уништено 556 помоћних објеката.³⁹ Имовина српског становништва Шипова је опљачкана. Уништен је сав сточни фонд, а пољопривредна механизација је покрадена. Сви школски, културни, здравствени и други друштвени објекти су изгорјели, демолирани, а сва опрема опљачкана. Процијењена штета износи око 100 милиона евра.

Слика 1. – Ексхумација жртава из масовне гробнице у Мркоњић Граду⁴⁰

у Мркоњић Граду убијене на веома свиреп и подмукао начин. Осим употребе ватреног оружја, хрватски егзекутори су користили и механичка оруђа тако да су несрећне жртве умирале у веома тешким мукама. Цвјетко Савић, Јанко Велимировић, Весна Ђелић (прир.), *Агресија Републике Хрватске на Републику Српску: окупација општине Мркоњић Град: септембар 1995. – фебруар 1996. године* (Бања Лука: Републички секретаријат за односе са Међународним кривичним судом у Хагу и истраживање ратних злочина, 2009), 144.

³⁹ М. Ђирко, н. д, 83.

⁴⁰ Фотографија преузета са https://www.mrkonjic-grad.rs/sajt/doc/image/novosti_sr/dogadjaji/400_vest_str-3.jpg (приступљено 25. априла 2025).

Литература:

- Јуришић, Драгиша, Обреновић, Предраг, Вулин, Љубиша (прир.). *Војска Републике Српске*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022.
- Којић, Милорад, Врањеш, Невенко, Нужић, Виктор, Новаковић, Дарио. *Намјерном силом на Републику Српску*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2023.
- Кукобат, Душан, Димитријевић Бојан. 2. *Крајишки корпус Војске Републике Српске*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2022.
- Матић, Мирко, Блажановић, Јово, Дулић, Остоја. 30. *Пјешадијска дивизија Војске Републике Српске*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2020.
- Савић, Цвјетко, Велимировић, Јанко, Ћелић, Весна (прир.). *Адресија Републике Хрватске на Републику Српску: окупација оштинине Мркоњић Град: септембар 1995. – фебруар 1996. године*. Бања Лука: Републички секретаријат за односе са Међународним кривичним судом у Хагу и истраживање ратних злочина, 2009.
- Ђирко, Милорад. *Ратни пут бораца Шипова 1991–1996*. Бања Лука: Цомпех, 2009.
- Ademi, Rahim. *Samo istina: ratni dnevnik generala Hrvatske vojske*. Zagreb: Večernji list, 2021.
- Despot, Zvonimir (ur.). 4. *gardijska brigada Hrvatske vojske „Pauzi“*. Zagreb: Despot Infinitus, 2013.
- Felić, Bejdo. *Peti korpus: (1992.–1995.)*. Sarajevo: Ljiljan, 2002.
- Gotovina, Ante. *Napadajni bojevi i operacije HV i HVO*. Split: Zapovjedništvo zbornog područja Split, 1996.
- Karačić, Marinko. „Abeceda operacije Maestral“, *Hrvatski vojnik*, god. 20, br. 639, (2021), 26–29.
- Lucić, Josip (ur.). 1. *gardijska brigada Hrvatske vojske „Tigrovi“*. Zagreb: Znanje, 2011.
- Lucić, Josip (ur.). 1. *hrvatski gardijski zdrug*. Zagreb: Ministarstvo obrane Republike Hrvatske: Glavni stožer Oružanih snaga RH, 2011.
- Lucić, Josip (ur.). 7. *gardijska brigada Hrvatske vojske „Puma“*. Zagreb: Despot Infinitus, 2023.
- Marjan, Davor. *Oluja*. Zagreb: Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, 2007.
- Ramić, Edin. *Kupreška operacija jesen 1994. godine*. Bugojno: Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, 2004.
- Stipanović, Željko. „Operacija Ljeto '95“, *Hrvatski vojnik*, god. 19, br. 609, (2020), 62–63.
- Šulj, Tomislav. „Ljeto 95“, *Vojna povjest*, br. 53, (2015), 6–17.
- Vojna operacija „Oluja“ i poslije*. Zagreb: Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, 2001.
- Žunec, Ozren. „Rat u Hrvatskoj 1991.–1995. 2. dio: Od sarajevskog primirja do završnih operacija“, *Polemos: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, vol. I, no. 2, (1998), 111–136.

Интернет:

https://www.mrkonic-grad.rs/sajt/doc/image/novosti_sr/dogadjaji/400_vest_str-3.jpg
(приступљено 25. априла 2025).

PETAR BLAŽIĆ

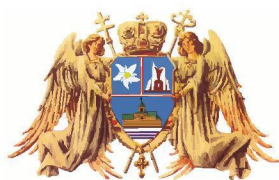
Junior High School "Nemanja Vlatković", Šipovo

**THE OPERATION "MAESTRAL":
THE AGGRESSION OF THE CROATIAN ARMY AGAINST THE MUNICIPALITY
OF ŠIPOVO, SEPTEMBER 9th-12th, 1995**

Summary

The paper deals with the fateful and most difficult days of the town of Šipovo and its population and army in our modern history. In just a few days, with the aggression of the joint forces of the Croatian regular army and the Croatian Defense Council in the Operation "Maestral", the entire population of the municipality of Šipovo was expelled and the entire territory of the municipality was occupied. Out of the 104 fighters of the municipality of Šipovo, 22 lost their lives in these difficult September days. The occupation of the city and the surrounding villages also resulted in the death of a certain number of civilians and the material damage of the Municipality of Šipovo. The operation "Maestral" itself was carried out and lasted from the 8th to the 17th September, 1995 and was a continuation to "The Storm" with the identical goals: the destruction and persecution of the Serbian population of this region from its homeland which is there for centuries. The goal of the joint Croatian-Muslim forces was to capture the towns of Šipovo, Jajce, Drvar, Bosanski Petrovac, Bosanska Krupa and Ključ and they completely succeeded in doing that. The ultimate goal was to break out in front of Banja Luka and capture it, which would probably lead to the disappearance of the Republic of Srpska itself. Fortunately, with the Dayton Peace Agreement, the entire municipality of Šipovo was returned to the Republic of Srpska after six months of the occupation by the aggressor Croatian army.

Keywords: Šipovo, war in Bosnia and Herzegovina (B and H), the army of the Republic of Srpska (ARS), Croatian Army (CA), the Croatian Board of Defense (CBD), operation, aggression.

СIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

94(=163.41)(497.6)"17/19"(082)(0.034.2)

СРБИ у Босанској Крајини [Elektronski izvor] : **сеобе, ратови и страдања** : зборник радова уредници Бошко Бранковић, Милан Гулић и Предраг М. Вајагић. - Онлајн изд. - Ел. књига. Бања Лука : Филозофски факултет : Институт за хуманистичке и друштвене науке Филозофског факултета Универзитета у Бањој Луци ; [Б.м.] : Православна Епархија бихаћко – петровачка ; Београд : Институт за савремену историју ; [Бачка Паланка] : Друштво наставника историје Бачке Паланке, 2025 ([Б. м. : д. и.]). - 388 стр. : табеле ; 26 cm

Начин приступа (URL): <http://ff.blupress.unibl.org/>.

Опис извора дана 07.7.2025. - Ел. публикација опсега 388 стр.

Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз сваки рад.

ISBN 978-99997-40-02-9

COBISS.RS-ID 142849537
